

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2011
(*Випуск 14*)

Київ-2011

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК – 2011 (Випуск 14)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України

Редколегія:

Чухліб Тарас, д. і. н., головний редактор

Блануца Андрій, к. і. н., заст. головного редактора

Андрощук Олександр, к. і. н., голова Ради молодих вчених ПУ НАНУ

Блащук Світлана, к. і. н., відповідальний секретар

Вашук Дмитро, к. і. н.

Даниленко Віктор, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.

Гуржій Олександр, д. і. н., проф.

Рубльов Олександр, д. і. н., проф.

Віднянський Степан, д. і. н., проф.

Касьянов Георгій, д. і. н.

Сарцевічене Йоліта, к. і. н. (Литва)

Кукса Олександр, к. і. н. (Білорусь)

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАНУ, д. і. н., проф., голова ради

Реєнт Олександр, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.

Кульчицький Станіслав, д. і. н., проф.

Леп'явко Сергій, д. і. н., проф.

Корзо Маргарита, к. і. н. (Росія)

Черкас Борис, к. і. н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

*Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, blashchuk_sv@mail.ru*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації Серія КВ № 6935

© Інститут історії України НАН України, 2011

© Автори, 2011

ЗМІСТ

Історія середньовіччя і раннього часу

Чугаєва Ірина. Літопис Святослава Ольговича (спроба реконструкції)	6
Кононенко Василь. «Pacta et Constitutiones ...» між традиційним та модерним конституціоналізмом	17
Каріков Сергій. Відображення діяльності імператорської влади в німецькій політичній думці епохи конфесіоналізації (проект Лазаруса фон Швенді)	34
Петренко Ірина. Роль парафіяльних священників у здійсненні таїнства вінчання мирян у XVIII ст.	41
Маслійчук Володимир. Палійство на Лівобережній і Слобідській Україні наприкінці XVIII ст.	52

Проблеми історії XIX–XXI ст.

Леміжанська Олена. Діяльність ревізійних комісій по перевірці органів місцевого самоврядування Української Держави (1918 рік)	64
Кобрін Михайло. Діяльність польської розвідки по дискредитації білоруського національного руху під час польсько-радянської війни 1919–1920 рр.	74
Тимченко Роман. Варшавська угода 1920 р.: доля Східної Галичини	80
Разигрєв Олег. Організація діяльності державної поліції Другої Речі Посполитої (1919–1920 рр.)	89
Синяк Степан. Стан Волинського воєводства на початковому етапі державотворення Другої Речі Посполитої	103
Юсов Святослав. Біографічні стратегії соціального виживання «непролетарської» молоді і «боротьба за виш» у 1920-х рр. (На прикладі В.Голобуцького).	112
Годун Наталія. Політико-ідеологічний нагляд за кіно-театральними закладами наприкінці 1920-х – 1930-х рр.	122
Горох Микола. Іноземна валюта як джерело валютних надходжень Чернігівської обласної контори «ТОРГСИН»	131
Романець Наталя. Голод 1934–1935 рр. і репресії	138
Ляхно Віта. Стратегії поведінки мешканців Полтавської області під час здійснення примусової мобілізації до Третього Рейху (1942–1943 роки)	152
Афоніна Ірина. Антисталінське повстання 1953 р. у Східній Німеччині: внутрішньонімецький та міжнародний аспекти	164
Крупина Віктор. Скорочення адміністративного апарату УРСР 1954 р.: задум і наслідки	173

Джерелознавство та історіографія

<i>Блануца Андрій.</i> Досвід підготовки до видання археографічними науковими центрами книг записів Литовської метрики першої половини XVI ст.	186
<i>Бондар Вадим.</i> Реформа 1861 р. в історіографії	195
<i>Дзагалов Анатолій.</i> Патрикей Ницьк, как исследователь истории 1-го и 2-го Малороссийских казачьих полков	205
<i>Пазюра Наталка.</i> До історії взаємин Пантелеймона Куліша та Миколи Стороженка .	216
<i>Блащук Світлана.</i> Давньоруське право в науковій спадщині Ярослава Падоха (1920-ті – початок 1950-х рр.)	223
<i>Гончар Галина.</i> Погляди К.Г.Гуслистого на утворення української народності	230
<i>Крайнік Роман.</i> Сучасна вітчизняна історіографія радянської ідеологізації навчального процесу в закладах освіти України у перше повоєнне десятиріччя	238
<i>Кудінов Юрій.</i> Україна ранньомодерна в історіографії США і Канади (60-ті рр. XX – початок XXI ст.): теоретичні аспекти	244
<i>Сухолім Наталія.</i> Феофан Прокопович про українсько-російські відносини періоду Північної війни 1700–1721 рр.	252
<i>Петрик Артем.</i> Андрій Яковлів (1872–1955): нариси життя та діяльності	261

До джерел

<i>Ващук Дмитро.</i> Київський воевода Фридрих Пронський (за матеріалами 235-ї Книги судових справ)	272
<i>Скальський Віталій.</i> Обговорення III Універсалу у Харківській міській думі (29 листопада та 2 грудня 1917 р.)	278
<i>Файзулін Ярослав.</i> Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника	290

Археологічні розвідки

<i>Каряка Олександр.</i> Визначення Ольвії Понтійської як давньогрецького міста: нарис історії археологічних досліджень	304
---	-----

Рецензії та огляди

<i>Блануца Андрій.</i> Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 304 с.	316
<i>Кононенко Василь.</i> Ентоні Д. Сміт. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.	318

I. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОГО ЧАСУ

УДК 94(477.51)«11»:930.2

Ірина Чугаєва*

ЛІТОПИС СВЯТОСЛАВА ОЛЬГОВИЧА (спроба реконструкції)

У Київському літописі, на думку дослідників, містяться фрагменти літописання новгород-сіверського і чернігівського князя Святослава Ольговича. За допомогою виділених автором критеріїв (ознак) виокремлення цих фрагментів робиться спроба реконструкції тексту літопису цього князя.

Ключові слова: літопис, Чернігівське літописання, Святослав Ольгович, критерії виділення чернігівських фрагментів.

В Киевской летописи, по мнению исследователей, содержатся фрагменты летописания новгород-северского и черниговского князя Святослава Ольговича. С помощью обозначенных автором критериев (признаков) этих фрагментов делается попытка реконструкции текста летописи этого князя.

Ключевые слова: летопись, Черниговское летописание, Святослав Ольгович, критерии выделения черниговских фрагментов.

According to the scientists' opinions, there are fragments of the Chronicle of novgorod-siverskiy and chernihiv prince Svyatoslav Olhovich in The Kyiv Chronicle. The article deals with reconstruction of the text of this chronicle on the basis of criterions (signs) of the detachment this fragments, which the author has designed.

Key words: chronicle, Chernihiv writing chronicle, Svyatoslav Olhovych, criterions of the detachment the chernihiv fragments.

Складний за своєю структурою, насичений інформацією про події у Південній Русі за XII ст. Київський літопис вже більше двох століть викликає значний інтерес серед дослідників. Про це свідчать не тільки численні джерелознавчі, історичні, текстологічні та лінгвістичні студії, але й проведення Міжнародного симпозіуму «Після Повісті: Київський літопис і давньоруське літописання XII ст.», що відбувся 10–13 жовтня 2010 р. в Інституті історії України НАН України у Києві. Вже у самій його назві організатори симпозіуму – Інститут історії України НАН України та École Pratique des Hautes Études (Франція) – підтвердили, що у XII ст. існувало літописання і в інших давньоруських міських центрах.

---

* **Чугаєва Ірина** – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Науковий керівник – д. і. н., головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України Котляр М.Ф.

Одним із таких місцевих літописів у XII ст. міг бути і чернігівський, що містив інформацію про події XII ст. у князівстві, а також діяльність у боротьбі за Київ найактивніших представників династії Ольговичів. В історіографії думка щодо існування Чернігівського літописання, зокрема, Літопису Святослава Ольговича, не є новою. Ідею літописання Ольговичів підтримували К.М.Бестужев-Рюмін¹, В.С.Іконніков², О.О.Шахматов³, М.Д.Присьолков⁴, Д.С.Ліхачов⁵, А.М.Насонов⁶, Б.О.Рыбаков⁷, П.П.Толочко⁸ та інші.

Однак жоден дослідник не відповів на найголовніше питання – де (у Києві, за часів правління окремих представників династії Ольговичів та Давидовичів, чи у Чернігові) писалися чернігівські звістки і що, власне, вважати залишками і фрагментами Чернігівського літописання?

У Київському літописі XII ст. особливо виділяється період 1146–1154 рр. (правління у Києві Ізяслава Мстиславича), що перенасичений чернігівською інформацією про події (переважно військово-політичного характеру), які відбувалися також і на території Чернігово-Сіверській землі. Цей відрізок часу присвячений боротьбі Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким за Київ. Останнього підтримав новгород-сіверський князь Святослав Ольгович. Після смерті Ізяслава Мстиславича 14 листопада 1154 р. Святослав не сходить із політичної арени, а його життя та родинні справи продовжують висвітлювати літописці, принаймні, до його смерті 15 лютого 1164 р.

Серед дослідників історії літописання укорінилася думка про існування особливого Літопису («Літописця», «Повісті») Святослава Ольговича, фрагменти з якого відобразилися у Київському літописі XII ст.⁹ Назва «Літопис

---

¹ *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С. 80–86, 111–140.

² *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т. 2. – Кн. 1, 1908. – С. 494–497.

³ *Шахматов А.А.* Общерусские летописные своды XIV–XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. // Министерство народного просвещения. – Ч. СССXXXII. – 1900. – № 11. – Отд. 2. – С. 158–161, 168–171; *Шахматов А.А.* Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – М.–Л., АН СССР, 1938. – С. 72, 77–79.

⁴ *Присёлков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – СПб., 1996. – С. 88–92.

⁵ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.–Л., 1947. – С. 182–195.

⁶ *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – нач. XVIII вв. – М., 1969. – С. 100–107, 148.

⁷ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 306–311; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М., 1972. – С. 38–53.

⁸ *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – СПб., 2003. – С. 145–151.

⁹ *Присёлков М.Д.* История русского летописания... – С. 91; *Лихачев Д.С.* Русские летописи... – С. 183–184; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы... – С. 41–43; *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы... – С. 146–147; *Вілкул Т.Л.* Літопис Святослава Ольговича // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 2. – К.–Л., 2004. – С. 63–74; *Котляр М.Ф.* Київський літопис XII ст. Історичне дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009.

Святослава Ольговича» є досить умовною, адже він був переважно його родовим літописцем. Тому хронологічні межі його ведення встановити важко, та й деякі дослідники впевнені, що цей літопис мав продовження і писався вже при дворі сина Святослава, новгород-сіверського князя Олега¹⁰.

Метою цієї розвідки є виділення текстових фрагментів Літопису Святослава Ольговича з Київського літопису XII ст., а також доведення можливості продовження літописання за часів життя його сина – Олега Сіверського, визначення його політичного спрямування, мовних, поетичних та художніх особливостей.

Спершу слід розібратися із дефініціями «літописання», «літопис» та «літописець». Термін «літописання» відображає тривалий, систематичний процес ведення історичної хроніки. На відміну від нього «літопис» має певний закінчений ідейний характер (Тверський літопис, Новгородський літопис тощо), у той час, як «літописець» зазвичай порівняно маленький за обсягом, присвячений одному князю (його вузькосімейним справам та військово-політичній діяльності – Літописець Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського) або міста (Літописець Переяслава-Суздальського, Володимирський літописець). Тому, на нашу думку, до літописання часів Святослава Ольговича і відображення його справ доцільно застосовувати термін «літопис», адже не відомо, як саме він поповнювався інформацією і вівся, про що можна судити лише з чернігівських літописних фрагментів, які мають часто-густо уривчастий, незакінчений характер, адже зазнали численного редагування з боку упорядника/редактора Київського літопису.

Вперше Святослав Ольгович опосередковано згаданий (хоча й не по імені) під 1107 р. у Повісті временних літ, коли, на думку О.М.Рапова, батько, Олег Святославич, одружив його на доньці половецького хана Аєпи¹¹. Точна дата події (12 січня 1107 р.) свідчить на користь її фіксації сучасником. До того ж, наявність точних дат, присвячених Святославу Ольговичу, є характерною рисою Святославових літописних записів¹². Однак, як побачимо нижче, у ПВЛ під 1107 р. згаданий не він, оскільки насправді Святослав одружився у Новгороді у 1136 р.

30-рр. XII ст. ознаменувалися частими згадуваннями Святослава Ольговича у Київському літописі. Характерно, що жодного іншого чернігівського князя не згадує Новгородський Перший літопис, тоді як правління Святослава Ольговича у Новгороді відмічено трьома повідомленнями. Порівнюючи

---

¹⁰ Рыбаков Б.А. Русские летописцы... – С. 43, 51; Толочко П.П. Русские летописи и летописцы... – С. 147–148.

¹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 1. – М., 1997. – Стб. 283; Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб, 1882. – С. 265; Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв. – М., 1977. – С. 107.

¹² Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича... – С. 65–70.

інформацію про княжіння Святослава у Новгороді 1136–1138 рр. у Новгородському Першому (далі – НПЛ) та Київському літописах (далі – КЛ) видно, що більш давній джерельний пласт відобразився саме у Новгородсько-Софійській групі літописів, та й взагалі детальна, розширена звітка про одруження Святослава 1136 р. у Новгороді, де його вінчали «свои попы»¹³. Мабуть, малися на увазі священники, котрих Святослав Ольгович привіз із Чернігово-Сіверської землі. Аналізуючи систему денних датувань НПЛ, можна помітити, що початок князювання у Новгороді жодного князя, окрім Святослава Ольговича, не відмічений максимально точною денною датою навіть із зазначенням годин! (19 липня 1136 р., неділя, собор св. Єфимія, 3 години дня, 19-й день Місяця)¹⁴. Ця звітка не має аналогів у Київському літописі; до того ж, жодна чернігівська подія у Київському літописі не датована годинами. Усе це вказує на використання новгородським літописцем невідомого південно-руського джерела, вірогідно, чернігівського походження.

Проте активній появі Святослава Ольговича – третього сина Олега Святославича – на політичній авансцені, а, відповідно, і на сторінках Київського літопису, посприяли трагічні події у Києві 1146–1147 рр., під час яких його рідного брата Ігоря не лише зрадили київські бояри, але ще й за мовчазної згоди Ізяслава Мстиславича підступно вбили. Саме у цей час князь Святослав втручається разом з Ігорем у боротьбу за Київ, за Чернігівську вотчину і за відновлення історичної справедливості. Нижню хронологічну межу Святославових повідомлень, що відобразилися у Київському літописі окреслимо 40-ми рр. XII ст. Б.О.Рибаків її датував 1141 р.¹⁵, тоді як сучасні дослідники схиляються до 1146 р. – часу активного використання літописцями точних денних дат¹⁶, а також періоду найщільнішої наявності чернігівських фрагментів. Верхня хронологічна межа, скоріше за все, співпала з його смертю 1164 р. або навіть зі смертю його дружини у 12 квітня 1166 р. Тому, як здається, спершу варто вточнити хронологічні межі Святославових фрагментів у КЛ, який є основним джерелом у цьому дослідженні, адже містить у концентрованому вигляді чернігівські літописні фрагменти часів Святослава Ольговича.

Для виділення чернігівських літописних фрагментів варто обґрунтувати комплекс ознак, за якими чернігівські фрагменти КЛ є впізнаваними. Зауважимо, що набір критеріїв, що вказують на місцеве походження інформації, вже виділений дослідниками¹⁷. Тому у цій розвідці конкретизуємо і доповнимо кожну з груп ознак.

---

¹³ *Новгородская первая летопись*. – М., 1950. – С. 24, 209; *Софийская первая летопись старшего извода* // ПСРЛ. – Т. 6, Вып. 1. – Стлб. 224.

¹⁴ *Новгородская первая летопись...* – С. 24.

¹⁵ *Рыбаков Б.А. Русские летописцы...* – С. 38.

¹⁶ *Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича...* – С. 64–65.

¹⁷ *Чугасва І.К. Частотність згадування чернігівських князів у давньоруських літописних зводах як елемент контент-аналізу чернігівських фрагментів літописання // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 3–11.*

Отже, критеріями виділення (рисами) чернігівських фрагментів Літопису Святослава є:

1. Захист інтересів Святослава Ольговича та його брата Ігоря:

- співчуття Ігорю Ольговичу, Святославу через пограбування Ізяславом і його союзниками Чернігівської волості 1148 р.¹⁸;

- позитивне ставлення до Святослава та Ігоря Ольговичів.

2. Особливість використання часових відрізків, дат та цифр:

- наявність точних та максимально точних чернігівських датованих повідомлень, пов'язаних зі Святославом та його родиною (найближчими родичами та нащадками, а також Давидовичами)¹⁹;

- точність у назві цифр, підрахунках збитків та прибутків (дарів)²⁰;

- схильність відмірювати проміжки часу (формулами «через...», «по... днеш», «за 3 дні до...» і т.д.)²¹.

3. Позитивні згадки чернігівських князів:

- згадування на чернігівських літописних фрагментах імені чернігівського князя як «Святослав», «княже», «брате», у той час як його супротивник київський князь Ізяслав називається переважно «Ізяслав Мстиславич» (хоча у київській Повісті Ізяслава²² останній названий як «князь», «Ізяслав», «князь Ізяслав», «брате» і т.д.);

- частотність згадування чернігівських князів на відрізках, що містять чернігівські фрагменти (у даному випадку, Святослава Ольговича), у переважанні позитивних згадок над негативними. За нашими підрахунками за час княжіння Ізяслава у Києві згадується князь Святослав (у різних варіаціях імені) 180 разів, з них позитивно – 87, нейтрально – 3, негативно – 80. Проте, на фрагментах, насичених чернігівською інформацією, Святослав згадується майже завжди позитивно;

- позитивні згадування союзників-половців, половецьких княгинь та послів, половців-родичів («уй его Василий Половцин»²³), часто – по іменах і з епітетом «друзі»²⁴.

4. Згадування чернігівських топонімів (власне топоніми, гідроніми, чернігівці з посадами або іменами, літописні міста):

- згадування топографічних частин міста Чернігова, а також резиденції Ольговичів у Києві – Копирів кінець та монастир св. Симеона²⁵;

---

¹⁸ *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1998. – Стб. 363.

¹⁹ Там само. – Стб. 327, 335–336, 353, 368, 490, 504, 518, 524–525.

²⁰ Там само. – Стб. 333–334; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы... – С. 40.

²¹ *Ипатьевская летопись*... – Стб. 327, 328, 361, 522.

²² В цілому підтримуємо думку М.Ф.Котляра про наявність у Київському літописі XII ст. воїнської (дружинної) повісті Ізяслава 1146–1154 рр. Про відображення цієї та інших воїнських повістей у Київському літописі див.: *Котляр М.Ф.* Київський літопис XII ст. Історичне дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 316 с.

²³ *Ипатьевская летопись*... – Стб. 341.

²⁴ Там само. – Стб. 334, 341, 342.

²⁵ Там само. – Стб. 408, 456–457, 518.

- згадування чернігівців або причетних до Чернігово-Сіверщини посадовців (бояр, тисяцьких, єпископів) часто по іменах (воєвода Святослава Коснячко, Іван Войтишич, чернігівський єпископ Онуфрій, митрополит Костянтин, посол Святослава Жирослав Іванович, Георгій Іванович, Петро Ілліч тощо)²⁶. Разом згадувань на відрізьку 1146–1167 рр. – 25. Для порівняння, протягом 1146–1167 рр. літопис називає киян – 90 (враховуючи митрополитів, тисяцьких, активних київських бояр, єпископів Київського князівства, переяславців – 7 (1 – єпископ Єфрем і 6 – переяславці).

- чернігівські топоніми та гідроніми (р. Десна, р. Свинь, р. Білоус, р. Снов, Криров оль, Ольгово поле, Ігореве сільце, Чорна Могила)²⁷. Разом згадувань гідронімів та топонімів на відрізьку 1146–1167 рр. – 26. Переяславські топоніми та гідроніми отримали менше висвітлення протягом 1146–1167 рр. – 19 згадок, тоді як київських – максимальна кількість – 86, серед яких більшість стосується урочищ і місцевих київських назв. Це не є дивним, адже літопис вівся у Києві, тому київський літописець був обізнаний у місцевій топографії.

- згадування чернігівських літописних міст, багатьох вперше (Гюричев, Блестовит, Болдиз, Ропеськ, Оргощ, Севськ, Домагощ, Всеволож, Моровійськ, Біла Вежа, Уненеж, Глебль, Березий, Воробейна, Хоробор, Мозир, Воротинськ, Попаш тощо). Разом на відрізьку 1146–1167 рр. – 253 згадувань 56 назв літописних міст назв місцевостей (Подесення (3), Чернігівської волості (2), Задесення (1), Посем'я (3) та Сновської тисячі (3))²⁸, тоді як літописних міст Київської землі у цей період – 353 згадування, а Переяслівських – 60.

5. Мовні особливості, які вказують на автора-чернігівця:

- мовні ознаки, індивідуальна стилістична манера літописців та заміна слів: «не можаше» замість «не могоша»²⁹, «Ростислав Смоленський» або Ростислав замість «Ростислав Мстиславич» (є припущення щодо існування спільного літописця Святослава Ольговича та нащадків Ростиславичів, оскільки ці клани породичалися)³⁰; «дитя», «дитята свой» замість «сина»³¹, Великдень названо «великим днем»³², «Свинная река» замість «Свинь»³³;

- у деяких словах на чернігівських фрагментах помітне новгородське північне «цокання»: «отцина», «Половцин» (виділено мною – *І. Ч.*), або заміна «ц» на «ч» і, навпаки, на початку слів або в кінці слова – «человаста хрест»,

²⁶ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 328, 340, 341, 344–345, 457–458, 497, 499.

²⁷ Там само. – Стб. 333, 363, 440, 456, 458, 466, 474, 489, 506–508.

²⁸ Там само. – Стб. 332, 335, 342, 356, 357, 358, 377, 389, 422, 456, 457, 484, 498, 500.

²⁹ Там само. – Стб. 340.

³⁰ *Вилкул Т.Л.* Літопис Святослава Ольговича... – С. 71–72; *Вилкул Т.Л.* О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*. – 2005. – XIII. – Р. 79.

³¹ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 339–340, 512.

³² Там само. – Стб. 314, 422.

³³ Там само. – Стб. 489, 490.

«Городеч», «стареч», «венеч», «сельче» (виділено мною – *І.Ч.*)³⁴;

- орієнтування на місцевості, що вказує на чернігівця або жителя лівого берега Дніпра (як додаткова ознака): «на оной стороне Днепра»³⁵, «Киевская сторона»³⁶, «Новгород» (у значенні «Новгород-Сіверський») ³⁷;

- схильність літописця до використання біблійних формул, церковної лексики, молитов і звернень до небесних сил³⁸.

6. Художні засоби:

- яскраві порівняння: «снег велик, коневі до чрева»³⁹, «искушены бывше, яко злато в горниле»⁴⁰, «оустремишися на ны, яко зверье сверепые», «яко разбойника хочете ми убити»⁴¹ тощо;

- образні гіперболи: «кто сего крестного целования соступил, а проклят будет господскими 12 праздниками»⁴² тощо;

- епітети моралізаторського характеру, а також елементи книжної мови: «от старости не можаше на конь всести»⁴³, «всекозненный дьявол не хотя любви межі братьею»⁴⁴, «лоукавый бо пронырливый диавол не хотя добра межі братию...»⁴⁵, «лукавый и нечестивый сбор»⁴⁶ тощо;

- метафори: «Взяша Всеволож град на щит»⁴⁷ тощо.

Отже, **реконструйований текст ймовірного Літопису Святослава Ольговича** складався із наступних змістовних груп повідомлень, літописних звісток і фрагментів.

1. Сімейна хроніка князя Святослава Ольговича – народження і одруження дітей чернігівського і новгород-сіверського князя, смерть та поховання його та членів його родини. Можна нарахувати 9 фрагментів з цього літопису на відрізьку 1146–1164 та 7 фрагментів – з **сімейного літописця його сина Олега** (1165–1179):

---

³⁴ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 310, 341, 332, 333, 340, 353. Детальніше про міну «ч» на «ц» у Київському літописі див.: *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 318.

³⁵ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 296.

³⁶ Там само. – Стб. 314.

³⁷ Там само. – Стб. 328, 329, 332, 334, 368, 506.

³⁸ Там само. – Стб. 327–328; *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Состав, источники в лингвистическом освящении. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 23, 25.

³⁹ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 314.

⁴⁰ Там само. – Стб. 350.

⁴¹ Там само. – Стб. 351.

⁴² Там само. – Стб. 325.

⁴³ Там само. – Стб. 340.

⁴⁴ Там само. – Стб. 324; Цей вираз В.Ю.Франчук відносить до стилістичної манери ігумена Полікарпа – можливого літописця Святослава Ольговича. Див.: *Франчук В.Ю.* Киевская летопись... – С. 25.

⁴⁵ Там само. – Стб. 328.

⁴⁶ Там само. – Стб. 351.

⁴⁷ Там само. – Стб. 358.

- 9 січня 1148 р. – одруження Романа Ростиславича на доньці Святослава Ольговича⁴⁸.

- В неділю після Спаса, 1149 р. – народження у Святослава Ольговича доньки Марії⁴⁹.

- 1150 р. – одруження Олега Святославича на донці Юрія Долгорукого⁵⁰.

- 1150 р. – перепоховання мощей Ігоря Ольговича Святославом у Чернігівському Спасі⁵¹.

- Вівторок Святого тижня 1151 р. – народження сина Ігоря у Святослава⁵².

- 1151 р. – смерть Володимира Давидовича⁵³.

- 6, 13 березня 1162 р. – смерть і поховання Ізяслава Давидовича у церкві Бориса і Гліба в Чернігові⁵⁴.

- 15, 17 лютого 1164 р. – смерть і поховання Святослава Ольговича з попереднім описом приїзду його сина Олега, котрий запізнився на 3 дні⁵⁵.

- 29 червня 1165 р. – одруження Олега Святославича на доньки Ростислава Мстиславича⁵⁶.

- 1166 р. – одруження Ярополка Ізяславича на доньці Святослава Ольговича⁵⁷.

- 12 квітня 1166 р. – смерть дружини Святослава Ольговича⁵⁸.

- Кінець 1166 – початок 1167 р. – смерть Святослава Володимировича у Вжіщі⁵⁹.

- 1167 р. – народження сина Святослава у Олега Святославича⁶⁰.

- 1167 р. – смерть дружини Олега Святославича⁶¹.

- 16 січня 1179 р. – смерть Олега Сіверського та його поховання у Михайлівській церкві⁶².

2. Політична діяльність Святослава Ольговича – його союз із Юрієм Долгоруким та половцями у боротьбі з Ізяславом; співчуття долі брата – Ігоря Ольговича:

- 13–17 серпня 1146 р. – вирішальна битва за Київ між Ігорем Ольговичем та Ізяславом Мстиславичем. Захоплення Ізяславом Ігоря і утримання його в монастирі у Переяславі. Святослав просить допомоги у Давидовичів. Зрада Дави-

---

⁴⁸ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 368.

⁴⁹ Там само. – Стб. 376.

⁵⁰ Там само. – Стб. 394.

⁵¹ Там само. – Стб. 408.

⁵² Там само. – Стб. 422.

⁵³ Там само. – Стб. 438.

⁵⁴ Там само. – Стб. 518.

⁵⁵ Там само. – Стб. 522, 524.

⁵⁶ Там само. – Стб. 524–525.

⁵⁷ Там само. – Стб. 525.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – Стб. 526.

⁶¹ Там само. – Стб. 527.

⁶² Там само. – Стб. 613.

довичами Ігоря. Святослав просить допомоги у Юрія Долгорукого⁶³ (4 фрагменти).

- 1146 р. – укладання союзницької угоди між Святославом та Юрієм Долгоруким⁶⁴.

- 1146 р. – пограбування князівського маєтку Святослава та Ігоря Ольговичів у Сіверській землі. Підрахунки збитків, нанесених господарству Ігоря та Святослава, Ізяславом Мстиславичем та Давидовичами⁶⁵.

- 16 січня 1146 р., у четвер – битва Святослава Ольговича з Ізяславом Давидовичем⁶⁶.

- П'ятниця на Похвалу Богородиці 1147 р. – зустріч Юрія Долгорукого з Святославом Ольговичем та Олегом Святославичем у Москві. Обмін дарами. Смерть боярина Петра Ілліча на Вербну неділю⁶⁷.

- 1147 р. – зустріч Святослава з союзниками-половцями під Дедославлем. Їхній похід на Смоленську волость⁶⁸.

- 1147 р. – звістка Володимиру Давидовичу про вбивство Ігоря Ольговича. Його сум з цього приводу⁶⁹.

- 1148 р. – послі від Святослава Ольговича та Святослава Всеволодовича до Юрія Долгорукого з приводу союзницької угоди⁷⁰.

- Спас 1149 р. – зустріч і обід Святослава Ольговича з Юрієм Долгоруким⁷¹.

- Понеділок-вівторок Святого тижня 1151 р. – похід Юрія Долгорукого та Святослава на Ізяслава Мстиславича⁷².

- 1151 р. – посольство Святослава до Ізяслава Давидовича у Чернігів з вимогою розподілу земель за вотчинним принципом⁷³.

- 1152 р. – битва за Чернігів між Юрієм Долгоруким, Святославом Ольговичем та половцям з одного боку та Ізяславом Давидовичем, Ізяславом і Ростиславом Мстиславичем, В'ячеславом Володимировичем та Святославом Всеволодовичем з іншого⁷⁴.

- Лютий 1152 р. – похід Ізяслава Мстиславича і союзників на Новгород-Сіверський проти Святослава Ольговича. Уклали мир⁷⁵.

- 19 травня 1158 р. – початок князювання Ізяслава Давидовича у Києві

---

⁶³ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 327–328.

⁶⁴ Там само. – Стб. 332.

⁶⁵ Там само. – Стб. 333–334.

⁶⁶ Там само. – Стб. 335–336.

⁶⁷ Там само. – Стб. 340.

⁶⁸ Там само. – Стб. 342.

⁶⁹ Там само. – Стб. 355.

⁷⁰ Там само. – Стб. 363.

⁷¹ Там само. – Стб. 376.

⁷² Там само. – Стб. 422.

⁷³ Там само. – Стб. 444.

⁷⁴ Там само. – Стб. 456–458.

⁷⁵ Там само. – Стб. 459–460.

та Святослава у Чернігові⁷⁶.

- 1 травня 1160 р. – зустріч Ростислава Мстиславича та Святослава у Морівійську⁷⁷.

- 1165 р. – обмін грамотами між Святославом і його сином Олегом: Чернігів – в руках у Святослава, Новгород-Сіверський – у Олега⁷⁸.

- 1167 р. – війна між Олегом Сіверським та Святославом Всеволодович за волость. Ростислав Мстиславич допомагає Олегу. Святослав наділяє Олега 4 містами у Чернігово-Сіверщині⁷⁹.

3. Повість про вбивство Ігоря Ольговича («Житіє Ігоря Ольговича»?)⁸⁰. Складається з передмови (причин перебування у монастирі), молитви Ігоря, опису вбивства його та мучеництва, чудес над його тілом та поховання.

4. Хроніка релігійних подій, записаних переважно ретроспективно, за часів Святослава:

- 1142 р. – смерть чернігівського єпископа Пантелеймона⁸¹.

- 1143 р. – поставлення чернігівським єпископом Онуфрія⁸².

- 1147 р. – поставлення митрополитом Климента Смолятича за сприяння чернігівського єпископа Онуфрія⁸³.

- 1162 р. – перебування суздальського єпископа Леона у Чернігові, у Святослава Ольговича⁸⁴.

5. Комплекс записів ретроспективного характеру, присвячених братам Святослава Ольговича:

- 1140 р. – народження у Всеволода Ольговича сина Ярослава⁸⁵.

- 1141 р. – коротке, ретроспективне літописне повідомлення про укладення миру між Ігорем Ольговичем та Давидовичами⁸⁶.

- 1144 р. – великий снігопад у Київській землі⁸⁷.

- 1144 р. – одруження двох доньок Всеволода Ольговича⁸⁸.

- 1145 р. – смерть Святослава Ярославича у Муромі⁸⁹.

Як видно, відрізок часу з 1164 р. по 1167 р. коротко і відносно стисло

---

⁷⁶ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 490.

⁷⁷ Там само. – Стб. 504.

⁷⁸ Там само. – Стб. 523.

⁷⁹ Там само. – Стб. 525–526.

⁸⁰ Там само. – Стб. 327–328, 350–354.

⁸¹ Там само. – Стб. 309.

⁸² Там само. – Стб. 313.

⁸³ Там само. – Стб. 341.

⁸⁴ Там само. – Стб. 520.

⁸⁵ Там само. – Стб. 306.

⁸⁶ Там само. – Стб. 309.

⁸⁷ Там само. – Стб. 314; *Цыб С.В.* О хронологических показаниях Киевской летописи (в печати). Доповідь проголошена на вищезгаданому Міжнародному симпозіумі «Після Повісті: Київський літопис і давньоруське літописання XII ст.».

⁸⁸ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 317.

⁸⁹ Там само. – Стб. 318.

відображений у КЛ (займає лише 6 стовпців⁹⁰). Саме на цьому відрізку КЛ фіксується максимальна концентрація інформації про Чернігово-Сіверщину на одиницю тексту (якою є літописна стаття): з 4 літописних років, що містять разом 21 інформаційний фрагмент, половина присвячена чернігово-сіверським справам і жодного (!!!) – київським. Переважна більшість інформації чернігівського походження на відрізку 1164–1167 рр. зосереджена під 1166 р. (3 чернігово-сіверські звістки з 4) та 1167 р. (5 чернігівських фрагментів з 9). Отже, саме 1167 р. виглядає рубіжним для літописання Святослава Ольговича, адже відчувається певна зупинка у висвітленні подробиць сімейних справ Святослава Ольговича і його сина Олега, зменшення частотності згадування чернігівських топографічних деталей та взагалі розосереджується інформація про Чернігово-Сіверську землю. Тому, на нашу думку, 1167 р. – рік закінчення Літопису Святослава Ольговича – принаймні, у тому вигляді, що дійшов до нас як сукупність літописних фрагментів у Київському літописі.

Таким чином, виокремлені ознаки чернігівського літописання за часів Святослава Ольговича «діють» тільки для Київського літопису XII ст., тому і здійснювати реконструкцію тексту Хроніки Святослава варто на основі нього. У подальших студіях слід враховувати додаткову інформацію більш пізніх джерел, таких, як Московський літописний звід, Воскресенський та Никонівський літописи тощо задля перевірки і уточнення інформації, що, ймовірно, містилася у Літописі Святослава Ольговича, а також корегування змістовної та ідеологічної складової цього джерела.

---

⁹⁰ *Ипатьевская летопись...* – Стб. 522–527.

УДК 94(477)«18»

Василь Кононенко*

«PACTA ET CONSTITUTIONES ...» МІЖ ТРАДИЦІЙНИМ ТА МОДЕРНИМ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМОМ

В статті досліджено конституційний проект – «Pacta et Constitutiones...» 1710 року як документ, який містив традиційні та модерні політичні та правові ідеї козацьких інтелектуалів. Вказано, що український конституціоналізм мав риси традиційних «pacta conventa» та конституцій нового часу.

В статье исследовано конституционный проект – «Pacta et Constitutiones...» 1710 года как документ, который представлял традиционные и современные политические и правовые идеи казацких интеллектуалов. Указано, что украинский проект имел черты традиционных «pacta conventa» и конституций нового времени.

In the paper Ukrainian constitutional project – «Pacta et Constitutiones...» of 1710 year has been investigated as document containing traditional and modern political and law ideas. It stated that Ukrainian constitution was created on the background of intellectual tradition of Hetmanate's elite. It is emphasized that Ukrainian project had features traditional «pacta conventa» and modern constitution.

В Європі раннього нового часу як і в усій історії людства суспільно-політичне життя було пронизане двома головними тенденціями: до централізації та децентралізації політичних інституцій. Якщо в Західній та Східній Європі центральна влада доволі успішно реалізувала свої політичні інтереси, то в Центральній Європі перемагали політичні сили, які виступали за децентралізацію держави. Однак як децентралістські республіканські політичні сили й ідеології повністю не зникли з політичних сцен Західної та меншою мірою Східної Європи, так і централістські абсолютистські уявлення та ідеї продовжували існувати в Центральній Європі. Завжди знаходилися люди та політичні сили, які намагалися узгодити вище зазначені явища завдяки «суспільній угоді», яка б виражалася в правовій регуляції тих двох тенденцій політичного життя. Вразливим місцем цього правового узгодження – конституціоналізму раннього нового часу – стало те, що його прихильників не визнавали ані монархісти, ані республіканці, а зараховували до табору своїх ворогів. Саме це стало причиною нежиттєвості переважної більшості ранньомодерних конституційних проектів.

---

* Кононенко Василь – к. і. н., науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

В українських політичних проектах з середини XVII ст. чітко простежувалися спроби на правовому рівні затвердити статус української еліти та новоутворену державність, які повстали в результаті Української революції 1648 р. В таких проектах з огляду на слабкість української державності виключне місце передбачалося протектору, який би захищав державу на політичній арені Центральної та Східної Європи, в обмін на що еліта мала виконувати ряд зобов'язань, насамперед виконувати військову службу. Проект П.Орлика і його оточення був однією з таких спроб, яка мала б забезпечити сприятливі умови для життя як для еліти Гетьманщини та Запорозжя, так і козацтва й нижчих верств суспільства, що мало стати підґрунтям існування напівзалежної держави.

Однією з причин написання статті стали важливі знахідки документів, що розширюють наші знання щодо передумов прийняття «Пактів та конституцій...» і про розвиток українського конституціоналізму раннього нового часу у цілому. В дослідженні використано оригінал тексту «Договорів та постанов...» староукраїнською мовою¹, знайдений восени 2008 р. київською архівісткою О.Вовк у Російському державному архіві давніх актів². Цей текст різниться від попередніх копій оригінальною термінологією, що є цінним матеріалом для дослідження свідомості його авторів, укладачів та учасників ради в Бендерах. У вивчені української конституції раннього нового часу також важливими є нові документи доби Мазепи та Орлика, які уточнюють особливості формування ідеї конституціоналізму в козацькими інтелектуалами Гетьманщини. Серед них є універсал Мазепи 1709 р., знайдений О.Дубиною в бібліотеці Упсальського університету³, 280 документів «Батуринського архіву», опублікованих Т.Таїровою-Яковлевою⁴, 239 листів Мазепи опрацьованих та виданих В.Станіславським⁵, два томи документів С.Павленка, у тому числі ті, які були знайдені ним в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського⁶, проект польсько-українського союзу П.Орлика 1720 р.,

---

¹ «Договоры и постановлепя правъ и вольностей войсковыхъ межъ ясневелможнымъ его милостию паномъ Филлипомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожского гетманом...» – назва документа в староукраїнському варіанті.

² Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (ф. 124, оп. 2, 1710 г., д. 12), копія в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 2236, оп. 2, Спр. 10, арк. 4–5) Див.: http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl

³ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публ. та комент. О.Дубини, переклад з латинської О.Циганок) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 9. – С. 5–11.

⁴ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. Вып. 1. – 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – СПб., 2007.

⁵ Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. – Т. 2.: 1691–1700. – К., 2010.

⁶ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2008; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2009.

опублікований Г.Гленбоцьким⁷, архівні документи з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Науково-дослідного відділу Російської державної бібліотеки (Москва), Архіву зовнішньої політики Російської імперії (Москва), Головного архіву давніх актів в Варшаві, Відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету та ін.

Розвідка є попереднім дослідженням з історії українського конституціоналізму⁸. В наступних працях ми спробуємо більш детально простежити витоки ідей конституціоналізму до прийняття «Пактів та конституцій» 5 квітня 1710 р. (у тому числі концепції правових відносин між гетьманом і Військом Запорозьким, Військом Запорозьким та протекторами, ідеї «вольності», «вітчини малоросійської», окремої козацької історії та ін.), проаналізувати сам текст документа за критерієм традиційності та внесенням нового в суспільне життя, а також розглянути розвиток ідей конституціоналізму в Гетьманщині та українській еміграції після невдачі впровадження в практику цього «основного закону».

В дослідженні використано наступні концептуальні положення: конституціоналізм у Центральній Європі у ранній новий час був спробою правового узгодження між шляхетським/козацьким/республіканським/децентралістським та монархічним/абсолютистським/централістським баченням суспільно-політичного життя⁹, «Договори та постанови» стали своєрідним «перехідним» основним законом від традиційних ухвал законодавчих органів до конституції нового часу, в центральноевропейському макрорегіоні домінувало «старогрецьке» розуміння свободи та «корпоративний» парламентаризм.

Поняття свободи чи більш відомої в документах того часу «вольності», як і всі явища, є історичним. До XVII ст. людство не знало «ліберальної» вольності, тобто свободи того, що не заборонено законом. Саме у рамках розуміння вольності (і відповідно суспільного життя у цілому та права зокрема) як реалізації незабороненої поведінки ми сприймаємо світ, тому нам нелегко зрозуміти свободу у межах старогрецького розуміння, згідно з яким вольність була «дороговказом» життя. Це важливо для дослідження, бо практики парламентаризму та конституціоналізму в спільнотах Центральної Європи належали до старогрецької традиції вольності. На сеймах Речі Посполитої при прийнятті рішень важливою була «одностайність» корпорації шляхти, що полягала в тому, що ніхто не був категорично проти ухвалення тих чи інших

---

⁷ Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku / Wstęp i oprac. H. Głębocki, tłum. P. Zaremba // Arcana: Kultura-Historia-Polityka. – nr.26/2. – 1999. – S. 52–60.

⁸ Історіографічні дослідження теми див. в бібліографії, укладеній В.Матях до нового видання «Пактів та конституцій», в якому буде опубліковано оригінал тексту «Договорів та постанов» староукраїнською мовою, знайдений восени 2008 р. київською архівісткою О.Вовк у Російському державному архіві давніх актів.

⁹ В зазначеному розрізненні були цікаві винятки, наприклад: козацтво усвідомлювало себе спільнотою «рівних», тобто мало республіканську свідомість, але у стосунках з монархами виявляло монархістські настрої.

рішень. Якщо в англійському парламенті з початку XVII ст. розвиток практик прийняття рішень проходив у напрямку розрізнення голосів депутатів на «так» та «ні», то в польському сеймі зроблено все можливе для того, щоб в парламентській діяльності не підкреслювати різних інтересів в ім'я «одно-стайності» й «згоди» корпорації шляхти¹⁰. В Центральній Європі у ранній новий час в парламентах представляла інтереси суспільства саме корпорація шляхти, а в Західній – крім нобілітету – «третій» стан. Це головним чином пояснювалося різними суспільними цінностями в обох частинах Європи. Якщо в Західній Європі капіталом була не тільки земля, але і все що приносило зиск, то в Центральній Європі головною цінністю було володіння маєтком. Таким чином, на заході були представлені інтереси неаграрних секторів економіки, а в Центральній Європі домінували лише інтереси землевласників. Цікавими були також співвідношення в кількості політично активного населення та його правах в спільнотах макрорегіонів. Можливість брати участь в політичному житті Речі Посполитої мало приблизно 8–10% населення країни, тобто шляхта. В Угорщині шляхта складала близько 4%, в Гетьманщині до 2% на кінець XVIII ст. У той же час у Франції в 1831–1848 рр. виборче право мало 1,5% населення, а в Англії у 1832 р. – 3,2%. Тобто за кількістю осіб, які мали виборчі права Західна Європа не випереджала Центральну. Теж саме стосується й особистих свобод «повноправного» обивателя держави. Шляхта Речі Посполитої в цьому випереджала інші західноєвропейські країни¹¹. Подібними правами вирізнялися також угорська й хорватська шляхта, бояри Молдавії, барони в Лівонії та козацька старшина (в документах переважало вживання назви української еліти – «малоросійське шляхетство») в Гетьманщині.

З усього вище зазначеного можна зробити висновок, що про західноєвропейську та центральноєвропейську традиції парламентаризму можна говорити як про два шляхи розвитку світового парламентаризму, причому західний «ліберальний» виявився більш практичним та пізніше був прийнятий на рівні теорії й практики в усіх демократичних країнах. Проте в історії розвитку ліберального парламентаризму були також практики корпоративного парламентаризму. Наприклад, чіткий зв'язок з обов'язками вибраних представників від певного округу та їхньою діяльністю в парламентах, подібно до представлення послами інструкцій прийнятих на сеймиках, існував в багатьох країнах. В Сполучених Штатах Америки обранці до Конгресу вважалися перш за все представниками своїх виборчих округів чи своїх шта-

---

¹⁰ Ochmann S. Rzeczpospolita jako «monarchia mixtra» – dylematy władzy i wolności // Kultura-polityka-dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremiu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, red. A. Bartnicki i inni. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1990. – S. 277.

¹¹ Див.: Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty. – Poznań, 1998. – S. 58, 60.

тів і на національному рівні намагалися прийняти рішення, яке було вигідно саме їхньому штату та виборцям. Подібна ситуація була в Великобританії до кінця XVII ст. та в інших європейських країнах навіть у пізніші часи¹². Практика врахування інтересів меншості та намагання узгодження інтересів у парламентській діяльності в країнах ліберальної демократії має коріння саме в традиції корпоративного парламентаризму. Розрізнення між ліберальним та корпоративним парламентаризмами й конституціоналізмами є важливою теоретичною засадою, враховуючи яку потрібно розпочинати дослідження нашої тематики. Запропоноване бачення сприяє більш адекватному розумінню безрезультатних сеймів Речі Посполитої та «чорних рад» у Гетьманщині і глибшому дослідженні минулого українського конституціоналізму.

Основою для розвитку конституціоналізму в Західній Європі стала якісно нова система господарювання, яка забезпечувалася соціальною групою – буржуазією, спадщина римського права й нові ідеї бажаного суспільно-політичного устрою. До появи ранньокapіталістичного господарства вся Європа за багатьма економічними критеріями була однорідною. Якщо в Західній Європі економічний розвиток призвів до суттєвих новоутворень, які поліпшували соціально-економічний статус нижчих верств населення, то в Центральній та Східній Європі входження в підпорядковані економічні відносини з Заходом призвело до інших наслідків. У «центрі» ранньокapіталістичної економіки виробничі відносини базувалися на вільній праці, а на її центрально-східноєвропейській «периферії» відбувалося «друге закріпачення» селян. Протягом XV–XVI ст. за центральноєвропейською периферією капіталістичної економіки закріпилася роль постачальника не тільки сировини, але й продовольства. Виробництво продуктів харчування стало економічно вигідним у формі примусової праці селянства (відробіткової ренти) в маєтках нобілітету. Усе це сприяло закріпленню за шляхтою провідної ролі в суспільному житті Центральної Європи, у той час як у Західній Європі роль нобілітету з розвитком капіталістичних відносин послабилася. Саме домінування нобілітету у соціально-економічному, політичному та духовно-культурному житті центральноєвропейських суспільств визначило історичний розвиток цього регіону.

Найдавнішу традицію конституціоналізму мало Сполучене королівство Великобританії та Північної Ірландії, яке до сьогодні, що цікаво, не має «основного закону» під однією обкладинкою. Англійською конституцією є ряд документів, від «Великої хартії вольностей» 1215 р. Характерно, що писані конституції виникають на периферії Західної цивілізації – по той бік Атлантичного океану та на узбіччі степового «великого кордону» між християнською і мусульманською цивілізаціями. Безперечним є те, що ідеї конституціоналізму творилися в першу чергу в серцевині європейської капіталістичної економіки

---

¹² Wagner. W.J Some Comments on Old «Privileges» and the «Liberum Veto» // Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791 / Ed. by S. Fiszman. – Bloomington and Indianapolis, 1997. – P. 60.

раннього нового часу, але вони також мали витоки з особливостей політичної культури суспільств. Це є однією з засад нашого бачення появи перших писаних конституцій на периферії Європейської цивілізації.

У світовому конституціоналізмі першим писаним основним законом вважають конституцію Сполучених Штатів Америки 17 вересня 1787 р. (першим основним законом окремого штату була конституція Вірджинії від 29 червня 1776 р.). Першою європейською писаною конституцією вважається «Закон щодо управління» («Ustawa Rządowa») Речі Посполитої від 3 травня 1791 р. Українська конституція від 5 квітня 1710 р. не може беззастережно вважатися першою писаною конституцією нового часу, оскільки мала риси традиційних «пактів-домовленостей» («pacta conventa») між монархом та нобілітетом, які були притаманні Центральній Європі. З іншого боку, українська конституція раннього нового часу мала модернізаційні риси, що дає можливість розглядати цей юридичний документ як перехідний від традиційних для центральноєвропейського регіону «пактів-домовленостей» до конституцій, поширених у новий час. Аналіз «Договорів та постанов» в якості такого «перехідного» основного закону від традиційних «пактів-домовленостей» до конституцій нового часу є, на нашу думку, ключовою проблемою дослідження українського конституціоналізму у ранній новий час під кутом зору інтелектуальної історії.

З латини «constituere» значить «встановлювати», «керувати», «упорядковувати»; у Стародавньому Римі правові акти (едикти та декрети) називалися конституціями. За середньовіччя надбання римської юридичної традиції було засвоєне європейськими правовими системами. У Королівстві Польському від пйотрковського сейму 1493 р. ухвали прийняті вальним сеймом називалися конституціями («konstytucja»). Згідно з ухвалою «Nihil novi» 1505 р., конституція приймалася рішенням трьох сторін Сейму: короля, Сенату (Ради панів) та Ізби посольської (послів). Написання тексту конституції відбувалося у королівській канцелярії, що часто призводило до «зникнення» певних постанов, невідгідних монархам, та вписання нових. Це явище зіткнулося з критикою на сеймі 1553 р., після якого до написання прийнятих ухвал ставилися більш прискіпливо. Таким чином, закріпилася традиція називати й публікувати ухвали Сейму як «конституції»¹³. Латиномовний варіант документа, який прийняли гетьман, старшина та козаки Запорозжя й Гетьманщини на Генеральній раді в м. Бендерах 5 квітня 1710 р., мав назву «Pacta et Constitutiones Legum Liberatatumque Exertis Zaporoviensis...»¹⁴ Прийняття «Договорів та постанов» представниками еліти Гетьманщини і Запорозжя для виконання для новообраного

---

¹³ Majgier B. Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. – Przemysł, 2005. – S. 9–11.

¹⁴ Першим відомим українським проектом, який дістав назву «конституція» була Гадяцька угода. Див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 26.

П. Орлика та його наступників на території, яка мала бути звільнена внаслідок походу шведських, татарських, українських і польських військ. Вище зазначене дає формальні підстави розглядати цей документ як конституцію в модерному розумінні.

Ознаки модернізаційних змін на українських землях притаманні з кінця XVI ст. й полягали у поступовій економічній інтеграції до капіталістичного господарства та в інтелектуальному пробудженні до і після Берестейської унії 1596 р. Нові умови церковного життя призвели до формування нового типу чорного та білого освіченого духовенства як уніатського, так і православного. Причому Київська митрополія стала «передовою» Церквою в православному світі стосовно освіти та розв'язання актуальних богословських питань. Фактично за XVII ст. церковні та світські інтелектуали запозичили й переробили все найголовніше в тодішній освіті та гуманітарній науці Центральної й Західної Європи. Саме тому діти козаків-воjákів мали можливість отримати ґрунтовну освіту та обстоювати самобутність своєї новоутвореної держави не тільки шаблею і рушницею, але й пером. Освічені представники козацької еліти шукали різні виправдання революції 1648 р. і нового статусу Війська Запорозького: у правах завойовника, в обороні «прав та вольностей», захисті релігії, обстоюванні «руської» спадщини. Оскільки на початку Української революції середини XVII ст. традиційні козацькі вимоги були досягнуті, то новими аргументами у виправданні новоствореної держави стали гасла захисту православної віри. Оборона «грецької релігії» мобілізувала всі верстви руського суспільства проти їх ворогів у Речі Посполитій, а також пояснювала іншим володарям причину повстання проти законного короля¹⁵. Захист Православ'я став ключовим у легітимації козацької держави, оскільки політико-правові теорії у середньовіччі поєднували вимогу підпорядкування владі монарха з правом повстання проти володаря з релігійних мотивів. Більше того, козацькі лідери започаткували застосування релігійних гасел в своїй політичній боротьбі зробили прецедентом та використовували його проти православної Москви. Це було використано як І.Мазепою, так і П.Орликом. Тому не дивно, що першим пунктом «Пактів і конституцій» стало твердження про захист православної віри як державної релігії Гетьманщини та визначне місце Київської митрополії у православному світі¹⁶. В конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 р. також стало подібне визнання Католицизму в якості державної релігії (п.1), що засвідчило особливе місце релігії для Центральної Європи у ранній новий та новий час¹⁷.

До двох великих соціальних груп, що були носіями Української рево-

---

¹⁵ Див.: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 241–242.

¹⁶ Тут і далі посилання на текст «Договорів та постанов», що зберігається в Російському державному архіві давніх актів (ф. 124, оп. 2, 1710 г., д. 12).

¹⁷ Посилання на «Ustawę Rządową» за: Volumina legum – T. IX, Kraków, 1889. – S. 200–225.

люції середини XVII ст., належали козацтво та православна шляхта, яку привертало на свій бік Б.Хмельницький¹⁸. Цей союз потужних у військовому плані соціальних груп православної спільноти дав можливість успішному початку революції у 1648 р. Однак ці верстви мали різні інтереси, що стало загрозою для новоутвореної державності від самого початку її існування. Вихідці з козацьких низів і простолюду уявляли свою країну, як Військо Запорозьке, яке мало свої традиційні «вольності» та служило сильному й справедливому монарху. Покозачена шляхта плекала сподівання на перетворення новоствореної держави у Велике князівство Руське, в якому вона посіла б місце нобілітету. Тільки таким гетьманам як Б.Хмельницький, П.Дорошенко на певний час вдавалося узгоджувати ці дві політичні ідеї та два великих політичних табори. Інтелектуальні зусилля покозаченої шляхти в обстоюванні існування Війська Запорозького полягали у доведенні тягlosti нової держави з уявним Великим князівством Руським і з «києворуською» спадщиною. Згідно з поемою 1650 р., анонімний автор порівнював 12 полковників Б.Хмельницького з 12 синами Володимира. Проте ця ідея не набула розвитку або ми не маємо свідчень про її еволюцію у відомих на сьогодні писемних пам'ятках. У віршах, що вихваляли Б.Хмельницького та І.Виговського (друга половина 1649 р.), також присутнє сприйняття інтелектуальною елітою Війська Запорозького традиції церковного політичного мислення. Православний політичний дискурс, що набув розвитку за київського митрополита Петра Могили, полягав у виправданні тодішнього політичного та культурного життя, а відтак був однією з основ для розвитку ідей конституціоналізму. Зазначені твори інтелектуальної еліти Гетьманщини символізували початок явища, що розквітло в наступному XVIII ст. і яке М.Грушевський назвав літературою військових канцеляристів¹⁹.

На кінець XVII ст. усі великі держави Центрально-Східної Європи, а саме: Шведське королівство, Московська держава, Річ Посполита та Османська імперія прагнули кардинально змінити співвідношення сил на свою користь. Поміж такими сильними країнами роль автономних державних утворень, як України, Молдавії, Лівонії і навіть Кримського ханства, на перший погляд, була незначною. Однак, саме за владу над цими автономіями змагалися названі великі держави. Ця боротьба відбувалася не тільки на полях битв, але й в

---

¹⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009. – С. 242.

¹⁹ Про легітимацію еліти Війська Запорозького з допомогою укладання угод з Московською державою та Річчю Посполитою див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.; Про гадяцьку ідею в середовищі правобережної еліти див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – 86 с.; Про використання киево-руської тематики в легітимації еліти в 1649–1650-х рр. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1994. – С. 93.

інтелектуальній сфері. Західноєвропейські історики для постійних війн та внутрішніх конфліктів з кінця XVII ст. до завершення війни за «іспанську» спадщину (1714 р.) використовують назву «генеральна криза». Центральна Європа також переживала «генеральну кризу» – боротьбу між шляхетсько-республіканськими і абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями. У цьому протистоянні зусилля прихильників конституціоналізму були малопомітні. Гетьманщина у час цієї «кризи» була як об'єктом у політичних змаганнях своїх сусідів, так і намагалася в особі своєї еліти побудувати майбутнє за мірками своїх цінностей й уподобань. «Пакти та конституції» стали найважливішим проектом у таких зусиллях.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. централізовані держави (Оттоманська імперія, імперія Габсбургів, Шведське королівство Вазів, Московська держава Романових, Саксонія Веттинів) посилили політичний вплив на Молдавію, Угорщину, Лівонію, Україну та Річ Посполиту й добилися успіхів у підпорядкуванні останніх. Головною причиною цього стала відмінність спільнот Центральної Європи від абсолютистських держав. Центральноєвропейські політичні утворення були побудовані на принципі панування корпорації нобілітету, а абсолютистські держави, що їх оточували, – на вертикалі бюрократичного управління²⁰.

На рубежі XVII–XVIII ст. центральноєвропейські еліти прагнули зберегти традиційний для них суспільно-політичний устрій і, таким чином, добробут своїх батьківщин. Саме у цей час у центральноєвропейському регіоні було написано проекти суспільно-політичних устроїв та відносин з новими протекторами. У 1699 р. в Лівонії, у 1707 р. в Угорщині було написано політико-правові документи, що базувалися на ідеї «*paeta conventa*»²¹. Українські «Пакти та конституції» за багатьма критеріями також належала до вище зазначених політико-правових документів. Важливо, що подібні ідеї та уявлення суспільно-політичного життя мали місце навіть у Росії раннього нового часу, де намагалися копіювати польську політичну систему від часів Смути до цариці Софії, а конституційний проект 1730 р. засвідчив живучість цієї альтернативи для абсолютистської Російської імперії²².

Еліта Гетьманщини з кінця XVII – до 60-х рр. XVIII ст. виявила неабияку активність щодо модернізації та реформування державного і суспільного устрою своєї Батьківщини. Про це свідчать діяльність І.Самойловича й І.Мазепи у посиленні гетьманської влади, підтримці церковних та світських інтелектуалів, намагання І.Скоропадського врегулювати судочинство, захист тра-

---

²⁰ Subtelny O. *Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715.* – Kingston and Montreal, 1986. – P. 56.

²¹ Ibid. – P. 30.

²² Правління Софії у Київському панегірику див.: Отдел рукописей библиотеки Российской академии наук. – П. I. А. – № 9 (32. 5. 25.) – Арк. 3–25 зв.; Данилевич В.Е. Шляхетские проекты как материал для характеристики политических и общественных воззрений русских людей (лекция). 22 января 1903 г. Харьков. – Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. 129. – Арк. 1–8 зв.

диційного ладу модернізаційною риторикою П.Полуботком, спроби Д.Апостола у реформуванні війська й правосуддя, узгодження урядів козацької адміністрації з імперською «табелю за рангами», зусилля Генеральної військової канцелярії унормувати систему мір і ваг у середині XVIII ст., діяльність К. Розумовського та його оточення щодо впровадження у життя ідеї відділення військової влади від судової, створення двох університетів західноєвропейського зразка, реформування війська, будівництва заводів і фабрик нового взірця, спроби перетворити виборче гетьманство у своєрідну монархію на зразок німецького князівства. Найвизначнішим з зазначених проєктів у плані модернізації суспільно-політичного життя Гетьманщини були «Пакти та конституції» 5 квітня 1710 р.

У вище зазначених протистояннях між шляхетсько-республіканськими й абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями у Центральній Європі посилювалася третя політична сила, яка базувалася на ідеях конституціоналізму. Політичні невдачі представників цього політичного табору затіняють конституціоналізм як одну з ідеологій та політичних сил у Центральній Європі. Справді натхненники упорядкування відносин між монархістами та республіканцями за допомогою права зникали, «розпорошуючись» у названих політичних таборах. Таке сталося з одним з ідеологів конституціоналізму в Речі Посполитої XVII ст. Л.Опалінським. В його особі політична думка Речі Посполитої на середину XVII ст. за такими критеріями, як теоретичне тлумачення держави, окреслення її завдань, визначення місця релігії в державі, пошуки ідеальної форми державного устрою та роль громадянина в ній вийшла на рівень Західної Європи²³. На нашу думку, П.Орлик і його найближче оточення у «Договорах та постановах», узгоджуючи інтереси еліт Гетьманщини й Війська Запорозького Низового та козацтва, запорожців, селянства й міщанства (останніх не було на Бендерській раді), також вийшли на високий як для Центральної Європи рівень політичного мислення у рамках конституціоналізму раннього нового часу. Захист українською елітою прав нижчих верств населення пояснюється намаганням еліти заручитися підтримкою поспільства в реалізації планів повернення до влади. Фактично так було в усій історії людства: еліти поступалися своїми інтересами соціально нижчим верствам населення тільки для того, щоб утримати або здобути владу і намагалися при можливості збільшити свої соціально-економічні права, тобто обмежити права більшості членів суспільства²⁴. Саме цим значною мірою

---

²³ Pryszałk M.O. Państwo w filozofii Lukasz Opalinskiego / Tłumacz. z ang. Gr. Chomicki. – Kraków, 2000. – S. 15.

²⁴ Про особливості колонізації «периферій» Речі Посполитої магнатами та подібні процеси в інших країнах та див.: Grybowski S. Polskie Indie // Dwor a kraj między centrum a peryferiami i władzy / Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2–5 kwietnia 2001 / Pod red. R. Skowrona. – Kraków, 2003. – S. 171–193.

пояснюється «забуття» конституції в середовищі емігрантів та відстороненням від неї в середовищі еліти Гетьманщини і Запорозжя. «Пакти та конституції» збереглися як документ лише завдяки високій правовій культурі П.Орлика й лічених інтелектуалів в еміграції та Гетьманщині.

Незважаючи на конкретні обставини появи «Договорів та постанов», вони б не з'явилися, якби не було якісних змін в свідомості суспільства. Основою для модернізаційних змін у політичній свідомості інтелектуалів Гетьманщини і прийняття «Пактів та конституцій» стало нове бачення держави і суспільства. На зламі XVII–XVIII ст. світські інтелектуали Гетьманщини уже мали розроблену концепцію, за Е.Смітом, ієрархічної нації раннього нового часу, яка ґрунтувалася на культурній ієрархії суспільно-політичних цінностей. У підвалинах цієї ідентичності була явно зрозуміла релігійна відмінність від іновірних поляків, татар та турків і культурна окремішність від росіян. Особливо помітними контури цієї ієрархічної нації проявилися наприкінці XVII ст. – початку XVIII ст. і протягом 60-х рр. XVIII ст. На межі XVII–XVIII ст. українська еліта зобов'язувала себе захищати «отчизну Малоросію», Православ'я й «народ малоросійський»; головною цінністю цієї спільноти були «вольності»; останні мали бути підтвердженні (і захищені) монархом-протектором, якому Військо Запорозьке погоджувалося служити, козацька еліта мала свою історію від хозарських предків, на території «обох берегів Дніпра» з сакральною столицею Києвом. Ця концепція була схожою до моделей ієрархічних націй у ранній новий час у Центральній Європі.

На кінець XVII – початок XVIII ст. нове покоління козацької еліти за зовнішніми ознаками було схожим на своїх батьків. Однак зосередження посад у Гетьманщині в руках обмеженого кола козацької старшини поступово перетворювало колишніх козацьких лідерів у «нову шляхту», яка прагнула законодавчого підтвердження свого реального політичного, соціального та економічного статусу. За І.Самойловича та І.Мазепи розвинулася інституція «Значного військового товариства», що була своєрідною козацькою альтернативою шляхетській системі суспільно-політичного устрою. Ця інституція закріпила існування династій, що формували еліту Гетьманщини та відмежовували її від решти козацтва. Лейтмотивом універсалів, що підтверджували землі за синами козацької старшини, стало твердження: «сини підуть шляхами батьків»²⁵. Новий соціальний статус козацької еліти давав особливий стимул для розвитку в інтелектуальному середовищі Гетьманщині «козацького» сарматизму – ідеї соціальної вищості нобілітету через етнічне походження від войовничих предків. Основою сарматизму шляхти Речі Посполитої було переконання про інакшість не тільки нобілітету, але й самої країни від решти Європи²⁶. Ідея походження шляхти Речі Посполитої від сарматів започаткувалася від Я.Длугоша та

---

²⁵ Грушевський О. З побуту старшини XVIII ст. (Стаття). Машинопис. – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14955. – Арк. 4–6.

²⁶ Michalski J. Studia historyczne z XVIII i XIX wieku. – Т. II. – Warszawa, 2007. – S. 7.

була розвинена М.Бельського, М.Кромера, С.Сарницького та іншими хроністами. В польському історіописанні утвердився погляд, що в перших століттях нашої ери частина сарматів, яка мешкала між Доном та нижньою Волгою переселилася на територію між Дніпром й Віслою і підкорила місцеве населення, перетворивши їх на підданих. В XVI ст. така візія історії знайшла багато прихильників²⁷. Важливо, що «сарматизм» не був винятком в інтелектуальному житті тогочасної Європи. В XVI ст. у Франції був популярний франкогаллізм, голландці вважали себе за нащадків давніх батавів, угорці – гунів, русини від – роксолан та сарматів (в різних версіях), мазовшани – масагетів, козацька старшина Гетьманщини кінця XVII ст. – початку XVIII ст. – від хозар та роксолан²⁸. На українському ґрунті річпосполитська сарматська ідея набула рис хозарського міфу. Основою хозарської ідеології козацьких інтелектуалів початку XVIII ст. також були ідеї панівного становища еліти, яка займала виняткове місце в різних галузях суспільно-політичного життя й виконувала роль державної влади, та особливому місці Війська Запорозького-Малоросії в історії Центрально-Східної Європи. Важливо, що свої інтереси козацька еліта, як й інші нобілітети центральноєвропейських країн вважала державними, а свій стан ототожнювала з державою²⁹.

Поняття «отчизни» як Батьківщини козацькі інтелектуали також винесли з спадщини Речі Посполитої. З XVI ст. «отчизна»³⁰ використовувалися для окреслення цілісності Речі Посполитої, а вираз «мила вітчизна наша Річ Посполита» часто вживаний термін після Люблінської унії 1569 р. Відтак формулювання «вітчизна» було наріжним каменем політичного дискурсу української шляхти в Речі Посполитій. Запорожці під впливом річпосполитської політичної традиції зазнали впливу на початку XVII ст. почали називати своєю Вітчизною землі середнього Подніпров'я³¹. Найяскравіше ідея Вітчизни української православної шляхти втілювалася в нездійснених проектах Великого князівства Руського. І.Брюховецький хоча й увів в політичну мову Лівобережної Гетьманщини ідею вірності Україні як козацькій Батьківщині, «малоросійська вітчизна» почала домінувати в останні десятиліття XVII ст., зокрема, фігурувала як ключова назва Гетьманщини в політичній мові інтелектуальної еліти Гетьманщини наприкінці XVII – початку XVIII ст. і мала цікаву еволюцію. Продовжувало існувати формулювання української автономії як «Війська Запорозького та народу малоросійського», розвивалася ідея Малої Росії

---

²⁷ Ulewicz T. Zagadnienia sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej. – Kraków, 2006. – S. 95–118; Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty. – Poznań, 1998. – S. 89.

²⁸ Див.: Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty. – Poznań, 1998. – S. 90.

²⁹ Див.: Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион / Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 41.

³⁰ Пол. «ojczyzna» від «ojcowizna» - батьківщина. Див.: Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod. red. A. Markowskiego. – Warszawa, 2010. – S. 698.

³¹ Сас П.М. Витоки українського націотворення: Монографія. – К., 2010. – С. 85.

як держави і Вітчизни еліти Гетьманщини, менше наголошувалося, що було логічним для того часу, на Малій Росії як Вітчизні посполитих, однак нижчі верстви населення також називалися «малоросіянами», була наявною термінологія «малоросійський край» та «малоросійські» назви для географічних місцевостей.

Стосовно формулювання «Війська Запорозького та народу малоросійського», то воно широко представлено в джерелах і зазвичай використовувалося в історичних дослідженнях. У даному випадку цікавим є перенесення української еліти відносин зі своїм володарем-монархом в формулюваннях «Війська Запорозького та народу малоросійського» на інші країни й спільноти. Наприклад, 25 січня 1698 р. Мазепа відправив листа Петру I, яким інформував про відомості, отримані від Г.Кастріота, а саме прохання про готовність Валахії прийняти зверхність Росії на таких умовах, на яких перебуває «Військо Запорозьке та малоросійський народ»³². Як відомо в Валахії «військом» були бояри, з чого випливає, що еліта Гетьманщини і Валахії взаємно сприймалися як рівнозначні у своїх суспільствах групи. Наприкінці XVII – та перше десятиліття XVIII ст. набула розвитку ідея Малої Росії як Вітчизни та держави. Наприклад, чернігівський архієпископ Лазар Баранович у листі до Мазепи від 7 лютого 1689 року пише про Гетьманщину як про «державу малоросійську»³³. І.Величковський у «Передмові до чителника» з книги «Млеко» пише представляє себе як «истинный сын малоросійской отчизны нашей»³⁴. У листі до полтавського полковника І.Левенця від 23 листопада 1708 року про військову силу шведів І.Мазепа писав: «про то всякому горловому отчизне малоросійської сынове разсудити тое, же Москва не уборон...»³⁵ Український гетьман переконував полковника, який вичікував моменту приєднатися до майбутнього переможця, що їм необхідно боротися «за целость отчизны»³⁶. В новознайденому універсалі початку 1709 р. Мазепа писав, що «серце його Королівської Величності загорілося гнівом і однаковою мірою запалало [жагою] відплати до нашої Вітчизни, але [щоб він] нас, Вождя, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланний захист і пообіцяв нашу Вітчизну...»³⁷ З аргументації українського гетьмана випливає, що козацька старшина (фактично нова шляхта) мала відчувати обов'язок захисту «отчизни малоросійської». Цікаво, що навіть у випадку засудження Петром I, І.Скоропадським,

---

³² Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В.Станіславський. – Т. 2.: 1691–1700. – К., 2010. – С. 175.

³³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упор. С.Павленко. – К.: Вид. Дім, «Києво-Могилянська Академія» – 2008. – С. 471.

³⁴ Там само. – С. 518.

³⁵ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2009. – С. 424.

³⁶ Там само.

³⁷ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публ. та комент. О.Дубини, пер. з лат. О. Циганок) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 9. – С. 6.

церковними й світськими інтелектуалами Гетьманщини переходу Мазепи на бік шведів використовувалася таж сама аргументація – зрада Вітчизні-Малоросії³⁸. У преамбулі до «Договорів та постанов» зазначалося, що І.Мазепа у своєму виступі проти Петра I дбав про «отчизну», так само про інтереси «отчизни Малоросійської» мав піклуватися новообраний гетьман П.Орлик. Ідея захисту своєї отчизни Малої Росії стала наріжним каменем у політичній концепції творців «Пактів та конституцій».

Таким чином, «Договори та постанови» мали історичну основу для своєї появи в якості конституційного проекту, який би узгоджував інтереси різних соціальних груп української еліти та навіть підвладних верств населення і легітимізував Малу Росію/Військо Запорозьке в якості держави. Подібний проект, але незрівнянно слабший за критеріями розвитку політичної думки стався за 18 років до «Пактів та конституцій» У трактаті П.Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. також об'єднувалися козацька та шляхетська політичні ідеї, а Князівство Малоросійське й усе Військо Запорозьке проголошувалося вільною державою³⁹. У цьому проекті також наголошувалося на вольностях держави та «народу малоросійського», визначалися державні кордони, формулювалося концепція малоросійського народу⁴⁰.

З одного боку, українська конституція раннього нового часу відбивала традиційні інтереси старшини Гетьманщини й Запорозької Січі. За Православ'ям закріплювалася роль державної релігії Гетьманщини, Київська митрополія канонічно підпорядковувалася константинопольському патріархові, причому київський митрополит мав би бути екзархом вселенського патріарха (п.1). Кордони Малої Росії обумовлювалися по мирним договорам Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Війська Запорозького, особливо наголошувалося на західному кордоні до річки Случ. Територія окреслена цими договорами належала до ареалу поширення козацького суспільного ладу та української ранньонаціональної державності, обстоювання Гетьманщини як держави і козацької еліти як нобілітету розвинулася у традицію історичного легітимізму, що базувався на юридичних документах (п.2)⁴¹. Добросусідські стосунки Війська Запорозького з Кримським ханством належали до традиційних

---

³⁸ Див.: Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2009. – С. 419; Источники Малороссийской истории собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.1. – Ч. II. – М., 1859. – С. 175–176; Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004. – С. 17; Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P. 133.

³⁹ Оглоблин О. П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – С. 15, 17.

⁴⁰ Там само. – С. 21, 22, 24.

⁴¹ Про підвищення самооцінки в середовищі еліти Гетьманщини у зв'язку з встановленням контролю над Правобережжям див.: Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. 2-ге, доопрац.) – К., 2005. – С. 368–369.

для українсько-кримських відносин (п.3).

Узаконення соціально-економічних й політичних «прав та вольностей» Війська Запорозького Низового було реалізацією більш ніж столітніх інтересів запорожців. Ліквідовувалися фортеці на Дніпрі, які усували можливість контролювати Військо Запорозьке Низове, новообраний гетьман частково переймав традиційну роль монарха-протектора та зобов'язувався обороняти територію Запорозжя (п.4). Ареал поширення «вольностей» Війська Запорозького Низового охопив традиційні території: від Трахтемирова, перевозу Переволочанського, річки Ворскли на півночі, до Очакова – на півдні (п.5).

Обмеження влади гетьмана генеральними радами, на яких мали бути представлені полковники, старшина, сотники, посланці від Війська Запорозького Низового було традиційним, проте регламентація функціонування цієї інституції свідчить про модернізаційні зміни. Подібне стосується й присяги на вірність отчизни і зичливість рейментареві й критиці гетьмана за порушення «прав та вольностей» (п.6). Традиційним було положення про турботу гетьмана про добробут козацтва і посполитих. Однак деталізація захисту козаків й посполитих від полковників, атаманів, сотників й усіх урядників у спробах останніх примушувати до панщини та інших видів робіт свідчить про модернізаційні зміни у свідомості творців української конституції раннього нового часу (п.10). Подібний захист новообраним гетьманом представлено також в інших пунктах (п.11,12,13).

Згідно з «Договорами та постановами» надходження від аренд до державних фінансів ліквідовувалися, кількість найманого війська для гетьмана мала визначити Генеральна рада у майбутньому (п.15). Це рішення було традиційним для інтелектуалів Центральної Європи, оскільки у ранній новий час панувала доктрина про бідність держав та суспільств цього регіону. Тільки економісти ХХ ст. з'ясували абсурдність цієї концепції, що господарства Центральної Європи теоретично могли забезпечити утримання значних військових сил⁴². Доктрина про загальну бідність призвела до нерозвиненості фінансів та обмеження зростання регулярного війська у країнах регіону і Гетьманщини зокрема. Схожим було й наступне положення про податки на ввіз і вивіз, які повинні бути помірними та збиратися без обтяжень для посполитих (п.16).

З іншого боку, в українській конституції раннього нового часу були модернізаційні зміни, які надають їй рис основного закону нового часу. «Договори та постанови» показали підвищення рівня правової думки до рівня створення основного закону для українського суспільства. Фактично «Пакти та конституції» – це альтернатива, побудована на засадах конституціоналізму, централістській політиці не тільки Петра I, але й І.Мазепи. П.Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького по-іншому бачили майбутнє

---

⁴² Geneza polityczna Ustawy Rządowej / Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Iojek. – Lublin, 1981. – S. 14.

Гетьманщини ніж їхні попередники. У «Договорах та постановах» присутня ідея отчизни, яка розумілася як держава в категоріях наближених до нового часу, обов'язкового скликання генеральних рад, обмеження гетьманської влади у сфері судочинства Генеральним військовим судом, у фінансовій – генеральним підскарбієм.

У преамбулі до «Пактів та конституцій» зазначалося, що про інтереси «отчизни малоросійської» мав дбати новообраний гетьман; кожен, хто отримував уряд мав би присягнути на вірність отчизні (п.6); «отчизна Малоросія» усвідомлювалася як Батьківщина не тільки козацької старшини-шляхти, козацтва, але й міщанства (п.12), купецтва (п.12), та селянства (п.10, 14), хоча й зберігався традиційний становий лад. Територія Вітчизни-Гетьманщини, що дуже важливо, чітко визначалася договорами Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави і Війська Запорозького.

Проект обов'язкового скликання Генеральних рад тричі на рік (на Різдво, на Великдень та Покрову) якісно змінював подібні зібрання, які раніше скликалися при необхідності. Учасниками Генеральної ради мали бути полковники з старшиною та сотниками, представник з кожного полку по одній заслуженій особі й від Війська Запорозького Низового; з'їзд на Генеральну раду та участь у ній повинні бути регламентовані (п. 6).

Модернізаційним було обмеження гетьманської влади у сфері судачинства, оскільки передбачалося звзвити судові права гетьмана Генеральним військовим судом. Наприклад, при образі гетьмана обвинуваченого мав судити Генеральний військовий суд (п.7). В українській конституції раннього нового часу також обстоювалися права еліти перед найвищим представником влади у державі. Новим у «Пактах та конституціях» було розрізнення державних й приватних справ гетьмана; державні справи мала виконувати генеральна старшина, а не особисті гетьманські слуги (п.8). Генеральні підскарбії мали обмежити владу гетьмана у фінансовій сфері, оскільки вони мали завідувати фінансами Гетьманщини. Особисте майно гетьмана мало бути відокремлене від військового-державного; в кожному полку мало бути по два підскарбії (п.9). Хоча слід зазначити, що в конституції Речі Посполитої 1791 р. питанням регламентації законодавчої, виконавчої та судової влади приділялося значно більше уваги (п. 5–8), однак з іншого боку їх відділяв і значний проміжок часу.

В праві та політичній думці Речі Посполитої обивателем держави був шляхтич, що було наслідуюваням традиції римського права, згідно з якою громадянином країни є тільки той, хто є вільним і відповідно має права. В західноєвропейській традиції, яку започаткував Ж.Боден (у бібліотеці С.Яворського – учителя П.Орлика – була латиномовна праця вказаного автора), громадянином країни є кожна людина, яка проживає на її території. У «Договорах та постановах» за становим устроєм простежується певне «урівнення» перед державою інтересів не тільки еліти, але й широких козацьких низів, міщанства, купецтва і селянства. Український гетьман, згідно з «Пактами та конституціями», зобов'язувався дбати про добробут і права козацтва й ниж-

чих верств населення. Це було нововведенням, адже автори української конституції відстоювали соціально-економічні інтереси козацтва та поспільства. Оскільки представників нижчих верств населення не було на Генеральній раді у Бендерах, то це яскраво свідчить про еволюцію політичної свідомості козацької еліти. Козацькі інтелектуали усвідомлювали «отчизну Малоросію» в якості Батьківщини не тільки еліти і козацтва, але й міщанства та купецтва (п.12) й селянства (п.10,14). Важливо, що в конституції Речі Посполитої 1791 р. селянство не мало кращого захисту (п.4) ніж в українському основному законі. Такий відносно високий як на той час статус українського селянства став можливим, оскільки козацьке суспільство на степовій периферії Європи, подібно до спільноти американських штатів, було відкритим для нових бажаних та мало високу вертикальну соціальну мобільність.

Згідно з «Пактами та конституціями» гетьман мав стежити, щоб Київ та інші українські міста мали самоврядування при правах й привілеях. Важливо, що Київ визначався як сакральне столичне місто, тобто українська суспільно-політична та правова думка дійшла до усвідомлення потреби держави «Малої Росії» і спільноти Гетьманщини в одній столиці (п.13). Це також стало перемогою ідеї Великого князівства Руського зі столицею у Києві в змаганнях шляхетської та козацької ідей у середовищі інтелектуалів Війська Запорозького. У порівнянні з конституцією Речі Посполитої (п.3) українським містам відводилася за мірками Центральної Європи помітне місце у суспільному житті.

Отже, в основі появи «Пактів та конституцій» 5 квітня 1710 р. лежали важливі зміни у свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини, в середовищі якої набули розвитку та поширення ідеї «оборони вітчизни Малоросії», вольності, прав, «малоросійського шляхетства», окремої козацької історії. Ці новоутворення дають підставу розглядати свідомість еліти Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. як чергову хвилю націотворення, які відбувалися у ранній новий час. Приводом до створення «Договорів та постанов» стала важка внутрішня ситуація в середовищі емігрантів в 1709–початку 1710 р. та намагання створити проект суспільно-політичного життя, який би задовольняв як еліту Гетьманщини й Запорозжя, так і козацтво та поспільство. Таким чином, столітні зміни в інтелектуальному житті українського суспільства та збіг обставин в 1709–1710 рр. призвели до того, що на східній периферії Європейської цивілізації з'явився документ, який став перехідним від традиційних «пактів-домовленостей» між монархом та станами (у першу чергу нобілітетом) до конституцій нового часу.

**ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЛАДИ
В НІМЕЦЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
ЕПОХИ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ
(ПРОЕКТ ЛАЗАРУСА ФОН ШВЕНДІ)**

У статті розглянуто політику Священної Римської імперії в умовах конфесійналізації. Ця проблема схарактеризована на матеріалі проекту Лазаруса фон Швенді як яскравого прикладу німецької політичної публіцистики. Визначено такі принципи цього твору, як конфесійна толерантність і заперечення абсолютизму.

Ключові слова: конфесійналізація, Священна Римська імперія, імператор, Лазарус фон Швенді, толерантність.

В статье рассмотрено политику Священной Римской империи в условиях конфессионализации. Эта проблема характеризуется на материале проекта Лазаруса фон Швенди как яркого примера немецкой политической публицистики. Обозначены такие принципы указанного сочинения, как конфессиональная толерантность и отречение от абсолютизма.

Ключевые слова: конфессионализация, Священная Римская империя, император, Лазарус фон Швенди, толерантность.

In the article the policy of the Holy Roman Empire in the conditions of confessionalization are considered. This problem on material of the project of Lazarus von Schwendi as a prime example of the German political publicism is characterised. Such principles of this work as the confessional tolerance and denial of absolutism are defined.

Keywords: confessionalization, Holy Roman Empire, emperor, Lazarus von Schwendi, tolerance.

Проблеми розвитку Німеччини у 1555–1618 рр. – від укладення Аугсбурзького релігійного миру до початку Тридцятирічної війни – є менш дослідженими в історіографії порівняно з подіями Реформації, які передували їм, та військово-політичними конфліктами 1618–1648 рр. Між тим саме у другій половині XVI – на початку XVII ст. відбувалися важливі процеси стабілізації соціального життя, закріплення принципів Реформації у повсякденній практиці, які вплинули на подальший історичний шлях німецького суспільства.

---

* **Каріков Сергій** – к. і. н., доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України.

Сучасні дослідники переважно розглядають зазначені процеси трансформації суспільства раннього Нового часу в аспекті конфесіоналізації – поняття, запропонованого Е.В.Зеєденом на позначення духовного й організаційного зміцнення, що після розколу християнської релігії на різні взаємно ворожі віросповідання призвело до утворення напівстабільного церковного устрою¹. Комплексний характер цих подій, їх складність і неоднозначність обумовлюють суттєві відмінності у визначенні хронологічних меж конфесіоналізації та її змісту.

До дискусійних питань конфесіоналізації в німецькому суспільстві належить, зокрема, такий її аспект, як відносини імперської влади з підданими. Серед досліджень цієї теми варто відзначити монографії М.Ланціннера й Т.Нікласа, які зосереджуються на проблемі збереження миру й політичної єдності Священної Римської імперії за часів правління імператора Максиміліана II². Однак деякі сторони цієї проблеми, на наш погляд, потребують подальшого розгляду. До них належить відображення імператорської політики в політичній публіцистиці цього часу. Мета нашої розвідки – визначити головний зміст політичного проекту Лазаруса фон Швенді, який був радником Максиміліана II.

Однією з найбільш актуальних проблем після укладення Аугсбурзького релігійного миру залишалося врегулювання релігійних відносин у Священній Римській імперії. Протистояння лютеран та католиків, незважаючи на підписання миру, не зникло остаточно, проте набуло інших, прихованих форм. Утвердження провідної ролі імперських станів у формуванні конфесійних ландшафтів як в імперських містах, так і в територіях виключало стабільність релігійних кордонів в їх політико-територіальному вираженні. На рівні імперського права не була виключена можливість подальшого поширення протестантизму в Німеччині, так само, як і католицька реставрація³.

Імператор Фердинанд I (1556–1564) прагнув підтримувати в імперії рівновагу між обома угрупованнями. Це було зумовлено необхідністю консолідації суспільства в умовах посилення у другій половині XVI ст. зовнішньої небезпеки – чергової загрози турецького вторгнення.

Його наступник Максиміліан II (1564–1576) намагався продовжувати таку політику. Цей курс, зокрема, знайшов вияв в ухваленні імператором у 1568 р. т.зв. «релігійної поступки», що дозволила лютеранам легально діяти в

---

¹ *Zeeden E.W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E.W.Zeeden // Zeeden E.W. Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform. – Stuttgart, 1985. – S. 69.*

² *Lanzinner M. Friedensversicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II (1564–1576) / M. Lanzinner. – Göttingen, 1993; Niklas Th. Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583) / Th. Niklas. – Husum, 1995.*

³ *Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю.Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 69.*

австрійських землях⁴. Імперську владу турбувала як внутрішня стабільність Священної Римської імперії, так і її зовнішня безпека. Це стосувалося не тільки політики щодо Іспанії та Франції, але й османської загрози. У зв'язку з її посиленням 1566 р., після походу султана Сулеймана до Угорщини, Максиміліан II звернувся до імперських станів за більш значною матеріальною підтримкою, ніж це було за часів правління його батька.

Іншим важливим аспектом зовнішньої політики імператора було розмежування сфер впливу з Іспанією, що стало актуальним завданням після розділу володінь Карла V. Конфлікт з Англією і повстання в Нідерландах втягли Іспанію у серйозні міжнародні конфлікти, до яких Максиміліан II не хотів втручатися. Він прагнув уникнути втягнення Священної Римської імперії до цих конфліктів, побоюючись, що німецькі протестанти будуть надавати підтримку Вільгельму Оранському, а католики – Філіпу II. Тому імператор заперечував проти наймання солдатів на імперських територіях французькими гугенотами і Вільгельмом Оранським⁵.

Єдиним способом вирішення цієї проблеми виявилась більш інтенсивна інтеграція Бургундської імперської округи до Священної Римської імперії, що сприяло правовому вирішенню питання щодо її територіальної консолідації, не дало втягнути її в релігійні війни у Франції та у війну між Іспанією й нідерландськими повстанцями. Подальше зміцнення територіальної державності внаслідок створення територіальних судових органів й органів управління набуло розвитку після Шпеерського рейхстагу 1570 р.⁶.

Пом'якшення ставлення з боку імперської влади сприяло кількісному зростанню прибічників євангелічного віросповідання. У 1570 р. близько 70% території Німеччини складала володіння, де лютеранство було головною конфесією⁷. Однак суперечності між лютеранами і католиками не припинялися. Ситуація в імперії ускладнювалася і через сплату т.зв. «турецького податку»: основні його суми припадали на нижчі імперські стани, незадоволені цим нерівномірним розподілом⁸.

У цих умовах імператор звернувся до свого радника Лазаруса фон Швенді для підготовки документа, який містив би умови імперського миру, прийнятні для всіх станів. Перший проект було підготовлено до проведення Шпеерського рейхстагу 1570 р. Незважаючи на відхилення низки пропозицій

---

⁴ Die «Religionskonzession» Kaiser Maximilians II. von 1568 / R.A.Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 47–50.

⁵ *Ивонин Ю.Е.* Рейхстаг 1570 года в Шпейере: новая попытка имперской реформы и европейская политика / Ю.Е.Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2009. – Вып. 2. – История и филология. – С. 47.

⁶ *Lanzinner M.* Op. cit. – S. 373.

⁷ Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen, 1999. – Т. 2. – S. 126.

⁸ *Ивонин Ю.Е.* Ук. соч. – С. 50.

(зокрема, тих, що стосувалися релігійних питань) імперськими станами, радник імператора продовжив працю над проектом, яка тривала до середини 70-х рр. XVI ст. Хоча після смерті Максиміліана II пропозиції Швенді так і не були реалізовані, їх зміст є важливим для характеристики поглядів різних верств німецького суспільства в умовах конфесіоналізації.

Доповідна записка Лазаруса фон Швенді складається з декількох смислових частин. На початку твору він здійснює історичний екскурс у минуле німецького народу. У вступній частині помітне прагнення автора довести споконвічний потяг німців до свободи. Швенді підкреслює, що цей потяг виявився у боротьбі проти чужоземного панування, що мала місце як у стародавні часи (проти Римської імперії), так і в епоху Середньовіччя (виступи імператорів проти римського папства)⁹.

Надалі Швенді характеризує події Реформації та особливості розвитку німецького суспільства після укладення Аугсбурзького релігійного миру. Він убачає причини Реформації у загальному обуренні німців тривалим визискуванням із боку римського престолу. Імператор Карл V, на думку автора, не виправдав сподівань німецького народу, схилившись на бік Риму.

Між тим масове незадоволення швидко розповсюджувалося. Велику роль у цьому відіграло книгодрукування, яке стало новим засобом розвитку комунікації й освіти. Тривале протистояння тільки виснажувало німецьке суспільство, і велику заслугу Фердинанда I Лазарус фон Швенді вбачає у підготовці проекту Аугсбурзького релігійного миру, який зупинив конфлікт¹⁰.

Слід зазначити, що радник імператора не виступає як апологет безмежної імператорської влади. Навпаки, на нашу думку, саме заперечення абсолютизму в якості провідного принципу державного устрою може бути визначене як одна з ключових ідей твору Лазаруса фон Швенді. Ця позиція автора знаходить вияв як у характеристиці проблем релігійного життя Німеччини, так і у висвітленні політичної ситуації у Священній Римській імперії німецької нації. Для радника імператора неприйнятним є становище, коли розподіл державних посад здійснюється на користь одного угруповання (в даному випадку – католиків, хоча сам Швенді належить до цієї конфесії), оскільки воно підсилює протистояння в суспільстві.

Найбільшу небезпеку наростання внутрішніх суперечностей автор убачає в тому, що ними можуть скористатися зовнішні противники Священної Римської імперії німецької нації. Основним таким противником Швенді вважає римське папство. Після втрати під час Реформації панівних позицій у Німеччині, на думку автора, Рим прагне відновити свій вплив через поширення діяльності єзуїтів¹¹.

---

⁹ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R.A. Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 59.

¹⁰ Ibid. – S. 60.

¹¹ Ibid. – S. 69.

Визначаючи зовнішні чинники загрози для стабільності Священної Римської імперії, Лазарус фон Швенді також неодноразово критикує «іспанські звичаї», «іспанські зразки» як такі, що не йдуть на користь розвитку Німеччини. Таке ставлення визначається не якимось ворожим ставленням до всього чужого взагалі чи до іспанців зокрема. Не випадково Швенді наголошує, що монарх Іспанії є законним християнським правителем¹².

На нашу думку, причина критичних зауважень на адресу «іспанських звичаїв» полягала у політиці, яку здійснював режим Філіпа II. На той час саме Іспанія могла вважатися державою, де європейський абсолютизм досяг свого розквіту: Франція набуде такого статусу уже в XVII ст. Однак війна в Нідерландах, у якій сам Швенді брав участь на боці іспанської армії, не схилила його на бік прихильників абсолютистського курсу.

Лазарус фон Швенді переконаний, що у конфесійній боротьбі імператор не повинен ставати на бік одного з ворогуючих угруповань і силоміць придушувати виступи його противників. На його переконання, глава держави має бути третейським суддею, який врівноважує протиборство і зберігає існуючий стан справ від можливих загроз.

Таке становище мають гарантувати й інші державні інститути. Зокрема, Швенді виступає за перетворення рейхстагу на постійне зібрання представників імперських станів. У компетенції цього органу, на думку автора, повинні перебувати формування єдиної імперської армії, монетної системи. У релігійних справах імператор має спиратися на такий важливий засіб, як загальнонаціональний собор, що мав би гарантувати толерантне ставлення влади до обох конфесій, визнаних за умовами Аугсбурзького миру¹³.

Толерантність – одне з головних понять проекту Лазаруса фон Швенді. Її поширення в німецькому суспільстві автор вважає можливим лише за умов узгодження інтересів імператора й імперських станів. Інші варіанти розвитку подій, на думку Швенді, в підсумку призводять до внутрішніх конфліктів, повстань і війн.

Загальний зміст послання дозволяє дослідникам зарахувати Лазаруса фон Швенді до лав гуманістів¹⁴. Загалом погоджуючись із цим висновком, можна також стверджувати, що такий світогляд формувався поступово. У 20–30-х рр. XVI ст. Швенді навчався в Базелі і Страсбурзі – центрах гуманістичного руху та Реформації. З другої половини 40-х рр. XVI ст. він виконував дипломатичні доручення Карла V. Саме в цей час Швенді знайомиться з працями Ніколо Макіавеллі¹⁵. Можна стверджувати, що це суттєво поглибило його розуміння

---

¹² Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574). – S. 68.

¹³ Ibid. – S. 70.

¹⁴ Burkhardt J. Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617 / J. Burkhardt. – Stuttgart, 2002. – S. 195.

¹⁵ Baillet L. Schwendi, lecteur de Machiavel / L. Baillet // Revue d'Alsace. – T. 112. – 1986. – S. 119.

політичної практики. Пізніше під час іспансько-французьких війн Швенді перебував з військовими місіями у Нідерландах (1557–1558), Угорщині (1564–1567)¹⁶. Можна погодитися з думкою М.Ланцінера, що саме остання служба сприяла посиленню контактів воєначальника з імператором Максиміліаном II та його оточенням у Відні, зацікавленими у зміцненні східних кордонів в умовах постійної загрози з боку Туреччини¹⁷. На нашу думку, всі згадані події особистого життя Лазаруса фон Швенді сприяли тому, гуманістичні ідеї, які знайшли вияв у його проекті, не були відірваною від дійсності утопією: вони ґрунтувалися на реаліях тогочасної суспільно-політичної обстановки.

Водночас промовистим є той факт, що, виступаючи з ідеями релігійної толерантності, Швенді пропонує вирішувати наявні в німецькому суспільстві проблеми з аристократичних позицій. Поняття «звичайна людина», яке автор неодноразово використовує при описі подій Реформації, для нього пов'язане з поширенням хаосу, запобігти якому може тільки сильна влада. Крім того, виступаючи за дотримання рівних прав лютеран та католиків, він обурюється тим, що прибічники евангелізму переслідуються так само, як язичники, євреї, турки¹⁸. Вочевидь, обґрунтованість ворожого ставлення до останніх для Швенді не потребує доказів. Однак навряд чи це ставлення могло бути іншим: нагадаємо, що лише декілька років тому він був головнокомандувачем імперської армії, яка воювала проти турок в Угорщині. Отже, Лазарус фон Швенді залишався людиною свого часу, коли приналежність до певної релігії визначала ставлення як до окремих людей, так і до цілих народів.

Порівнюючи твір Швенді із сучасними йому політичними трактатами мислителів інших країн Європи (зокрема, Франції), можна виявити як деякі спільні риси, так і певні відмінності. Зокрема, об'єднує ці твори ідея неприятие чужоземного панування. За визначенням І.Ельфонд, головною темою французьких гугенотських памфлетів стала ксенократія, що знаходила вияв передусім в італофобії¹⁹.

В умовах тривалих релігійних війн у значній частині французьких політичних памфлетів («Тигр» та «Франко-Галлія» Ф.Отмана, «Позов до тиранів» Ф.Дюплессі-Морне і Ю.Ланге, «Франко-Турція» анонімного автора) на перший план виходять ідеї боротьби з тиранією. На думку представників кальвіністського угруповання, несправедливий режим має бути повалений силою зброї. Особливо підсилила такі настрої французьких публіцистів розправа з гугенотами, здійснена під час Варфоломійської ночі.

Між тим Лазарус фон Швенді бажає не зруйнувати, а вдосконалити

---

¹⁶ *Eiermann A.* Lazarus von Schwendi, Freiherr von Hohenlandsberg, Deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI. Jahrhunderts / A. Eiermann. – Freiburg, 1904. – S. 13.

¹⁷ Lanzinner M. Op. cit. – S. 295.

¹⁸ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi... – S. 62.

¹⁹ *Эльфонд И.Я.* Особенности политической пропаганды в идейно-теоретической борьбе во Франции второй половины XVI в. / И.Я.Эльфонд // Средние века. – М., 2002. – Вып. 63. – С. 182.

існуючі відносини. У цьому він ближчий до іншого французького мислителя – автора принципу державного суверенітету Жана Бодена, який обстоював необхідність збереження державою соціальної гармонії і захисту народу від зовнішніх ворогів. Однак гарантом спокою та миру Боден вважав саме абсолютну монархію, з чим Швенді не погоджується. Водночас німецький мислитель не може визнати справедливими й авторитарні прагнення великих німецьких князів. Його твір – важливе свідчення розвитку німецької суспільно-політичної думки раннього Нового часу, яка не вичерпувалася зазначеними В. Володарським спробами обґрунтування абсолютистських претензій територіальних правителів²⁰.

Можна констатувати, що в деяких питаннях радник Максиміліана II випередив свій час. Так, перетворення рейхстагу на постійне зібрання представників імперських станів було запроваджене лише з 1663 р. (Регенсбурзький рейхстаг); однак і тоді цей орган залишився другорядним. Виявилася нереалізованою й ідея проведення загальнонаціонального собору, який би врегулював релігійну проблему. Контроль над вирішенням конфесійних питань зберегли за собою князі. У 1576 р. юрист Йоганн Стефані розробив формулу «Чия влада, того й віра», яка закріпила провідну роль можновладців у релігійній сфері. Нарешті, не знайшла підтримки ідея реформування керівництва збройними силами шляхом передачі виконавчої військової влади імператору. Територіальні князі вбачали в цій ідеї загрозу для власних феодальних вольностей, а також висловили сумніви в конфесійному нейтралітеті імператора на випадок війни: протестанти побоювалися, що в такому разі імператор підтримає католиків. Тому пропозиція сконцентрувати військову владу в руках імператора за рахунок послаблення імперських станів була відкинута²¹.

Таким чином, проект Лазаруса фон Швенді є яскравим доказом намагань імператорської влади вдосконалити як конфесійні відносини, так і систему державного управління Священної Римської імперії. Він свідчить про глибоке розуміння окремими представниками правлячих верств німецького суспільства раннього Нового часу всієї глибини соціально-політичних і міжконфесійних суперечностей. Але відсутність заходів, що реалізували б запропоновану програму, сприяла подальшому ускладненню суспільно-політичної ситуації в Німеччині на рубежі XVI–XVII ст., що в підсумку призвело до розв'язання Тридцятирічної війни.

---

²⁰ Культура Западной Европы в эпоху Возрождения / Под ред. Л.М.Брагиной. – М., 1996. – С. 124.

²¹ Рудерсдорф М. Максимилиан II (1564–1576) / М.Рудерсдорф // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 110.

УДК 94(477.53)»17»:259

Ірина Петренко*

РОЛЬ ПАРАФІЯЛЬНИХ СВЯЩЕНИКІВ У ЗДІЙСНЕННІ ТАЇНСТВА ВІНЧАННЯ МІРЯН У ХVІІІ ст.

У статті ідеться про те, що на парафіяльних священиків було покладено функцію виявлення законних перешкод, які робили шлюб мирян неможливим. На основі проаналізованих архівних справ духовних судів доходимо до висновку, що майже завжди вінчання шлюбів чужим (не парафіяльним) ієреєм відбувалося через наявність між нареченими законних перешкод для укладання шлюбу.

Ключові слова: подружжя, шлюбно-сімейні відносини, миряни, священнослужителі, духовне правління, духовний суд.

В статті речь идет о том, что на приходских священников возлагалась функция выявления законных преград, через которые брак заключать было запрещено. На основе проанализированных архивных дел духовных судов приходим к выводу, что почти всегда венчание браков чужым (не приходским) иереем происходило через наличие между брачующимися законных преград для заключения брака.

Ключевые слова: супруги, брачно-семейные отношения, миряне, священнослужители, духовное правление, духовный суд.

The researcher considers the duty of parish priests to bring out legal obstacles which made marriages of laymen impossible. On the basis of the analysed archival documents the author comes to the conclusion that very often fiancées married by another (not a parish) priest had legal obstacles for celebration of marriage.

Key words: married couple, marriage-domestic relations, laymen, clergy, ecclesiastic governing, ecclesiastic court.

Зміни, які відбуваються сьогодні в Україні у політичній, економічній, правовій сферах, впливають і на демографічну ситуацію в країні, зокрема на шлюбно-сімейні відносини. Тому проблеми сім'ї розглядаються як один із пріоритетних напрямків державної політики, оскільки вона посідає чільне місце серед ключових суспільних цінностей. З часів здобуття Україною незалежності почалося відродження свободи віросповідання, забутих традицій. Це виявилось й у відродженні національних сімейних звичаїв, зокрема обряду укладення шлюбу, освяченого Церквою.

В історіографії роль парафіяльних священиків у здійсненні таїнства

---

* *Петренко Ірина* – к. і. н., доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

вінчання мирян не були предметом спеціального наукового дослідження. Дана тема розглядалася фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах. Однак розвідка була б не можливою без наявності певної кількості праць, які певною мірою торкалися б даної проблеми. Слід виокремити праці дореволюційних дослідників світського і церковного права В.Ф.Владимирського-Буданова, М.Суворова, І.С.Берднікова¹. Названі вчені в своїх роботах побіжно вказували на такий канонічний припис Руської Православної Церкви, як здійснення таїнства вінчання лише парафіяльним священиком наречених.

У студіях істориків О.Левицького, В.Демидова, А.Лебедева² йдеться про те, що з метою уникнення сумнівних і незаконних шлюбів, здійснювати вінчання наречених дозволялося лише парафіяльному священику. Ці вчені вказували на самотність шлюбно-сімейних відносин українців, характеризували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про родину, з'ясовували причини сімейних конфліктів й особливості їхнього розв'язання.

Серед сучасних дослідників історії сім'ї варто назвати праці російських і українських учених М.К.Цатурової, Б.М.Миронова, В.Ю.Лещенко, М.М.Сулими³. Зазначені дослідники, аналізуючи модернізаційні реформи, проведені в Російській державі у XVIII ст., у своїх студіях певною мірою торкалися й питання про роль парафіяльних ієреїв у здійсненні таїнства вінчання.

Метою даної статті є дослідження ролі парафіяльних ієреїв у здійсненні таїнства вінчання мирян Руської Православної Церкви у XVIII ст.; показати значення священнослужителів у освяченні незаконних шлюбів.

---

¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1995. – 640 с.; *Суворов Н.С.* Учебник церковного права / Николай Семенович Суворов. – М.: Т-во «Печатня С.П.Яковлева», 1912. – 531 с.; *Бердников И.С.* Краткий курс церковного права / Илья Степанович Бердников. – Казань : Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.

² *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1909. – Часть XVIII, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII – С. 1–120; *Левицкий О.* Невінчані шлюби на Україні / О. Левицький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С. 98–107; *Левицкий О.* / *О.Левицкий* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1–15; *Демидов В.* Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / В.Демидов // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 53–92; 1895. – Вып. 9. – С. 100–128; *Лебедев А.* О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А.Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга II. – С. 2–30.

³ *Цатурова М.К.* Русское семейное право XVI–XVIII вв. / М.К.Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.; *Лещенко В.Ю.* Русская семья (XI–XIX) : Монография / В.Ю.Лещенко. – СПб. : СПГУТД, 2004. – 608 с.; *Сулима М.М.* Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. / Микола Матвійович Сулима – К. : Фенікс, 2005. – 256 с.

Як спосіб запобігти незаконним шлюбом, правило Кормчої книги дозволяло вінчати наречених лише парафіяльними священиками. Це було підтверджено Духовним регламентом Петра I 1721 р. і указом від 1731 р.⁴ Тим самим заборонялося вінчатися мирянам у чужих парафіях, щоб не виявляти неповагу до своїх ієреїв і не викликати підозру в законності шлюбу. Духовний регламент наказував священикам доповідати про подібні порушення в «духовный коллегіум»⁵. Синод же став найвищою інстанцією у вирішенні справ про «сомнительные браки». Зі скасуванням «венечных памятей» (документу, який видавався єпархіальним архієреям на ім'я священика про дозвіл вінчання наречених) він уповноважив парафіяльних священиків вінчати шлюби своїх парафіян⁶. У 1775 р. у законодавстві Російської імперії було суворо підтверджено правило, що вінчати подружжя обов'язково мав саме парафіяльний священик. Бажаючі укласти шлюб (наречений і наречена) повинні були повідомити це парафіяльному священикові письмово або усно, а також своє ім'я, прізвище, звання, соціальний стан⁷. Здійснення таїнства вінчання іншим ієреєм суворо заборонялося.

Парафіяльний ієрей був добре знайомий зі своїми мирянами, мав відомості про їхній сімейний стан, тому зобов'язувався не допустити порушення ними шлюбно-сімейних норм. Особливо це стосувалося питання про кровну і духовну спорідненість, а також свояцтво, адже, як правило, одруження відбувалися між мешканцями одного населеного пункту, які мали традиційно тісні родинні стосунки.

Священики, котрі вінчали не своїх парафіян, не обтяжували себе виявленням законних перешкод для здійснення обряду. Знаючи про законні перешкоди для цього, такі ієреї не вимагали від наречених «венечных памятей». А це створювало підстави для укладання незаконного шлюбу.

Протягом 1765–1768-х рр. було проведено відомий «Рум'янцівський опис Малоросії», який мав на меті чітко окреслити стани, припинити перехід селян і збільшити прибутки в казну, а отже, і зміцнити державну владу. Однак, незважаючи на такі заходи, переходи селян тривали. Вони тікали від своїх поміщиків, які давали дозвіл на їхній шлюб, а коли власники забороняли одруження, кріпаки переходили до іншої парафії, де прагнули повінчатися без згоди своїх панів. Тому в цьому плані священно- і церковнослужителі виконували контролюючу функцію і мали не допускати незаконних шлюбів мирян. У 50-й главі Кормчої книги про це сказано: «Да опасно блюдет иерей, еже не удобъ въ сопряжение брака венчати бегунов и пришельцев и не имущих своя си оседлости, разве аще первой опасное о сих всех сотворив испытание и своему си пастырю вещь известив и от него благословение взем к еже сицево»

---

⁴ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Т. XVIII. – № 5892.

⁵ ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3718.

⁶ ПСЗРИ. – Т. XVII. – № 12433.

⁷ ПСЗРИ. – Т. XX. – № 14356.

спраження венчати и благословити»⁸. Таким чином, священник не повинен був вінчати осіб сторонніх, котрі не належали до його парафії, позаяк у цьому випадку він ризикував освятити незаконний шлюб.

В архівних документах збереглося багато справ, що свідчать про вчинені священниками свідомі порушення або умисні відхилення від дотримання цих шлюбно-сімейних приписів. Велика кількість тих справ, що збереглися, була порушена проти ієреїв, звинувачених у незаконному вінчанні мешканців не своєї парафії, що підлягало забороні за приписами Кормчої книги і законодавством Російської держави.

Одним із приводів до укладання незаконних шлюбів було тимчасова відсутність священника у селі, що давало можливість ієреєві з сусіднього населеного пункту повінчати його парафіян. Як правило, подібні справи починалися з позову в духовне правління того панотця, котрий виявляв факт вінчання своїх мешканців іншим ієреєм. Цим самим священник позбувався парафіяльного прибутку, що завдавало йому образи і збитків. Зазвичай після розслідування таких справ духовне правління ухвалювало рішення – відібрати у винного ієрея кошти, отримані за вінчання, і віддати ображеній стороні, а також брало розписку про недопущення подібного порушення в майбутньому. Так, мешканці слободи Непокритої Харківського повіту Григорій Погребняк і Параска Рибасенкова повінчалися в 1800 р. у с. Піщаному священником Опанасом Мухінім. У духовному правлінні ієрей пояснив, що парафіяльного панотця чоловіка і жінки Петра Сवेशникова не було на місці, він відїхав на певний час, а «по надобности, по велению, или нет, я неизвестен»⁹, попросивши Мухіна здійснити треби. Отець Опанас уникнув покарання, адже зважили на його похилий вік.

Архівні документи рясніють численними прикладами скарг священників на незаконне повінчання ієреями мирян не своєї парафії. Так, 26 лютого 1745 р. лубенський намісник Симеон Петраковський скаржився на протопопа Матвія Лашовського за повінчання козака Михайла Косинського, прикріпленого до його парафії. Ображений намісник вимагав повернути йому гроші за вінчання¹⁰.

У 1753 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про незаконне повінчання мирян не своєї парафії. Священника с. Фарбованець Переяславської протопопії Максима і позбавленого духовного сану ієрея Григорія Пантелеймонова було звинувачено у вінчанні мешканців с. Капустиниць¹¹. На жаль, справа не завершена.

28 серпня 1755 р. дяк Богоявленської церкви с. Великі Проходи Яків

---

⁸ Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права. – М.: В университетской типографии, 1887. – С. 104.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 2012, оп. 1, спр. 167, арк. 34.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 268, арк. 7.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 199, арк. 2.

Іллінський доповідав у Білгородське духовне правління на священника Мокія Андреева, котрий повинчав Івана Буза з Наталією Білоусовою, які проживали не в його парафії¹².

У 1764 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про вінчання священником с. Салки Бориспільської протопопії Максимом Федоровим мешканців с. Вишеньки протопопії фортеці Києво-Печерської лаври козака Семена Старцева і вдови Зиновії Галейко, котрі не були прикріплені до його парафії. Обряд вінчання священник провів без дозволу лаври, парафіяльного священника і «венечної пам'яті». Тим самим Максим Федоров порушив правила Святих Отців, Духовний регламент та інші законодавчі акти. Крім того, ходили чутки, що він здійснював обряд у нетлє-резому стані, проте двоє свідків це заперечили. Консисторія винесла вирок ієреєві: за грубі порушення правил вінчання йому було заборонено священнодіяти 4 роки. Однак панотець просив зменшити терміни спитимії. Його побажання було враховано, і покарання зменшено до 3 років¹³.

У 1764 р. у тій же консисторії розглядалася скарга протопопа Баришівського духовного правління Михайла Ісаєвича на священника м. Биків Михайла Кустовського за перешкоди до здійснення обряду вінчання в його церкві над особами, не прикріпленими до його парафії. Ієрей скаржився на «причиненну бесчестие и обиду»¹⁴. Справа, на жаль, залишилася без остаточного рішення консисторії.

3 березня 1766 р. священник сотенного містечка Пирятин Лубенського полку Леонтій Якубовський подав у Пирятинське духовне правління «доношение» на ієрея села Малютинці Павла Суходольського, в якому звинувачував його у незаконному вінчанні своєї парафіянки Парасковії Головнихи¹⁵. За обряд вінчання ієрей отримав 50 коп., а дяк – 25 коп.¹⁶. Викликаний у духовне правління, Павло Суходольський визнав факт вінчання не своєї мирянки, однак сказав, що жінка вже майже рік проживала у його парафії, тож священник не знав, що вона насправді належала до юрисдикції Леонтія Якубовського. У зв'язку з тим, що обвинувачений визнав свою провину, йому було винесено суворе попередження про неприпустимість подібних зловживань у майбутньому.

27 листопада 1766 р. ієрей Троїцької церкви села Гільці Іоанн Борзаківський подав до Пирятинського духовного правління «доношение», в якому скаржився на двох священників містечка Чорнух Якова Клітоновича і Григорія Степанова, котрі повинчали його парафіянку Ганну Миколаєнку з Грицьком Давидовим, мешканцем Чорнух, «<...> и тем мне причинили крайною оби-

---

¹² ЦДІАК України, ф. 1981, оп. 1, спр. 81, арк. 2.

¹³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 473, арк. 50.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 712, арк. 7.

¹⁵ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 801, оп. 1, спр. 133, арк. 1.

¹⁶ Там само, арк. 4.

ду»¹⁷. За вінчання вони отримали 90 коп. На жаль, у справі відсутнє рішення духовного суду.

«Доношением» від 13 вересня 1771 р. ієрей с. Гільці Іоанн Борзаковський скаржився до духовного правління на священика м. Чорнух Трохима Яцевича. Останній повінчав не свою парафіянку, дочку значкового товариша Івана Шостака, котра втекла від батьків, із писарем Іваном Самойловим¹⁸. Іоанн Борзаковський у позові зауважував: «Указом еє императорского величества велено без присяги родителей обоих лиц, также без оглашения жениха и невесты в обоих приходах отнюдь венчать не дерзать»¹⁹. Рішенням духовного суду на Трохима Яцевича було накладено церковну епитимію. Тобто, у цій справі ієрей двічі допустив порушення законодавства: вінчав не свою парафіянку та ще й без згоди батьків.

У 1771 р. парафіяльний священик с. Лозового Петро Дахновський оскаржився в Білгородське духовне правління на ієрея Євстафія Толмакова за повінчання ним своїх парафіян Козьми Челюскіна с «малолетнею девицею Февронией»²⁰. Справа, на жаль, без рішення духовного суду.

Того ж самого року і в те ж Білгородське духовне правління надійшла промеморія з Харківського духовного правління за рапортом священика м. Липець Омеляна Якубенського на священика с. Великі Проходи Дмитра, котрий повінчав не свою парафіянку Катерину з чоловіком, прізвище якого було невідоме²¹. Справа лише розпочата, рішення відсутнє.

Священик с. Ярців Стародубського полку Федір Дем'янов скаржився в Чернігівську духовну консисторію на священика с. Душки Григорія Сербиновича за те, що повінчав його парафіянку, вдову Марію Герасимову «тайным образом»²². У скарзі від 13 червня 1773 р. він зазначав, що жінка 21 травня того ж року «на время в гостину как пошла в село Душкин, то тогда ж в котором онога села Душкина житель сговорил ее за себя в замуж. Священник же онога села Душкина Григорий Сербинов <...> оную мою прихожанку с показанным душкинским жителем тогда ж в своей церкви повенчал»²³. На жаль, справа залишилася без рішення.

У наступній справі, порушеній у Пирятинському духовному правлінні, знову зустрічається ім'я священика Леонтія Якубовського, однак тут він виступає у ролі не ображеної сторони, а обвинуваченої. 20 січня 1774 р. священик Пирятинської Успенської церкви Єлисей Максимович подав «доноше-

---

¹⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 131, арк. 2.

¹⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 297, арк. 1.

¹⁹ Там само, арк. 1.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 1981, оп. 1, спр. 87, арк. 3.

²¹ ЦДІАК України, ф. 1981, оп. 1, спр. 86, арк. 1.

²² Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 141, арк. 3.

²³ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 679, оп. 4, спр. 247, арк. 1.

ние» на священника Преображенської церкви Леонтія Якубовського, який 1773 р. «<...> самовольно обвенчал и дохода нам принадлежащего лишил» пономаря парафіяльної церкви Федора Коноваленка з «<...> девицею растленною» Іриною²⁴. Єлисей Максимович писав, що Ірина ще 2 січня народила сина Василя, якого похрестили в тій же самій церкві. Він викрив ще й те, що Леонтій Якубовський, крім Ірини і Федора, повинчав ще незаконно три пари молодих. До духовного правління, куди його викликали, Леонтій Якубовський не з'явився, що спричинило тривалу тяганину у веденні справи. Натомість дяк Андрій, присутній при вінчанні Федора й Ірини, визнав сам факт вінчання і розповів, що священник отримав за здійснення обряду 30 коп.²⁵.

Було очевидно, що Леонтій Якубовський повинчав пару, отримавши з цього матеріальний зиск. Знаючи про свій проступок, він зволікав із веденням справи і не з'являвся до духовного правління. Пирятинське духовне правління ухвалило рішення: «В силу высочайших указов с ним Якубовским поступить: деньгами 3 руб. оштрафовать <...> впредь таких продерзостей не делал, под лишением священства подпискою обязать»²⁶. Як бачимо, ієрей, котрий 8 років тому сам скаржився в духовне правління на свого колегу, звинувачуючи в повинчанні мирян не своєї парафії, сам порушив закон, причому, як виявилось, неодноразово.

Священик Різдвяної церкви с. Малих Проходів Білгородського повіту Павло Страхов скаржився на ієрея Пречистинської церкви с. Наумовки Михайла Кияновича за повинчання його парафіянина однодворця Бориса Білозерова з Ганною Ушаковою. Причому, як зазначив П.Страхов, «в родстве без всякого моего дозволения, тем оной священник Михаил обидел меня напрасно»²⁷. Однак Михайло Киянович заявив про відсутність споріднення між подружжям, що підтвердили свідки-односельці. Справа лише розпочата, тому її вирішення залишилося невідомим.

22 листопада 1774 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про незаконне повинчання священником с. Ліктя Рильського повіту Никифором Івановим парафіянки с. Ястребщини Уланівської волості, вдови Євдокії Розтопчиної з посполитим с. Кучеровки Глухівського повіту Родіоном Бердаковим. Духовний суд ухвалили покарати ієрея: «отослать в Софрониеву пустынь в труды монастырские на полгода, первые три месяца без священнослужения, а последние со исправлением священнослужения, пономаря Федота Яковлева в ту же пустынь в труды»²⁸.

Іноді подібні факти порушення ієреями церковних приписів і шлюбно-сімейного законодавства виявлялися – випадково або зумисне – зацікавленою

---

²⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 384, арк. 1.

²⁵ Там само, арк. 4.

²⁶ Там само, арк. 6.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 1000, арк. 1.

²⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 141, арк. 5.

особою через багато років після їхнього скоєння. Так, 24 жовтня 1779 р. у Пирятинське духовне правління надійшла скарга від священика Максимовича на іерея містечка Чорнух Трохима Яцевича, котрий ще на початку року повинчав дівицю його парафії Варвару Рудавку²⁹. Причому цього панотця 1771 р. уже було звинувачено у порушенні шлюбно-сімейного законодавства, коли він повинчав пару молодих не своєї парафії та ще й без згоди батьків. На жаль, рішення духовного правління у справі відсутнє.

5 вересня 1774 р. ієрей міста Пирятин скаржився на таємне вінчання вночі його парафіянки Катерини і селянина Григорія священиком села Березова Рудка³⁰. Тобто йшлося про два порушення шлюбно-сімейного законодавства – вінчання вночі і мешканки не своєї парафії.

Лубенський намісник Іоанн Богданович 28 травня 1775 р. скаржився до Пирятинського духовного правління на священика села Харківці Максима Буза. У позові він зауважував: «<...> не известил меня <...> обвенчал моего парафиянина значкового товарища дочь Марианну, увезенную прапорщиком <...>»³¹. Цим учинком Буз позбавив Богдановича парафіяльного прибутку. Своє повідомлення скаржник закінчив такими словами: «Того ради духовное Пирятинское правление всепокорно прошу одного священника Максима призвать в духовное правление за потому его ордер оштрафовать, а за причиненную мне обиду повелеть мене удовлетворять и о том учинить милостивое определение»³². У даній справі відсутнє рішення духовного суду.

У 1778 р. священик с. Богодухівки Золотоніського духовного правління Лев Дроздовський був покараний за вінчання не своїх парафіян. Ієрей повинчав дочку переяславського бунчукового товариша Михайла Гриневича Олександрю з кадетом Охтирського гусарського полку Яковом Кулябкою. Батько нареченої переконав священика в тому, що належить до його парафії, бо володіє маєтком у с. Богодухівка. У духовному суді Л.Дроздовський виправдовувався, що «якобы учинил по оной подлинной и наглой просьбе прописанных чиновников, кой де свидетельствовали (судья Дараган, сотник Кропив'янский)»³³. На іерея було накладено покарання: оштрафовано на користь ремонту бурси і заслано в Золотоніський Красногірський монастир.

У південноукраїнських землях, де шлюбно-сімейні відносини характеризувалися демократичністю, а уряду Російської держави через тривалі колонізаційні процеси було важко їх контролювати, найчастіше траплялися порушення шлюбно-сімейних законів. Зокрема, в листопаді 1785 р. у Слов'янській духовній консисторії було розпочато справу про незаконний шлюб селянки Ганни Іванової з козаком Семеном Чемкіним. Таїнство вінчання

---

²⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 663, арк. 1.

³⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 382, арк. 1.

³¹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 387, арк. 1.

³² Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 480, арк. 1.

³³ ІР НБУВ, ф. II, спр. 3560, арк. 3.

здійснив священник Дмитрій 2 жовтня 1785 р. у слободі поміщика Любомирського, причому «без благословення єпархиального»³⁴.

З'ясувалося, що Ганна мала законного чоловіка Микиту Швеця, котрий утік від свого поміщика підполковника Петра Сухотича (він і був ініціатором порушення справи). Ганна ж вирішила також утекти і знову вийти заміж за Семена Чемкіна. Молоді вночі потрапили у слободу генерал-майора князя Любомирського, де «и перевенчал в противность законов потом находящимся в той слободе Дмитрием, знавши, что в ее муж есть»³⁵. За вінчання молоді заплатили панотцеві 1 руб.

У духовному суді Ганна свідчила, що її чоловіка вже немає чотири роки. Зважаючи на обставини самотнього життя, вона вирішила знову вийти заміж, хоча, за правилами Кормчої книги, повинно було минути п'ять років із часу відсутності одного з подружжя, щоб інший мав право на повторний шлюб. Духовний суд ухвалив наступний вирок: «Анны с ним Семеном брак яко незаконный расторгнуть и за чинимое ею с оным Семеном прелюбодеяние определить церковную епитимию на сем лет, которую исполнять ей при приходской церкви под присмотром духовного ее отца без приобщения святых тайн, кроме смертного случая <...> велеть ей первого своего мужа отыскать и по отыскании жить с ним яко законной жене»³⁶. Було вирішено допитати Семена і з'ясувати: якщо він знав, що у Ганни є законний чоловік, то накласти епитимію на 7 років, а якщо не знав, то звільнити від епитимії. Священник Дмитрій, уникаючи покарання за протиправні дії, утік у Польщу. Було наказано його розшукати і відповідно покарати.

Ця справа є ілюстрацією того, як незаконний шлюб став можливим завдяки благословенню священника. Причому він знав, що жінка мала законного першого чоловіка, котрий чотири роки перебував у бігах.

Цікава справа була порушена 20 лютого 1787 р. за повідомленням Глинського духовного правління Чернігівської губернії на священника Петропавлівської церкви села Рудівка Михайла Ващенка. Отець Михайло повинчав ротмістра київського карабінерного полку Петра Ісаєвича з дівцею Оленою Борозневною, котра проживала у повітовому місті Глинськ Чернігівської губернії. Викликаний до духовного правління священник заперечив факт вінчання пари молодих. Під час слідства він заявив: «<...> а хотя Киевского карабинерного полку ротмистр Павел Носенко его Ващенка к себе призвал, и просил чтоб он помянутых лиц в его Носенка проживавших обвенчал, но он ведая законоположения о не венчании беглых с чужой епархии, из данных к такому обвенчанию не приступил»³⁷. У даній справі слідство ще не було закінчене, тому не відомо, чи справді відбулося вінчання. Ієрей заперечував

---

³⁴ Державний архів Одеської області, ф. 37, оп. 1, спр. 170, арк. 8 зв.

³⁵ Там само, арк. 14.

³⁶ Там само, арк. 19.

³⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 930, арк. 2.

саме проведення обряду і цим самим знімав із себе відповідальність за незаконні дії.

5 листопада 1791 р. до Пирятинського духовного правління надійшло «прошение» від священника церкви Різдва Богородиці міста Журавки Андрія Данилевського. У ньому мовилося: «<...> ведомства сей протопопии слободы Богданов священник имя и прозвание коего мне неизвестно в прошлом сентябре месяце без знания и согласия моего неведомо <...> девицу Меланию, дочь умершего посполитого Емельяна Швапа, как я точно проведаль, в своей Богдановской церкви обвенчал»³⁸. У зв'язку з цим, скаржник просив Пирятинське духовне правління покарати винного за законом. Рішення духовного правління у справі, як і в попередній, відсутнє. Цей документ нам видається цікавим, адже скарга священника Андрія Данилевського безадресна, бо позивач не знав навіть імені ієрея, на якого скаржився.

Рішенням духовного правління від 13 червня 1793 р. було накладено штраф на панотця Микиту Колосовського. Зі справи довідуємося, що 14 травня того року в суботу після заходу сонця у селі Семени він повінчав мешканця села Усівка Трохима Михайлівського з дочкою Омеляна Шила Анною з села Антонівка. Наречений обіцяв заплатити ієреєві за вінчання 12 крб.³⁹. Після того, як факт незаконного вінчання став відомий завдяки скарзі священника села Антонівки Степана Нестеровського, до духовного правління було викликано Микиту Колосовського. Однак той відмовився з'являтися буцімто через хворобу. Те, що обряд був здійснений після заходу сонця, засвідчує, що священник Микита Колосовський порушив шлюбно-сімейне законодавство і повінчав пару вночі, напевно, щоб мало хто бачив цей незаконний учинок. Тому з упевненістю можемо сказати, що ієрей свідомо наважився на порушення закону і церковних настанов.

Справу проти того ж ієрея Микити Колосовського було знову порушено рівно через рік, у травні 1794 р., у зв'язку з незаконним повінчанням наречених. Так, панотець села Круча Артемії Васильєв скаржився на полкового священника Сумського легіонного полку Микиту Колосовського з села Семени за факт вінчання свого парафіянина посполитого Давида Юрченка: «<...> без моего ведома и не по правилам Святых отцов»⁴⁰. Отже, ще раз переконаємося в тому, що іноді ієреї, яких уже було звинувачено і покарано за порушення шлюбно-сімейних норм – стягнуто штраф і винесено суворе попередження, знову свідомо відступали від закону. На нашу думку, це можна пояснити двома причинами: по-перше, бажанням отримати матеріальний зиск; по-друге, надією на те, що вони не будуть покарані за такий проступок.

Отже, шлюбно-сімейне законодавство Російської держави і приписи Руської Православної Церкви дозволяли вінчати наречених лише парафіяль-

---

³⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 930, арк. 2

³⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1083, арк. 2.

⁴⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1151, арк. 1–2.

ному священикові, котрий був добре знайомим зі своїми мирянами, обізнаний з їхнім сімейним станом, тому міг виявляти ті законні перешкоди, які робили шлюб неможливим. Часто про факт незаконного вінчання духовному правлінню ставало відомо через певний час після його здійснення випадково або зумисне повідомлялося зацікавленою особою, найчастіше – парафіяльним священиком – у зв'язку із втратою ним прибутку за вінчання або з метою помсти і зведення рахунків із винним ієреєм.

На основі проаналізованих архівних справ духовних судів можемо дійти до висновку, що майже завжди вінчання шлюбів чужим (не парафіяльним) священиком відбувалося через наявність між нареченими законних перешкод для укладання шлюбу. Знаючи про це, вони й вінчалися не у своїй парафіяльній церкві. Тож такі обставини свідчать про побутування цього способу обійти закон і домогтися бажаних результатів. Парафіяльні священики здебільшого вінчали незаконні шлюби і часто порушували встановлену процедуру їх укладання. Ієреї вінчали таємно, мешканців не своєї парафії, не проводили належного шлюбного опитування. У таких випадках священиків або змушували проводити вінчання, або вони самі, отримуючи відповідну грошову або іншу компенсацію, нехтували існуючими правилами. Хоча й сам факт проведення шлюбного опитування (обшуку) не гарантував уникнення помилок.

УДК 94:343.76 (477.54/62)

Володимир Маслійчук*

ПАЛІЙСТВО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Часто зумисний підпал виглядає як форма соціальної боротьби, однак має ширші розуміння: йдеться про особливості дорослішання і найманої праці, нерівність в родині, психічні відхилення і кримінальний злочин. Вчинення палійства пов'язане з статево-віковими зрізами. Спроби держави контролювати цей злочин пов'язані із розширенням контролю над індивідом.

Ключові слова: підпал, соціальна боротьба, совісний суд, підліток, жінка.

Часто умышленный поджог выглядит как форма социальной борьбы, но имеет более широкое значение: речь идет о особенностях взросления и наемного труда, неравенство в семье, психические отклонения и уголовные преступления. Совершение поджога связано с половозрастными особенностями преступников. Попытки же государства контролировать это преступление связаны с ужесточением контроля над индивидом.

Ключевые слова: поджог, социальная борьба, совестный суд, подросток, женщина.

The arsons were often interpreted as a form of social struggle, but it has a broader sense: the specificity of mature and hired labour, family inequality, psychosis and criminal charges. The act of arson was linked with gender and age of those who has broken the law. The attempts of the Russian empire to control this crime were related to the expansion of control over the individual.

Key words: firing, social struggle, conciliation's court, teenagers, women.

Палійство (the arson), здійснення, організація підпалів зі злочинним наміром, визначається як один із тяжких злочинів, що передбачає суворе покарання. Насправді цей злочин на диво різноманітний і містить забагато чинників. Пожежа була й залишається одним із найбільших лих, що приносить значні матеріальні збитки, велику кількість жертв. Прізвідці пожежі, навіть випадкові, маркуються як злочинці, хоча, напевно, такий злочин не є рідкісним, принаймні про це свідчать поширені в українській ономастиці прізвища «Палій», «Палієнко». Покарання за палійство передбачав уже один із найдавніших зводів законів на східноєвропейському просторі – «Руська Правда» (XI ст.)¹. У

---

* **Маслійчук Володимир** – к. і. н., доцент історичного факультету Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету (м. Харків).

¹ *Русская правда*. Тексты на основании 7 списков и 5 редакций. Составил и подготовил к печати проф. С.Юшков. – К.: Изд. Украинской Академии наук, 1935. – С. 156.

кримінальній документації справи, пов'язані із цим видом злочину, зустрічаються доволі часто. Проте сам злочин не є типовим, оскільки містить не лише соціальну, але й психічну складову, і може бути як винятково кримінальним явищем, так і абсолютно випадковим вчинком. Окрім того, саме звинувачення в його скоєнні потрактовується як серйозна образа. Досить цікава справа зберігається серед паперів українського громадівця А.Л.Шиманова. Вона датована 1732 р. і стосується Рублівської сотні Охтирського полку (Слобідська Україна). У справі йдеться про сварку між рублівським козаком Мусієм Макаренком та сінолицівським жителем Леонтієм Богомазом, дружина якого обізвала Макаренка «палієм» при сторонніх, за що Мусій її побив².

Пожежі спричинені палійством подекуди повторювалися з певною частотою, як-от в слободі Олексіївка (Валківської округи, Харківського намісництва). 1780 р. в садбі полковника Матвія Куликовського було спалено шість скирт пшениці, у травні 1783 р. в підданого Йосипа Данка згоріли хата й комора, на початку 1784 р. будинок священика, «господской жилой домъ» та сарай, пташник із птицею, садиби підданих Зайця, Кіндратенка, Білостоцького, а 1 липня 1784 р. знайдене підкинута під шинок «съ огнемъ прядиво» тощо³. Тобто боротьба з пожежами і палійство були частиною повсякденного життя, доволі характерною, як на винятки.

Однак незрідка палійство постає яскравою і абсолютно невивченою формою соціального конфлікту – помстою пригноблених гнобителям. Під цим оглядом кримінальний злочин зумовлює інакші підходи до його інтерпретації, як і самі «злочинці» або «бандити». Досить сміливі кроки щодо висвітлення соціального коріння бандитизму і власне його «класової» сутності здійснив Ерик Гобсбаум, нині всесвітньо відомий історик. Між іншим, у своїх основних працях із цього питання він не уникав українських сюжетів і плідно використовував фактаж з української історії кінця XIX – початку XX ст.⁴. У його розвідках явище розбійництва отримує не так кримінальне, як соціальне забарвлення, та впроваджується термін «соціальний бандитизм». У суспільній opinio розбійник, бандит часто не просто кримінальні злочинці, соціальний бандитизм – різновид одного з універсальних соціальних феноменів, один із засобів соціального протесту та бунту⁵. З-поміж українських істориків термін «соціальний бандитизм» стосовно гайдамацьких та опришківських рухів зі значною селянською основою доречно використовує Наталя Яковенко⁶.

---

² *Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі ЦДІАК України)*. – Ф. 2063, спр. 36. – Арк. 20.

³ *Державний архів Харківської області (далі ДАХО)*. – Ф.284, оп. 2, спр. 77. – Арк. 8, 14, 53, 54.

⁴ *Hobsbawm E. Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. – Manchester University Press, 1959. – P. 185–187.

⁵ *Hobsbawm E. Bandits/ Revised edition*. – NY, 1981. – P. 17, 18.

⁶ *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Видання друге, перероблене та розширене*. – Київ: Критика, 2005. – С. 480–487.

Злочин – це форма боротьби з владою. Поширення владного контролю, ліквідація старих суспільних форм, руйнація традиційного світу призводять до поширення злочинності, яскраво задокументованої зростаючим бюрократичним апаратом. Однак девіації поглинають усі сфери життя і той самий бюрократичний апарат в жодному разі не є винятком. Тож вивчення одного з таких злочинів зможе спричинитись до присутніх висновків щодо суспільних взаємин у минулому. Але соціальний «бандитизм» містить значно ширші конотації, аніж класова боротьба. Соціальний протест передбачає насамперед боротьбу із будь-якою нерівністю: не лише класовою, а й гендерною, віковою, пов'язаною взагалі з насильством, що було чи могло бути. До того ж, у випадку з палійством береться до уваги і спектр народних вірувань, і типове кримінальне бажання обікрасти погорільця під час пожежі.

Лівобережна Україна («Гетьманщина», «Малоросія») та Слобожанщина (Харківське намісництво) наприкінці XVIII ст. зазнали істотних суспільних змін, передусім через впровадження державної політики якнайширшої інтеграції досі відносно автономних територій до імперських загальноросійських структур. З іншого боку, тут зберігалися численні пережитки автономії, а на колишній Гетьманщині продовжували діяти норми «Литовського статуту», відмінні від загальноімперської правової системи.

З 1780 р. у зв'язку із поширенням загальноімперської «губернської» реформи на «Малоросію» та Слобідську Україну, введенням намісництв, утворювалася і нова судова система, значне місце у якій посідав совісний суд⁷. Окрім численних «совісних» справ щодо розподілу майна чи боргових зобов'язань, ця установа повинна була переглядати, ревізувати кримінальні справи «неусвідомлених вчинків», тобто щодо чарів та чарування, злочинів неповнолітніх та божевільних, дітозгубниць, спроб самогубства тощо. Усе це лягало в русло загальноімперської просвітницької боротьби з «невежеством» та забобонами, провадженій у зв'язку з прагненням виховання та посилення

---

⁷ *Полное собрание законов Российской империи* (далі ПСЗРИ). – Т. XX. – № 14392. – С. 278–279; *Барац Г.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести. Историко-юридический этюд (Посвящается памяти А. Ф. Кистяковского) // *Журнал гражданского и уголовного права.* – 1893. – Кн. 3. – С. 1–40; *Кнорринг Н. Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Харьков, 1917; *Кизеветтер А.* Совестные суды при Екатерине II (по материалам работ А. Кизеветтера журнал «Голос минувшего» 1923 г.) // *Воспитание и правопорядок.* – 1992. – № 1/2. – С. 75–81; *Рыбаков І.* Совісний суд на Україні // *Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови.* – К., 1928. – Вип. I (Зб. ІФВ ВУАН. – №74). – С. 33–44; *Шандра В. С.* Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики // *Український історичний журнал.* – 2009. – № 2. – С. 83–96; *Шандра В.* Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII – 1860-ті рр.) // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* – Київ, 2009. – Т. 19. – Кн.1. – С. 443–453 тощо.

контролю над підданими. Оскільки палійство вважалось злочином «неосмисленим» у своїй дії, тому вирішувати такі справи потрапляли під юрисдикцію совісного суду⁸. На території «Малоросії» протягом 1781–1796 рр. існувало три намісництва (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське), що, відповідно, мали свої совісні суди. Однак їхня документація збереглася погано, єдиний виняток – справочинство Чернігівського совісного суду. Водночас справи Харківського совісного суду збереглися найкраще в усій колишній Російській імперії⁹. Тож основним нашим матеріалом буде документація саме цього суду впродовж 1780–1796 рр. Зауважимо також, що існує маса випадків не оглянутих у пропонованій розвідці – кримінальні справи, які не потрапили до совісних судів, і, звичайно ж, вони ще можуть пролити світло на багато проблем ранньомодерного соціуму.

Однак з проблемами палійства щодо «Малоросії» імперська влада зіштовхнулася ще до запровадження тут совісних судів. Цікавим прикладом є справа Ганни Лаврикової, де виникло кілька проблем з палійством та неповноліттям. Ганна Лаврикова (вона ж Муравниківна) у 1778 р. палила двічі хату свекра Михайла Лаврикова (підданого Мгарського Лубенського монастиря). Злочин був передбачений Литовським Статутом, основним правовим документом «Малоросії», і покарання передбачало смертну кару. Місцеві судді вирішили пом'якшити покарання довічним засланням, натомість Малоросійська колегія подала апеляцію до Сенату з огляду на неповноліття Ганни (згідно зі сповідальними книгами Вільшанської церкви, вона мала п'ятнадцять років). Інструкція Сенату була доволі м'якою: «высечь розгами и по учинении увещания через отца духовного отдать родственникам». Щоправда, цей випадок цікавив Сенат з іншого боку: чи ніхто не підмовив Ганну на цей вчинок із дорослих, тож суди надалі повинні ретельно з'ясувати чи дорослі не спонукають неповнолітніх

---

⁸ Цікавим прикладом є справа Ганни Лаврикової, коли імперська влада зіштовхнулася з палійством та неповноліттям. Ганна Лаврикова (вона ж Муравниківна) у 1778 р. палила двічі хату свекра Михайла Лаврикова (підданого Мгарського Лубенського монастиря). Злочин був передбачений Литовським Статутом, основним правовим документом «Малоросії», і покарання передбачало смертну кару. Місцеві судді вирішили пом'якшити покарання довічним засланням, натомість Малоросійська колегія подала апеляцію до Сенату з огляду на неповноліття Ганни (згідно зі сповідальними книгами Вільшанської церкви, вона мала п'ятнадцять років). Інструкція Сенату була доволі м'якою: «высечь розгами и по учинении увещания через отца духовного отдать родственникам». Щоправда, цей випадок цікавив Сенат з іншого боку: чи ніхто не підмовив Ганну на цей вчинок із дорослих, тож суди надалі повинні ретельно з'ясувати чи дорослі не спонукають неповнолітніх на злочини. Власне, палійство – злочин, який дуже часто зумовлений підлітковими, а інколи й дитячими ненавмисними вчинками.

⁹ *Шандра В.* Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди// Український археографічний щорічник. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 538–539.

на злочини¹⁰. Власне, палійство – злочин, який дуже часто зумовлений підлітковими, а інколи й дитячими ненавмисними вчинками.

Підпал наймичкою хазяйського обійстя

Палійство – доволі яскравий приклад соціальної боротьби, обійдений через низку причин соціальними істориками. Взаємини поміж панами і підданими не були однозначними. За вчинену кривду піддані часом палили обійстя поміщика. Наприклад, 1 жовтня 1798 р. поблизу Ромен сімнадцятилітня Марина Лупущенкова підпалила «комнату» свого поміщика Антона Ведмединського, підклавши під дах ганчірку з вогнем¹¹. У подібних випадках часто виявляється інша проблема соціального розшарування, пов'язана з поширенням найманої праці та системою дорослішання на Лівобережній і Слобідській Україні.

Підпал хазяйського майна як помста наймита/наймички за образу – досить характерні стратегії класових суперечностей. Ображені господарем служниці та неповнолітні служники часто використовували цей метод. Принаймні підозра у випадку підпалу одразу падала на них.

Так, із Сумської нижньої розправи 1792 р. до Харківського совісного суду було надіслано неповнолітню колодницю Єфросинію Гуленкову, обвинувачену в підпалі хати свого хазяїна Олексія Зимокоса. 30 липня 1792 р. хазяйка Настасія разом із приятельками прийшла з базару п'яна та залишила біля печі саму Єфросинію, яка, до того ж, доглядала за хворою дитиною своїх господарів. Побачивши під вечір, що солома тліє біля «плетня», служниця побігла до хазяйки, що на тоді була в невістки. Зимокосиха повернувшись притьмом додому, почала бити служницю, звинувачуючи її у підпалі. Олексій Зимокос, прибігши, теж долучився до побиття й зі страху дівчина омовила себе, мовляв, це мати їй дала хустинку з жаром, аби вночі Єфросинія підклала під стріху. Харківський совісний суд виправдав дівчинку, залишивши без покарання й наказав віддати підсудну матері¹².

На колоритний сюжет натрапляємо 1794 р. в сусідньому Чернігівському намісництві в селі Ковчин (Березинський повіт). Неповнолітня «дівиця» Тетяна Цигіївна (вона ж і Фесенківна) підпалила шинок поміщиці Селецької. Історія Тетяни дуже яскрава й характеризує систему дорослішання сироти. Щойно по смерті батька дванадцятилітня дівчинка була віддана матір'ю для «услуження» до панського шинкаря Кирила Кальченка. Через кілька років шинкар посварився із козачкою Уляною Уличкою, а та пригрозила йому: «Ти де панський шинкар, чорт би вбив твого батька, не дідися ти більше шинкувати». Уличка вийшла із шинку з пляшкою і на вулиці побачила служницю Тетяну Цигіївну, що саме гляділа шинкарську дитину і сиділа на лаві. Козачка запитала дівчину чи б'є її хазяїн. Тетяна відповіла: як є за що, то і б'є. Тоді Уляна почала намов-

¹⁰ ПСЗРИ. – Т. XX. – №14828. – С.775.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 1704, оп. 2, спр. 51. – Арк. 1–3.

¹² ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 709. – Арк. 1, 3, 7.

ляти служницю підпалити шинок і помститися за побої. Дівчина справді запалила шинок, однак зізналася в скоєному й розповіла про напучування Улички¹³.

Так само в тому ж Чернігівському намісництві 1788 р. віддана матір'ю в найми до Василя Барана Лукерія Климівська підпалила хату хазяїна на хуторі біля села Вибіл. Вчинок описується дуже імпульсивно. Чотирнадцятилітня Лукерія 10 вересня була послана по коноплі на поле. Однак, нарвавши, вона викинула зілля й повернулася на хутір, взяла із печі жарину та підклала під стріху у сінях¹⁴. Було доведено, що підпал служницею хазяйського будинку був осмислений.

У місті Ізюм 1796 р. шістнадцятилітня сирота Степанида двічі хотіла запалити будинок губернського секретаря Мухинського. З'ясувалося, що хазяйка її часто біла і лаяла¹⁵.

Підпал хати був також і сприятливою обставиною для служниці обікрасти господаря. Але знову ж довести це було дуже важко. Гапка Багнукова (16 років) із села Глушкове Білопільської округи Харківського намісництва пішла на заробітки з батьком Степаном Багнуком 1795 р. до слободи Терни Недригайлівської округи і найнялася до Семена Зайця, підданого поміщиків Дмитрієвих-Мамонових. Коли Заєць їздив у слободу Білопілья продавати табун, то його хата згоріла. Повернувшись, Заєць запідозрив у підпалі молоду Гапку, покликав її з батьком й примусив батька бити доньку, щоб та зізналася в скоєному. Батько вдарив доньку тричі, а потім відмовився бити, тоді Заєць почав бити дівчину сам дубовими палицями «немилосердно», вимагаючи аби вона сказала, що підпалила його хату, а напоумила її на це Євдокія Руденкова з села Бобрика. Потерпаючи від побоїв, дівчина визнала свою провину, Заєць забрав у її батька сорок рублів грошей (дуже велику на ті часи суму), дві нових свити, дві пари чобіт та сімнадцять разків різного намиста, дві плахти та дві запаски. Але злочин не було доведено, тому Харківський суд залишив Багнукову без покарання. За пізнішими свідченнями, хату буцімто підпалила сестра Федора Бздуненка з «хуторів»¹⁶.

Є справа й про підпал задля крадіжки. 1788 р. підданий поміщика Лева Карпова з села Ясенки (Охтирської округи, Харківського намісництва) п'ятнадцятирічний Данило Діденко був направлений поміщиком для навчання до шевця Федора Чобітка у село Веденеєвка Миропільської округи. Після занять учитель послав Діденка разом з іншим учнем Павлом Чобітком по дрова в ліс. Діденко почав нарікати Чобіткові, що немає грошей, щоб справити власне взуття. Той порадив повернутися до пана та підпалити щось, а під час пожежі обікрасти, украдене продати й купити взуття. Данило Діденко так і вчинив: повернувся до

---

¹³ ЦДІАК України. – Ф. 1894, оп. 1, спр. 344. – Арк. 3, 11, 51.

¹⁴ ЦДІАК України – Ф. 1894, оп. 1, спр. 273. – Арк. 3.

¹⁵ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 1011. – Арк. 4, 5.

¹⁶ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 911. – Арк. 1, 5 зв., 6 і зв.

свого пана, увечері запалив ганчірочку й підклав під панський «лідник», проте вкрасти нічого не встиг, оскільки був схоплений селянами¹⁷.

Особисті образи, бажання обікрасти, неправдиві звинувачення виразно характеризують особливості цього злочину. Дихотомія соціальної нерівності пан/підданий (хазяїн/наймит) суспільних взаємин важлива для пояснення мотивацій низки вчинків, але, звичайно ж, не вичерпується лише конфліктністю, а має значно ширше значення.

Родинні перипетії

Зовсім іншим злочином був зумисний підпал як помста, а чи як вияв бунту або непокори. Такий випадок був пов'язаним із присутніми сімейними перипетіями¹⁸. 1781 р. в слободі Вища Сироватка поблизу Сум молода жінка Явдоха Осадченко підпалила будинок свекра. Пожежу швидко загасили, а палійку віддали до місцевого суду, звідти справа перейшла до намісницької палати кримінального суду, а потім, оскільки Явдосі на момент вчинення злочину не виповнилося шістнадцяти років, справу передали на розгляд совісного суду. Явдоха свідчила, що рік тому вийшла заміж за Терентія Осадчого, у домі чоловіка вона постійно потерпала від побоїв свекра Федора Осадчого та свекрухи. Не стерпівши насильства, жінка втекла в слободу Краснопілля, але була спіймана чоловіком, після чого її життя перетворилося на пекло. Через постійні знущання Явдоха підпалила хату свекра й вирішила покінчити життя самогубством. Сусіди й обивателі підтвердили, що Явдоха «состоянія доброго». Совісний суд виправдав її, зазначивши, що «развращенный нравъ, злоба и мщеніе» у підсудної «отъ незрѣлаго просвещенія разума», тож «причитаеъ равными виновниками мужа, отца и мать его, кои получа въ свое семейство молодого челоуѣка пропустили какъ видно долгъ челоуѣчества, чрезъ неупотребленіе всевозможного старателства, привесть ее сначала пріятнымъ обхожденіемъ, любовью и усердіемъ, к должному почитанію и врожденному детскому повиновенію; и тѣмъ податъ способъ восчувствовать истинный путь жизни препятствующій, отъ любви не токмо зло здѣлать, но ниже помыслить, суровой выдѣ благодѣтелямъ своимъ, а паче мужу оказать». Далі наказувалося священику привселюдно оголосити чоловіку Явдохи, свекру та свекрусі, «чтобъ онѣ суровое и приличное однимъ варварамъ мучительніе съ нею въ жизни обращеніи отѣмѣнили, и вмѣсто бывшей до сего в житьи ихъ ненависти, соры, и общежительного несогласія, приняли бѣ ее съ ласкою въ любовь, составляющую мирное и благоденственное житие, строящее в челоуѣки сію божествен-

---

¹⁷ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 406. – Арк. 1 і зв., 2.

¹⁸ Ця проблема й переказ справи уже розглянутий нами див.: *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 253–254, 258–263.

ную искру въ отмѣну дарованную намъ отъ протчихъ животныхъ...»¹⁹. Такий факт достатньо промовистий щодо втручання держави у сферу родинного життя, але й цікавий для низки характеристик. Злочин Явдохи Осадченко абсолютно тотожний згаданому наприпочатку злочину Ганни Лаврикової. Неповнолітня невістка, не виносячи наругу над собою свекрів, скута родинними обов'язками і, вочевидь, не маючи належної підтримки в чоловіка, йде на досить відчайдушний крок. Ці перипетії певною мірою характеризують етнічні зрізи родинного життя, бажання відокремитися від батьків, роздріблення великих родин через відділення молодят – характерна риса функціонування родин українців того часу в Харківському та сусідніх «малоросійських» намісництвах, про що скрушно зауважував один із авторів «Опису Харківського намісництва» 1788 р.²⁰. За дуже подібних обставин у сусідньому Чернігівському намісництві козачка Левченко підпалила обійстя свекрухи²¹.

Однак саме родинне життя виявлялося причиною й інших видів палійства, що мають певний етнічний слід. У 1795 р. до Харківського совісного суду передали справу про підпал в однодворському поселенні Тернова Салтівська (Вовчанської округи). Обвинувачувалася Дарія Гритчина в підпалі будинку, де жила з чоловіком та свекрами. Сама історія заплутана ще й тому, що довго не могли з'ясувати вік обвинуваченої. Урешті дійшли згоди щодо сімнадцяти років палійки й передали справу до іншого відомства. Дарія (по батькові Болотникова «по-наречію людському» й Єфремова за письмовими документами до заміжжя), вочевидь, як було й заведено серед однодворців, дуже рано вийшла заміж. Коли в їхнє село вступили солдати егерського батальйону, то її товаришка Євдокія Махоніна (однодворка з цього ж села)

---

¹⁹ ДАХО. – Ф.56, оп.1, спр.49. – Арк.4 й зворот.

²⁰ «Сын у отца, выросши до 20 лет, а оженясь в тот же, или на другой год, оставляет отца и мать, внемлет внушениям своей супруги, которая ропщет, отвергает его послушания и старается выбыть из под повелений свекра и свекрови; отделяется тотчас сия двоица от семьи и отходит на свое господарство. Бедное сие господарство сопровождается скудостью, покуда дети подрастут в работники, а иногда до смерти. Правда, могут жить и живут без скудости некоторые отделившиеся от отцов молодые сыновья; но сие разумеется о пожиточных и основательно в хозяйстве обзаведенных сыновьях, которые и без своих домашних наемными работниками все домоводство в строгом чине содержат, только таких сыновьев не много, большее число их бедствует; одною сохою, одним серпом, одною косою и одним ципом не много наработаешь, а случается, что такой одноручной, или безпомощный хозяин пролежит самое рабочее время в болезни, то и остался на год без хлеба, пошел со всею семьею в наемники или по миру за милостынею. Сей пункт первоначально принадлежал частным семьям, но сильно содействует недугам, изтощение целого общества раждающим. Сей порыв к независимости и покушение к безвременному разделу семей требует сожаления и внимательного назирания». Далі автор опису пропонує низку заходів щодо обмеження відокремлення сімей і контролю над цим процесом. Окремо згадується, що за деяких обставин, коли достатньо дітей, а отже й робочих рук, то господарювання ведеться правильно та зграбно. *Описи Харківського намісництва.* – С. 34–35.

²¹ Див.: ЦДІАК України. – Ф.1894, оп.1, спр.348.

підмовила Дарію «на блудодеяніє» з тими солдатами. 1 червня 1795 р. батальйон зазбирався вирушати в похід, і Махоніна, зустрівши Гритчину, підмовила її утекти з тими солдатами, «сказывала как де тебе в разсуждении семейства платье и ничего взять не можно, то по утру рано когда станут топить избу возьми огня и зажги избу и ввремя пожара, забравши платье и все нужное уходи из села». Наступного дня удосвіта Дарія Гритчина взяла тліюче клоччя й поклала під стріху, але тут збіглися люди й загасили пожежу. А дізнавшись, хто здійснив підпал, випроводили Дарію до сільської ратуші²². У цьому випадку спостерігається широка палітра злочинності неповнолітньої: проституція, підбурення дорослою на злочинні вчинки, спроба втечі з дому, спроба обкрадання і лише насамкінець підпал. Важлива й етнічна складова, палійка – росіянка, що належала до пільгової соціальної категорії однодворців. Усе це підкреслює розмаїтість повсякденного життя, родинних стосунків і складність світу змін. Нерівності та устрій родини призводили до таких форм боротьби. Це учергове підтверджує тезу про пригноблене становище жінки того часу.

Психічні відхилення

Наведені приклади підпалів мали чітку мотивацію, чого не скажеш про інші подібні справи. Так, до Харківського совісного суду 1782 р. направили з Охтирки на перегляд справу про палійку Агафію Панасенкову, зазначивши, що Агафія є неповнолітньою, 1767 року народження. Однак у ході розгляду виявилось, що Панасенкова народилася 1763 р. Сама винуватиця, служниця обивателя Лаврентія Коваленкова зі слободи Котельва, зазначала, що дуже сумує, але коли щось підпалить, то відчуває себе «веселою». Жінку віддали в «смирительный дом» на роботи²³.

Навесні 1784 р. однодворець із села Крамське Богодуховської округи того ж Харківського намісництва Петро Аболмасов (14 років), узявши жару з печі у глиняний черепок, запалив надворі соломі, чим спричинив велику пожежу, бо згоріло шість сараїв, дві скирти хліба й сіна. Було з'ясовано, що Аболмасов те вчинив «по глупости»²⁴.

Більше того, ми натрапляємо на спроби вилікувати психічнохворого злочинця. У 1791 р. мешканець слободи Деркачі (Харківської округи) Василь Семиглазов, розсердившись, що його покинула наречена Наталя, п'яним запалив свою хату. Однак суд визнав, що Семиглазов божевільний. Деркачівські мешканці Данило Безрук, Федір Островерхий, Терентій Ілляшенко, Іван Бондар та інші сказали, що не хочуть мати в Деркачах такого палія. Совісний суд вирішив «отправить в приказ общественного призрения в дом для сумашедших... а по выздоровлению отправить на прежнее жилище к родственникам», але божевільні у Харкові не виявилися, а богадільня (притулок для старців та хворих, частково із

---

²² ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 921. – Арк. 1 і зв., 2.

²³ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 136. – Арк. 1, 5, 6 зв.

²⁴ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 170. – Арк. 1.

функціями лікарні), хоча і є та «без караулу». Тож суд тоді вирішив: «отправить городничему предложєніє чтоб оный Семиглазов содержан был в тюрьме в особом покое ... городовому лѣкарю Романовскому (прикрыпленому до богадыльнѣ) дать указ велеть в излечєніи этого сумашедшего приложить стараніє ... Харьковскому нижнему суду предложить чтоб жена и родственники Семиглазова его пропитывали и одєяніє давали». Цю вказівку було виконано і вже 22 травня 1792 р. (судовий рішенець відбувся 28 жовтня 1791 р.) лікар Романовський пише, що Семиглазов видужав²⁵.

Зважання на психічні відхилення, «невежество и глупость», божевілля, неусвідомленість злочину, спроби виховати йвилікувати злочинця – характерна риса для постанови нової системи контролю, що формується в Європі у XVIII ст.²⁶. Ці ж суспільні тенденції, коли для суддів важило передусім перевиховання злочинця, а звідси й заміна тілесного покарання на моральне, – як бачимо, спостерігаються й на наших теренах,.

Слід визнати, що підпал, – поширене явище соціальної боротьби, – часто не лише визначає класову нерівність, а й має ширшу конотацію: боротьба з нерівністю чи насильством у родині, психічні відхилення, зрештою – недбалість у поводженні з вогнем. Та найголовніше – такі злочини мають характерну статево-вікову особливість: їх скоювали переважно підлітки або жінки, що не мали змоги фізично покарати винуватців своїх бід і мстилися таким чином, а чи ж підпалювали щось абсолютно випадково.

Пропонований абрис є своєрідним зверненням уваги до палійства як важливого сюжету і для осмислення процесів розгортання імперії, і для розуміння народної культури та вдачі. Свого часу Михайло Драгоманов помітив цікавий наслідок кріпосного права в Україні, що панів у першій половині XIX ст. найчастіше вбивали жінки (віком переважно до 20 років)²⁷. Статево-вікові та гендерні аспекти низки злочинів чи форм соціальної боротьби дозволяють повніше висвітлити особливості українського минулого. Принагідно висловимо низку побіжних зауваг. При розгляді цього різновиду справ спостерігаємо яскраву річ: учасники злочину дуже емоційні, тобто минуле наповнене афектом, емоційними людськими взаєминами в родині (стосунки дружини й чоловіка, дитини і батьків), ставленням до обов'язку, довкілля тощо, які є характерними для того часу. Ще одна важлива річ – відчуження наймита, підданого чи кріпака від засобів виробництва, що виявляється так чи так у побуті. Наприклад, у 1794 р. Павло Найденко, підданий мірошник із села Цапівка Золочівської округи (Харківське намісництво), спалив млин, на якому працював²⁸.

---

²⁵ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 624. – Арк. 3, 5, 14, 15, 17.

²⁶ Йдеться про популярні на сьогодні теми у викладі відомого філософа Мішеля Фуко. Див. переклад його відомої праці українською: Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. – Київ: Основи, 1998.

²⁷ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Львів: Літопис, 2007. – С. 125.

²⁸ ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 96. – Арк. 12, 48.

Російська імперія як держава просвітницького абсолютизму прагнула максимально посилити контроль над усіма сегментами імперії. І під цим оглядом, потреба дослідити корені палійства, обмежити пожежі й ліквідувати ці катаклізми шляхом запровадження пожежних команд – непроминальний етап в імперській історії. Тож дослідження українських реалій у цьому ракурсі є цікавою і перспективною темою.

II. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ XIX–XXI ст.

УДК 94(477)«1918»

Олена Леміжанська*

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕВІЗІЙНИХ КОМІСІЙ ПО ПЕРЕВІРЦІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 РІК)

В статті висвітлюються заходи Міністерства внутрішніх справ по організації масових перевірок діяльності земських зібрань і міських дум, показані організація роботи ревізійних комісій, їх склад та наслідки діяльності.

Ключові слова: ревізійні комісії, місцеве самоврядування, земські зібрання, міські думи.

В статье освещаются мероприятия Министерства внутренних дел по организации массовых проверок деятельности земских собраний и городских дум, показаны организация работы ревизионных комиссий, их состав и последствия деятельности.

Ключевые слова: ревизионные комиссии, местное самоуправление, земские собрания, городские думы.

In this article we showed the organizing actions of the Ministry of Internal Affairs directed to mass checks of regional activity of zemstvo's assemblies and municipal dumas, the work organization of revision committees, their structure and consequences of activity is shown.

Key words: revision committees, local self-management, zemstvo's assemblies, municipal dumas.

Прийшовши до влади в результаті державного перевороту 29 квітня 1918 р., гетьман Павло Скоропадський одним з першочергових завдань вважав реформування органів місцевого самоврядування. Він негативно оцінював їх тогочасний стан: «Процвітаючи до революції земства, які володіли величезними капіталами, підприємствами, прекрасно обладнаною місцями мережею лікарень, тепер являли якісь руїни з пустими класами, з службовцями, які не отримували платні. У внутрішньому порядку був гомеричний грабіж, безліч зайвих посад для найбільш крикливих елементів і все в такому роді»¹.

Дійсно, обрані на підставі законодавства Тимчасового уряду (травень

---

* *Леміжанська Олена* – аспірантка відділу історії Української революції 1917–1921 років Інститут історії України НАН України.

Науковий керівник – д. і. н., професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Пиріг Р.Я.

¹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 204.

1917 р.), земські зібрання і міські думи суттєво відрізнялися від дореволюційних. Рада Міністрів, у складі якої було чимало визначних земських діячів, усвідомлювала, що нинішні самоврядні органи не стануть надійною опорою нової влади у реалізації соціально-економічних реформ. Проведення нових земських і міських виборів вимагало підготовки нового закону, а відтак й багато часу.

Міністерство внутрішніх справ, у складі якого функціонував департамент місцевого самоврядування, розробляло заходи по більш швидкому і відносно легітимному впливу на ситуацію в цих органах. Дійшли висновку про необхідність масової перевірки їх діяльності, за підсумками якої влада отримала б підстави змінювати склад місцевих самоврядних органів. Створені влітку 1918 р. ревізійні комісії різних рівнів й стали інструментом реалізації цього завдання.

Різноманітним аспектам діяльності органів місцевої влади та самоврядування доби Гетьманату П.Скоропадського присвятили свої праці вітчизняні автори Ф.Проданюк, Т.Харченко, О.Яременко, О.Господаренко, І.Верховцева, В.Стецюк та ін.² Проте в сучасній українській історіографії відсутнє спеціальне дослідження діяльності ревізійних комісій по перевірці органів місцевого самоврядування.

З огляду на це, автор ставить завдання розглянути процес формування ревізійних комісій, розкрити їх структуру та компетенцію, показати наслідки діяльності.

Відносини органів місцевого самоврядування з Міністерством внутрішніх справ, яке опікувалося цією сферою громадського життя, формувалися досить складно. Багато земських функціонерів були прихильниками українських соціалістичних партій. Вони негативно ставилися до державного перевороту, вважаючи, що гетьман за допомогою німців незаконно захопив владу. З цієї причини чимало земців практично ухилялося від роботи або виконували її недбало, а спроби втручання органів влади втрутитися розглядали як незаконні³. На чолі зібрань та управ нерідко стояли українські національні елементи, переважно представники інтелігенції, не пов'язані безпосередньо з місцевим життям, без відповідної фахової підготовки та досвіду. Це стало

---

² *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Дис. канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2004. – 240 с.; *Господаренко О.В.* Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект.: Дис. канд. іст. наук. – Миколаїв, 2005. – 242с.; *Завальнюк О.М., Стецюк В.Б.* Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. / О.М.Завальнюк, В.Б.Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 220 с.; *Підлісний Д.В.* Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 року): Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2008. – 354 с.; *Харченко Т.О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень – грудень 1918р.): Дис. канд. іст. наук. – Полтава, 2000. – 282 с.; *Яременко О.І.* Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського. – Вінниця: Континент – ПРИМ, 1998. – 40 с.

³ *Завальнюк О.М., Стецюк В.Б.* Назв. праця. – С. 61.

причиною того, що цілі галузі земської справи, важливі для народного життя – лікарсько-санітарна, дорожня, шкільна й інші – прийшли до занепаду⁴. Хоч слід враховувати й загальні наслідки тривалої війни.

Першим кроком з боку уряду до здійснення перебудови місцевого самоврядування стала загальна перевірка діяльності його установ державними ревізійними комісіями. У середині липня 1918 р. П.Скоропадський у листі до голови уряду Ф.Лизогуба вказував на недоліки при підборі кадрів по лінії МВС, яке й займалося формуванням місцевих органів виконавчої влади. Слід зазначити, що до початку липня керівник уряду виконував й обов'язки міністра внутрішніх справ. Гетьман також звертав увагу на недостатню компетенцію земців, які іноді допускали дії, що суперечили намірам й цілям центрального уряду. Одночасно, глава держави поставився з розумінням до проблеми персонального підбору і складностей у її розв'язанні за тогочасних умов. П.Скоропадський надавав цьому питанню особливого значення, оскільки на місцях мали бути кваліфіковані працівники, здатні діяти у відповідності до духу та напрямків державної програми.

Лист гетьмана став поштовхом до поглибленого аналізу діяльності органів місцевого самоврядування. Голова уряду Ф.Лизогуб зайняв у цьому питанні принципову позицію. На його думку: «Вибори до органів місцевого самоврядування відбулися в ненормальних умовах. Наприклад, в Міністерстві Справ Внутрішніх є відомості про те, що декотрі міські думи та народні ради всупереч вимогам закону, виносили і здійснювали протизаконні постанови. Органами самоврядування нехтувалося багато урядових наказів і самочинність доходила навіть до незаконного порядкування державним скарбом»⁵. Прем'єр наголошував на тому, що такий стан є неприпустимим, та потрібно чим швидше здійснити заходи для розв'язання даної проблеми. Рішення даного питання він вбачав у перегляді закону про вибори до органів місцевого самоврядування на таких засадах, які б надали можливість брати участь у них найбільш освіченому населенню. Але зважаючи на те, що розробка нового виборчого закону займе багато часу, спершу пропонувалось провести ревізію місцевих органів. Вони мали на меті виявити всі ті незаконні дії органів місцевого самоврядування, які привели до занепаду їх авторитету та відсутення від влади некомпетентних осіб в управлінській діяльності⁶. Ф.Лизогуб, звертаючись до Ради Міністрів, пропонував провести негайну перевірку діяльності всіх органів місцевого самоврядування, і для цієї мети утворити тимчасові ревізійні комісії⁷.

---

⁴ *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання/ Упоряд.: К.Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С.184.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України)- Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 12.

⁶ Там само. – Арк. 12.

⁷ ЦДАВО України – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 13.

Взявши курс на реформування самоврядних органів Рада Міністрів створила Тимчасову ревізійну комісію в справах місцевого самоврядування на чолі з князем О. Голіциним – великим харківським землевласником, головою впливового корпоративно-власницького об'єднання Протофіс⁸. Планувалося асигнувати в розпорядження міністра внутрішніх справ на утримання ревізій на місцях 80 000 карбованців⁹.

Детальна ревізія органів місцевого самоврядування мала дати відповідь на питання щодо доцільності функціонування нинішніх складів земських зібрань і міських дум. Відповідно Закону про заснування ревізійних комісій від 8 червня 1918 р. до складу губернських і повітових комісій входили старости відповідного рівня (на правах голови), представник судового відомства, податковий інспектор та два громадські діячі (один – від земського і один – від міського самоврядування)¹⁰.

Для вивчення діяльності губернських і повітових старост була сформована спеціальна комісія МВС на чолі з директором департаменту загальних справ М.Тоцьким¹¹. Права, обов'язки та завдання ревізійних комісій регламентувалися спеціальним Статутом. В кожній губернії, тимчасова ревізійна комісія проводила свою роботу під керівництвом губернського старости. Він же подавав кандидатури її членів на затвердження міністром внутрішніх справ. До складу комісії входили: один інспектор, два громадські діячі – один по земському самоврядуванню, інший – по міському та фахівець з юридичних питань. На протязі трьох днів від початку своєї роботи, ревізійна комісія призначала помічників (не більше 5 осіб), обов'язково включивши в цей склад повітового старосту в якості голови комісії. Члени ревізійної комісії мали право перевіряти діяльність всіх органів місцевого самоврядування шляхом вивчення ділових документів та через допит співробітників.

Дані, зібрані повітовими комісіями, та складені ними акти, мали подаватися для остаточного їх затвердження до губернських комісій, які могли за необхідності виїхати на місце для додаткової перевірки. Статутом регламентувалися вчинки карного порядку. В разі їх виявлення комісія повідомляла губернського старосту та судову владу. В такому випадку губернський староста ставив на місце відсторонених від справ досвідчених осіб і інформував про це МВС. Відповідно всі матеріали про проведену ревізію органів місцевого самоврядування губернський староста подавав міністру внутрішніх справ. На канцелярські та інші витрати комісіям видавалося на кожну губернію по 10 000 крб. Протягом роботи комісій в МВС поступово надходили дані про хід ревізії¹². Документів, де була б зафіксована

---

⁸ *Козинець І.Ю.* Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П.Скоропадського. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Луцьк, 2009 – С. 11.

⁹ ЦДАВО України – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 13.

¹⁰ *Підлісний Д.В.* Назв. праця. – С. 151.

¹¹ Там само. – С. 77.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 147.

точна оплата членам комісій не виявити не вдалося. Проте за опосередкованими відомостями можна припустити, що це було близько 12 крб. за одне засідання. Наприклад при ревізії Вінницького повітового земства відбулося 25 засідань. За кожне засідання член комісії одержував 12 крб. При чому оплачували роботу комісії ті установи, в яких безпосередньо члени комісії працювали¹³. Створені комісії для ревізії діяльності земств та міських дум, мали за підсумками перевірок вирішувати майбутнє кожного конкретного органу місцевого самоврядування.

У середині липня 1918 р. була створена Харківська губернська ревізійна комісія¹⁴. Проблеми організаційного характеру не дали змоги вчасно, до 1 серпня завершити державну ревізію органів місцевого самоврядування губернії. Вона була закінчена лише 16 жовтня. Внаслідок численних прохань представників повітових комісій щодо продовження терміну ревізії, строки подання актів перевірки кілька разів переносилися. Після 24 вересня в.о. Харківського губернського старости Л.Турчанінов звернувся до МВС з проханням продовжити строк ревізії на два тижні, після чого строки були перенесені до 16 жовтня 1918 р. Але навіть на 24 жовтня документи подали не усі повіти губернії¹⁵. По результатах роботи ревізійних комісій в Харківській губернії – Турчанінов повідомляв, що ревізія повністю була закінчена лише в шести повітах: Харківському, Богодухівському, Грайворонському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському. Справи усунених від виконання обов'язків земських і міських управ у Богодухові, Зміїові, Чугуєві, Ізюмі, Слов'янську, передавалися суду. Валківська і Вовчанська комісія не передали актів ревізії зовсім, деякі акти одержані тільки після 15 жовтня¹⁶. В результаті проведеної ревізії проти голови Харківської земської управи – П.П.Добросельського, та проти членів управи – Доброскока, Марченка, Францкевича та Бабіна було розпочато кримінальну справу¹⁷.

12 листопада 1918 р. Харківський губернський старост надіслав листа прокурору окружного суду, яким повідомляв, що в результаті перевірки діяльності міської управи відкрити кримінальну справу проти голови С.Г.Стефановича, заступника міського голови В.О.Ага-Бекова, членів управи Ю.М.Іваницького, Н.М.Савченко, І.І.Светлова, В.І.Маркова, О.І.Соколовського, О.О.Цвєтухіна, В.Є.Мороховця, В.І.Рапа та О.І.Коритіна у зв'язку з виявленням ревізією правопорушень та негайного звільнення їх з займаних посад¹⁸.

У Гомелі урядова комісія, що ревізувала справи місцевого самоврядування ухвалила рішення про притягнення до карної відповідальності всього

---

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 15.

¹⁴ Підлісний Д.В. Назв. праця. – С. 152.

¹⁵ ЦДАВО України. –Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 3.

¹⁶ Там само. – Арк.55.

¹⁷ Там само. – Арк. 54.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 5.

складу міської управи, яку обвинувачували в зловживанні владою¹⁹. В Олександрівську після ревізії розпорядженням губернського старости була усунена в повному складі земська управа. Призначено новий склад управи з 5 членів старого земства²⁰. При проведенні ревізії Білгородського повітового земства було виявлено, що господарство знаходилося в стані розрухи й без досвідченого керівництва. Склад земської управи, а саме голова та члени Федоренко, Солодовніков, Мірошніков не мали ніякого досвіду в земській справі. Тому ревізійна комісія рекомендувала звільнити з посад даних осіб²¹.

Ревізійна комісія Чернігівської губернії 22 липня 1918 р. вирішила перевірити в першу чергу стан проектів і господарських споруд, а також причину дефектів, якщо такі виявляться. Після цього комісія мала надати усі матеріали земству й місту²². А при створенні Борзенської повітової ревізійної комісії по перевірці діяльності земства, комісія зупинилася на перевірці складу земських гласних. Було виявлено, що склад гласних ділився на три нерівних групи: гласні з вищою освітою – 2 особи, з середньою та нижчою – 23 осіб, просто письменних – 20²³. Щодо партійної приналежності зібрати точні дані не вдалося. Ревізійна комісія прийшла до висновку, що даний склад гласних Борзенського повітового земства не може вважатися кваліфікованим з попереднього складу гласних залишилося тільки три особи²⁴.

5 серпня Катеринославський губернський староста Черніков згідно ст. 4 Закону від 8 червня 1918 р. про склад повітових ревізійних комісій по перевірці діяльності органів місцевого самоврядування визнавав незаконним склад комісії з 4 осіб і вимагав повідомляти про будь-які зміни в складі та діяльності самої комісії²⁵. 3 серпня 1918 р. він розіслав повідомлення повітовим старостам, що ревізійні комісії повинні з'ясувати особовий склад земських зборів і міських дум, за якими партійними списками вони обиралися та чи є порушення в їх діяльності²⁶. В результаті ревізії виявила порушення у діях керівних осіб управи, передбачених ст. 338, 339, 341, 411 карного статуту. Комісія постановила усунути весь склад управи. 9 вересня 1918 р. вона була розпущена й призначено три нових члени управи²⁷.

Про політичний підтекст ревізій говорить і той факт, що при перевірці діяльності Борзенського повітового земства перш за все зверталася увага на склад земських гласних, що були обрані на основі постанови Тимчасового уряду від 27 травня 1917 р. Було виявлено, що кількість гласних з вищою

---

¹⁹ Нова Рада. – 1918. – 23 жовтня.

²⁰ Нова Рада. – 1918. – 24 жовтня.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. – 1 зв.

²² ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп.3. – Спр.27. – Арк. 2

²³ Там само. – Арк. 60.

²⁴ Там само. – Арк.61.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.4541. – оп.1. – спр.7. – Арк.108.

²⁶ Там само. – Арк. 112 зв.

²⁷ Нова Рада. – 1918. – 10 вересня.

освітою складало лише 2 урядовців, в той час як з середньою та початковою - 23. Тому склад земства було визнано некомпетентним²⁸.

Ще одним прикладом того, що ревізії мали політичний характер, а не лише призначалися для виявлення реальних недоліків, є інструкція Подільського губернського старости С.Кисельова, яка була надіслана напередодні ревізії повітовим старостам. В ній рекомендувалося з'ясувати під час перевірки земських установ питання: 1. Чи було виконано точно розпорядження Тимчасового уряду про доповнення земських зібрань, чи число нових гласних було довільним, а самі земства були не доповнені, а переобрані? 2. Чи не вплинуло порушення цього розпорядження на наступні вибори? 3. Який склад управ сформувався після виборів в майновому, освітньому та політичному відношенні? 4. Чи не виходила управа за межі своїх повноважень, а також чи не перевищувала своєї влади? 5. Яке ставлення управи до теперішнього уряду – активне (агітація) чи пасивне (саботаж)²⁹.

С.Кисельов також пропонував повітовим старостам скликати збори земських гласних та членів ревізійних комісій старого складу (дореволюційного) і разом з досвідченим бухгалтером обговорити план ревізії. Особлива увага мала бути звернута на склад управи. Для роботи ревізійної комісії Подільської губернії виділялося 500 крб.³⁰ 13 жовтня 1918 р. губернська ревізійна комісія, розглянувши матеріали Брацлавської повітової ревізійної комісії знайшла правопорушення, що відповідали 338, 549, 554 ст. «Уложения о наказаних». Розпорядженням С.Кисельова, голову та членів Брацлавської земської управи Б.Мироненка, П.Довбню, Р.Безмозчука та Д.Цибульського було притягнуто до відповідальності та звільнено з посад³¹.

В окремих повітах ревізії розпочалися з істотним запізненням. Зокрема, Сумська повітова комісія в липні не працювала, оскільки нею не було отримано інструкцій з проведення ревізії, коштів на організаційні витрати та навіть приміщення³².

У зв'язку з постановою Ради Міністрів про надання права міністру внутрішніх справ продовжувати строк діяльності комісії по ревізії органів місцевого самоврядування, міський голова та вся управа Києва, скориставшись такою постановою подала заяву про складання своїх повноважень³³. До того ж київський губернський староста доповідав про невідповідність займаній посаді Васильківського старости В.Троцького³⁴.

---

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 60

²⁹ Харченко Т.О. Назв. праця. – С. 59–60.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 48–48 зв.

³¹ Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. Д-255. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 100.

³² ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 14.

³³ Нова Рада. – 1918. – 5 вересня.

³⁴ Харченко Т.О. – Назв. праця. – С.77.

Під проводом міського отамана Одеси генерала В.Мустафіна відбулася нарада урядової ревізії, котра висловилася, що без серйозних змін частини особового складу міської управи, перевірка не зможе навести лад у міському господарстві та в справі грошових обрахунків, Ревізійна комісія викрила зловживання в деяких відділах міської управи та відповідно вимагала вжити заходів до впорядкування справи, не обмежуючись одними звільненнями і покаранням винних³⁵. Після проведення ревізії в Одеському губернському земстві до МВС надійшов звіт, в якому повідомлялося, що земські діячі не займалися господарськими справами та багато уваги приділяли політичним заходам. Щодо фінансової стану, то 100 000 крб. було асигновано для облаштування народного дому на честь відкриття установчих зборів. До того ж комісія звинувачувала управу у зловживанні та шахрайстві з боку деяких працівників харчового відділу³⁶. При перевірці Миколаївської міської думи також виявлено порушення в діях місцевих чиновників. Було вирішено передати звіт в юридичну комісію для повного з'ясування та притягнення до відповідальності винних осіб³⁷.

Ревізійні комісії проходили й на сільському рівні. Наприклад в с. Бесчедськ перевірялися сільські прибутково – видаткові книги та документація по збору поземельних податків. Це був рідкий випадок, коли при перевірці не було виявлено порушень³⁸.

Аналіз роботи комісій показав, що в окремих повітових центрах існували значні порушення в організації та діяльності органів місцевого самоврядування. У ході ревізії виявилися не тільки факти безгосподарності з боку земських урядовців, а й кримінальні злочини. Переважна більшість ревізійних комісій дійшла висновку, що загалом діяльність земських управ і міських дум носила шкідливий характер для української державності³⁹.

Саме під час проведення ревізій найбільш стало помітним протистояння земств та органів державної влади. Проведенні перевірки місцевого самоврядування значною мірою мало політичний підтекст. Це чудово розуміли сучасники тих подій, які ставилися критично до подібних заходів влади⁴⁰.

В листопаді керівництво Всеукраїнського союзу земств надіслало голові Ради Міністрів Ф.Лизогубу листа з критикою роботи ревізійних комісій. В ньому вказувалося, що при проведенні ревізій не витримувалися елементарні засади об'єктивності. Ревізори вели свою роботу здебільшого таємно від членів управи, в деяких місцях навіть вивозили матеріали, що мали бути перевірені, забороняли засідання просвітніх та економічних комісій та нарад (Летичів, Лубни). Відомості, які надійшли до управи Всеукраїнського Союзу

---

³⁵ Нова Рада. – 1918. – 19 вересня.

³⁶ Нова Рада. – 1918. – 4 жовтня.

³⁷ Нова Рада. – 1918. – 6 вересня.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 612. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 31 зв.

³⁹ Яроменко О.І. Названа праця. – С. 18.

⁴⁰ Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Назв. праця. – С. 58.

Земств від місцевих установ, свідчили про те, що акти обвинувачення, на основі яких усунено управи не були пред'явлені їх членам. Часто ревізорами земств виступали колишні члени управ дореволюційних цензових земств⁴¹. Характерною рисою діяльності ревізійних комісій було відмовлення подавати до відома усунених управ акти ревізійних комісій (Полтава, Новомосковськ, Кременець, Балта, Катеринослав та ін.) Коли члени управи вимагали прислати копії актів, то повітові комісії відповідали, що вони не можуть це зробити, бо акти переслані до губернських комісій, а з губернії відповідали, що акти передано до прокурорів для проведення судового слідства⁴². З цього Всеукраїнський Союз Земств робив висновки, що ревізійні комісії сформовані на основі закону від 8 червня 1918 р. з додатками не тільки не привела, як сподівався уряд, до налагодження земського життя, а лише ускладнила його. В результаті їх роботи майже весь склад виконавчого апарату земств був зруйнований. Тому Всеукраїнський Земський Союз вимагав: відновити на посадах в управах всіх земських діячів, проти яких не було висунене жодного обвинувачення злочинного характеру, негайно припинити усунення земських управ адміністративним шляхом, припинити діяльність адміністрацій на основі закону від 8 червня і подати всі матеріали зібранні державними ревізійними комісіями відповідним земським установам, для того щоб вони вирішили питання про подальший розгляд висунених обвинувачень. До того всього ВСЗ пропонував призначити від Ради Міністрів сенаторську ревізію діяльності уряду в земській справі⁴³.

На початку жовтня 1918 р. ревізійні комісії майже скрізь закінчили свою роботу. Орган Української партії соціалістів-федералістів газета «Нова Рада» не без іронії писала: «Кажуть, що демократичні органи довели свою повну нездатність до ділової роботи. Кажуть, що вони дбали про саму політику. Кажуть і підкреслюють, що серед народних обранців було чимало людей з непевним минулим, яким не місце на громадських посадах»⁴⁴.

В результаті перевірок комісії виявили різні форми правопорушень. Умовно вони поділялися на політичні та економічні. Політичні переважали у роботі земств Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній. Було встановлено, що тут переважна більшість земств не виконували свої функції в господарській та соціальній сфері. В Подільській, Волинській та Чернігівській губерніях були помітними фінансові та матеріальні зловживання. Головним недоліком ревізійні комісії вважали перебування на чолі органів місцевого самоврядування некомпетентних і незацікавлених у розвитку місцевостей керівників⁴⁵.

---

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 4.

⁴² Там само. – Арк. 4 зв.

⁴³ Там само. – Арк. 6.

⁴⁴ Нова Рада. – 1918. – 3 жовтня.

⁴⁵ Яременко О.І. Назв. праця. – С. 19.

Дослідник О. Бавико вважає, що ревізії, які почала проводити держава сприймалися опозицією як рух проти демократичних самоврядних установ. Проте помилковість цих суджень, на думку вченого, була у тому, що за законом ще Тимчасового уряду, на основі якого й функціонували тоді органи місцевого самоврядування передбачалося проведення періодичних ревізій як форми контролю за їх діяльністю з боку виконавчих структур. Метою цих звинувачень була дискредитація уряду та підрив авторитету гетьманської влади⁴⁶. Вивчений фактичний матеріал не дає підстав беззастережно погодитися з таким висновком О.Бавики. Адже це була цілком природна захисна реакція самоврядних органів. До того ж влада нерідко матеріали ревізій використовувала для усунення керівників, а той усього складу земського зібрання чи міської думи. Не зупинялися й перед відновленням діяльності дореволюційних складів цих органів.

Отже, вивчення роботи комісій по ревізуванню органів місцевого самоврядування в Українській Державі 1918 р. дозволяє зробити наступні висновки:

1. Фронтальна перевірка державними ревізійними комісіями функціонування самоврядних установ стала дієвим інструментом їхньої реорганізації.

2. Одержані результати перевірок органів місцевого самоврядування були використані урядом Української Держави для обґрунтувати внесення змін до виборчого законодавства.

3. Кваліфікація ревізійними комісіями дій органів місцевого самоврядування як протиправних давала підстави губернським та повітовим старостам для їх розпуску.

4. Загалом ревізування земських та міських самоврядних органів було однією з складових внутрішньої політики Української Держави, яка нерідко у своїй практичній реалізації виливалася у репресивні дії проти одного з інститутів тогочасного українського суспільства.

---

⁴⁶ *Бавико О.Є.* Політична опозиція П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). – Дис. канд. політ. наук. – К., 2007. – С. 68.

УДК 477«1919–1920»

Михаил Кобрин*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЬСКОЙ РАЗВЕДКИ ПО ДИСКРЕДИТАЦИИ БЕЛОРУССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ПОЛЬСКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ 1919–1920 гг.

В статье анализируется процесс дискредитации белорусского национального движения польской разведкой во время советско-польской войны 1919–1920 гг. Но белорусское национальное движение сумело выстоять и доказало свою состоятельность.

Ключевые слова: белорусское национальное движение, польская разведка, советско-польская война, белорусская государственность.

The article gives analysis of the process of discreditation of the Belarusian national movement by the polish reconnaissance during the soviet-polish wars in 1919–1920. But the belarusian national movement managed to prove its well-to-do position.

Keywords: Belarusian national movement, polish reconnaissance, soviet-polish war, Belarusian nationality.

Механизм функционирования любого государства требует его постоянной готовности к защите собственных стратегических интересов. Эту задачу в первую очередь выполняют органы государственной безопасности, которые в той или иной форме присутствуют в структуре любой государственной власти. Не была в этом плане исключением и Польша, которая в ноябре 1918 года восстановила свою независимость. Пробуждение активности национальных движений внутри страны вследствие революционных и военных событий в Европе вынуждало польскую разведку уделять внимание национальному вопросу, и конкретно белорусскому национальному движению, которое в борьбе за независимость набирало силу. Польская разведка стремилась не только держать под контролем белорусское национальное движение, но и старалась использовать его в своих целях.

Первые попытки установить контакты между польской военной разведкой и белорусским национальным движением относятся к началу советско-

---

* Кобрин Михаил – старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин Барановичского государственного университета; г. Барановичи, Беларусь.

польской войны, в январе 1919 года. Одним из первых контактов является встреча официальной польской делегации в составе представителя польского правительства в Гродненской губернии С.Ивановского и представителей польской разведки – майора И.Старжевского и его адъютанта поручика Ю.Черневича с премьер-министром БНР А.Луцкевичем в Гродно, который еще не был занят польской армией, и в нем стояли немецкие войска¹. Лидер белорусского национального движения получил предложение приехать в Варшаву для установления более тесных контактов с польским правительством². По словам А.Луцкевича, хотя и положение правительства БНР, было критическим в данный момент, он отверг польское предложение, заявив, что этот вопрос нужно рассматривать коллективно. Польские представители сразу отвергли идею возрождения БНР, заявив, что национальная идея может иметь место, когда ее поддерживает собственная армия³. Для коллективного обсуждения польского предложения было проведено совещание представителей белорусских национальных организаций, в которой приняли участие А.Луцкевич, П.Кречевский, Т.Верниковский, Л.Заяц, К.Терещенко, А.Алексюченко, С.Качиньский и Л.Дзекуть-Малейко. А.Луцкевич, в частности объявил о том, что польское правительство через С.Ивановского «перед будущим наступлением польских войск на белорусские земли предложило провести переговоры с белорусской стороной о взаимных отношениях во время будущей оккупации Беларуси»⁴. На совещании было принято решение ответить отказом на польское предложение, первоначально требуя признать независимость Беларуси. 13 февраля 1919 года министр по делам белорусов в литовском правительстве К.Езовитов направил протест против вторжения польских войск на белорусские земли на имя немецкого представителя в Литве доктора Циммерле⁵.

С началом военных действий на территории Беларуси польская разведка начала действовать более решительно по дискредитации белорусского национального движения. В феврале 1919 года белорусское правительство получило от украинских коллег кредит в сумме четырех миллионов карбованцев. Но при перевозке денег из Ровно в Гродно польские разведчики пытались перехватить эту сумму. Польской разведкой был арестован белорусский курьер – штабс-капитан Б.Шимкович, который вез только письменное сообщение о выделении украинского кредита правительству БНР. Поляки были уверены, что именно он везет украинские деньги, что на деле оказалось неправдой. Деньги привез другой человек⁶. Украинский кредит повысил статус правительства БНР и открыл новые возможности для диплома-

---

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – Sygn. 341. – К. 1–4. – С. 10.

² Луцкевіч А. Дзэннік // Польшыя. – 1991. – №5. – С. 170.

³ Karpus Z. Wshodni sojusznicy Polski w wojne 1920 roku. – Torun, 1999. – S. 155

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 325. – Воп. 1. – Сп. 22. – А. 88.

⁵ Луцкевіч А. Дзэннік // Польшыя. – 1991. – №5. – С.180.

⁶ Чарнякевіч А. Гарадзенскія апосталы. Беларускі нацыянальны рух у Гродна ў 1918–1920 гг. – Гродна, 1999. – С. 16.

тического маневрирования с Польшей. По сути ее основная цель состояла в том, чтобы получить фактическое признание со стороны Польши.

Ради получения оперативной и как можно более полной информации применялись самые разные методы польской разведкой, среди которых важное место занимала засылка в белорусские организации своих агентов и вербовка среди белорусских деятелей. В частности, одним из первых белорусских деятелей, которого пытались завербовать офицеры II Отдела (польская военная разведка) Генерального Штаба капитан В.Славек и майор Т.Кастишицкий, был командир 2-ой роты 1-го белорусского полка полковник А.Янсон⁷. В конце марта 1919 года состоялись переговоры между представителями белорусского полка и польским комиссаром С.Ивановским по вопросу взаимодействия белорусских и польских формирований по вопросу занятия последними г. Гродно. Там же в Гродно произошла встреча белорусских деятелей П.Алексюка и Л.Дзекуть-Мало с польской делегацией, имевшая тайный характер, в составе: И.Читажинского, А.Жабоклицкого, Э.Лашкевича и двоих неизвестных людей, которых сам П.Алексюк назвал представителями польской разведки⁸. Согласно докладу одного из них сообщалось, что «...можно навязать более тесные отношения с руководством белорусского правительства, с их уполномоченными и должностными лицами с целью их вербовки»⁹. II Отдел выделил на эти нужды 15 тысяч немецких марок, а агенту польского Главнокомандования поручику И.Кветковскому было поручено вступить в состав белорусского полка, чтобы вести там пропольскую агитацию¹⁰. Кроме И.Кветковского разработку в оперативном плане белорусского полка было поручено В.Енджиевичу¹¹. Был завербован член Белорусской партии социалистов-революционеров (БПС-Р) и помощник белорусской военной миссии БНР в Германии А.Бобрик¹².

Распространенным явлением стала фабрикация фальшивых документов польской разведкой в отношении белорусского национального движения. Так, согласно донесения А.Бобрика, «еще 28–30 января 1919 года в Новогрудке состоялся белорусский краевой съезд, который принял резолюцию, в которой утверждалось, что существование самостоятельного белорусского государства невозможно, поэтому Беларусь в своих этнографических рубежах должна войти в состав Польской Речи Посполитой»¹³. Эту фальшивку передали руководителю польской делегации на Парижской мирной делегации И.Паде-ревскому и он ее использовал для сущей доказательности притязаний на

---

⁷ ААН, Towarzystwo strazy kresowej. – Т. 305. – S. 58.

⁸ НАРБ. – Ф. 325. – Воп. 1. – Сп. 22. – А. 88–91.

⁹ *Latyzzonek O.* Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. – Białystok, 1995. – S. 95.

¹⁰ *Gomolka K.* Miedzy Polska a Rosia. – Warszawa, 1994. – S. 54.

¹¹ *Jedrzejwicz W.* Wspomnienia. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1993. – S. 74.

¹² НАРБ. – Ф. 325. – Воп. 1. – Сп. 48. – А. 10.

¹³ Referat Ворука «Бацькаўшчына». 8.04.1919. – № 4. – S. 9–10.

белорусские земли, которые Польша считала своими. Также одним из условий признания независимости Польши со стороны великих держав было урегулирование проблемы национальных меньшинств в новом государстве. Данная фальшивка и сыграла свою определенную роль в факте признания Польши Германией, США, Францией и Великобританией. Руководитель белорусской делегации на Парижской мирной конференции А.Луцкевич 5 мая 1919 года выразил протест против объявления поляками резолюции Белорусского съезда в Новогрудке, но к его мнению не прислушались, и Польшу признали как независимое государство.

Изменчивая политическая конъюнктура приводила к созданию в недрах II Отдела проектов, которые затем быстро забывались. Так после съезда белорусских организаций в Вильно 14 июня 1919 года при содействии польской разведки была создана Белорусская военная организация (БВО), однако «...уже в июле польское командование ... майор Т.Каспшицкий, капитан В. Славек и поручик Е.Бобровский, которые сначала относились к БВО благожелательно, не знали что дальше с ней делать»¹⁴. Руководитель польской организации «Стража Кресова» в Гродно С.Мыдляр докладывал: «Белорусскую военную организацию курирует поручик И.Зберанский – шеф экспозитуры II Отдела штаба Литовско-белорусского фронта... Капитан Славек, шеф II Отдела штаба Литовско-белорусского фронта, не имеет в этом деле никакой конкретной позиции...»¹⁵. В результате БВО очень быстро исчезла из политической жизни Беларуси, также как и появилась.

После оккупации большей части Беларуси поляками в первой половине 1919 года представители белорусского национального движения все активнее выступали за созыв Рады БНР – парламента Беларуси и за легальное развитие своего движения. Польские власти долгое время не давали разрешения на созыв сессии Рады БНР, ставя условием признание белорусами своей территории частью Польши. Только после согласия Начальника Польского Государства И.Пилсудского произошла реанимация деятельности белорусского парламента. II Отдел взял на себя роль организатора созыва очередного заседания Рады БНР. В конце ноября – начале 1919 года произошла приватная беседа между лидером белорусского национального движения А.Луцкевичем и агентами польской разведки В.Рачкевичем и С.Воевудским, во время которой шла речь о том, что Рада БНР добровольно должна ликвидироваться и для отвода внимания нужно провести два формальных заседания. После этого II Отдел соглашался взять на себя роль организатора созыва заседания Рады БНР. Руководитель польской разведки в Минске М.Костелковский докладывал: «Луцкевич влияет очень позитивно на большинство белорусских деятелей. Он пользуется почти у всех большим авторитетом и с ним можно договориться. Только эсеры решительно настроены на оппозицию к суще-

---

¹⁴ *Latyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. – Białystok, 1995. – S. 123.*

¹⁵ *AAN, Towarzystwo strazy kresowej. – T. 306. – S. 37–38.*

ствующему белорусскому правительству и борьбу с оккупацией»¹⁶. Тем не менее М.Костелковский был убежден, что удастся «создать раскол среди эсеров, в связи с тем, что ситуация в самой Раде будет неясная»¹⁷.

Однако на деле оказалось, что антипольски настроенные белорусские деятели были готовы пойти на самые радикальные меры, даже нарушив единство белорусского национального движения. Раскол среди белорусских деятелей, как и планировали польские разведчики, произошел на сессии Рады БНР в декабре 1919 года. Премьер-министр БНР А.Луцкевич утверждал, что именно II Отдел Польского Генштаба создал раскол Рады БНР в декабре 1919 года: «Все люди В.Ластовского (второй премьер-министр БНР в результате раскола. М.К.) получили от II Отдела в Вильно пропуска на бесплатный проезд из Вильно в Минск, туда и обратно: очевидно, что Второй Отдел был проинформирован про цели путешествия и посчитал борьбу внутри Рады полезной в польских интересах»¹⁸. Затем на сессии Рады БНР были созданы две организации: Рада БНР во главе с А.Луцкевичем и Наивысшая Рада БНР во главе с В.Ластовским.

В марте 1920 года проходили белорусско-польские переговоры между белорусскими и польскими политиками. В составе польской делегации были и агенты польской разведки: В.Рачкевич, С.Воевудский, М.Косаковский. В рапорте своему начальству последний писал: «Пилсудский, Осмоловский, Рачкевич, Кеневич и много других пережили прежние иллюзии, что существует прежняя Беларусь и что в ней возможно воскресить белорусов; однако затем они пришли к убеждению, что найти их невозможно. Интересной кажется коалиция в белорусских делах между демократами и социалистами. Они придерживаются разных взглядов, даже других концепций, однако временно соглашаются между собой и разрешают противнику проводить эксперимент, рассчитывая на его промахи»¹⁹. Удалось заключить белорусско-польское соглашение, в связи с чем II Отдел в поданном рапорте командованию 4-ой польской армии в апреле 1920 года писал: «В связи с началом частичной реализации белорусских соглашений от 9 марта 1920 года наблюдается рост влияния Наивысшей Рады БНР, которая в глазах белорусского общества получила от Польши уступки и деньги. Seriously усилилась работа кооперативов, а также культурно-просветительская и хозяйственная работа; рассеянные по миру в поисках куска хлеба белорусские деятели – интеллигенты приезжают уже в Минск не ради политических встреч, а ради реальной работы с обеспеченным бытом. Уменьшилось число безработных и голодных к этому времени инструкторов и деятелей в

---

¹⁶ AAN, Akta L.Wasilewskiego. – Т. 40. – S. 3–4.

¹⁷ Ibidem. – S. 7.

¹⁸ Луцкевич А. Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы. – Мн. 2003. – С. 206.

¹⁹ Archiwum Polskiej Akademii Nauk. M. Kossakowskiego Dziariusz. – Sygn. IV. – Т. 5. – 1920 r. – S. 135.

провинции. Опираясь на платный организационный аппарат, с каждым днем увеличиваются сферы интересов и работы. Ясное дело, что эти влияния еще не достигли широких масштабов по форме, которая бы смягчила польско-белорусские отношения, поэтому и дальше углубляется антогонизм, продолжают расти революционные настроения со всеми более широкими масштабными способами их реализации. Однако, когда речь идет про инструкторско-вспомогательные силы, про всю интеллигенцию и полуинтеллигенцию, которая до этого времени скептически смотрела на усилия Наивысшей Рады, чтобы что-то получить от Польши – так сегодня предыдущая ситуация меняется в нашу пользу; само собой ликвидируются «голодные и революционные настроения, а финансовая зависимость – от Польши, психологически создает «белорусскую активность»²⁰.

Осенью 1920 года был подписан Рижский прелиминарный договор. Польская разведка пыталась использовать белорусское национальное движение для организации диверсионных акций против Советской России. 4 ноября 1920 года в Вильно состоялось совещание белорусских организаций с целью обсуждения белорусских дел. В нем среди других принимали участие польские агенты К.Стамировский и В.Черноцкий. На совещании были представлены два взгляда на дальнейшее развитие белорусской политики. Сторонники первого выступали за соглашательские взгляды в белорусском национальном движении по отношению к полякам, в первую очередь развивая культурно-просветительскую работу среди православного населения. Сторонники второго направления считали необходимым создание «малого белорусского Пьемонта» на востоке Польши, в котором были бы объединены белорусские деятели, сторонники политической платформы польского государства»²¹.

Таким образом, во время советско-польской войны 1919–1920 гг. польская разведка ради нейтрализации политических оппонентов использовала различные средства и методы. Однако все эти факты не сумели очернить белорусское национальное движение в данный период истории. Как историко-социальное явление вообще оно сумело выстоять в борьбе против польской разведки и доказало свою состоятельность в деле создания белорусской государственности.

---

²⁰ САУ. II oddzial NDWP. – Sygn. – Т. 301.8.675. – S. 433.

²¹ Литовский архив новых актов (LCVA). – F. 21, I.1, d. 7. – A. 14.

УДК 394,912: (477):(477,8) "1920"

Роман Тимченко*

ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920 р.: ДОЛЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

У статті характеризуються причини й сутність Варшавської угоди 1920 р. між С.Петлюрою і Ю.Пілсудським. Визначається вплив укладеного договору на землі Східної Галичини

Ключові слова: Головний Отаман, Українська Народна Республіка, Східна Галичина, конвенція

В статье делается характеристика причин и сущности Варшавского соглашения 1920 г. между С.Петлюрою и Ю.Пилсудским. Определяется влияние заключенного договора на земли Восточной Галиции

Ключевые слова: Главный Атаман, Украинская Народная Республика, Восточная Галиция, конвенция

Reasons and essence of the Warsaw agreement in 1920 between S.Petlura and Y.Pilsudskiy have been characterized in the article. Influence of a contract on East Galychyna has been determined.

Key words: Main Ataman, Ukrainian People's Republic, East Galychyna, convention

Визвольні змагання українців у революційні роки 1919–1920 рр. завершувалися. Східна Галичина була окупована поляками, а Наддніпрянська Україна захоплена більшовиками, Галицька армія стала підконтрольною Червоній армії, а Дієва перейшла до партизанських методів боротьби. У такий час залишалось небагато варіантів подальшого розвитку подій. Є.Петрушевич перебував у Відні й не проводив кардинальних заходів по врятуванню залишків української державності. С.Петлюра продовжував вести переговори з Польщею і врешті-решт уклав Варшавську угоду, яка викликала чимало звинувачень серед тогочасних діячів.

У сучасній історіографії існують декілька досліджень, присвячених українсько-польським відносинам. Серед них слід виокремити праці Т.Зарецької, О.Красівського, М.Литвина, хоча останній займався більше війною ЗУНР з Польщею¹.

---

* **Тимченко Роман** – к. і. н., молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 років Інституту історії України НАН України.

¹ **Зарецька Т.** Юзеф Пілсудський і Україна. – К., 2007. – 288с.; **Красівський О.** Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблема взаємовідносин. – К., 1998. – 298 с.; **Литвин М.Р.** Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.

Автор даної статті поставив за мету визначити передумови й мотиви, які спонукали С.Петлюру укласти угоду з Ю.Пілеуським, її сутність, оцінки, наслідки для Східної Галичини.

Варшавський договір став завершальним акордом визвольних змагань українців 1917–1920 рр. Лідер УНР С.Петлюра намагався ціною відмови від території Східної Галичини зацепитися за залишки української державності й визволити УНР від більшовиків. На думку Головного Отамана, поляки мали стати тим союзником, який допоможе втілити в життя його плани. Слід відзначити, що С.Петлюра довгий час ішов до укладання міждержавної угоди з Польщею. Лише неприхильне ставлення галицького політикуму до переговорів УНР із західним сусідом завадили підписати схожий договір раніше. Ще напередодні проголошення Акту злуки лідери ЗУНР намагалися вмовити керівництво Директорії відкрити фронт проти поляків. Однак тодішній її голова В. Винниченко не поспішав іти на зближення із Східною Галичиною, оскільки боялися вступати в нову війну.

1919 р. спостерігалось помітне зближення у відносинах УНР і Польщі. У січні до Варшави була направлена дипломатична місія О.Карпинського й В.Прокоповича. Поляки погоджувалися на мир лише за умови анексії Холмщини, Підляшшя й частини Полісся, які й так належали їм, та нафтового Дрогобицько-Бориславського басейну й зняття облоги зі Львова. Проаналізувавши ситуацію, В.Прокопович відправив до Києва телеграму, в якій вказував, що «є ґрунт для переговорів»². Весною 1919 р. ще дві делегації направилися до Польщі – П.Левчука й Б.Курдиновського. Останній, до речі, підписав угоду з Польщею на цілком неприпустимих умовах – за рахунок відмови від Східної Галичини. Він значно перевищив надані йому владні повноваження і цим обурих не лише західноукраїнських політиків, а й діячів УНР. Проте дана угода, так і не визнана урядом УНР, заклала підвалини для подальших переговорів між УНР і Польщею.

16 червня за активної участі С.Дельвіга був укладений договір з поляками без відома керівництва ЗОУНР, за умовами якого встановлювалася демаркаційна лінія, так звана лінія Дельвіга³. Є.Петрушевич не прийняв цей кордон, оскільки той був укладений без його відома. Угода мала вступити в силу 21 червня 1919 р., але в ці дні УГА розпочала славнозвісний Чортківський наступ, і постанови угоди С.Дельвіга з поляками так і не були втілені в життя. У серпні 1919 р. С.Петлюра відправив до Варшави П.Пилипчука⁴.

Місія ж А.Лівицького започаткувала оформлення юридичної відмови УНР від прав на Східну Галичину. До її складу ввійшли Л.Михайлов як

---

² Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі, 1918–1939. – Торонто, 1965. – С. 69.

³ Стахів М. Західна Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1919–1923 рр. – Т. 6. – Кн. 1. – Скрантон, 1961. – С. 96–98.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 276. – Арк. 1.

заступник голови, радники Б.Ржепецький, П.Мшанецький і П.Понятенко, а також представники Наддністрянщини: державний секретар ЗОУНР С.Витвицький та його радники А.Горбачевський і М.Новаківський⁵. Голові місії були надані повноваження укласти угоду з Польщею, не виключаючи відмови від території Східної Галичини. Згодом це стало відомо наддністрянським представникам і викликало в них занепокоєння. Тому вони звернулися з протестом до голови А.Лівицького, бо були обурені поведінкою наддніпрянців, які стали організовувати окремі засідання без їх участі й вести переговори з польською стороною без їхнього відома. Але голова місії заявив, що у випадку незгоди з рішеннями наддніпрянців представники ЗОУНР мають вийти зі складу делегації. Не приніс успіху й лист С.Витвицького, де акцентувалася увага на актах злуки 3 і 22 січня, за якими долю Східної Галичини не має права вирішувати уряд УНР без згоди представників ЗОУНР⁶. 2 грудня 1919 р. А.Лівицький все ж підписав з польським урядом декларацію. Суть її полягала у визнанні кордону між УНР і Польщею по р. Збруч⁷.

У цей час Східна Галичина була окупована поляками, а території Наддніпрянщини весь час зменшувалася під наступом більшовиків. Спроба об'єднання українських армій наприкінці 1919 р. провалилася через комунікативні труднощі й значне розпорошення українських сил.⁸

Зважаючи на наступ Червоної армії й складне становище УГА, її представники утворили у Вінниці ревком (Г.Давид, Н.Гірняк, І.Курах та інші) й підписали 1 січня 1920 р. угоду з більшовиками про перехід Галицької армії в їхнє підпорядкування. Варто зауважити, що С.Петлюра, відбуваючи до Варшави, визначив єдиним порядунком УГА союз з більшовиками, який він не підтримував⁹. Очевидно, Головний Отаман зважено розцінив співвідношення сил.

С.Петлюра продовжував вести переговори з поляками проти більшовиків. 31 березня 1920 р. Головний Отаман у листі до військового міністра В.Сальського зазначав, що Польща й Україна повинні досягти порозуміння, щоб встояти перед Москвою, оскільки «галичани, своєю сліпою, нерозважною політикою вже не раз «зарізали» нас; отже їхні поради, їхні сентенції – є лише хворим відгуком розпуки та дезорганізації. Ми повинні в ім'я державності зараз не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватися

---

⁵ Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. – К.; Львів, 1923–1924. – Т. 2, кн. 5. – С. 13,17.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 39, 49, 49 зв.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 275. – Арк. 23

⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 2.

⁹ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії: Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920 р. – Нью-Йорк, 1959. – С. 10.

на провокацію...»¹⁰. Зближенню С.Петлюри з польським урядом сприяв і той факт, що Франція була зацікавлена у створенні Великої Польщі, до якої мали ввійти білоруські, литовські, німецькі та українські землі.

УНРада у Львові, як повноправна представниця українців Східної Галичини, спостерігаючи за подіями в Польщі, 28 березня 1920 р. заявила, що С.Петлюра не може далі вважатися репрезентантом українського народу, оскільки лише уряд, який буде представником волі всієї Соборної України та дотримуватиметься неподільності всіх її земель, вважатиметься легітимним¹¹.

У цей час відбувалися переговори між Польщею і Радянською Росією про мир, але вони були зірвані. Тому 3 квітня українцям запропонували умови перемир'я. А.Лівицький у листі до І.Огієнка писав, що поляки вимагали відмови від 7 повітів Волині¹². А в листі до І.Мазепи вказував: «Ми будемо домагатись, аби визнання України і нашого уряду було опубліковано окремим актом і було редаговано в більш конкретних виразах. В справах адміністративних ми домагаємося, аби вся цивільна влада на Волині і Поділлі була передана уряду УНР. Ми вважаємо також недопустимою якусь конвенцію у справі аграрній на Україні».¹³ Ще декілька днів йшло обговорення проекту українсько-польського договору. Лише 15 квітня було закінчено польський проект угоди, яка складалася з 10 параграфів.

17 квітня 1920 рр. відбулося засідання Президії УНРади в Кам'янці-Подільському. Дана організація утворилася в грудні 1919 р. й стала вести опозиційну політику уряду УНР і Директорії. Свого часу вона висловилася й проти варшавської декларації від 2 грудня 1919 р. На квітневому засіданні А.Лівицький намагався переконати присутніх у важливості для майбутнього укладання договору з Польщею. Однак С.Баран, який фактично керував діяльністю кам'янецької УНРади, вказував, що договір з Польщею суперечить нормам міжнародного права. Особливо ж його цікавило становище українського населення на території Східної Галичини. У своїй відповіді міністр УНР зазначив, що це навіть краще, оскільки «права можуть бути ширші аж до територіяльної автономії включно, скоро тільки Україна матиме хоч трохи сили»¹⁴. Крім того він пообіцяв, що не підпише жодної угоди без обговорення питання щодо зміни політики Польщі в Східній Галичині й стосовно амністії галичан. Наступного дня відбулося зібрання різних політичних партій, на якому реферував С.Баран. У кінці свого виступу він заявив, що «мимо всяких умов і договорів Східна Галичина змагатиме до злуки із Соборною Україною»¹⁵. Отже, навіть у такий скрутний час частина українців продовжувала відстоювати принцип соборності земель. Це була

¹⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 263–264.

¹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 67–68.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 23.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 24.

¹⁴ Український прапор. – Відень, 1920. – 8 травня. – С. 2.

¹⁵ Там само.

відверта декларативність, аби покласти всю вину за невиконання умов Акту злуки на уряд УНР. Більшість же політичних партій підтримала прийняття цієї угоди.

У результаті довгих переговорів між УНР і Польщею 22 квітня 1920 р. було укладено політичний договір, а через день і військову конвенцію про співробітництво. За договором Польща визнала Україну незалежною, а також уряд на чолі з С.Петлюрою¹⁶. Але Головний Отаман заплатив велику ціну за фактичне визнання незалежності УНР. Адже українською і польською державою встановлювався кордон «на північ від ріки Дністра вздовж річки Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Венгрією та Росією до Вишеградка на північ через Узгір'я Крем'янецькі, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської до схрещення його з р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її устя»¹⁷. Це означало, що польський уряд домігся на офіційному рівні поступки щодо приєднання Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшся, частини Полісся. Обидві сторони не повинні укладати будь-які міжнародні угоди, які порушують умови даного договору, національно-культурні права українців у Польщі, а поляків в Україні¹⁸.

Військова конвенція передбачала, що об'єднані війська повинні вести спільні дії під командуванням польських генералів. Уряд УНР зобов'язувався надавати польському війську продукти харчування: «м'ясо, жири, борошно, крупи, картоплю, цукор, овес, сіно, солону тощо». Залізнична ж здобич, за винятком панцерних потягів, завойована у боях, вважалася власністю українців¹⁹.

Головний Отаман не полишав надії на визволення України від більшовиків і тому визначив мотиви укладання цієї угоди. На підставі договору польські війська мали прийти разом з українськими на територію УНР як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками залишити її межі²⁰.

Для Польщі підписання Варшавської угоди було також знаковою подією. Не викликає заперечень боротьба політичної еліти цієї країни за відродження кордонів 1772 р. Це підтвердила і діяльність польських делегатів на Паризькій мирній конференції. Однак вона дещо суперечить виступу Ю.Пілуцького 5 травня 1920 р. на нараді армійського штабу. Він наголосив: «Я поставив на карту останню можливість зробити щось на користь

---

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 278. – Арк. 5.

¹⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр: Документи і матеріали: у 2 томах, 3 частинах. – К., 2006. – Т. 2. – 618–619.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 98.

¹⁹ Там само. – Арк. 99–100.

²⁰ Петлюра С. Вказ. праця. – Т. 3. – К., 1999. – С. 198.

майбутнього Польщі, цим послабити потужність Росії у майбутньому. І коли вдасться допомогти створенню незалежної України, яка буде перепорою між нами і Росією, остання нам багато років не буде загрожувати. ... Але проблема в тому чи повстане Україна, чи має вона достатньо сил і людей, щоб організуватися, ми не можемо тут вічно знаходитися і тому звертаюся до місцевих поляків, щоб мене зрозуміли і піти». І нарешті він вказав, що «кордонів 1772 року відновлювати не буду, як колись бажав»²¹. Таким чином польський лідер намагався створити буферну зону між своєю державою і більшовиками. Для нього було більш небезпечним мати на кордоні сусіда у вигляді Радянської Росії, оскільки це могло призвести до непередбачуваних наслідків, зокрема більшовизації прикордонних поляків. А якщо зважити, що Східна Галичина – це прикордонна територія, більшість населення якої виступали проти включення її до польської держави, то такий розвиток подій видається цілком вірогідним.

У зв'язку з підписанням договору у Львові відбулося екстренне зібрання УНРади, де прийняли декларацію, згідно якої ця угода не визнавалася. Адже С.Петлюра не мав ніяких прав підписувати подібні документи, бо очільник Галичини Є.Петрушевич був проти цього²². Підписання квітневої угоди засудила не тільки УНРада. Зокрема, колишній гетьманський міністр Д.Дорошенко вважав, що Польщі Україна була потрібна як справжній васал, щоб якомога довше на сході панувала анархія й політичне безсилля²³. Польсько-українська угода зустріла дуже мало прихильників серед українців за кордоном, а звістка про успіхи серед союзних військ весною 1920 р. не викликали ні радості, ні ентузіазму. Український делегат на Мирній конференції С.Шелухін квітневий договір вважав злочином державності, за який Україна заплатила свободою²⁴. Члени Директорії УНР А.Макаренко й Ф.Швець зазначали, що взагалі не знали змісту підписаної С.Петлюрою угоди²⁵. Галицьке видання у Відні «Український прапор» наголошувало, що «небувале і неприродне те, щоб якийсь народ, починаючи своє державне життя, мусів лишати «за бортом» найсвідомішу частину своєї землі, зрікатися області, на котрій населення національно найбільш розвинене...».²⁶ 8 травня зібрання членів УНРади у Відні виголосило протест і проти угоди 22 квітня, де вказувалося, що Західна Область УНР до скликання Установчих Зборів

---

²¹ *Корольов Г.* Союз Ю.Пілсудського – С. Петлюри в контексті геополітичного вибору // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип. 5. – К., 2010. – С. 279.

²² ЦДАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 71–71 зв.

²³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 3: Доба Гетьманщини (1918). – Львів, 1923. – С. 99–100.

²⁴ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 333.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 157–158.

²⁶ Український прапор. – Відень, 1920. – 8 травня. – С. 1.

мала автономію, а верховна влада належала УНРаді. Однак вони їм не судилося відбутися й повного об'єднання українських земель не відбулося. Тому, за словами переважної більшості зібрання, Директорія і її лідер С.Петлюра не мав ніякого юридичного права укласти договір на таких умовах²⁷. Є.Петрушевич, який перебував у цей час у Парижі, також виголосив протест Найвищій Раді проти укладання Варшавської угоди²⁸. Делегація УНРади у Львові також видала комунікат проти укладеної угоди, оскільки Східна Галичина, на їхню думку, є окремим предметом міжнародного права. Вони заявили, що виступають проти «виключення її з державного зєднання з Україною і проти прилучення до польської республіки Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і західної області Волині»²⁹.

Проте факт українсько-польської угоди підтримало чимало галицьких діячів – В.Темницький, С.Баран, М.Ганкевич, а також митрополит А.Шептицький.

Сам же Головний Отаман пізніше наголошував: «Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав» Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і хиби української неорганізованості, малої культурності і несприятливих обставин в житті української нації»³⁰.

У квітні розпочався наступ об'єднаних українсько-польських сил, а С.Петлюра закликав населення піднятися для остаточної боротьби з більшовиками³¹. Радянська влада обіцяла не використовувати ЧУГА проти армії УНР, але змінила своє рішення. Водночас командувач українських сил М.Омелянович-Павленко запропонував ЧУГА приєднатися до об'єднаних польсько-українських сил. Керівництво частин УНР, дбаючи про можливе приєднання галицьких військ, видало до них відозву. У ній наголошувалося, що боротьба ведеться не тільки між поляками й більшовиками, а вирішується справа Галичини, справа української свободи³². Це відбувалося після того, як С.Петлюра фактично зрікся Наддністрянської України. Проте комендант бригади ЧУГА Ю.Головінський, будучи незадоволеним перебуванням у складі Червоної армії, вирішив не підтримувати більшовиків і розіслав план повстання проти них. Польські угруповання 25 квітня прорвали фронт, ослаблений діями наддністрянських частин. А через день рештки Галицької армії були оточені, розформовані й відправлені до концтаборів. Лише окремим групам вдалося вирватися з кільця й пробитися до армії М.Омеляновича-Павленка.

На думку українських учених В.Солдатенка й Б.Савчука, 10 травня

---

²⁷ Український прапор. – Відень, 1920. – 18 травня. – С. 1.

²⁸ Там само. – 8 травня. – С. 3.

²⁹ Там само. – 18 травня. – С. 2.

³⁰ *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. – К., 1994. – С. 254.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 1–3.

³² Українська революція: Документи, 1919–1921 / Укр. вільна акад. наук у США; Ред. *Т.Гунчак*. – Нью-Йорк, 1984. – С. 128–129.

1920 р. – останній день існування Галицької армії. Саме тоді її рештки, оточені польськими військами в районі Гайсина, склали зброю³³. Галицька армія як самостійна сила перестала існувати. Польські війська разом із частинами УНР 6 травня здобули Київ. Через тиждень до столиці України прибув і Ю.Пілсудський. Більшовики ж звинувачували у своїх воєнних поразках 2-у і 3-ю бригади УГА, які вдарили у тил радянським частинам. Ці дії негативно відбилися на становищі людей, які мали бодай опосередковане відношення до Галицької армії. Репресій зазнали Польовий штаб, Кіш бригади УСС, курсанти школи червоних старшин і тиллові підрозділи, що знаходилися в Києві.³⁴

Однак об'єднаним українсько-польським військам так і не судилося довго втриматися в Києві. На початку червня розпочався наступ Червоної армії по всьому фронту й союзницькі війська змушені були відступити, а 26 липня більшовицькі загони форсували р. Збруч. На цьому завершується період боротьби обох українських республік за свою незалежність на власній землі й розпочинається новий етап їхньої діяльності – в екзилі.

Підписання Головним Отаманом Варшавського договору більшість дослідників вважає остаточну його відмову від претензій на Східну Галичину. Але це дещо суперечить його листу, написаному 17 липня 1920 р. до Ю.Пілсудського. У ньому він дає оцінку підписання Варшавського договору: «Дня 22 квітня б.р. витворилося взаємне довір'я, яке дало нам умову, переломивши традиції століть, спільно попровадити армії обох народів на спільного ворога. Тепер наше взаємне довір'я зміцнено і освячено спільно пролитою кров'ю лицарів і безумовною взаємною вірністю»³⁵. З цього листа видно, що Головний Отаман, навіть незважаючи на невтішні результати спільного походу на Київ, позитивно оцінив укладання Варшавського договору. На його думку, вдалося переламати історично складене протистояння між Польщею і Україною. Не забув С.Петлюра і про жителів Східної Галичини. Від Ю.Пілсудського він вимагав: «а) амнеція для всіх, хто в добрій вірі служив своєму народові, воював за суверенність Сх.Галичини, а тепер опинились у в'язниці, в таборах, або полоні, б) Можливість вільного вступу всіх здібних носили зброю галичан до союзних армій, в) Покликати до участі в житті краю також місцевих українців»³⁶. Звісно, ці заклики залишилися тільки на папері. Фактично ж українці в Польщі перетворилися на людей другого сорту, а землі Східної Галичини на аграрно-сировинний придаток Другої Речі Посполитої.

Отже, договір між С.Петлюрою і Ю.Пілсудським засвідчив відмову УНР від території Східної Галичини. Хоч він і підписувався на таких важких

---

³³ Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С. 159.

³⁴ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 307.

³⁵ Кучер М. Незнані листи Головного Отамана Симона Петлюри до Пілсудського. – Бм., Бч. – С. 5.

³⁶ Там само. – С. 4.

умовах, та Головний Отаман вбачав у ньому єдиний можливий шанс для порятунку. Певним виправданням служила сепаратна угода УГА з Доб-рармією, а також та обставина, що він відмовлявся від територій, уже й так захоплених поляками. С.Петлюра не міг передбачити, що спільний похід українсько-польських сил на Київ виявиться таким короткочасним і невдалим, у результаті якого буде завойована більшовиками вся територія УНР і ліквідуються залишки УГА. Ці події знаменували остаточне завершення політичної й військової співпраці УНР та ЗУНР.

УДК 94(477+483)«1919/1926»

Олег Разиграєв*

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІЦІЇ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1919–1926 рр.)

Статтю присвячено організації територіальної та внутрішньої структури державної поліції Другої Речі Посполитої. Правоохоронний корпус складався з трьох основних частин: загальної, слідчої та політичної. Разом з тим, поліція виробила досить розгалужену теренову організацію, котра містила чималу кількість структурних ланок пристосованих до адміністративного поділу держави.

Ключові слова: поліція, політика, організація, структура, Друга Річ Посполита.

Статья посвящена организации территориальной и внутренней структуры государственной полиции Второй Речи Посполитой. Правоохранительный корпус состоял из трех основных частей: общей, следственной и политической. Вместе с тем, полиция создала достаточно разветвленную территориальную организацию, которая содержала достаточно большое количество структурных звеньев соответствующих административному делению государства.

Ключевые слова: полиция, политика, организация, структура, Вторая Речь Посполитая.

The article is devoted to the organization of territorial and interior structure of Polish State Police of the Second Polish Republic. The law-enforcement corps consisted of the three basic parts: general, investigation and political. At the same time, the State Police produced the formed territorial system, which contained a lot of structural links which were adjusted to the administrative division of the state.

Key words: police, policy, organization, structure, the Second Polish Republic.

Історія Польщі упродовж міжвоєнного двадцятиліття неоднозначно та суперечливо оцінюється польськими та вітчизняними дослідниками. В сучасній українській історичній науці, на якісно новому етапі її розвитку, після відновлення незалежності України, спостерігаємо численні спроби переосмислення уроків минулого, подолання негативних стереотипів, пошук нових «точок дотику». Нагадаємо, що у складі багатонаціональної Другої Речі Посполитої перебували й Західноукраїнські землі, на теренах яких вже у 1919 р. розпочав свою діяльність польський апарат державної влади, одним з елементів якого були органи внутрішніх справ.

---

* **Разиграєв Олег** – к. і. н., доктор гуманістичних наук в галузі новітньої історії (PhD in the Humanities), старший викладач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

В радянську епоху діяльність поліції мала негативну оцінку як у польській, так і у вітчизняній історіографії й згадувалась виключно у контексті боротьби з комуністичним та робітничим рухом¹. З початком масштабної деідеологізації розпочинається новий етап у дослідженні правоохоронних структур. Більшість польських авторів звертають свою увагу на внутрішньо-організаційні моменти, торкаються питання методів на векторів діяльності поліції². Разом з тим, розвідки на дану тематику серед вітчизняних дослідників практично відсутні. Вивчення правоохоронних структур Другої Речі Посполитої є актуальним питанням, адже дозволяє прослідкувати чимало аспектів суспільно-політичного життя міжвоєнної Польщі, складовою частиною якої були й Західноукраїнські землі.

З урахуванням актуальності теми метою статті є характеристика внутрішньої структури та територіальної організації державної поліції Другої

---

¹ *Ławnik J.* Represje policyjne wobec ruchu robotniczego 1918–1939. – Warszawa, 1979; *Peptoński A.* Udział organów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej w inwigilacji ruchu komunistycznego w latach 1918–1926 // *Z Pola Walki*. – 1982. – № 1-2; *Ibidem.* Współpraca wojskowych i policyjnych służb informacyjnych w zwalczaniu ruchu komunistycznego w Polsce 1918–1926 // *Zeszyty Nukowe Akademii Spraw Wewnętrznych*. – 1985. – №41; *Peptoński A., Kopczyk H.* Zwalczanie ruchu komunistycznego przez policję polityczną II Rzeczypospolitej (1918–1926) // *Zeszyty Nukowe Akademii Spraw Wewnętrznych*. – 1982. – № 31; *Васюта І.* Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 роках. – Львів, 1971; *Його ж.* Робітничо-селянський союз у народному фронті в Західній Україні (1935–1939) // *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). – 1986. – № 9; *Його ж.* «Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939). – УІЖ. – 2001. – № 5, 6; *Корнійчук Л.* Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі. – Київ, 1957; *Сливка Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – Київ, 1973; *Його ж.* Західна Україна в реакційній політиці польської та Української буржуазії (1922–1939). – Львів, 1985; *Оксенюк Р.* Нарис історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів, 1970.

² *Litwiński R.* Policja Państwowa w województwie wołyńskim w latach 1921–1939. Organizacja i główne kierunki działania // *Ukrainica Polonica*. – 2004. – Т. 1; *Majer P.* Kilka uwag o wzorcu osobowym policjanta w II Rzeczypospolitej // *Przegląd Policyjny*. – 1992. – №4; *Misiuk A.* Organizacja policji politycznej w Polsce w latach 1919–1923 // *Problemy Kryminalistyki*. – 1989. – № 85; *Ibidem.* Z dziejów organizacji policji w II Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 // *Przegląd Policyjny*. – 1991. – № 1; *Ibidem.* Miejsce Policji Państwowej w strukturze aparatu państwowego II Rzeczypospolitej w okresie 1919–1926 // *Dzieje Najnowsze*. – 1991. – № 2; *Ibidem.* Policja Państwowa (1919–1939). Wybrane zagadnienia // *Przegląd Policyjny*. – 1994. – № 4; *Ibidem.* Policja Państwowa 1919–1939: powstanie, organizacja, kierunki działania. – Warszawa, 1996; *Ibidem.* Instytucje policyjne w II Rzeczypospolitej // *Przegląd Policyjny*. – 1999. – № 1–2.; *Mączyński M.* Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej: organizacyjno-prawne podstawy funkcjonowania. – Kraków, 1997; *Peptoński A.* Organizacja policji kryminalnej w II Rzeczypospolitej // *Problemy Kryminalistyki*. – 1984. – № 165; *Ibidem.* Geneza Policji Państwowej w II Rzeczypospolitej // *Zeszyty Nukowe Akademii Spraw Wewnętrznych*. – 1990. – № 60; *Ibidem.* Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej. – Szczytno, 1991; *Prochwicz J., Peptoński A.* Policja Państwowa w ochronie granicy wschodniej w latach 1923–1924 // *Przegląd Policyjny*. – 1991. – № 1; *Strogulski T.* Granatowa armia. – Opole, 2000.

Речі Посполитої упродовж «досанаційного» періоду (1919–1926 рр.).

Внутрішня структура поліції. Закон «Про державну поліцію» від 24 липня 1919 р., котрий юридично проголосив поліцію уніфікованою інституцією й окреслив її внутрішню структуру, у перші роки незалежності Польщі був поширений лише на частині її земель. Передовсім, це пояснювалось тим, що центральна влада не змогла швидко підпорядкувати собі усі бажані терени³. Невирішеним залишалось й питання державних кордонів, яке стало поштовхом до численних суспільно-національних конфліктів, котрі гальмували державотворчі процеси, в тому числі розвиток правоохоронних органів⁴.

Організація державної поліції в перші роки незалежності Другої Речі Посполитої зазнала багатьох змін, пов'язаних в першу чергу з процесом інтеграції наявних підрозділів. При формуванні структур поліції був запозичений досвід правоохоронних органів Англії, відповідні рекомендації закордонних колег польська сторона отримала ще у листопаді 1920 р.⁵

Згідно внутрішньої структури поліція поділялась на три великі корпуси (групи): загальна (мундирова), кримінальна (слідча служба) та політична⁶.

Слідча служба вперше згадується у статті № 7 закону «Про державну поліцію» від 24 липня 1919 р. де вказувалось, що слідчі відділи очолюють начальники кримінальної поліції котрі на теренах воеводства підпорядковуються коменданту округу⁷.

Розпорядження Головної команди (управління – авт.) державної поліції від 3 листопада 1919 р. «Про організацію слідчих управлінь» проголошувало створення при кожній окружній команді державної поліції слідчих управлінь, які у міру потреби мали право організовувати експозитури 4-ох рівнів: I-го у складі щонайменше 50 осіб, II-го від 25 до 50 осіб, III-го від 10 до 25 осіб і IV-го від 3 до 10 осіб. Експозитури I–III-го рівнів у сфері організації, забезпечення, професійного вишколу особового складу та дисципліни підпорядковувались окружному коменданту, котрий здійснював нагляд над їхньою діяльністю. Натомість, експозитури IV-го рівня перебували у віданні повітових комендантів державної поліції⁸.

Для керівництва та контролю за діяльністю теренових одиниць слідчої

---

³ Misiuk. A. Instytucje policyjne w II Rzeczypospolitej // Przegląd Policyjny. – 1999. – № 1–2. – S. 44–46.

⁴ Trzeciak M. Bariery rozwoju Drugiej Rzeczypospolitej. – Radom: Wydawnictwo Poitechniki Radomskiej im.K.Pułaskiego,1999. – S. 11.

⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi, zesp. 183.(Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Łodzi) – Sygn. 9. Rozkaz Komędy Okęgu Łódzkiego PP nr.1–52. – Rok.1921. – S. 167.

⁶ Misiuk. A. Instytucje policyjne w II Rzeczypospolitej // Przegląd Policyjny – 1999. – № 1–2. – S. 63.

⁷ «Ustawa z 24 lipca 1919r. o Policji Państwowej» // Dziennik Praw Państwa Polskiego (далі: DzPPP). – 1919г. – Nr. 61. – Poz. 363. – S. 636.

⁸ Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО), Ф. 86. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 192.

поліції 18 січня 1920 р. при Головній команді державної поліції був створений спеціальний IV-й реєстраційно-карний відділ (з 1922 р. – реєстраційно-пошуковий). Повноваження вказаного відділу охоплювали як слідчі управління (при окружних командах поліції), так і експозитури поліції (при повітових командах)⁹. Окрім організаційно-контрольних функцій зазначений підрозділ Головної команди державної поліції видавав «Слідчу газету» та «Списки розшукуваних осіб»¹⁰.

Зміни у внутрішній організації кримінальної поліції засвідчило розпорядженням Міністра внутрішніх справ від 4 січня 1922 р. «Про організацію слідчих управлінь»¹¹. Зазначений нормативно-правовий акт підтвердив функціонування слідчих управлінь при окружних командах державної поліції. Серед головних завдань даного підрозділу виділялось проведення слідства в справах надзвичайної ваги на вказівку воеводського поліцейного керівництва, а також нагляд за діяльністю слідчої поліції на теренах службового округу. На теренах повітів функціонували низові підрозділи кримінальної поліції – слідчі експозитури. Слід зазначити, що розпорядження 1922 р. головним чином було спрямоване на зменшення кількості експозитур на теренах повітів шляхом об'єднання малочисельних слідчих підрозділів. Станом на грудень 1922 р. у Другій Речі Посполитій функціонувало 16 окружних слідчих управлінь та 55 експозитур¹². Чергова реорганізація кримінальної поліції відбулась 1924 р., внаслідок якої слідчі управління реорганізовувались у «кримінальні реферати» із збереженням попередньо закріплених повноважень. Слідчі експозитури на теренах повіту ліквідувались взагалі, а їх функції передавались штату загальної поліції при повітових командах¹³.

Другим великим корпусом правоохоронних органів виступала **загальна (мундирова) поліція**. Зазначимо, що процес творення вказаного підрозділу розпочався ще у період Першої світової війни¹⁴. Ця група охоплювала службовців поліції, які несли службу на теренах повітових команд, слідчих експозитур (з 1922 р.), комісаріатів та постерунках. Головне завдання вказаного загону полягало у охороні суспільної безпеки та громадського порядку на службово визначеному терені. У січні 1920 р. до корпусу мундирової поліції було включено підрозділи військової залізничної охорони, а у лютому того ж року організовано правоохоронні загони, котрі несли службу на водних об'єктах¹⁵.

---

⁹ Misiuk. A. Organizacja i kierunki działalności centrali policji kryminalnej w II Rzeczypospolitej // Przegląd Policyjny. – 2005. – № 2. – S. 36.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ). – Zesp. 183. – Sygn. 34. – S. 1–104.

¹¹ ДАРО. – Ф. 86. – Оп. 3. – Спр. 114. – Арк. 1–13.

¹² Misiuk A. Policja Państwowa 1919–1939: powstanie, organizacja, kierunki działania. – Warszawa, 1996. – S. 298.

¹³ Litwiński R. Policja Państwowa w województwie lubelskim w latach 1919–1939. – Lublin, 2001 – S. 233.

¹⁴ Skrzeczowski H. Współdziałanie wojskowych służb informacyjnych z Policją Państwową w II Rzeczypospolitej. – Toruń, 2002 – S. 110.

¹⁵ Misiuk A. Policja Państwowa 1919–1939... – S. 208.

Підрозділи загальної поліції, які провадили діяльність на водних об'єктах, локалізували свою діяльність на берегах рік, у портах та на пристанях. Вказані загони у професійному плані підпорядковувались окружному комендантові та воеводі на службових теренах яких вони несли службу. Відповідно до місцевих потреб зазначений корпус поліції був наділений правом утворення спеціальних річкових комісаріатів¹⁶.

Поліціанти, котрі охороняли громадський спокій та громадську безпеку на залізниці, виконували свої професійні обов'язки за посередництвом спеціальних залізничних комісаріатів та постерунків (стаціонарних або тимчасових). У службовому відношенні зазначена група правоохоронців залежала від поліційної та адміністративної влади, сфера впливу якої поширювалась на терени де розташовувалась конкретно визначена ділянка залізниці¹⁷.

У «досанаційний» період поряд із мундировим та кримінальним правоохоронним корпусом на теренах Другої Речі Посполитої функціонувала й **політична поліція**. Це була спеціальна служба, яка забезпечувала постійний моніторинг суспільно-політичного життя новоствореної держави, виявляючи та знешкоджуючи таким чином численні диверсійні та антидержавні угруповання. До перевороту 1926 р. вказаний підрозділ поліції реорганізовувався чотири рази, й як наслідок, виступав під різними назвами – інспекторат політичної дефензиви (1919–1920 рр.), політична дефензива – відділ IV-Д (1920–1923 рр.), інформаційна служба (1923–1924 рр.), поліція політична (1924–1926 рр.)¹⁸. Слід додати, що разом із реформуванням організаційної структури змінювались й засади підпорядкування політичної поліції адміністративній владі.

Перші формування цивільної внутрішньодержавної розвідки були створені ще у 1918–1919 рр. під керівництвом «Бюро розвідки МВС»¹⁹. Зазначений підрозділ був покликаний відстежувати усі прояви політичного життя суспільства; проводити спеціальний нагляд над політичними організаціями та окремими особами, котрі своїми діями могли зашкодити цілісності та безпеці Другої Речі Посполитої; інформувати МВС про стан суспільно-політичного руху. Крім того, «Бюро розвідки МВС» займалось формуванням і професійною

---

¹⁶ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 18 lutego 1920 r. w przedmiocie organizacji Policji Państwowej, pełniące służbę na drogach wodnych, na podstawie art. 2 przepisów przejściowych do ustawy z dnia 24 lipca 1919 r. o Policji Państwowej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzURP). – 1920r. – Nr. 23. – Poz.132.– S. 374–375.

¹⁷ Instrukcja dla Policji Państwowej, pełniących służbę na kolejach, wydana przez Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Kolei Żelaznych na podstawie rozporządzenia z dnia 4 maja 1921 r. // Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918–1926. Wybór źródeł i dokumentów pod red. A. Peptońskiego, A. Misuka. – Szczytно, 1992. – S. 223–229.

¹⁸ Peptoński A. Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej. – Szczytно, 1991. – S. 102.

¹⁹ Misiuk A. Początki Policji Politycznej w II Rzeczypospolitej // Przegląd Policyjny – 1995. – №4. – S. 131–132.

підготовкою кадрів майбутньої політичної поліції²⁰.

Офіційно політична поліція, як інтегральна частина корпусу державної поліції, постала 16 жовтня 1919 р. під назвою – інспекторат політичної дефензиви²¹. Компетенція зазначеного утворення охоплювала розслідування у справах шпигунства, більшовицької активності, комунізму, а також зради Батьківщини. Однак, як стверджує дослідник польської поліції А. Місюк, на теренах поліцейних округів роботу у вказаному напрямку виконували працівники слідчих управлінь, а також спеціальні військові органи²².

Відділ IV-Д (політична дефензива) був створений у серпні 1920 р. на основі розформованого інспекторату політичної дефензиви. Він складався з наступних підрозділів: центрально-інвіліяційного (включав відділ картотеки, альбоми з фотоматеріалами, архів преси); інформаційного; організаційно-персонального. Перший займався нагромадженням та реєстрацією матеріалів особового та речового характеру, котрі торкалися злочинів державного характеру. Другий поділявся на два реферати, перший збирав матеріали щодо антидержавної діяльності за посередництвом експозитур (на теренах воеводства), а другий здійснював пошук інформації щодо осіб не польського громадянства та шпигунів. Організаційно-персональний відділ провадив облік персоналу, піклувався про матеріальне становище службовців політичної поліції й господарські справи²³.

Щодо теренових підрозділів, то слід відмітити що у воеводстві це були експозитури відділу IV-Д, а на території повітів – агентури вказаного відділу. Такі формування були створені, як записано у відповідних нормативно-правових документах, «для боротьби з шпигунством, комунізмом та антидержавною діяльністю цілому»²⁴. Експозитури та агентури відділу IV-Д входили до складу окружних команд поліції. На чолі експозитури стояв голова, котрий залежав, згідно закону «Про державну поліцію», від окружного (з 1924 року воеводського – О.Р) коменданта державної поліції, а також від адміністративної та судової влади. Експозитура політичної поліції складалась з трьох рефератів: інформаційно-дповідного; реєстраційно-слідчого; адміністративно-правового. Перші два реферати були таємними органами, офіційно в документах вони не фігурували. Керівники цих підрозділів в конспіративний спосіб звітували лише керівнику експозитури або його заступнику. Натомість, адміністративно-правовий реферат був, певною мірою, відкритим й міг локалізуватись у приміщенні слідчого відділу²⁵.

---

²⁰ «Pismo M. Skrudlika w sprawie reorganizacji Biura Wywiadowczego z 20.02.1919 ze zbiorów Archiwum Akt Nowych» // Przegląd Policyjny. – 1995. – № 4. – S. 138.

²¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL). – Zesp. 448. – Sygn. 4. (mkf.116557). – S. 1.

²² Misiuk A. Policja Państwowa 1919–1939... – S. 253.

²³ APL. – Zesp. 448. – Sygn.5. (mkf.116558). – S. 2–6.

²⁴ Ibidem, S. 2

²⁵ Ibidem, S.11.

Слід відмітити, що упродовж своєї недовгої історії (1920–1923 рр.), політична дефензива не змогла вправно опанувати ситуацію, котра склалась на початках незалежності Другої Речі Посполитої. Погіршення економічної ситуації сприяло зростанню робітничого руху та активізації комуністичних елементів, що значною мірою загрожувало тогочасному державному устрою. Починаючи з 1922 р. діяльність відділу IV-Д активно критикувалась адміністративною владою, як за погіршення безпеки у суспільно-політичному вимірі, так і за відсутність інструментів контролю за діяльністю зазначеного підрозділу державної поліції²⁶. На думку польського дослідника А.Місюка, політична дефензива перетворилась на самостійний підрозділ державної поліції, який систематично розширював сферу власної компетенції. Зафіксовані навіть випадки, коли структури відділу IV-Д здійснювали таємний нагляд за окремими представниками політикуму Другої Речі Посполитої²⁷.

Вищезазначені чинники вплинули на рішення Міністра внутрішніх справ В.Сікорського від 26 квітня 1923 р., згідно якого функції політичної дефензивы були передані інформаційній службі (1923–1924 рр.). Головним завданням цієї структури став контроль над суспільно-політичним рухом з метою знешкодження антидержавних угруповань²⁸. Відповідно до організаційно-правових засад функціонування вказаної інституції, її центральним органом став Інформаційний відділ, котрий підпорядковувався Управлінню безпеки МВС.²⁹ До компетенції Інформаційного відділу належало нагромадження відомостей щодо поточних політичних, національних та професійних рухів, а також проведення реєстраційної діяльності. Крім того, зазначений підрозділ інформував Міністра внутрішніх справ про поточну суспільно-політичну ситуацію у державі. Голова даної структури підпорядковувався начальнику Управління безпеки МВС. Згідно виконавчих приписів МВС від 27 липня 1923 р. (видані під тавром «таємно») Інформаційний відділ на міністерському та воєводському рівнях складався із трьох рефератів: персонально-організаційного, реєстраційно-пошукового, та загально-інформаційного³⁰.

На окружному рівні інформаційні відділи локалізувались у воєводських управліннях безпеки. Керівник інформаційного відділу звітував за свою діяльність перед головою відділу безпеки воєводства. Таким чином, з однієї сторони новостворений інформаційний відділ залежав від адміністративної влади, разом з тим, мав значно ширший (у порівнянні з політичною дефензивою) доступ до суспільно-політичного життя держави³¹.

---

²⁶ *Pełtoński A.* Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej... – S. 106.

²⁷ *Misiuk. A.* Organizacja Policji Politycznej w Polsce w latach 1919–1923 // *Problemy Kryminalistyki.* – 1989. – № 85–186. – S. 340.

²⁸ APL. – Zesp. 448. – Sygn.400. – S. 7.

²⁹ APL. – Zesp. 448.– Sygn. 6. (mkf. 116559). – S. 2.

³⁰ Ibidem, S. 6–9.

³¹ Ibidem, S. 2.

На території кожного повіту постали інформаційні агентури. Останні проводили службову діяльність за посередництвом конфідентів, натомість виконавча сторона діяльності була довірена спеціально виокремленим кадрами мундирової поліції. З компетенції повітових команд поліції вилучались завдання щодо проведення розслідування злочинів політичного характеру³². Зниження якості політичної розвідки, обмеження повноважень повітових команд поліції, дуалізм в організації (підпорядкування одночасно адміністративній та поліційній владі), надмірне зближення з адміністративною владою при одночасній втраті постійних зв'язків з окружними командами державної поліції призвели до ліквідації інформаційної служби та створення нової формації – політичної поліції (1924–1926 рр.).

Політична поліція як структурна одиниця МВС, постала 16 квітня 1924 р. Згідно відповідної службової інструкції у Головній команді державної поліції було утворено відділ № V (політичної поліції). Цей відділ складався з наступних підрозділів: організаційно-персонального; інспекційного; злочинності; інформаційного; секретаріату. МВС найбільше значення відводило відділам злочинності та інформації³³. У сфері охорони державної безпеки відділ № V виконував наступні завдання: 1. концентрував інформаційні матеріали для МВС у сфері державної безпеки; 2. реєстрував особові акти, котрі стосувались політичних злочинів; 3. здійснював статистику, облік політичних злочинів та іноземців; 4. координував діяльність поліційних підрозділів в межах свого відомства; 5. організовував загальнодержавний розшук³⁴.

При воєводських командах постали окружні управління вказаної інституції, а на теренах повітів, в залежності від місцевих потреб – експозитури. В старостах, де не були сформовані експозитури, функції останніх виконували повітові команди державної поліції. Службові завдання вищезгадуваних підрозділів дублювались із функціями відділу № V головної команди, але поширювались лише на терени конкретного округу³⁵.

Вже менше ніж через рік від організації політичної поліції, адміністративна влада розпочала цілеспрямовану кампанію проти зазначеного підрозділу МВС. Представники політичної адміністрації направляли до МВС численні подання та заяви із детальним описом недоліків у організації політичної поліції³⁶. Так, на з'їзді воєвод Другої Речі Посполитої у січні 1925 р. керівники окружних адміністрацій поскаржились головному коменданту поліції М.Божецькому у відсутності важелів впливу на політичну поліцію й висловили пропозицію щодо створення на рівні державної політичної

---

³² APL. – Zesp. 448. – Sygn. 6. (mkf. 116559). – S. 2.

³³ APL. – Zesp. 448. – Sygn. 7. (mkf. 116560). – S. 1.

³⁴ Ibidem, S. 2–3.

³⁵ Ibidem, S. 4–5.

³⁶ *Misiuk A. Policja Państwowa 1919–1939... – S. 274–275.*

адміністрації центру по координації діяльності політичної поліції³⁷. Критику зазначеного підрозділу МВС підсилював й незадовільний стан професійної підготовки поліціантів, де основу корпусу склали правоохоронці із загону мундирової поліції, які пройшли лише спеціально визначену перепідготовку³⁸.

Політичній поліції не вдалося підвищити продуктивність праці, що особливо далось взнаки на теренах Західноукраїнських та Західнобілоруських земель, де досліджувана нами інституція, за влучним висловом польського дослідника А.Пеплонського «провадила реєстрацію почергових комуністичних акцій, не займаючись розвідувальною діяльністю для запобігання останнім»³⁹. Посилення впливу державної адміністрації на підрозділи політичної поліції не змогли покращити діяльність зазначеного корпусу, котрий перебував у тривалих конфліктах не тільки із згадуваною політичною владою, але й з військовою розвідкою⁴⁰. Вищезазначені фактори, а також тенденції до чималої автономії, які порушували принцип єдності поліцейного корпусу, вплинули на рішення центральної влади щодо ліквідації політичної поліції. Цей процес розпочався 1 квітня 1926 р. із скасування усіх експозитур й завершився 8 жовтня того ж року припиненням діяльності окружних управлінь.⁴¹ Особовий штат працівників політичної поліції був розформований і включений до мундирової та кримінальної поліції. Справи боротьби з антидержавною діяльністю перейшли як до політичної адміністрації (інформаційна служба), так і слідчої поліції (виконавча служби).

Проаналізувавши внутрішню структуру правоохоронних органів можемо зробити висновок, що поліція, в залежності від напрямків діяльності, поділялась на загальну, слідчу та політичну. В досліджуваній період тривали організаційні перетворення цих структур, які були спрямовані на формування поліції як централізованої одиниці МВС. Разом з тим, уніфікації поліцейних підрозділів заважала службова залежність правоохоронного корпусу від адміністративної влади, органів місцевого самоврядування, а також суду і прокуратури.

Територіальна організація поліції. Будучи єдиним виконавчим органом державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері охорони порядку, спокою і громадської безпеки Другої Речі Посполитої, поліція сформувала відповідну територіальну організацію, яка була пристосована до адміністративного поділу держави.⁴² Відповідно, ми можемо виділити наступні структурні одиниці: головна команда (керувала діяльністю окружних команд поліції); окружні команди (з 1924 р. – воеводські, об'єднували повітові

---

³⁷ APL. – Zesp. 403. – Sygn. 185. – S. 88.

³⁸ APL. – Zesp. 448. – Sygn. 1612. – S. 44, 47.

³⁹ *Peplonński A. Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej...* – S. 111.

⁴⁰ APL. – Zesp. 448. – Sygn. 401. – S. 1–13.

⁴¹ APL. – Zesp. 448. – Sygn. 8. (mkf.116561). – S. 1–3.

⁴² Державний архів Волинської області (далі: ДАВО). – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 475. – Арк. 1.

команди поліції); повітові команди (територіально відповідали повітам); комісаріати поліції (розташовувались у окремих повітових містах, або пильнували службу на території кварталів великих міст); постерунки (розташовувались на території гмін)⁴³.

Вищевказані структурні одиниці поділялись на підрозділи першої та другої інстанцій. Поліційні органи першої інстанції включали постерунки, комісаріати, повітові команди, а від 1922 р. й слідчі експозитури. До правоохоронних структур другої інстанції належали окружні команди та слідчі управління. Підрозділи першої інстанції займались безпосередньо охороною безпеки та громадського порядку, а другої – питаннями організації, адміністрації та інспекції. Окреслена організаційна структура залишалась чинною до 1926 р.⁴⁴

Головній команді державної поліції відводилась роль центрально-координаційного органу правоохоронного корпусу Другої Речі Посполитої. Така структурна одиниця МВС постала 14 липня 1919 р., тобто раніше ніж сейм ухвалив закон «Про державну поліцію».⁴⁵ На чолі поліції стояв головний комендант, котрий підпорядковувався Міністрові внутрішніх справ. Він обіймав виконавчі функції у сфері організації, адміністрації, озброєння і кадрового питання поліції. У своїй діяльності Головна команда послуговувалась спеціальними розпорядженнями МВС та законами, які приймав парламент. Головному коменданту підпорядковувався увесь корпус державної поліції⁴⁶.

Згідно розпорядження МВС «Про організацію головної команди державної поліції» від 28 грудня 1922 р. вказана структура складалась з чотирьох відділів: загального; фінансово-господарчого; персонально-дисциплінарного; реєстраційно-кримінального⁴⁷. В досліджуваній нами період на чолі найвищої поліційної інституції перебували наступні особи: В.Хеншель (1919–1922 рр.), В.Гошовський (1922–1923 рр.), М.Баєр (березень 1923–липень 1923 рр.) та М.Божецький (1923–1926 рр.).⁴⁸

---

⁴³ *Bigi T.* Prawo Administracyjne Polskie. Zeszyt 7-my. Postępowanie administracyjne. Policja Państwowa. – Lwów, 1928. – S. 168.

⁴⁴ *Misiuk A.* Administracja spraw wewnętrznych w Polsce (od połowy XVIII wieku do współczesności). Zarys dziejów. – Olsztyn, 2005. – S. 182–183.

⁴⁵ Okólnik Nr. 455 Ministra Spraw Wewnętrznych do Szefów Sekcji, Naczelników Wydziałów, wszystkich urzędników ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Powiatowych Komisarzy Rządowych, Komendantów Okręgowych Policji, Komendantów Obwodowych i Komendantów Policji Mejskich w sprawie przekształcenia się Naczelnej Inspekcji Policji na Komendę Główną Policji // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: DzU MSW). – 1919. – Nr. 40. – Poz. 549. – S. 5.

⁴⁶ Przepisy o organizacji Komendy Głównej Policji Państwowej, wydane przez Ministra Spraw Wewnętrznych na podstawie art.9 ustawy o Policji Państwowej z dnia 24 lipca 1919 r. // DzU MSW. – 1919. – Nr. 46. – Poz. 671. – S. 4–6.

⁴⁷ Przepisy o organizacji Komendy Głównej Policji Państwowej z dnia 28 grudnia 1922 r. // Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918–1926... – S. 110–112.

⁴⁸ Komendanci Główni Policji Państwowej 1919–1939, pod.red.*K.Filipowa.* – Białystok, 1997. – S. 1–63.

Надзвичайно важливим для формування поліційного корпусу був період, упродовж якого посаду головного коменданта обіймав В.Хеншель. Як пише, А.Місюк: «На нього покладались великі сподівання у організаційній сфері, котра була покликана сформувати основні підрозділи поліції у державі». Однак, вказана особа не змогла у достатній мірі опанувати ситуацію й була звільнена у 1922 р. Найбільший внесок у розбудову структур державної поліції вклали В.Гошовський та М.Божецький. Останнього по праву можна назвати творцем державної поліції новоствореної польської держави⁴⁹.

Як вже вище зазначалось, на терені воєводства головною структурою державної поліції була **окружена команда** на чолі з воєводським комендантом. Серед головних завдань окружного коменданта варто відмітити організацію діяльності поліції, вирішення адміністративних та кадрових питань, а також контроль над виконанням службових завдань підлеглих йому службовців. Резиденція окружного коменданта розташовувалась в одному місті із резиденцією воєводи. У професійній залежності начальника поліції воєводства прослідковувався певний дуалізм: у сфері державної адміністрації та безпеки він підпорядковувався воєводі, а у питаннях організації, адміністрації, постачання та вишколу, поліції – головному коменданту у Варшаві⁵⁰.

До складу окружної команди, окрім голови, входив заступник останнього, інспекційні офіцери, а також два відділи – адміністративний та господарський. Окремо виділялася школа для нижчих службовців поліції; управління слідчої поліції та резервний підрозділ⁵¹. Де-факто, політична поліція теж перебували у віданні воєводської команди, однак, у офіційних документах даний факт замовчувався, як власне і саме існування «правоохоронних органів у політичних справах».

Адміністративний відділ окружної команди складався з трьох рефератів (відділів) – канцелярського, особового та адміністративного. Цей підрозділ воєводської команди видав кореспонденцією, службовими справами поліції у сфері безпеки й адміністрації, а також кадровим та дисциплінарним напрямком діяльності. Господарський відділ, в свою чергу, містив чотири реферати – касу, бухгалтерію, склад, та, власне господарський підвідділ. Вищезгадана одиниця не тільки складала бюджет окружних та повітових команд поліції, а й стежила за його справним виконанням⁵².

На підставі розпорядження президента Другої Речі Посполитої С.Войцеховського від 27 грудня 1924 р. окружні команди державної поліції зазнали реорганізації. Згідно вказаного нормативно-правового акту назва «окружна команда державної поліції» була замінена на «воєводська команда державної

---

⁴⁹ Misiuk A. Policja Państwowa 1919–1939... – S. 167–168.

⁵⁰ Przepisy o organizacji okręgowych komend Policji, wydane przez MSW na podstawie art. 9 ustawy z dnia 24 lipca o Policji Państwowej // DzURP. – 1919 r. – Nr. 94. – Poz. 507. – S. 938–940.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

поліції». Крім того, в усіх сферах діяльності комендант підпорядковувався лише головній команді поліції у Варшаві, що означало послаблення впливу адміністративної влади на діяльність правоохоронних органів. Це розпорядження скасовувало також посаду заступника коменданта. Зазначені дії були спрямовані на перетворення поліції у централізовану та добре керовану одиницю з чималою автономією від політичної адміністрації⁵³.

Станом на 1922 р. у Польщі функціонувало 15 окружних команд (варшавська, віленська, волинська, білостоцька, келецька, краківська, люблінська, львівська, лодзька, новогрудська, поліська, поморська, познанська, станіславська, тернопільська), поліція столичного міста Варшави й автономна поліція Сілезького воєводства⁵⁴.

Згідно розпорядження Міністра внутрішніх справ від 4 грудня 1919 р. підрозділами державної поліції в межах повіту керував повітовий комендант, який очолював *повітову команду державної поліції*⁵⁵. До обов'язків повітового коменданта належало керівництво канцелярією, контроль як над діяльністю службовців поліції на теренах повіту, так і над випадками найважливіших кримінальних та політичних злочинів. Крім того, він відповідав за стан дисципліни поліцейного корпусу.

Резиденція повітового коменданта розташовувалась в одному місті із резиденцією старости. Під час виконання службових обов'язків повітові коменданти підпорядковувались окружним (воєводським) комендантам та старостам, котрі репрезентували адміністративну владу на території повіту. Натомість питання створення або ліквідації повітової команди державної поліції перебувало у віданні Міністра внутрішніх справ⁵⁶.

В адміністративному плані повітові команди відповідали межах повіту, хоча нерідко траплялись випадки, коли одна повітова команда державної поліції могла охоплювати кілька повітів. Така ситуація була пов'язана з обмеженим бюджетним фінансуванням поліції, низькою густотою населення, а також із станом безпеки⁵⁷. Слід зазначити, що державна поліція на території великих міст була виокремлена з-під влади повітового коменданта і становила самостійну організаційну одиницю, яка функціонувала на правах окружної або повітової команди поліції (т. зв. «команда державної поліції міста»). На

---

⁵³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 grudnia 1924 r. o reorganizacji okręgowych komend policji państwowej // DzURP. – 1924 r. – Nr. 114. – Poz. 1014. – S.1521.

⁵⁴ Litwiński R. Korpus policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne. – Lublin, 2007. – S. 9.

⁵⁵ Przepisy o organizacji powiatowych komend Policji, wydane przez MSW na podstawie art.5 i 8 ustawy z dnia 24 lipca o Policji Państwowej // DzURP. – 1919 r. – Nr. 94. – Poz. 508. – S. 940.

⁵⁶ Bigi T. Prawo Administracyjne Polskie... – S. 167.

⁵⁷ Mączyński M. Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej: organizacyjno-prawne podstawy funkcjonowania. – Kraków, 1997. – S. 64.

початку 1921 р. функціонувала 21 міська команда державної поліції⁵⁸. Згідно офіційної статистики станом на 1921 р. у Польщі зафіксовано 236 повітових команд, упродовж 1924–1925 рр. – 241, а у 1926 р. – 240⁵⁹.

Найнижчий щабель територіальної організації державної поліції займали органи внутрішніх справ першої інстанції – комісаріати та постерунки.

Комісаріати поліції здійснювали правоохоронну роботу на території міст, залізничних станціях, а також у морських та річкових портах. У виконавчих та організаційних справах комісаріати підпорядковувались повітовим командам поліції. Старости могли видавати рекомендації комісаріатам поліції лише за посередництвом повітових команд. Така схема внутрішнього підпорядкування сприяла зростанню фактів перевищення службових повноважень комісарами поліції. Станом на 1924 р. в Польщі правоохоронну службу несло 167 комісаріатів, у 1925 р. – 176. На момент травневого перевороту 1926 р. функціонувало 173 комісаріати⁶⁰.

Постерунки державної поліції у системі правоохоронних органів Другої Речі Посполитої були найменшими та найчисельнішими виконавчими одиницями. До основних функцій зазначених підрозділів входив контроль щодо утримання громадського порядку та суспільного спокою, розслідування злочинів, а також допомога адміністративній та судовій владі⁶¹. На чолі постерунку стояв комендант, котрий здійснював нагляд над підпорядкованими йому службовцями поліції, забезпечував їх вишкіл, а також відповідав за озброєння останніх. У віданні голови постерунку була також канцелярія та управління господарськими справами. Начальник постерунку під час виконання службових повноважень підпорядковувався повітовому коменданту державної поліції.

Постерунок, окрім теренів однієї гміни, міг охоплювали межі сусідніх гмін, якщо таке розміщення було корисне для підтримання суспільної безпеки. В даному контексті необхідно враховувати як стан комунікацій, так і рельєфну характеристику конкретної території.⁶² Правом встановлення та скасування постерунків поліції був наділений воєвода, який попередньо погоджував дане питання із окружним комендантом поліції.⁶³

---

⁵⁸ Misiuk A. Policja Państwowa 1919–1939... – S.199.

⁵⁹ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania IV (1925/1926). – Warszawa. 1927. – S. 445.

⁶⁰ Ibidem. S. 445.

⁶¹ «Przepisy o organizacji powiatowych komend Policji, wydane przez MSW na podstawie art.5 i 8 ustawy z dnia 24 lipca o Policji Państwowej» // DzURP – 1919 r. – Nr. 94. – Poz. 508. – S. 941.

⁶² Typy policyjnych jednostek wykonawczych niższego rzędu – zasady organizacyjne // Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918–1926... – S. 269–273.

⁶³ Okólnik Nr.5 MSW z 15 stycznia 1925 r. w sprawie tworzenia i kasowania organizacyjnych jednostek policyjnych // Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918–1926... – S. 274–275.

За територіальною локалізацією постерунки поділялись на звичайні (вище охарактеризовані), та спеціальні – залізничні, річкові, прикордонні. Джерела свідчать, що кількість постерунків постійно змінювалась, Головна команда державної поліції нерідко здійснювала реорганізацію останніх відповідно до внутрішніх потреб. Наприклад, упродовж 1922 р. функціонувало 3248 постерунків, а роком пізніше – 3338⁶⁴. У 1925 р. діяльність провадило – 3278, а у 1926 – 3300 низових поліційних одиниць.⁶⁵

Отже, розпочаті у Другій Речі Посполитій державотворчі процеси створили сприятливий ґрунт для законодавчого закріплення функціонування правоохоронних органів ухвалою сейму від 24 липня 1919 року «Про державну поліцію», а також іншими нормативно-правовими актами. Поліція проголошувалась організацією служби безпеки, головне завданням якої полягало у охороні громадської безпеки та суспільного порядку. У сфері своїх повноважень поліція, як виконавчий орган державної влади, підпорядковувалась адміністративним органам та органам місцевого самоврядування. Внутрішнє життя перебувало у віданні Міністерства внутрішніх справ. Поліція складалась з трьох основних корпусів: загального, слідчого та політичного. Правоохоронні органи виробили досить розгалужену територіальну організацію, яка містила чималу кількість структурних ланок пристосованих до адміністративного поділу держави. Чітко налагоджений зв'язок між ними був запорукою відповідного стану охорони порядку, спокою і громадської безпеки у Другій Речі Посполитій.

---

⁶⁴ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania II (1923). – Warszawa, 1924. – S. 183.

⁶⁵ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania IV (1925/1926). – Warszawa, 1927. – S. 445.

УДК 94 (438). 081

Степан Синяк*

СТАН ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті проаналізовано економічне, господарське, етнічне та культурно-освітнє становище Волинського воєводства в складі Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: Волинське воєводство, сільське господарство, етнічна структура, військові організації.

В статье проанализировано экономическое хозяйственное, этническое и образовательное положение Волынского воеводства в составе Второй Речи Посполитой.

Ключевые слова: Волынское воеводство, сельское хозяйство, этническая структура, парамилитарные организации.

The article analyzes the economic, ethnic, cultural and educational situation of the Volyn voivodeship as part of the Second Polish Republic.

Key words: Volhyn land, agriculture, ethnic structure, military organization.

Включення Волині до складу відродженої Польської держави відбулось внаслідок підписання 18 березня 1921 р. Рижського мирного договору між урядом Ю.Пілсудського та радянським урядом В.Леніна. Ще до підписання цього договору в лютому 1921 р. було утворено Волинське воєводство з центром у м. Луцьк.

Історіографія проблеми українсько-польських взаємин міжвоєнного періоду на сьогодні доволі широка і включає праці вітчизняних так і польських істориків. Особливої уваги, враховуючи досліджувану проблему, заслугове монографія Ю.Ю.Сливки. Він став одним із перших у радянський час учених, хто означив основні тенденції політики Польщі в Західній Україні. Іншими представниками досліджуваної проблеми є М.Кучерепа та А.Свинчук. Що ж до польської історіографії, то слід відмітити праці таких науковців, як Є.Кенсік, Е.Метліч, А.Гіза, В.Меджерецький, А.Хойновський в роботах яких, висвітлюється міжетнічне, політичне та господарське життя Волинського воєводства в міжвоєнний період.

---

* **Синяк Степан** – аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Науковий керівник – к. і. н., доцент, декан історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету Шеретюк В.М.

Волинське воєводство знаходилося на території західної та центральної частини давньої Волинської губернії. На півночі межувало з Поліським воєводством, на заході з Люблінським, на півдні з Львівським та Тернопільським. В міжвоєнний період Волинське воєводство було однією з найбільших адміністративних одиниць Польщі – що займало 35 744 км – та поступалося тільки сусідньому Поліському воєводству. Кількість жителів складало – 2 085 600 осіб (згідно перепису населення 1931 р.). Воєводство поділялося на 11 повітів з 22 міськими і 103 сільськими гмінами¹.

Основою економіки Волинського воєводства до воєнного та міжвоєнного періодів становило сільське господарство. Переважна більшість населення (81%) була зайнята в сільському господарстві, у промисловості було зайнято 7,2%, у торгівлі – 5,7%, в інших галузях – 6,1% від загальної чисельності мешканців воєводства. Таким чином, основою економіки Волинського воєводства було сільське господарство, і ця обставина мала визначальний вплив на економічну ситуацію в краї в цілому. За даними польської статистики під сільсько господарські угіддя у воєводстві використовувалося 2 474 141 га ґрунтів та угідь: з них орні ґрунти становили 47,8%, ліси – 25,9%, луки – 12,5%, пасовиська – 2,6%, сади і городи – 2,5%, води і торфовища – 0,7%, нежитки – 6,3%. Проте, беручи до уваги ці середньостатистичні показники, слід враховувати специфіку поліських повітів, де орні ґрунти становили лише 25,5%, а нежитки – понад 18% загальної площі, що зумовило певні особливості сільськогосподарської спеціалізації цього регіону².

Основу аграрної системи Волинського воєводства становили індивідуальні господарства, засновані на приватній власності на землю та майно. На 1921 р. їх структура залежно від площі земельних угідь: більшу половину майже 52% становили малоземельні господарства площею до 5 га, 47,4 % – господарства від 5 до 50 га і лише 0,71 % – господарства із розмірами земельних ділянок понад 50 га³. Перша, найчисельніша група представляла дрібні, малопродуктивні господарства практично натурального типу, які забезпечували необхідною продукцією їх власників і не були пов'язані з ринком. Головним фактором, який стримував їх розвиток, була недостатність землі. В тих умовах рентабельним, прибутковим могло бути господарство площею не менше 10 га. Переважаючи чисельно, ці господарства посідали лише 13,7% землі та угідь. З іншого боку, господарства великої земельної власності (понад 50 га), яких у Волинському воєводстві налічувалося лише 1620 (0,71% від загальної кількості) зосередили у своїх руках 44,48%

---

¹ *Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów // Przegląd Wschodni. –Т. IV. – Wrocław. – 1997. – S. 99.*

² *Дорошук С. Аграрний сектор Волинського воєводства (1921–1939 рр.) // Наукові розвідки молодих. – Випуск №2, 2010. – С. 108–113.*

³ *Wołyn w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczący województwa Wołyńskiego. Pod red. Stefana Witkowskiego i Stanisława Landy. – Luck. – 1939. – S. 2.*

сільськогосподарських земель та угідь. Так, наприклад, Любомирський володів 9 тис. га, Пружинський 10 тис. га, Малинський 20 тис. га. Для піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва, вирішення багатьох проблем як економічного, так і соціального характеру необхідно було перерозподілити землю, здійснити ряд заходів, спрямованих на модернізацію аграрної системи. Для цього польський уряд ще з 1919 р. розпочав аграрну реформу. Проте на початку 20-х рр. реформа просувалася надто повільно. 20 серпня 1925 р. Сейм ухвалив новий закон про аграрну реформу, який вступав у дію з 28 грудня 1925 р. і отримав назву «Про виконання аграрної реформи»⁴. Цей акт став основоположним документом для подальшого здійснення перетворень в аграрному секторі Польщі. Волинське село стало також об'єктом реформування. Згідно із ст. 1 закону аграрний устрій Польщі мав опиратися на сильні, високопродуктивні господарства різного типу і величини, які базуються на приватній власності. Основними складовими реформи були: перерозподіл земельної власності шляхом обмеження великого землеволодіння. Так максимальна норма для приміських та промислових районів встановлювалася у розмірі 60 га, для сільськогосподарських – 300 га, а надлишкові землі підлягали викупу з наступним поділом їх на окремі ділянки парцелі, які використовувалися для забезпечення безземельних та доповнення малоземельних господарств. Із частини цих земель також формувався державний запас, із якого виділялися землі для польських колоністів-осадників; реорганізація землекористування, основною складовою якої було об'єднання розрізнених ділянок одного власника в один земельний наділ (комасація), що мало створити значні зручності для господаря: забезпечити можливість раціонально спланувати посіви та сівозміни, заощадити час і фізичну працю на обробіток землі, застосувати раціональні агротехнології тощо. Реформа також передбачала ліквідацію сервітутів – права селян на спільне з поміщиками користування пасовищами, сіножатями, лісами⁵.

Важливою складовою реформи була раціоналізація землекористування, що здійснювалася шляхом комасації – по суті, ліквідації черезсмужжя та вузькосмужжя. На кінець 1921 р. у Волинському воєводстві черезсмужжя було характерним для 59,2% господарств площею до 50 га. У багатьох випадках земельні володіння одного власника знаходилися в кількох, а іноді й в кільканадцяти ділянках, розташованих на значній відстані від помешкання і одна від одної. Часто, маючи ширину в 1-2 метри, ці ділянки простягались на кілометр, а іноді й більше. З 226060 господарств площею до 50 га 133928 господарств мали ґрунти в розроблених в ділянках, причому з двох ділянок

---

⁴ *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Polska Academia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław – Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. – 1988. – S. 12.

⁵ *Сливка Ю.Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К., 1985. – С. 147.

складались 11975 (8,9%) господарств, з трьох – 23367 (17,5%), з чотирьох – 16725 (12,5%). Більшість господарств складалася з 6-10 ділянок – 43443 (32,4%)⁶. Крім того, землевпорядкуванню сприяла і ліквідація сервітутів. Грунти та угіддя, що перебували у спільному користуванні, були, як правило, в занедбаному стані, тому, що не мали конкретного власника, який дбайливо ставився б до них, раціонально використовував. Крім того, сервітути вносили розлад в роботи, пов'язані з парцеляцією ґрунтів та комасацією наділів. Станом на кінець 1938 р. сервітутні права були ліквідовані у 402 об'єктах із 707.⁷ У ході реорганізації земельного устрою значна увага приділялася господарському освоєнню нових земель, залученню в господарський обіг невжитків. Якщо у 1921 р. орні ґрунти тут займали площу 1 138 801 га або майже половину (47,8%) селянських угідь. До 1939 р. їх площа зросла до 1 499 904 га, тобто збільшилася на 31,7%. У цілому аграрна реформа стала одним із найважливіших чинників, які вплинули на стан сільського господарства у Волинському воєводстві. Як наслідок основною галуззю сільськогосподарського виробництва на Волині було землеробство⁸.

Другою важливою галуззю сільськогосподарського виробництва у Волинському воєводстві було тваринництво. Починаючи від 1922 р. до початку світової економічної кризи (1929 р.), тут спостерігається поступове нарощування кількісних показників. Так, якщо у 1922 р. кількість коней становила 252 тис. голів, великої рогатої худоби (ВРХ) – 364 тис. голів, свиней – 119 тис. голів, овець – 632 тис. голів, то у 1929 р. коней нараховувалось 412 тис. голів, ВРХ – 613 тис. голів, свиней – 371 тис. голів, овець – 149 тис. голів. Приріст поголів'я у Волинському воєводстві за цей період склав: коней – 63,4%, ВРХ – 68,3%, свиней – 211,2%, овець – 136,5%⁹.

Польський уряд, поділивши державу на дві господарські території (Польщу «А» (власне польські землі) і Польщу «Б»(західноукраїнські та західнобілоруські території)), свідомо сприяв збереженню економічно відсталих регіонів держави з метою збереження ринків збуту для більш промислово розвинених центральних воєводств. У результаті 1/3 волинської промисловості це – каменоломні, тартаки та електростанції, які належали державі та місцевим органам управління. Для залучення приватних інвестицій створювалися приватно-державні підприємства, в яких держава вкладала кошти в засоби виробництва, а приватні особи –

---

⁶ Giza A. Położenie ludności ukraińskiej na południowo – wschodnich ziemiach Polski w latach międzywojennych. – Wrocławskie Studia Wschodnie. – 1999. – S. 108.

⁷ Свинчук А. Економічна політика польського уряду на Волині в 1921–1939 рр.: реалізація програм у галузі розвитку промисловості // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 4. – Луцьк, 1999. – С. 110.

⁸ Кучерена М. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939). – Луцьк, 1994. – С. 34.

⁹ Дорошук С. Особливості промислового розвитку Волині у міжвоєнний період // Наукові розвідки молодих. – Випуск №1. – 2010. – С. 90.

в оборотний капітал. Але такі заходи не призвели до помітних зрушень¹⁰.

Особливістю розвитку промисловості на початку 20-х рр. ХХ ст. стала необхідність впровадження якісно нових підходів у промисловому виробництві для підвищення якості та конкурентноспроможності продукції, пошук нових ринків збуту, що було зумовлено включенням краю до Польщі. Це призводить до нестабільності та припинення діяльності багатьох підприємств. У результаті на 1923 р. на Волині працювало лише 64,8% підприємств із понад трьох тисяч. Зокрема в 1923 р. припинилась діяльність на Ківерцівському державному лісопильному заводі, Ковельській тютюновій фабриці та інших підприємствах¹¹. Крім того, характерною рисою промислового розвитку регіону була його сезонність, а також залежність від стану замовлень та рівня зайнятості працівників. Особливо такі тенденції спостерігалися в лісовій, лісопильній галузях та виробництві будівельних матеріалів¹².

17 грудня 1920 р. польський Сейм прийняв закон про осадництво, саме з цієї дати бере свій початок військова колонізація на «східних кресах». Передбачалось, що осадники мали отримати 400 000 тис. га землі, однак, до початку 1923 р. було надано у користування осадникам близько 57 тис. га, яке було поділено на 8732 господарств (осад), з яких 3548 на Волині.

Більшість осадників отримали землю безкоштовно, держава обіцяла їм також допомогу у господарстві. Такі умови притягували людей часто не готових до роботи на землі, тому що на 5557 господарств осіли на постійне місце, решта покинула господарювання, або віддали їх для держави. Ті з осадників, котрі перезимували на своїх господарствах, належали до активного господарського елементу. Вони брали активну участь у громадсько-політичному житті краю, виконували функції війтів, директорів підприємств¹³.

Фонд, з якого осадникам наділялась земля складався з державних, головним чином конфіскованих царським урядом після повстання 1863–1864 рр. поміщицьких земель (переважно поміщиків не польської національностей, які до 1 квітня 1921 р. не повернулись у свої маєтки), земель православного духовенства¹⁴.

Згідно закону від 17 грудня 1920 р. на одного колоніста, польським урядом передбачалось: одна пара коней з упряжжю та возом (після демобілізації осадника); 80 мі дерева, та інші необхідні матеріали для розбудови

---

¹⁰ *Кучерена М.* Історія Волині міжвоєнного періоду в документах і матеріалах Державного архіву Волинської області // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – №1. – 2000. – Луцьк, 2000. – С. 91.

¹¹ *Chojnowski A.* Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 // Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Wrocław – Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. – 1979. – S. 45.

¹² *Гарматны В.* Вайсковыя асаднікі Палескага ваяводства і іх дзейнасць сярод мясцовага селянства ў 1921–1939 // Артыкулы № 5. – Баранавічы. – 2003. – С. 145.

¹³ Там само. – С. 145.

¹⁴ *Chojnowski A.* Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 45.

господарства; кредит на 50 000 марок (1921 р.) на облаштування¹⁵.

У обов'язок осадництва також входило збір інформації агентурного характеру, підтримка влади при оголошенні призову до збройних сил, організація варти для стратегічно важливих об'єктів, а також виконання поліцейських функцій¹⁶.

Військова колонізація не принесла очікуваних результатів для її творців. Найінтенсивніше вона проводилась в 1921–1923 рр. На впровадження та здійснення програми, що до осадників стояли господарські труднощі держави, а також фактичний стан партизанської війни на східних землях¹⁷.

Зайнятість населення впливала і на чисельність і на густоту населення. Основна маса населення проживала у селі. Українці в основному проживали на селі. У містах ледве 41 тис. (16,3%) визнавало себе українцями. В структурі місцевого населення домінували євреї. Згідно офіційній статистиці з 1931 р. 49% міського населення становили євреї. На тлі міжвоєнної Польщі у Волинському воєводстві у містах мешкало тільки 70 тис. поляків, чи 27,5% від всього міського населення¹⁸.

Великий вплив на характер суспільно-господарських стосунків відіграло село. Аналізуючи статистичні дані другого польського перепису з 1931 р. на селі мешкало 87,9% загальної кількості мешканців воєводства, при чому в деяких повітах відсоток цей був значно вищий. В Любомильському повіті сільські жителі склали 95,2%, Костопільському – 94%, в повітах Дубно, Крем'янець, Сарни – 92%. На початку 30-х рр. сільським господарством у Волинському воєводстві займалося 79% жителів.

Середня густина населення по країні на той час становила 83 особи на 1 км. У кількох повітах Волинського воєводства густина населення була не великою, наприклад: у Сарненському повіті вона складала 33 особи на 1 км, в Любомильському – 42, в Ковельському – 45, натомість в Крем'янецькому та Костопільському повітах – 46 осіб¹⁹.

На тлі цілої Речі Посполитої Волинське воєводство було найбільш строкатим в етнічному плані. Поряд з українцями, поляками, євреями, мешкало також кількадесят тисяч німців, чехів, росіян, а також білорусів. Більшість населення (68%) склали українці – 1 418 300 осіб, з них 40 600 проживали у містах, решта в сільській місцевості. Друга по кількості народність у Волинському воєводстві це були поляки (16,6%) – 346 600 осіб, з них в містах проживали 69 500, решта 277 100 в селах, треті по кількості це

---

¹⁵ *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939...* – С. 46.

¹⁶ *Гарматны В. Вайсковыя асаднікі Палескага...* – С. 148.

¹⁷ *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939...* – С. 48.

¹⁸ *Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939...* – С. 101.

¹⁹ *Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych...* – С. 8.

були євреї (9,9%). По за тим понад 45 тис. осіб спілкувалося німецькою мовою, 31 тис. – чеською та російською – 23.4 тис.²⁰.

Варто звернути увагу на ще один аспект, маючи на увазі швидке зростання повітів. В міжвоєнний період існували з одної сторони невеликі повіти, як наприклад Здолбунівський – 1349 км, Горохівський – 1757 км чи Любомильський – 2054 км, а з іншого боку – великі адміністративні одиниці, територія яких подекуди перевищувала в три рази перших (Ковельський – 5 681 км, Сарненський – 5478 км, Луцький – 4 767 км)²¹.

Не однорідним було населення і за віросповіданням. За переписом 1931р. людність, що сповідувала римокатолицизм становила у Волинському воєводстві 327 856 (близько 16%), при понад 70% православних та греко-католиків, іудаїзм сповідувало 10,5% мешканців, а також протестантизм 3%²².

З метою закріплення польського державного апарату на Волині були утворені військові організації. Саме військові організації брали активну участь в утвердженні польської адміністрації на ново приєднаних територіях, виконуючи функції війтів, повітових староств. Найбільші з них: Союз Осадників, Союз Резервістів, Стрільський Союз, Союз Військових Інвалідів, Союз Польських Легіоністів, Союз Легіонерів Польських Військових Інвалідів, Союз Офіцерів Резерву Польщі та інші. Закінчення військових дій на весні 1920 р. не означало на цій території політичної та суспільної стабільності. Українці відносились з пересторогою до нової влади, не беручи участь в утвердженні на території воєводства, напроти – брали активну участь в антипольському партизанському русі керованою через Закордонний Відділ Комуністичної Партії України²³.

На території Волинського воєводства на початку двадцятих років було близько 800 км залізничних ліній. Це було прерогативою для військових сил російської імперії, а не для розвитку інфраструктури міст. Так не маючи військового значення Луцьк був віддалений від найближчої станції понад 5 км. Деякі центри гмінних повітів знаходились на відстані 40 км, а у крайніх випадках навіть 60 км від найближчої залізничної станції. Понад половина протяжності залізничних колій знаходилась на території Ковельського повіту. Ковель був з'єднаний з містами Брест, Люблін, Рівне та Сарни. Іншим залізничним вузлом було місто Рівне, через яке проходила лінія, що з'єднувала Вільно зі Львовом через Броди. В 1926 р. через Волинь проходило 4486 км доріг, з чого доріг з твердим покриттям було лише 830 км. Решта – це були ґрунтові дороги, якість яких залежала від погоди, місця та інтенсивності використання²⁴.

Якщо брати освітню сферу, то перед 1914 р. на території Волині існували єдині народні російські школи, а також єврейські та протестанські.

---

²⁰ *Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939...* – S. 105.

²¹ *Mądrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939 ...* – S. 75.

²² *Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych...* – S. 7.

²³ *Mądrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939...* – S. 77.

²⁴ *Ibidem.* – S. 17.

В останніх роках перед початком I світової війни до школи ходило близько 70 000 дітей. Середніх шкіл нараховувалось 14. В період війни шкільна система була зруйнована. Після закінчення війни, та встановлення Другої Речі Посполитої, виникають нові школи утворені старанням суспільних організацій, як наприклад Польська Маціш Школьна. На 1922 р. існувало 658 шкіл, серед яких 395 польських та 233 українських. До шкіл ходило 27 885 учнів. У шкільному навчальному році 1923/1924 діяло вже 1086 державних початкових шкіл (672 польських та 289 українських).²⁵

Що ж до умов медичного обслуговування на Волині то воно було вкрай незадовільним. В першій половині двадцятих років працювало у воєводстві заведде 200 лікарень, а кількість ліжок в лікарнях не перевищувало 500. На той самий час понад 68% мешканців воєводства не вміло писати та читати. В 1926 р. на одного лікаря припадало 3130 мешканців міст та 15 640 жителів сільської місцевості²⁶.

Велике значення для розвитку свідомості волинських українців мали парламентські вибори в 1922 р., широка група волинських діячів увійшла перед виборами в склад Блоку Національних Меншин (БНМ), в рамках якого був утворений окремий Український Народний Виборчий Комітет Волині, Холмщини, Підляшшя, та Полісся. Його декларація наголошувала с, що його члени стояли на позиції польської державності. Українські партії, що входили до складу БНМ, критикували примусове окатоличення, заборона владою вживання української мови на Волині та масове закриття «Просвіт». Речники українських партій наполягали на ліквідації двомовних шкіл, впровадження української мови в усі державні органи та органи самоврядування, передачі управління ними українцям. Крім вже згаданого БНМ на теренах воєводства діяла низка українських політичних сил, які претендували на роль «репрезентанта» українського населення Волині. Українські політичні сили на цих виборах були представлені Партією Українське Народне Об'єднання (ПУНО), Українською Народною Партією (УНП) та Союзом Народних Рад (СНР). Але, не зважаючи на голосні заяви, ці три політичні сили значної підтримки в українського населення краю не мали тому, що основна маса українців підтримувала Український Національний Виборчий Комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся (УНВК), що діяв як автономна одиниця БНМ. Пізніше, до середини 20-их рр. місце легальних організацій зайняли нелегальні конспіративні організації, такі як – Комуністична Партія Західної України та Організація Українських Націоналістів.

У період виборів 1922 р. проурядові партії протиставлялися тим українським силам, які бойкотували загальнодержавну компанію. Одні з них пішли на вибори самостійно, інші координували свої дії з польськими партіями. Суспільно-політична практика засвідчила, що курс на порозуміння з Поль-

---

²⁵ Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych ... – S. 47.

²⁶ Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939... – S. 101.

щею, став результатом орієнтації окремих партій на здобуття українцями громадянських і національних прав, ідеалізацій польського конституційналізму і неприйняття комуністичних ідей²⁷.

Отже, після входження Волинського воєводства до складу Другої Речі Посполитої, воєводство продовжувало знаходитись в економічній, господарській та культурно освітній відсталості. Нестача сільського господарських земель змушувала українців емігрувати з рідних територій, водночас польська влада надавала дозвіл та привілеї для колишніх військових на створення власних господарств у воєводстві. Така політика породжувала конфліктогенний стан між українцями та поляками, що породжувало часті міжетнічні сутички.

---

²⁷ *Mietlicz E.* Geografia polityczna Kresów Wshodnich w latach 1922–1930 // Political geography of the Eastern Borderland in 1922–1930. – *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.* – Lublin–Polonia. – 1999. – S. 110–112.

УДК «В.Голобуцький» «1920-ті»

Святослав Юсов*

БІОГРАФІЧНІ СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИЖИВАННЯ «НЕПРОЛЕТАРСЬКОЇ» МОЛОДІ І «БОРОТЬБА ЗА ВИШ» У 1920-х рр. (НА ПРИКЛАДІ В. ГОЛОБУЦЬКОГО).

У статті на прикладі українського історика В. Голобуцького досліджено вибір і реалізація біографічних стратегій в радянських умовах 1920-х рр. молоддю з числа «соціально-ворожих» елементів.

Ключові слова: В.Голобуцький, соціальне походження, біографічні стратегії, радянська ідентичність, виші.

В статтє на примєре украинского историка В. Голобуцкого показан выбор и реализация биографических стратегий в советских условиях 1920-х гг. молодежью из числа «социально-враждебных» элементов.

Ключевые слова: В.Голобуцкий, социальное происхождение, биографические стратегии, советская идентичность, вузы.

Масштабні соціальні пертурбації з їх наслідками, що час від часу відбуваються в контексті макроісторичних зрушень, з невблаганністю призводять до трансформацій в конкретних персональних історіях, тобто – в долях конкретних осіб, актуалізують для них необхідність життєвого вибору адекватного новим реаліям, пошуку релевантних добі біографічних стратегій. Так, революційні події, що відбулися на теренах колишньої Російської імперії під час і після 1917 р., відобразилися на долях великої кількості людей, іноді кардинально їх змінивши. Репресивна політика більшовиків, зокрема, по відношенню до «соціально-ворожих елементів», стимулювала останніх вдаватися до пошуку і реалізації таких біографічних стратегій, котрі відповідали б виклику часу.

В даному дослідженні йдеться про період юності відомого українського історика-козакознавця Володимира Олексійовича Голобуцького (1903–1993 рр.). В руслі нової біографічної історії автором на конкретному персональному прикладі виявлено принаймні три біографічні стратегії, до яких вдавалася особа з «класово-ворожим» соціальним походженням, аби вижити в умовах тоталітарних реалій та здобути відносно високе соціальне становище. Це такі

---

* **Юсов Святослав** – к. і. н., науковий співробітник відділу історії України ІІ половини ХХ ст. Інститут історії України НАН України.

стратегії, як: часта зміна місць проживання; втаємничення свого соціального походження; творення віх і рис радянської ідентичності. В сучасній історіографії названі стратегії (окрім міграцій) в загальних рисах вперше розглянуто в працях російського історика О.Рожкова¹ і української дослідниці О.Рябченко².

Відомий український історик-козакознавець Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.) народився в родині православного пароха³. Батько Володимира – Олексій Трохимович Голобуцький походив із старовинного українського шляхетського і ієрейського роду, а мати – Євгенія Іванівна (дівооче прізвище – Іванова) – з російських дворянських родів Іванових і Степових⁴. З 1913 р. і до початку 1930-х рр. родина Голобуцьких проживала в с. Мутин Кролевецького повіту названої губернії, де в околицях знаходилися землі поміщиків Іванових. Зазначимо, також, що мати В. Голобуцького – була донькою офіцера гвардійського Охтирського гусарського полку⁵.

Таке соціальне походження В.Голобуцького в радянський період більшу частину його життя тяжіло як «дамоклів меч» над науковою і педагогічною кар'єрою історика. Воно певною мірою вплинуло на життєві колізії зі здобуттям вищої освіти, а також визначило його довготривалий (порівняно) шлях у науку. Тому в своїх численних анкетах і автобіографіях він, зважаючи на час, або взагалі не згадував про священство батька⁶, або підкреслював випадковість його сану, вказуючи, що, нібито, від початку той був учителем⁷ або селянином⁸, а вже в радянський час – звичайно ж робочим/селянином⁹.

---

¹ Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: В 2-х т. Т. 1. – Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования». – Т. 1., 2002. – 205 с.

² Рябченко О. Конструювання пролетарської ідентичності // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колектив. монографія / Відп. ред. С.В.Кульчицький: В 2 ч. – К.: ІУ НАНУ, 2010. – Ч. 2 – С. 107–126.

³ Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф.Р-346. – Оп. 5. – Од. зб. 100. – Арк. 1–2; Білокінь С. Голобуцький Володимир Олексійович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – К.: ІУ НАНУ, 1998. – Вип. 1. – С. 59.

⁴ Голобуцький І. Шлях, освячений працею // Слово просвіти. – 2003. – Ч. 41. – С. 11; Див., також: Купріян І. Він прагнув об'єктивно вивчати історію // Освіта України. – 2003. – 22 липня. – С. 9.

⁵ Приватний архів автора. – Інформація записана С.Л. Юсовим 8.05.2007 р. у м. Києві від П.В.Голобуцького.

⁶ Центральный государственный архив г. Санкт-Петербурга (ЦГА СПб). – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4; Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ІУ НАНУ). – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 1327. – Арк. 3.

⁷ НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 4, 6; Там само. – Од. зб. 1327. – Арк. 3, 4.

⁸ ЦГА СПб. – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4; Там само. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 10, 13.

⁹ Там само. – Ед. хр. 2143. – Л. 13; НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 4, 38; Там само. – Од. зб. 1327. – Арк.4.

Вірогідно, вперше В.Голобуцький зізнався в тому, що він син священика, коли заповняв необхідні анкети для прийому його в кандидати в члени ВКП(б) – наприкінці 1940-х рр.¹⁰ Більш конкретну інформацію історик подає в особистому формулярі для відділу кадрів, датованому 1951 р. і в тогочасній автобіографії. Тут він вказує, що батько спочатку був учителем, пізніше – священиком, селянином, робітником. У сані він перебував до 1924 р., в наступний період був селянином-середняком, а з 1931 р. працював робітником¹¹. У 1960 р. у розпалі хрущовських гонінь на Церкву, ніби навмисно, В.Голобуцький зазначає в анкеті, що батько був таки священиком¹².

Про матір В.Голобуцький взагалі ніколи не згадував, лише, говорячи соціальне походження обох батьків, писав, що вони – з селян¹³. Зрозуміло, що походження з родини «соціально ворожих елементів» у випадку оприлюднення цієї інформації мало поставити хрест на кар'єрі, а при певних несприятливих обставинах навіть і на житті вченого¹⁴.

По закінченні церковно-парафіальної школи хлопця було віддано на навчання до традиційного закладу неповної середньої освіти, що її здобували діти походженням з православного кліру – так званої бурси. В даному випадку – це було Новгород-Сіверське духовне училище, де В.Голобуцький вчився (і проживав) у 1913–1918 рр.¹⁵, приїжджаючи до батьків у с. Мутин лише на вакації. З тих же причин, про які йшлося вище, історик також ніколи не згадував про бурсу в своїх анкетах, автобіографіях та споминах. Цей заклад він називав то середнім навчальним закладом¹⁶, то якимось «вище-початковим» училищем¹⁷, а іноді, навіть, гімназією. Лише син історика Ігор вперше оприлюднив інформацію про навчання батька саме в Новгород-Сіверському духовному училищі¹⁸.

Соціальне походження В.Голобуцького однак не завадило йому активно включитися до будівництва нової влади. Остання мусила відшукувати елементарно грамотних людей для роботи в своїх установах і, іноді її

---

¹⁰ ДАК. – Ф. Р-346. – Оп. 5. – Од. зб. 100. – Арк. 2.

¹¹ НА ІУ НАНУ. – Оп. 1. – Од. зб. 320. – Арк. 138, 139.

¹² Там само. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 36.

¹³ Там само. – Арк. 4.

¹⁴ Це наше спостереження підтверджується, зокрема, свідченнями його рідних і друзів, див.: *Голобуцький П.В.* Передмова: Вчений і книга (Доля історика в лабетах тоталітарної системи) // *Голобуцький В.О.* Чорноморське козацтво. – Дніпропетровськ: Січ, 2008. – С. 7; Приватний архів автора. – Інформація записана С.Л.Юсовим 30.12.2009 р. у м. Чернівці від П.В.Михайлини.

¹⁵ НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 38.

¹⁶ Див., напр.: *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний // *История СССР.* – 1966. – № .. – С. 115; НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 38; Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 320. – Арк. 139.

¹⁷ ЦГА СПб. – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4.

¹⁸ *Голобуцький І.* Шлях, освячений працею. – С. 11.

представники не дуже прискіпливо перевіряли соціальне походження своїх працівників. У січні 1919 р. майбутній козакознавець стає, як свідчать анкети вченого, співробітником двох волосних радянських установ – військкомату та відділу народної освіти («волнаробраз», як тоді скорочували російською останній) в с. Мутин¹⁹. Проте, документи з фондів ДАЧО показують, що у відділі народної освіти В.Голобуцький почав працювати не раніше грудня 1919 р., оскільки мутинський «волнаробраз» було створено саме цього місяця²⁰. Інші документи свідчать, що деякі працівники названих радянських установ практикували сумісництво у військоматах і «волнаробразах»²¹. Очевидно, що таким сумісником був і В.Голобуцький.

У військоматі він працював до 1921 р. на правах військовозобов'язаного Червоної армії²². Цікаво, що при наступі Білої армії в 1919 р. юнака хотіли мобілізувати до її лав, але він зумів сховатися²³. Іншим прикметним фактом з його тодішнього життя є той, що він в 1919 р. якийсь час працював секретарем мутинського ревкому²⁴. З цих всіх фактів можна зробити висновок, що В.Голобуцький все ж таки лояльно відносився до нової влади. Пізніше, на питання анкети в 1926 р. юнак зазначав, що підтримує компартію, оскільки вона є «...захисниця революційними мірами диктатури пролетаріату і біднішого селянства у побудові соціалістичного суспільства», а стосовно радянської влади вказав, що вважає її «справжньою виразницею інтересів трудівників»²⁵. Чи були ці переконання щирими, а чи удаваними, важко щось стверджувати.

Юнак мріяв поступити до вищої школи, тож спочатку він зумів добитися направлення на навчання на двохрічні курси для дорослих при педінституті в м. Глухові, куди він потрапив у серпні 1921 р. і навчався до червня 1923 р. З переліку предметів зрозуміло, що там здобували досить елементарну освіту і навчання потрібно було В.Голобуцькому заради свідоцтва, яке давало йому формальне право на вступ до вnz²⁶. Цікаво, що вже в анкеті 1921 р. для подання на глухівські курси В.Голобуцький прибїг до стратегії маскуваннн, втаємничивши своє соціальне походження, вказавши, що він із службовців²⁷.

Проте, у 1922 р. більшовики запровадили більш суворі й жорсткі

---

¹⁹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 10.

²⁰ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Од. зб. 87. – Арк. 95

²¹ Там само. – Арк. 3 5.

²² Государственный архив Ростовской (-на-Дону) области (ГАРО). – Ф. 46. – Оп. 7 – Ед. хр. 1244. – Л. 19.

²³ Приватний архів автора. – Інформація записана С.Л. Юсовим 8.05.2007 р. у м. Києві від П.В.Голобуцького.

²⁴ ГАРО. – Ф. 46. – Оп. 7 – Ед. хр. 1244. – Л. 18(об.).

²⁵ Там же.

²⁶ ДАЧО. – Ф. р-942. – Оп. 1. – Од. зб. 5157. – Арк. 2.

²⁷ Там само. – Арк. 3–3(зв.); див.: *Рябенко О.* Конструювання пролетарської ідентичності. – С. 108–110.

політичні вимоги стосовно пролетаризації внз. Система набору до останніх, як відзначає О.Рожков, «була сконструйована таким чином, що вступ туди здійснювався здебільшого через організації, в кожній з яких знаходилися «очі й вуха» ДПУ»²⁸. В тих умовах, як слушно відмічає О.Рябченко, «особисту історію потрібно було пристосовувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб потаємне не стало явним». Від цього залежала не тільки можливість отримання освіти, але і життя людини²⁹. Тому, як згадував С.Голіцин, молоді люди без зайвих сумнівів відповідали: «батько – службовець, мати домогосподарка»³⁰.

Для отримання відрядження до внз необхідно було заповнити опитувальний лист, подаючи докладні відомості про своє походження і політичні симпатії, матеріальне положення сім'ї тощо. Очевидно тому В.Голобуцький не намагався поступити до внз, а по закінченні курсів рік перебивався випадковими підробітками, в основному даючи приватні уроки³¹. Втім, син історика – П.Голобуцький – стверджує, що батько все ж таки пробував (безуспішно) вступити до Київського університету³².

У 1924 р. місцева влада огульно звинуватила його батька – О.Голобуцького, парафіального священика в с. Мутин – у викраденні церковної книги і запроторила на рік до тюрми, після виходу з якої о. Олексій вже не зміг повернутися до ієрейського служіння, і був вимушений зайнятися виключно селянською працею, отримавши, за іронією долі, наділ з колишніх земель поміщиків Іванових³³. Ці обставини, вочевидь, підштовхнули В.Голобуцького до більшого прикладання зусиль з засекречування свого соціального походження задля того, щоб мати можливість, відтак, поступити до внз. Одним із елементарних засібів стратегії соціального маскуванню – був засіб перманентної міграції, тобто – здійснювати переїзди з місця на місце. Цей засіб дозволяв звести до мінімуму шанси викриття з боку родичів, знайомих тощо³⁴. Втім, найкращою стратегією, (яка була ефективнішою у поєднанні з першою), все ж таки було творення потрібних віх «радянської» біографії або ж конструювання зміненої соціальної ідентичності³⁵, до котрої юнак (як і багато його сучасників «із соціально ворожих елементів») вже прибігав декілька років свого дорослого життя (з 1919 р.). Отже, потрібно було продовжувати працювати на значимих

---

²⁸ Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – С. 222.

²⁹ Рябченко О. Конструювання пролетарської ідентичності. – С. 109.

³⁰ С.Голіцин. Записки уцелевшего. – М., 2006. – С. 420. Цит. за: Рябченко О. Конструювання пролетарської ідентичності. – С. 109.

³¹ НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 320. – Арк. 138 (зв.).

³² Голобуцький П.В. Передмова: Вчений і книга. – С. 8.

³³ Приватний архів автора. – Інформація записана С.Л.Юсовим 8.05.2007 р. у м. Києві від П.В. Голобуцького.

³⁴ Пор.: Рябченко О. Конструювання пролетарської ідентичності. – С. 112.

³⁵ Там само. – С. 108.

ділянках комуністичного будівництва з одночасною зміною місця проживання. Однією з таких ділянок була робота завідувача хати-читальні.

У ті часи посада завідувача хатою-читальнею відкривала широкі можливості для агітації й пропаганди соціалістичних цінностей та радянського способу життя шляхом заохочення селян до читання радянських газет й іншої літератури. Втім, як показує питальник з діяльності хат-читалень Чернігівської губернії, цей заклад відрізнявся різноаспектними видами просвітницьких робіт³⁶. Як відзначає І.Куценко, основними формами роботи т. зв. «ізбачів» (та їх підопічних з селян) являлося читання в слух книг і періодики, співбесіди, лекції, доповіді. Значне розповсюдження мали політичні, атеїстичні, сільськогосподарські, театральні та інші гуртки. У хатах-читальнях селяни отримували поради і довідки з різних питань суспільного й господарського життя³⁷.

У жовтні 1924 р. В.Голобуцький зумів добитися від відділу народної освіти Ніжинського округу призначення на завідування хатою-читальнею в с. Безуглівка. Юнак вступив тут до лав комсомолу і відразу ж очолив місцеву первинну організацію, а з часом увійшов до складу районного комітету³⁸. І, дійсно, як вказує І.Куценко, через скрутне становище з кадрами, а здебільшого – і повну їх відсутність, завідувачами хат-читалень зазвичай ставали секретарі партійних або комсомольських осередків³⁹ (проте, в нашому випадку було навпаки).

У 1924 р. по всім комнезамам був розісланий обіжник, де регламентувався порядок перевірок всіх, хто мав намір поступати до внз і отримати «відрядження», з метою «усунення небажаного елемента, який може пролізти при командировці незаможних селян у внз»⁴⁰. Отже, справа з отриманням «путівки» для В.Голобуцького ускладнювалась. Однак, він зумів набути авторитет серед місцевого активу, оскільки йому вдалося роздобути від голови комнезаму А.Левенка надзвичайно важливу довідку про походження з сільської бідноти, без якої вступ до внз, запланований ним, був би неможливим⁴¹. Очевидно, що довідка була по-суті – фальшива, але, думаємо в цьому випадку, юнак обійшовся від виставляння еної кількості пляшок самогону «сільським вождям» та інших хабарів, як це робила значна частина його сучасників походженням із «соціально-ворожої» молоді⁴².

Проте, необхідно було отримати «відрядження», а для цього знову

---

³⁶ ДАЧО. – Ф. р-942. – Оп. 1. – Од. зб.4776. – 47 арк.

³⁷ Куценко И.Я. Революция и культура. Очерк истории борьбы партийной организации Северного Кавказа за осуществление культурной революции 1918–1932 гг. – Краснодар: Краснодарское книжное изд-во, 1973. – С. 116.

³⁸ Приватний архів П.В.Голобуцького. – Документ № 3. Характеристика члена Л. К. С. М. У. В. Голобуцького В. А. от 13 июня 1925 г. Бюро Райкома Л. К. С. М. У. Нежинского района. – Арк. 1.

³⁹ Куценко И.Я. Революция и культура. – С. 115.

⁴⁰ ДАЧО. – Ф. р-183. – Оп. 1. – Од. зб.166. – Арк. 22.

⁴¹ Приватний архів автора. – Інформація записана С.Л. Юсовим 9.11.2005 р. у м. Києві від П.В. Голобуцького.

⁴² Пор.: Рябченко О. Конструювання пролетарської ідентичності. – С. 111.

бажано було змінити місце проживання і з довідкою про походження з бідних селян (яка могла завжди бути виявленою фальшивою в Україні⁴³) поновити «боротьбу за вnz» у більш віддаленому місці від рідних пенатів, ніж Безуглівка. Так майбутній історик їде на Північний Кавказ.

Хоча В.Голобуцький вказує у своїх споминах (підкреслимо – написаних і опублікованих станом на 1960-ті рр.), що на Північний Кавказ він потрапив, захоплений романтикою, нам, через призму викладеного вище, видається правомірним допустити таке: юнак просто продовжив діяти згідно обраної ним вимушеної стратегії соціальної поведінки.

На Кавказі, враховуючи свій попередній досвід, молодий політпросвіт-працівник⁴⁴ влаштувався на аналогічну посаду завідувача хатою-читальнею в аулі Пчегатлукай Тахтумукаєвського району Адигейської автономної області⁴⁵. Саме на хаті-читальні «як на опорному пункті» базувалася перебудова роботи в адигейських аулах, згідно з радянських ідеологем⁴⁶.

Не дивлячись на те, що якраз у цьому, 1925 р., перша Північно-кавказька нарада політпросвітів вимагала ліквідувати сумішництво завідувачів хат-читальень⁴⁷, В.Голобуцький, як і в с. Безуглівці очолив в аулі первинну комсомольську організацію⁴⁸, що стала, як зазначає вчений у спогадах, активним провідником політики Компартії. Включився В.Голобуцький і в атеїстичну роботу, а також і тут створив театр. У опублікованих мемуарах В.Голобуцький пригадує, що більш за все його приваблювали соціальні науки, опанувати які на професійному рівні міг допомогти лише вnz. Утім, як показують віднайдені документи з головного адигейського архівосховища, В.Голобуцький запланував вступати на факультет радянського права Московського держуніверситету (МДУ)⁴⁹, тобто, на противагу тому, що вчений зазначає у спогадах, він хотів стати правником. Чому ж вчений не згадує у споминах, що хотів поступати в МДУ і стати юристом? Очевидно тому, що тоді йому прийшлося б пояснювати чому ж він це не зробив. А не зробив він це, як припускаємо, з такої причини: йому пояснили, чи він сам зрозумів, що поступаючи в

---

⁴³ Пор.: *Рябченко О.* Конструювання пролетарської ідентичності. – С. 110–111.

⁴⁴ Так він сам себе називає в анкеті, заповненій перед вступом до вишу. – Див.: ГАРО. – Ф. 46. – Оп. 7 – Ед. хр. 1244. – Л. 19.

⁴⁵ Национальный архив Республики Адыгея (НАРА). – Ф. Р-21. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 18; Там же. – Ед. хр. 95 – Л. 24.

⁴⁶ *Культурное строительство Адыгеи (1922–1937 гг.) / Сб. док. и мат. / [Сост.: Н.Ф.Ковальская, А.О.Ходетлев, Л.А.Подгамчук; под. ред. А.О.Хоретлева]. – Майкоп: Адыгейское книжное изд-во, 1958. – С. 99.*

⁴⁷ *Куценко И.Я.* Революция и культура. – С. 115.

⁴⁸ ЦГА СПб. – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4; Приватний архів П.В.Голобуцького. – Документ № 27/35. Справка, выданная т. Голобуцкому В.А. директором Межотраслевого комбината рабочего образования Городского района г. Грозный. 7 октября 1932 г. – Арк. 1.

⁴⁹ НАРА. – Ф. Р-21. – Оп. 1. – Ед. хр. 50. – Л. 40, 41, 73.

провідний ввз держави та ще й на таку спеціальність, як радянське право, він може не пройти більш суворіших перевірок щодо соціального походження. Навіть тут, в Адигеї, В.Голобуцький для того, щоб отримати «відрядження» до ввз спочатку проходив відбірну комісію, а потім ще й атестаційну⁵⁰.

Отже, вся названа вище комсомольська й політпросвітрова була вкрай необхідна В.Голобуцькому передусім аби отримати «відрядження» для вступу до ввз. Для того, щоб отримати таке «відрядження», потрібно було бути активістом, мати «правильне» соціальне походження й, окрім всього, ще забезпечитися з боку авторитетних поручителів⁵¹. Як уже говорилося, місцева влада надавала великого значення роботі хат-читалень. Тому цілком успішна діяльність В.Голобуцького на посаді «ізбача» не могла бути непоміченою керівництвом автономної області⁵². Ініціативний та енергійний організатор політосвітрова в аулі Пчегатлукай очолив у 1926 р. за сумісництвом і обліково-статистичний сектор Адигейського обкому ВЛКСМ⁵³.

Таким чином, маючи наміри вступити до ввз, В.Голобуцький активно проявив себе в політпросвітній і комсомольській діяльності, а тому заслужено домігся підтримки авторитетних поручителів. Він отримав «путівку в життя»⁵⁴ від політпросвіту Адигейського обласного відділу народної освіти (ОВНО), оскільки у відомчому підпорядкуванні цих структур знаходилися хати-читальні⁵⁵ і, окрім того, «відрядження» до ввз дав йому й місцевий обком комсомолу⁵⁶. Зазначимо, що в інформаційній довідці атестаційної комісії Адигейського ОВНО, В.Голобуцький згадується серед «відряджених» до ввз як син селянина⁵⁷, що, саме на той момент було правдою. Утім, соціальне походження залишалось його головною проблемою.

Регулюючи «класову чистоту» студентів, більшовики вимагали командувати до ввз політично благонадійних. Таке право і відповідні квоти як раз і мали названі радянські та комсомольські органи Адигейської автономної області⁵⁸. У той рік (1925), коли В.Голобуцький розпочав працювати в аулі Пчегатлукай, вакансії, наприклад, для «відряджуваних» до ввз від комсомольських органів у РРФСР складали 15 % від загального числа вступників⁵⁹.

---

⁵⁰ НАРА. – Ф. Р-21. – Оп. 1. – Ед. хр. 50. – Л. 40, 41.

⁵¹ Див., напр.: Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – С. 220.

⁵² Див., напр.: НАРА. – Ф. Р-21. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 129.

⁵³ Приватний архів П.В. Голобуцького. – Документ № 27/35.– Арк. 1.

⁵⁴ Саме так класифікує «відрядження» кубанський дослідник цього питання О. Рожков. – Див.: Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – С. 220.

⁵⁵ ГАРО. – Ф. 46. – Оп. 7 – Ед. хр. 1244. – Л. 19.

⁵⁶ Там же. – Л. 18.

⁵⁷ НАРА. – Ф. Р-21. – Оп. 1. – Ед. хр. 50. – Л. 73.

⁵⁸ Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – С. 219.

⁵⁹ Там же. – С. 215.

У анкеті, заповненій В.Голобуцьким перед вступом до Кубанський педінститут в 1926 р. вказано, що його сімейний стан навіть не лише «холостий», а ще й «одинокий», а це можна трактувати таким чином, що в нього немає родичів або ж він з ними не підтримував контактів. Також у анкеті вказано, що він з 15 років став жити самостійно; стосовно ж батьків, то про них в цих записах взагалі не згадується⁶⁰. Подібні дані в ті часи сповіщали і інші молоді люди аби уникнути прямої відповіді про зв'язок з «соціально-ворожими» родичами. Наприклад писали на кшталт: «батькі – службовці, померли» або «зв'язку з батьком не маю»⁶¹.

Питання анкети будувалися таким чином, щоби молода людина доводила радянську ідентичність⁶². На практиці, як вірно зауважує дослідник даної проблематики О.Рожков, нерідко ставалося так, що абітурієнт повинен був «дистанціюватися від свого справжнього походження, приховувати чи приписувати собі важливі віхи біографії для ідентичності «радянська людина»»⁶³. Відповідно поступив і В.Голобуцький. Утім, багато з його сучасників, що мали подібні проблеми, діяли більш радикально: вони просто зрікалися своїх батьків.

Варто наголосити, що історик ніколи *буквально* не відмовлявся від власних батьків. Навпаки, він не побоявся завдати собі проблем і врятував їх, а також і двох братів (Ігоря і Олексія) на початку 1930-х рр., коли їм загрожували репресії під час колективізації і в подальшому – упродовж всього життя підтримував з ними тісний зв'язок. Тому, цілком очевидно, що замовчування інформації стосовно справжнього соціального обличчя батьків було з боку В.Голобуцького вимушеним кроком, що мав на меті не створювати собі зайвих проблем при процесі отримання вищої освіти, настільки необхідної для подальшої кар'єри викладача й ученого, до чого він прагнув з молодих років⁶⁴. Мотивація подібних дій, повторимо, була властива і значній частині його сучасників.

Таким чином, майбутній учений зумів потрапити до вищого навчального закладу (хоча не до того і не на ту спеціальність, що він бажав). При цьому йому допомогло те, що він вдало приховував компрометуючі, звичайно – з точки зору більшовиків, дані власної біографії, а з іншого боку – отримав «відрядження» до внз, яке йому довелося заслужити енергійною роботою на комсомольській і політпросвітній «лініях» (згадаємо ще і роботу у військоматі та

---

⁶⁰ Див.: ГАРО. – Ф. 46. – Оп. 7 – Ед. хр. 1244. – Л. 19–19 (об.).

⁶¹ Рябченко О. Конструювання пролетарської ідентичності. – С. 110.

⁶² Там само. – С. 109.

⁶³ Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – С. 222.

⁶⁴ Див: Юсов С. Кристалізація наукових пріоритетів В. Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого // Український історичний збірник. – К.: ІУ НАНУ, 2005. – Вип. 8. – С. 468–470.

ревкомі). Отже, «боротьба за вnz» на першому етапі була В.Голобуцьким виграна.

Отже, відповідні події макроісторії примусили юнака вибрати (і вповні успішно реалізувати) адекватні соціальним викликам біографічні стратегії. Основні з них такі: міграції; маскування свого соціального походження; творення віх і рис радянської ідентичності.

УДК 351.751.5 (477)

Наталія Годун*

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД ЗА КІНО-ТЕАТРАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ НАПРИКІНЦІ 1920-х – 1930-х рр.

В статті розкривається політико-ідеологічний вплив на кіно-театральні заклади, висвітлено цензурну діяльність Всеукраїнського кіно-фото управління, Укрголовліт, науково-методичного сектору НКО УСРР наприкінці 1920-х – 1930-х рр.

Ключові слова: цензура, політична цензура, радянська система політичної цензури, політико-ідеологічний контроль, театральна цензура, органи цензури, тоталітарний режим, Головліт.

В статье раскрывается политико-идеологическое влияние на кинотеатральные заведения, освещена цензурная деятельность Всеукраинского кино-фото управления, Укрглавлита, научно-методического сектора НКО УССР.

Ключевые слова: цензура, политическая цензура, советская система политической цензуры, политико-идеологический контроль, театральная цензура, органы цензуры, тоталитарный режим, Главлит.

The article reveals the political and ideological influence on cinema-theater institutions, covers the censorship activities of Ukrainian cinema-photo directorate, Ukrholovlit, scientific and methodological NGO sector USSR in late 1920–1930.

Key words: Censorship, political censorship, soviet system of political censorship, political and ideological control, theatrical censorship, organs of censorship, totalitarian mode, Glavlit.

Тотальність системи партійно-радянської цензури зумовлена моноідеологією, її монополією в усіх галузях суспільного життя. Кіномистецтво і театральнo-видовищна галузь, які вирізнялися особливими можливостями впливу на формування свідомості людей, в умовах тоталітарного режиму були приречені на його політико-ідеологічне обслуговування. Метою статті є відтворити історію становлення політичної цензури в галузі кінематографії і театральнoго мистецтва УРСР, показати її функціональний і деструктивний вплив на культурні процеси в українському суспільстві, виявити його інституційний рівень розвитку. Завданням є показати діяльність політичної

---

* **Годун Наталія** – к. і. н., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Інституту землевпорядкування та інформаційних технологій при Національному авіаційному університеті.

цензури в галузі театрального мистецтва та кінематографії, з'ясувати специфіку діяльності політичної цензури за кінотеатральними установами, за репертуаром з боку художньо-мистецьких об'єднань, партійних органів, державних структур. Деяку інформацію з даної тематики знаходимо в працях російських істориків, таких як Т.М.Горяєва, Д.Л.Бабиченко, О.В.Майорова, Л.В.Максименкова¹. Стосовно вітчизняної історіографії, то у 2006 р. вийшла монографія О.П.Рабенчука про діяльність Робітничо-селянської інспекції в галузі культурного життя України 1920–1934 рр. Дослідник показав робітлінспекційний нагляд за сферою освіти, книговидавництва та масової інформації, за діяльністю культосвітніх закладів та кінематографом, але через діяльність НК РСІ². Історії становлення органів політичної цензури в Україні 20–30-х рр. присвячена дисертаційна робота В.А.Бабюха³, котрий звернув увагу на історію формування системи політичної цензури в Україні 20–30-х рр., але не виокремив проблемно-тематичні пріоритети дослідження, обравши хронологічний та вибірковий принципи.

Якщо партійні комітети формували ідеологію та займалися її пропагандою, то органи радянської влади забезпечували реалізацію, тобто, створення конкретних організаційних форм – кіностудій, театрів, консерваторій. Основним політцензором в галузі освіти та культури були відповідні структурні підрозділи Наркомосу – Всеукраїнське кіно-фото управління, Укрголовліт, науково-методичний сектор тощо. Наприкінці 1920-х рр., як зазначалося в постанові колегії НК РСІ УСРР про наслідки обстеження кінофікації та діяльності ВУФКу, існувала тенденція до об'єднання кінематографії окремих республік у всесоюзну кіноорганізацію, але кіносправа залишилася підконтрольною Наркомосу. Головрепертком РСФРР обмежував показ фільмів на території Росії, а ленінградська кінокритика була надто прискіпливою і «необ'єктивною» в оцінці продукції ВУФКу⁴. Колегія НК РСІ звернула увагу худрад при худвідділах правління ВУФКу на необхідність «...держати в основному курс на масову художню і ідеологічно витриману фільму», а також на те, що «...імпортується багато фільмів із закордону, яких ні в якому разі не

---

¹ *Горяева Т.П.* Советская журналистика как исторический источник // Тезисы V Всесоюзной конференции // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения. – К.: Киевский госуниверситет, 1990; *Горяева Т.М.* История советской политической цензуры 1917–1991 гг.: Автореф. дис... доктора ист. наук. – М.: 2000. *Бабиченко Д.Л.* Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. – М., 1994; *Майорова О.В.* Литературная цензура и проблемы становления «русской идеи» в художественно-публицистическом процессе XIX–XX веков: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Краснодар, 2006; *Максименков Л.В.* Сумбур вместо музыки. Сталинская культурная революция 1936–1938. – М, 1997.

² *Рабенчук О.П.* Робітничо-селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920–1934 рр.). – К.: ПУ НАНУ, 2006.

³ *Бабюх В.А.* Політична цензура в Україні в 1920-1930-х рр.: Автореферат дис... канд. іст. наук – К., 2007.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 539 (НК РСІ УСРР). – Оп. 7. – Спр. 1180. – Документи про розвиток кінематографії в УСРР і обстеження роботи ВУФКУ. – 1929. – Арк. 17.

можна демонструвати на радянському екрані»⁵. Наркомат робітничо-селянської інспекції, очолюваний В.П.Затонським, фактично переймався повноваженням органів політичної цензури. «З метою забезпечення ідеологічної витриманості кінопродукції, – підкреслювалося в постанові НК РСІ УСРР від 13 червня 1929 р., – залишити за ВУФКУ попереднє затвердження сценаріїв або лібрето»⁶. Отже, судячи з постанови контрольно-ревізійного наркомату, яким був НК РСІ, ВУФКу залишався основною установою кіноцензури в УСРР. Існувала навіть посада – «інспектор – інструктор радкіно»⁷, а також «радянська фільмова ідеологія»⁸.

20 вересня 1929 р. правління ВУФКу надіслало до ЦК КП(б)У доповідну записку, яка була своєрідним звітом про політично-ідеологічну роботу. «Основною роботою ВУФКу за відчитний період, – підкреслювалося в ній, – було переведення правильного художньо-ідеологічного керівництва на виробництві»⁹. Управління, яке організаційно перебувало в складі Наркомосу, обслуговувало «фільмою» 70 млн. глядачів лише в Україні, випускаючи до 70 картин¹⁰. Політсектор Наркомзему УСРР інформував партійні органи про те, що на «колгоспний екран» відправляють переважно радянські кінокартини, а іноземні лише на замовлення начальників політвідділів з «...числа рекомендованих»¹¹. Траплялося, коли рекомендовані кінокартини, деякі політвідділи знімали з демонстрації, у тому числі і фільм «Земля» О.Довженка. За творчою діяльністю українського кінорежисера слідкували партійні та карально-репресивні органи, які відстежували ідейно-політичні акценти в його фільмах, а також національно-духовні мотиви і сюжети. Сучасні історико-документальні дослідження творчої біографії Довженка, які базуються на маловідомих архівних джерелах, переконливо доводять той факт, що об'єктом політичної цензури були не лише кінотвори українського режисера, а кожен день його повсякденного життя¹². Його біографії присвячено декілька ґрунтовних монографій українських та зарубіжних дослідників¹³.

Початок 1930-х рр., крім радикальної сталінської реконструкції соціально-економічних основ суспільних відносин, тобто політики розкуркулення та

---

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 539 (НК РСІ УСРР). – Оп. 7. – Спр. 1180. – Арк. 18.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 539 (НК РСІ УСРР). – Оп. 7. – Спр. 1180. – Арк. 19.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 539 (НК РСІ УСРР). – Оп. 7. – Спр. 1170. – Документи про розвиток кінематографії в УСРР і обстеження роботи ВУФКУ. – 1928–1929. – 196 арк – Арк. 34.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 539 (НК РСІ УСРР). – Оп. 7. – Спр. 1180. – Арк. 96.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 539 (НК РСІ УСРР). – Оп. 7. – Спр. 1170. – Арк. 10.

¹⁰ Там само. – Арк. 11.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 539 (НК РСІ УСРР). – Оп. 7. – Спр. 1180. – Арк. 43.

¹² Безручко О. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 37–60.

¹³ Libor G.O. Dovzhenko Alexander A Lite in Soviet Film. – London BFI Publishing, 2002. – 309 p.

масової колективізації, ідеологічним забезпеченням яких займалися партійні органи, пов'язані з появою звукового кіно. Ця обставина, на думку російських дослідників, викликала особливий стимул для «цензурного гніту» та «поліцейського контролю»¹⁴. Кіно стало словесно-текстовим мистецтвом, до творення якого залучалися письменники, сценаристи, кінодраматурги, режисери, відтак з'явився фактор персональної відповідальності за той чи інший твір. Для контролю за її підготовкою була створена кінокомісія при оргбюро ЦК ВКП(б), яку очолював О.С.Бубнов. 12 квітня 1932 р. він писав Л.М.Кагановичу про затвердження кінокомісією переліку тем для великих художніх кінокартин, а також списку письменників, сценаристів і кінорежисерів, які «...повинні бути залучені до роботи над зазначеними кінокартинами»¹⁵. Визначили 15 тем для великих кінополотен (про Далекий Схід, Ленінград, Царицин, про комсомол, про індустріалізацію і соціалістичну переробку сільського господарства, про капіталізм і соціалізм, про піонерів, про фізкультуру, про партію і робітничий клас тощо), а також затвердили персональний список письменників, серед яких були – О.Фадєєв, Б.Лавренєв, М.Тихонов, Вс.Іванов, М.Шолохов, М.Кольцов, К.Федін, Д.Бедний, В.Катаєв, С.Маршак, К.Чуковський, О.Горький, О.Серафимович та інші, у тому числі українські – І.Микитенко, А.Любченко. До режисерського корпусу рекомендували відомих майстрів радянського кіно – О.П.Довженка, В.І.Пудовкіна, С.Д.Васильєва та Г.М.Васильєва, С.І.Юткевича, І.О.Пир'єва, але без С.М.Ейзенштейна. За виробництвом кожної кінокартини слідкував відповідальний склад комісії. До першого списку потрапили П.П. Постишев, О.Фадєєв, начальник Головного управління кінофотопромисловості при РНК СРСР Б.З.Шумяцький, а таких списків було 15, тобто відповідно до переліку тем. Наприклад, до складу комісії, яка контролювала підготовку фільмів про піонерів, входили Л.М.Каганович, Н.К.Крупська, С.Т.Шацький, С.Маршак¹⁶.

1 липня 1933 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про затвердження статуту Всеукраїнського тресту кіно-фото-промисловості УСРР» (Українфільм), котрий підпорядковувався безпосередньо уряду, але був самостійною господарською установою, яка діяла на принципах госпрозрахунку¹⁷. «Українфільм» займався виробництвом художніх, науково-навчальних, технічних, агрономічних картин, хроніко-документальними фільмами, розвитком та використанням кіномережі, плануванням та регулюванням фотосправи в Україні, «...здійсненням методичного нагляду й керівництва масовою роботою навчального кіно»¹⁸. Художньо-ідеологічну роботу тресту забезпечувала художня рада, яка діяла під керівництвом Наркомосу, тобто його контроль зали-

---

¹⁴ Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы / Состав.: К.М.Андерсен, Л.В.Максименков (отв. сост.). Ред. Г.А. Бондарева. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 63.

¹⁵ Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. – С. 196

¹⁶ Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. – С. 173

¹⁷ 33 УСРР. – 1933. – № 41. – Арк. 528–529.

¹⁸ 33 УСРР. – 1933. – № 41. – Арк. 528–529.

шився, хоча ВУФКУ було реорганізовано шляхом створення «Українфільму».

На середину 30-х рр. склалася ситуація, коли за виготовленням кінокартин слідували Головрепертком, Комісія держконтролю при РНК СРСР, Комісія оргбюро ЦК ВКП(б), ГУКФ, тому між ними виникали «конфлікти повноважень», хоча політико-ідеологічний вплив відділу культури і пропаганди ЦК ВКП(б), яким завідував О.І.Стецький, був найвагоміший. 17 грудня 1934 р. він звернувся з доповідною запискою до Сталіна і Молотова про необхідність ліквідації кінокомісії, яка пропрацювала два роки і виконала своє завдання, переглянувши 150 сценаріїв картин, надавши більше самостійності ГУФК. Керівник комісії висловився за її ліквідацію, за доручення «...відділу культури і пропаганди ленінізму і в подальшому проглядати та затверджувати плани і сценарії кінокартин, готові кінокартини і залучати до створення картин кращих письменників»¹⁹. Незважаючи на реорганізацію цього відділу ЦК партії у травні 1935 р., внаслідок якої виник відділ культурно-освітньої роботи, партійний контроль за кінокартинами, режисерами, сценаріями, театрами залишався. Новостворений відділ очолив О.С.Щербаков, котрий безпосередньо впливав на ідеологію радянського кіно. Він формував репертуар художніх фільмів для дітей, вимагав від керівництва союзних республік посилити пильність за підготовкою дитячих кінокартин, займався розвитком кінофікації села, критикував роботу ГУКФ.

Якщо Комісія державного контролю при РНК СРСР слідувала за дотриманням організаційно-фінансових норм та бюджетних витрат, то інші партійно-радянські структури займалися функціями органів політичної цензури. Зокрема, голова Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР П.М.Керженцев інформував Молотова 29 серпня 1936 р. про те, що «...28 серпня, повернувшись із Києва, і одержавши Вашу шифровку про фільм «Гармонь», я дав розпорядження Головному управлінню по контролю за репертуаром про негайну заборону цієї картини і вилучення її з прокату»²⁰. Взаємодія системи державного і партійного контролю свідчила про тотальність органів радянської політичної цензури.

Радикальним методом роботи кіноцензури було виявлення та вилучення картин з кінопрокату. Основною причиною таких дій була зміна політико-ідеологічної ситуації в країні, «шкідництво контрреволюціонерів», арешт високопосадовців. 4 грудня 1937 р. відділ культурно-освітньої роботи ЦК ВКП(б) просив А.Жданова дозволу на вилучення звукового фільму з доповіддю Сталіна, позаяк там був кадр з арештованим В.І.Межлауком. «Сьогодні стало відомо про арешт Межлаука, – зазначалося у доповідній записці, – котрий демонструється у низці кадрів цього фільму. Ця обставина висуває необхідність вилучення фільму з екрану для його переробки. З другого боку, зняття фільму з доповіддю тов. Сталіна у такий відповідальний момент підго-

---

¹⁹ Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. – С. 252.

²⁰ Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. – С. 344.

товки до виборів, безсумнівно, викличе всілякі судження»²¹. Того ж самого дня Шумяцький скаржився Сталіну і Молотову на Головний репертуарний комітет (ГУК) при Всесоюзному комітеті мистецтв при РНК СРСР, котрий не видав дозволу на показ художніх фільмів «Балтийцы», «Остров сокровищ», «Наталка Полтавка», «Шахтеры»²². Основним мотивом заборони перелічених кінокартин було те, що багатьох акторів репресували.

Одночасно з функціонуванням кіноцензури відбувався політико-ідеологічний нагляд за діяльністю театрів, особливо за репертуаром вистав та виконанням музичних творів. Його здійснювали відповідні підрозділи Наркомосу, особливо протягом першої половини 1930-х рр. – до створення 8 лютого 1936 р. Українського управління у справах мистецтв при РНК УСРР, яке керувало діяльністю театрів, музичних, художньо-живописних, скульптурних закладів, відтак до його підпорядкування потрапили установи Наркомосу, що раніше займалися цими проблемами²³. Начальником Управління мистецтв при РНК УСРР призначили тоді А.А.Хвилю²⁴, котрий мав досвід роботи на посаді політичного цензора в ЦК КП(б)У та в НКО УСРР.

Протягом 1928–1936 рр. основним цензором у справі театрального мистецтва був сектор мистецтв Укрголовліту при НКО УСРР. На його базі діяв Вищий репертуарний комітет, яким керував завідувач сектору мистецтв. 25 квітня 1931 р. він видав розпорядження «Про порядок видавання дозволу на театральні вистави», у якому зазначалося, що «...сектор мистецтв, зважаючи на це все, пропонує РВК та міськрадам ні в якому разі не давати дозволу будь-яким театрgrupам, колективам та театрам, що не мають відповідного дозволу сектору мистецтв»²⁵. Райвиконкоми та міськради, тобто їх відділи народної освіти, видавали дозволи на вистави, тому Репертком Наркомосу заборонив подібні дії. Жодний театр, ансамбль не мав права на ту чи іншу виставу або концерт без дозволу сектору мистецтв. Типовий статут державного театру та їх об'єднань, затверджений 30 листопада 1931 р., регламентував їх художньо-мистецьку діяльність. «Державний театр (об'єднання) в царині ідеологічній, художній та політичній, – наголошувалося в статуті, – підлягає безпосередньому керівництву і контролю НКО УСРР»²⁶. Фактично Наркомос УСРР затверджував і звільняв директорів, художнього керівника і голову ради театру, схвалював репертуар, рекомендував основних виконавців. Вищий репертуарний комітет встановив перелік категорій драматургічних творів за літерами: «А» – класичні п'єси; «Б» – п'єси «...ідеологічно витримані й дозволені до вистави скрізь», «В» – «...дозволені до вистави скрізь лише з тою умовою, що міськ або райрепертком перевірів постанову»; «Г» –

²¹ Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. – С. 446.

²² Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. – С. 447.

²³ СЗ УССР. – 1936. – № 6. – Ст. 24.

²⁴ ЗЗ УСРР. – 1936. – № 10. – Арт. 48.

²⁵ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 25–26. – Арт. 288.

²⁶ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 2. – Арт. 28.

«призначені переважно для робітничих та сільських театрів»²⁷. Репертком заборонив п'єси Я.Гашека «Вероніка», «Дон Кіхот із Еттенгайму», О.Дашкевича «Зрадник», С.Кривоноса «Ворожий елемент», П.Резнікова «Земля гуде», а до категорій «А», «Б», «Г» зарахував п'єси О.Афіногорова «Вовча тропа», О.Вишні «Запорожець за Дунаєм», А.Головка «Бур'ян», В.Катаєва «Авангард», М.Куліша «97», «Мина Мазайло», І.Микитенка «Диктатура», Г.Мізюн «Ворошиловці», О. Корнійчука «Кам'яний острів», М.Ірчана «Родина щиткарів». Вищий репертуарний комітет (ВРК) розглядав «п'єси російського репертуару, дозволивши їх постановку: В.Мамонтова «Держи язик за зубами – враг слідить за нами», Я.Мамонтова «Его собственность», «Княгиня Виктория», В.Маяковського «Баня»²⁸, а також В.Вишневецького «Первая конная», О.Афіногорова «На переломе», Б.Андрєєва «Третий фронт», Б.Волчіна «Вызов»²⁹. Від театрів вимагали дотримуватися правил оформлення програм, афіш із зазначенням назви твору, прізвища автора або перекладача.

19 вересня 1931 р. Миколаївський відділ народної освіти звернувся до Укрголовліту за порадою стосовно дозволу виконувати акторам роль у виставах, які були заборонені, позаяк Головліт РСФРР заборонив. Вищий репертуарний комітет пояснив, що дозволи видає лише сектор мистецтв Укрголовліту³⁰. Органи літконтролю слідкували за змістом тестової частини тих чи інших творів, а дозвіл на їх публічне виконання видавав ВРК.

Наркомос, здійснюючи політичний контроль за репертуаром та діяльністю театрів, постійно радився з партійними органами, інформував їх про стан справ на «театральному фронті». Взаємодія партійних і державних органів були характерними для функціонування політцензури.

Її контролю підлягали і музичні твори. Так, у 1931 р. наркомос УСРР видав циркуляр «До всіх театрів, що проводять свою роботу на терені УСРР», який стосувався візування музично-театральних творів. «Запроваджуючи систему єдиного художньо-політичного контролю над музичним репертуаром по всіх театрах УСРР, – наголошувалося в циркулярові, – сектор мистецтв Наркомосвіти констатує, що і до цього часу деякі дирекції театрів замовляють композиторам різну музику (опери, музкомедії, музику до п'єс) та прилюдно її демонструють, не маючи дозволу та відповідної візи на цих творах Вищого Музичного Комітету»³¹. Музичні твори надсилалися у 2-х примірниках до сектору мистецтв, які розглядав референт з питань музичного репертуару, відтак «...жодний музичний театральний твір не повинен прилюдно демонструватися до офіційного дозволу та відповідної візи Вищого Музичного

---

²⁷ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 15. – Арт. 165.

²⁸ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 24. – Арт. 275.

²⁹ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 20. – Арт. 213.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 594.

³¹ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 11. – Арт. 137.

комітету»³². Його рішення виконували Українська філармонія та інші музичні заклади та установи, згідно «Порядку контролю репертуару музично-концертних виступів»³³. На сторінках «Бюлетеня НКО УСРР» друкували перелік дозволених і заборонених музичних творів. До рекомендованих належали пісні – «Пісня незаможників», «Комунівська веснянка», «За золотий врожай», «Урожайний марш», «Колгоспівська» Ф.Богданова, «Криворіжжя», «Дніпрельстан», «Комуна» В.Борисова, «У похід», «Марш сельбудів» П.Козицького, «За кращий врожай», М.Коляди, «Тракторист» А.Лебединця, а до заборонених віднесли масову пісню Л.Ревуцького «Ударник», «Фантазію на галицькі теми» В.Грудіна³⁴. Музрепертуар розглядався на засіданні культпропвідділу ЦК КП(б)У 9 березня 1933 р., учасники якого визнали «...низький ідейно-художній рівень» роботи столичної музкомедії у Харкові. «Це водночас свідчить і за те, що система державного контролю в особі Головреперткому настільки недосконала, що останньому доводиться постфактум у той чи той спосіб кваліфікувати вже готову виставу»³⁵. Отже, незважаючи на організаційно-функціональну самодіяльність, яку мав Наркомос та його структурні підрозділи, Головрепертком, тобто сектор мистецтв, залишався підзвітним партійним органам.

Український Головрепертком запозичив основні положення Головного управління по контролю за видовищами та репертуаром НКО РСФРР від 1934 р., відтак дозволяв або забороняв виставу, прилюдне виконання драматичних, музичних та хореографічних творів, циркових та естрадних програм, запис та випуск грамофонних платівок, ввіз та вивіз музичних творів, кінокартин, займався реєстрацією стаціонарних і пересувних видовищних установ, здійснював контроль за їх діяльністю, вилучаючи будь-які твори, які мали агітацію та пропаганду проти радянської влади, розповсюджували державну таємницю, підбурювали націоналістичний та релігійний фанатизм, були «ідеологічно невитримані та «антихудожні»³⁶. Головрепертком мав право і повноваження: вилучати з обігу твори, заборонені до виконання; контролювати репертуар всіх видовищних закладів та прилюдне виконання всіх драматичних, музичних і хореографічних творів; закривати за рішеннями адміністративних та судових органів видовищні установи; притягати посадовців до судової відповідальності за невиконання вимог Головреперткому; видавати правила, інструкції та розпорядження.

29 квітня 1935 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про утворення Головного управління за видовищами й репертуаром»[243], яка абсолютно повторювала основні функції Головреперткому НКО РСФРР. В апаратах

---

³² Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 11. – Арт. 137.

³³ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 30. – Арт. 335.

³⁴ Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 17. – Арт. 177.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1170. – Арк. 34.

³⁶ История советской политической цензуры. Документы и комментарии / Отв. сост., предисл. и коммент Т.М.Горяева. – М.: РОССПЗН, 1997. – 672 с. – С. 62.

облвно діяли обласні управління контролю за видовищами та репертуаром, в містах та при РАТАУ – уповноважені.

Створення Комітету у справах мистецтв при РНК УСРР, очолюваного протягом 1936–1937 рр. А.Хвилею, означало посилення державного контролю за видовищами, тому що він особисто пильнував за «образотворчим фронтом», редагував та писав передмови до збірників пісень³⁷ та інших видань мистецького спрямування. 16 березня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про звільнення А. Хвилі з посади начальника Управління мистецтв при РНК УСРР та директора Інституту фольклору³⁸. Восени 1937 р. проти Хвилі виступила періодична преса, якою він керував протягом 30-х рр. Так, 3 жовтня 1937 р. газета «Пролетарська правда» опублікувала «викривальну статтю» про «шкідницькі залишки» в Інституті фольклору АН УСРР, яким керував «...феодал інституту – фашист Хвиля»³⁹. Його звинувачували в тому, що співробітники наукової установи ігнорували «...такі теми, як народна творчість про Жовтень, Червону Армію, громадянську війну, оборону батьківщини», а в «...методології здійснювалася шкідницько-націоналістична лінія та відрив творчості українського народу від російського»⁴⁰. Терміни та оцінки, які Хвиля використовував проти української інтелігенції та республіканської номенклатури, були спрямовані проти нього восени 1937 р.

Політико-ідеологічний нагляд за театральним мистецтвом, видовищами та кінематографом здійснювали структурні підрозділи партійних та державних органів, особливо з появою звукового кіно, що спонукало їх до посилення «цензурного тиску». Без дозволу ЦК партії не виходила жодна кінокартина, а за її підготовкою, починаючи від написання сценарію, слідкували спеціальні тематичні комісії, членами яких, крім режисерів та письменників, були політики – Л.Каганович, П.Постишев та інші. Культпропвідділ ЦК КП(б)У, Головрепертком, кінокомісія оргбюро ЦК

ВКП(б), ГУКФ виявилися органами політичної кіноцензури, займаючись «вирізками» кадрів кіноплівок, вилученням картин з прокату тощо. Під партійним контролем перебували театри, а дозволи на постановку п'єс видавали політбюро ЦК партії та Вищий репертуарний комітет при НКО УСРР, тобто діяв подвійний партійно-державний політичний контроль.

---

³⁷ Збірник народних пісень // Літературна газета. – 1935. – 6 квітня.

³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 440. – Арк. 98.

³⁹ Грицутенко Ів., Кушнарєнко Д. Шкідницькі залишки в інституті фольклору // Пролетарська правда. – 1937. – 3 жовтня.

⁴⁰ Там само.

УДК 94(477) «1932/1936»

Микола Горох*

ІНОЗЕМНА ВАЛЮТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВАЛЮТНИХ НАДХОДЖЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає роль іноземної валюти в діяльності Чернігівської обласної контори «Торгсин». Особлива увага приділяється технології отримання іноземної валюти та виконанню валютного плану.

Ключові слова: Чернігівська обласна контора «Торгсин», іноземна валюта, валютний план.

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает роль иностранной валюты в деятельности Черниговской областной конторы «Торгсин». Особое внимание уделено технологии получения иностранной валюты и выполнению валютного плана.

Ключевые слова: Черниговская областная контора «Торгсин», иностранная валюта, валютный план.

In this article author using the wide circle of archived documents examines the role of foreign currency in activity of Chernihiv regional office of «Torgsin». The special attention is spared to technology of receiving foreign currency and fulfillment of currency plans.

Key words: Chernihiv regional office of «Torgsin», foreign currency, currency plans.

Декрети та постанови уряду періоду першої половини 1920-х років дозволили вільний обіг валютних цінностей в Радянському Союзі. Відповідно приватні особи отримали право володіти іноземною валютою. Проте незважаючи на це держава намагалася жорстко контролювати процес купівлі та продажу останньої. Монопольне право на подібні операції мав Держбанк. Уряд використовував найрізноманітніші заходи для недопущення перетворення іноземної валюти на альтернативу радянським знакам, які з середини 1920-х рр. почали стрімко знецінюватися. В кінці 1925 – на початку 1926 р. відбувається згортання легальних валютних операцій в країні та припиняється продаж інвалюти через банки. Виключенням були лише випадки обміну

---

* **Горох Микола** – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Науковий керівник – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Марочко В.І.

грошей для поїздки за кордон. На початку 1926 р. ОДПУ почало застосовувати репресії проти валютних маклерів та спекулянтів. По країні почали масово практикуватися арешти та обшуки з конфіскацією всієї виявленої валюти. Кардинальні зміни в діяльності валютного ринку відбулися після появи Всесоюзного об'єднання «Торгсин». В період його існування (18 червня 1930 – 1 лютого 1936 рр.)¹ уряд дозволив населенню використовувати валюту в якості засобу розрахунку всередині СРСР. Легальних способів поповнення населенням валютних накопичень, за виключенням грошових переказів, фактично не лишилося. Торгсин працював на поглинання всіх існуючих у людей цінностей.

На сьогодні історіографія «Торгсину» продовжує залишатися досить скромною. Вона обмежується однією монографією та кількома десятками статей. Основними дослідниками історії об'єднання є О.Осокіна², В.Марочко³, І.Павлова⁴, В.Толмацький⁵. Фактично недослідженою залишається регіональна історія організації. В даному напрямку, крім В.Марочки, працює О.Мельничук⁶. Фрагментарні відомості про діяльність філій «Торгсину» на Чернігівщині знаходимо в працях Т.Демченко⁷ та С.Сергєєвої⁸.

Дана стаття має на меті дослідити такий напрям діяльності Торгсину як «мобілізація» іноземної валюти. Об'єктом дослідження є Чернігівська обласна контора «Торгсин», а предметом – способи надходження валюти до торгових

---

¹ Осокіна Е.А. Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – №9. – С. 111.

² Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.; *Її ж:* Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С.113–124.; *Її ж:* Маслины для голодных // Родина. – 2009. – №8. – С. 131–133.; *Її ж:* Золото для индустриализации: «Торгсин». – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.

³ Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; *Його ж:* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Його ж:* Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63–77.

⁴ Павлова І.В. Торгсини в Западно-Сибирском крае // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.

⁵ Толмацький В. Время Торгсина // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66–69.

⁶ Мельничук О.Ю. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.19: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 99–105.; *Її ж:* Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 36. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 203–212.

⁷ Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2007. – 72 с.

⁸ Сергєєва С. Голодні 1932–1933 роки у Чернігові // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.11. – Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. – С. 59–68.

пунктів об'єднання, процедура їх прийому та ступінь виконання валютних планів облконторою. Запропонована розвідка базується на архівних матеріалах Чернігівської обласної контори «Торгсин», Наркомату зовнішньої торгівлі, Всеукраїнської контори «Торгсин», Міністерства державного контролю, що й до сьогодні залишаються маловідомими історичній науці та зберігаються в архівних установах Києва, Чернігова та Ніжина. Територіальні межі даного дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р.⁹, а хронологічні рамки – часом існування Чернігівської обласної контори (1932–1936 рр.)¹⁰.

Іноземна валюта до Торгсину потрапляла здебільшого двома шляхами: у вигляді грошових переказів, що надходили з-за кордону, та у вигляді готівки. Основним джерелом останньої певний проміжок часу виступали виключно іноземці, що працювали в СРСР або відвідували його у вигляді туристів чи моряків. Пізніше валюту почали активно приносити й радянські громадяни. Досить часто в документах іноземні гроші, на противагу радянським знакам, красномовно називали «ефективною» валютою.

Скуповуванням валюти опікувалися спеціальні валютні каси. Основним недоліком в їх роботі була відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників. Так, в жовтні 1932 р. касир Ніжинської крамниці М.Уманський був змушений звернутися до керівництва філії з проханням звільнити його з посади приймача іноземної валюти. Справа в тому, що він мав обіймати її доти, доки не буде підібрано на його місце кваліфікованого працівника. М.Уманський більш-менш розбирався лише в паперових американських доларах, натомість Київська контора вимагала приймати усю без виключення валюту. Жодних інструкцій чи альбомів зразків йому не надали, проте всі помилки вираховувалися з його заробітної плати¹¹.

Недостатній рівень освіти персоналу та залякування з боку керівництва об'єднання спричиняли зворотній результат. Працівники занадто перестраховувалися, а це безпосередньо відбивалося на виконанні валютного плану. Обласна контора регулярно одержувала повідомлення від філій про подібні явища. Наприклад, в Мені в лютому 1935 р. місцеве відділення Держбанку фактично не приймало американські долари, пояснюючи це відсутністю відповідних зразків¹². Подібні відмови були цілком слухними. Недостатня освіченість касирів та відсутність інформації про зовнішній вигляд грошей інших

---

⁹ Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941: Сб. документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 136.

¹⁰ *Горох М.* Становлення Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1932–1936 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 106–115.

¹¹ Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 37.

¹² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 67.

країн спричиняли численні непорозуміння. В першому номері інформаційного бюлетеня Правління В/О «Торгсин», що носив назву – «Торгсиновець», за 1933 р. ми надibuємо на статтю під назвою «Вместо банкноты – вырезка из книжки». В ній описувався випадок, коли касир одного з філіалів Держбанку прийняв замість банкноти номіналом в 5 канадських долари її зменшений знімок, що було вирізано зі збірника матеріалів по валюті¹³.

Сприятти активізації уваги та заохоченню касових працівників відповідально відноситися до своїх обов'язків (зокрема до виявлення фальшивих грошей) мало рішення В/О «Торгсин» від 17 червня 1933 р. За ним робітники системи, що виявляли підробку, одержували грошову премію¹⁴. Так, касирці Чернігівської крамниці № 1 Л.Бонч-Бруевич вдалося затримати вісім банкнот номіналом в один долар, які зловмисники намагалися видати за десять. На них вони замінили цифру один на десять, натомість напис англійською «один долар» майстри чомусь не переробили на «десять доларів». Схожий випадок було зафіксовано і в Ніжині¹⁵.

В філіях об'єднання далеко не завжди вистачало валюти дрібних номіналів для видачі здачі. Працівникам агентств за таких обставин рекомендувалося пропонувати покупцям одержувати здачу не грошима, а розрахунковими книжками «Торгсин». Найбільше подібних випадків фіксувалося в курортних пунктах, де було багато туристів-іноземців. Проте останні скаржилися на систематичне застосування подібної практики. Нестача розмінної валюти відчувалася і на Чернігівщині, про що свідчить звернення в середині липня 1933 р. керівника облконтори Е.Рудаєва до крамниць області. В ньому він прохав перевірити наявність дрібної валюти та в разі її відсутності – негайно звертатися до відділень Банку¹⁶.

Здавачі в обмін на «ефективну» валюту отримували чекову розрахункову книжку, яка прикріплюлася до крамниці видачі¹⁷. Лише в ній покупець мав право отоварюватися. Курс, за яким держава приймала у громадян через «Торгсин» іноземну валюту, був вигідним виключно для неї. Так, на середину листопада 1934 р. за долар США здавачі отримували 1 крб. 13 коп., за фунт стерлінгів – 5 крб. 71 коп., за сто австрійських шилінгів – 21 крб. 9 коп., а за сто німецьких марок – 45 крб. 98 коп.¹⁸. Натомість офіційний курс обміну валют в СРСР в першій половині 1930-х років мав наступний вигляд: за долар США давали 1 крб. 94 коп., за фунт стерлінгів – 7 крб. 60 коп., за сто німецьких марок – 46 крб.¹⁹.

---

¹³ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 229 зв.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 39.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2–3.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. Р-5599. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 105.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 32 зв.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р-5599. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 18.

¹⁹ *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.Осокина – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 549.

Центральне керівництво досить ретельно відносилося до моніторингу грошових надходжень об'єднання. Особливо прискіпливо це відбувалося в останній рік роботи Торгсину. Так, в листопаді 1935 р. Чернігівська крамниця мала щоденно надавати відомості про надходження інвалюти, а периферія – кожні 5 днів²⁰.

Крім іноземної валюти, об'єднання приймало дорожні чеки Держбанку. Надходили вони як від іноземних, так і від радянських громадян. Якщо під час покупки власник чеку витрачав не всю суму, то йому пропонували отримати залишок у радзнаках з розрахунку карбованець за карбованець. В разі відмови і бажання одержати здачу в «ефективній» валюті розрахунки здійснювалися за курсом продажу відповідної валюти Держбанку в цей день. Однак касир валютного пункту мав уважно вивчити поданий йому дорожній чек. Якщо на ньому значився проміжний передаточний напис на ім'я радянського громадянина, решту видавали виключно радянськими знаками²¹.

Крамницям категорично заборонялося продавати будь-які товари за радянську валюту. Подібні заборони стосувалися навіть зіпсованих товарів, які, згідно з розпорядженням голови Правління «Торгсин» А. Сташевського від 15 лютого 1933 р., необхідно було реалізовувати за інвалюту, але за зниженою ціною²². Винятком з правила був хіба що пайок для робітників об'єднання. Проте він відпускався за суттєво завищеною вартістю²³. Попри наявні заборони забезпечити їхнє цілковите виконання було неможливо. В першу чергу в ролі порушників виступало найвище керівництво Торгсину та представники місцевої влади²⁴. В травні 1933 р. в Новгород-Сіверському універмазі за радзнаки було придбано лимони, цигарки та цукор на загальну суму 89 крб. 25 коп. золотом. Відбувалося це без відома облконтори. Проте винних не покарали. Подібне, мабуть, пояснюється тим, що покупку здійснили згідно акту робітничо-селянської інспекції для місцевого розподільника²⁵. А ось директор Кролевецької крамниці в липні 1933 р. відпустив за радянські карбованці крупу обласному ДПУ²⁶.

Мобілізація іноземної валюти Чернігівською облконторою «Торгсин» мала хвилеподібну форму (таблиця 1). В кількісному відношенні значний сплеск активності відмічаємо в першому півріччі 1933 р. – 32,6 тис. крб. (22% всіх надходжень інвалюти) та в четвертому кварталі 1935 р. – 38,2 тис. крб. (25%). Особливу увагу до себе привертає останній показник. Левова частка цієї суми надійшла до валютних кас в другій половині листопада та першій половині грудня 1935 р. (відповідно 15,6 та 13,4 тис. крб.)²⁷. Цілком можливо,

---

²⁰ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 296.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 42б.

²² ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 40.

²³ ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 40.

²⁴ ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 95.

²⁵ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 100.

²⁶ ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 121.

²⁷ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 138, 163.

що даний феномен пояснюється наближенням моменту ліквідації об'єднання та бажанням людей обезпечити себе від майбутніх переслідувань НКВС.

Таблиця 1.

**Надходження іноземної валюти по Чернігівській обласній конторі
«Торгсин» (1932–1935 рр.), в тис. зол. крб.²⁸**

	1932		1933				1934				1935			
	3 квартал	4 квартал	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал
План	-	92,9	26,9	66,1	18,0	20,0	8,7	7,1	5,0	8,0	3,0 ²⁹	6,8	6,3	6,6
Виконано	3,6	2,9	17,8	14,8	12,6	8,6	9,7	4,8	6,0	9,6	7,6	5,4	8,5	38,2
Відсоток виконання	-	3,2	66,1	22,4	70,2	43,0	111,0	67,6	121,0	120,1	-	79,4	134,9	581,3

Населення Чернігівської області за 1932–1935 рр. віднесло до крамниць об'єднання іноземної валюти на загальну суму в 150 тис. крб. (в 1932 р. – 6,5 тис., в 1933 р. – 53,8 тис., в 1934 р. – 30,1 тис., в 1935 р. – 59,7 тис. крб.). Виконання плану відбувалося з перемінним успіхом. Починаючи з 1934 р. обласна контора почала здебільшого перевиконувати план. Керівництво В/О «Торгсин» сподівалося на роботу системи в подальшому тому розробляло відповідні перспективні плани мобілізації валюти. Так, в 1936 р. торгові пункти в Чернігові, Прилуках, Ніжині, Конотопі, Сновську та Ромнах мали прийняти від населення протягом року іноземної валюти на 15,0 тис. крб. (по 4,0 тис. крб. в перших трьох кварталах та 3,0 тис. крб. в четвертому)³⁰.

Основними постачальниками іноземної валюти в Україні в 1933 р. були Київська (32%), Одеська (27%) та Вінницька (19%) облконтори. Чернігівщина

²⁸ Побудовано автором за: ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1–5; Спр. 74. – Арк. 3, 16; Спр. 97. – Арк. 12, 20, 90, 129, 140, 146.; Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 98, 116.; Спр. 132. – Арк. 4, 7, 16.; Спр. 334. – Арк. 9.; Спр. 578. – Арк. 194, 195, 349.

²⁹ Відсутні дані за січень місяць.

³⁰ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 170.

в даному аспекті посідала останнє місце (2%). Питома вага інвалюти в надходженнях цінностей складала 11%. Нижчим цей показник був у чотирьох облконторах: Дніпропетровській (9%), Донецькій (6%), Харківській (5%) та Чернігівській (4%)³¹. В наступні роки спостерігаємо стрімке збільшення частки іноземної валюти в річному балансі Чернігівської облконтори з 4% в 1933 р. до майже 20% за підсумками 9 місяців 1935 р.³²

В 1933 р. третина всієї інвалюти надійшла до валютних кас Чернігівського відділення (крамниці в Чернігові, Добрянці та Острі), майже 30% до Роменського та Прилуцького (в Прилуках та Ічні), а 26% до Ніжинського (в Ніжині, Носівці та Бобровиці) та Конотопського відділень (в Конотопі, Бахмачі, Кролевці, Путивлі та Коропі)³³. Її питома вага по відділенням здебільшого перебувала в межах 3%–4%. Виключенням були лише Чернігівське та Конотопське відділення, де даний показник складав 5,6% та 2,7% відповідно³⁴. В першому півріччі 1935 р. іноземну валюту здавали здебільшого до валютних кас Чернігова, куди принесли 8,1 тис. крб., що склало 62%, або 20% всіх отриманих за цей час цінностей в місті³⁵. Десяту частину надходжень інвалюта складала й в підсумкових показниках Сновської та Новгород-Сіверської крамниць.

Таким чином, за 1932–1935 роки крамниці Торгсін в Чернігівській області «мобілізували» інвалюти на 150 тис. крб., що склало 7,2% всіх надходжень облконтори. На відміну від золота та срібла з року в рік спостерігалось зростання питомої ваги інвалюти в підсумкових показниках. В результаті в останній рік роботи Торгсину кожен п'ятий золотий карбованець, що надійшов до валютних кас в області мав інвалютне походження. Сподіватися на більше в переважно аграрній області з відсутністю великих міст, потужної промисловості та значного потоку туристів не доводилося.

---

³¹ Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 50.

³² Обраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 50.; ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1–5.; Спр. 74. – Арк. 3, 16.; Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 338.

³³ Обраховано автором за: ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 98, 116.; Спр. 132. – Арк. 4, 7, 16.; Спр. 334. – Арк. 9.

³⁴ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 185.

³⁵ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 194–195.

УДК 94 (477. 63) «1934/1935»

Наталя Романець*

ГОЛОД 1934–1935 рр. І РЕПРЕСІЇ

Досліджено роль репресій у здійсненні хлібозаготівельної кампанії 1934 р. на Дніпропетровщині.

Ключові слова: селянство, колгоспи, хлібозаготівлі, голод, репресії, політика.

Исследована роль репрессий в осуществлении хлебозаготовительной кампании 1934 г. на Днепропетровщине.

Ключевые слова: крестьянство, колхозы, хлебозаготовка, голод, репрессии, политика.

The research studies the repressive mechanism of the grain procurements in Dnepropetrovsk region in 1934.

Key words: peasantry, collective farms, grain procurements, famine, repression, policy.

Історія сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. невід’ємна від теми голоду, який перетворився на жахливу буденність у житті колективізованого села. Перші повідомлення про випадки голодування почали надходити від селян з моменту застосування надзвичайних заходів під час заготівельних кампаній наприкінці 20-х рр. У новоутворених колективних об’єднаннях без продуктів залишалися колгоспники, з якими не розраховувалися за трудовні. Жахливим апофеозом голодної трагедії українського села стали події 1933 р., детально досліджені вітчизняними й зарубіжними науковцями. Між тим документи свідчать, що селяни продовжували голодувати й в так званий «постголодоморний період». Документи ДПУ фіксують численні факти голодування, вживання сурогатів, голодних смертей у першій половині 1934 р. Так, на середину лютого 1934 р. «продовольчими труднощами» були охоплені 166 сел 46 районів республіки¹. У 1934 р. продовжували фіксуватися і випадки канібалізму: у січні у селі Лихівка Верхньодніпровського району, у липні – в колгоспі ім. XVII з’їзду Ленінської сільради № 1 Олександрійського району².

---

* **Романець Наталя** – к. і. н., доцент, докторант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. – Т. 4. 1934–1936 / Под ред В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 69.

² Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1494. – Арк. 213.

Голод 1934–1935 рр. на відміну від «великого мору» 1932–1933 рр. досі залишається білою плямою вітчизняної історії. Перші згадки про ті трагічні події з'явилися порівняно недавно в працях російських істориків Ю.Мошкова³ і В.Данилова⁴. Тому у даній науковій розвідці, підготовленій на основі архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, здійснено спробу дослідити роль репресій у хлібозаготівельній кампанії 1934 р., визначивши таким чином причини «продовольчих труднощів» 1934–1935 рр.

Головною причиною голоду 1934–1935 рр. стали складні погодні умови, через які південні регіони України втратили значну частину врожаю. Перші неприємності очікували на селян ще навесні 1934 р., коли з'ясувалося, що у Мелітопольському, Нововасилівському, Генічеському, Якимівському, Апостолівському, Сталіндорфському, Новотроїцькому, Високопільському, Ново-златопільському районах Дніпропетровської області загинуло від 25 до 50 % озимини. Загальні втрати озимини в області первищували 300 тис. гектарів⁵.

Щоб забезпечити запланований валовий збір зерна, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали Україну додатково засіяти пізніми зерновими культурами 900 тис. гектарів і виділили для цього насінневу позику розміром 22,5 тон⁶. На Дніпропетровщині пересіяли 130 тис. гектарів загиблої озимини. Додатково до плану в області засіяли ще 78 тис. гектарів зернових⁷. Для посіву проса й кукурудзи використовували низинні землі, плавні, ділянки лісу, паровий клин.

Але навесні в південних регіонах республіки почалася жаклива посуха, яка тривала все літо. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М.Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р.⁸ Посуха призвела до сплеску релігійних почуттів селянства. У різних регіонах України в цей час проводилися молебни «про дарування дощу». У деяких селах віруючі вимагали відкриття церков. У Костянтинівському районі селяни, щоб викликати дощ, відкопували на цвинтарі небіжчиків-утоплеників та лили на них воду⁹. Серед селян поширювалися чутки про

---

³ Мошков Ю.А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. – Т. 4. 1934–1936 / Под ред В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 16–19.

⁴ Данилов В. Введение / В.Данилов, Н.Верг, А.Берелович, Л.Самуэльсон// Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг./ Под ред А.Береловича, В.Данилова. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 31.

⁵ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1486. – Арк. 145, 148.

⁶ Трагедия советской деревни... – С. 109, 110.

⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 101.

⁸ Там само. – Арк. 128.

⁹ Там само. – Спр. 1593. – Арк. 18.

появу святих, які пророкували «кінець світу»¹⁰. У П'ятихатському районі було виявлено декілька «контрреволюційних листівок», автори яких попереджали про неминучість нового голоду¹¹.

Намагаючись врятувати врожай, партійне керівництво області вживало всі можливі заходи, зокрема, вимагало від місцевої влади забезпечити належне прополювання й поливання зернових. Але за допомогою численних директив покращити ситуацію не вдавалося. У багатьох колгоспах прополювальні й поливні роботи проводили формально «аби відзвітуватися», а не «підвищити врожай»¹². В результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів з гектару. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів¹³. В цілому, у 1934 р. валовий збір зерна на Дніпропетровщині порівняно з 1933 р. зменшився у 3,5 рази¹⁴.

Якщо неврожай 1934 р. став об'єктивною причиною голоду, то суб'єктивним фактором, який негативно вплинув на ситуацію в українському селі, був кризовий стан колгоспної системи в цілому. У 1934 р. 450 із 3 700 колективних об'єднань Дніпропетровщини вважалися відсталими¹⁵. Складне фінансове й господарське становище більшості колгоспів області визначалося взаємодією кількох чинників. По-перше, постійне вилучення у колгоспів «товарних лишків» серйозно перешкоджало їм налагодити розширене виробництво й обернулося тим, що у 1931–1933 рр. вони функціонували у режимі звичайного відтворення. До того ж в цей період набула поширення практика, коли різноманітні громадські і господарські організації (МТС, райвиконкоми, сільради, кооперація) постійно брали «в борг» у колгоспів «сільськогосподарську продукцію, гроші, майно» і своєчасно за них не розраховувалися. На 1 січня 1934 р. заборгованість 2 832 колгоспам області становила 16 млн. карбованців, що завдавало їм значних збитків¹⁶.

Іншою проблемою колгоспного сектора була погана організація господарсько-виробничої діяльності. Більшість колективів республіки не могли вирішити елементарні питання: кадрів, управління, трудової дисципліни, організації праці. Найгострішою серед них була кадрова проблема. Через перманентні чистки управлінської ланки у більшості колективів ні голови правління, ні бригадири на посадах довго не затримувалися. Їх зміщували або за неналежне виконання господарсько-політичних кампаній: посівної, зби-

---

¹⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг./ Под ред А.Береловича, В.Данилова. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 575–576.

¹¹ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 91. – Арк. 20; Спр. 95. – Арк. 3

¹² Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1469. – Арк. 33.

¹³ Там само. – Спр. 1488. – Арк. 4.

¹⁴ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 5.

¹⁶ Там само. – Арк. 34–35.

ральної, хлібо- і м'ясозаготівель, або за надмірну старанність, яка оберталася черговими «порушеннями революційної законності». Так, лише у Апостолівському районі під час посівної кампанії 1933 р. зняли з посад 5 голів сільрад, 10 голів колгоспів, 65 бригадирів і 12 рільників. Наступного року «за те, що не оволоділи труднощами в колгоспах», було замінено керівництво колективних об'єднань «3-й вирішальний», «Нове життя», «8 березня» Царичанського району¹⁷. У 1934 р. на Дніпропетровщині нараховувалося не більше 250 колгоспів, де голова правління працював більше 2-х років, і, як правило, ці колгоспи були найкращими в області¹⁸. В результаті на місцях склалася ситуація, коли управлінський апарат колгоспів, не роздумуючи, виконував будь-які вказівки «згори», навіть якщо вони шкодили справі.

Важливим фактором, який поряд з посухою зумовив низьку врожайність зернових культур, був примітивний рівень агротехніки у більшості колективних об'єднань республіки. Колективні господарства, як правило, не дотримувалися правильних сівобігів, погано обробляли землю й посіви. Так, у листопаді 1934 р. керівництво Дніпропетровщини визнавало, що більшість колективних об'єднань області сіяли зернові по зерновим 3–4 роки поспіль¹⁹. Через це за однакових погодних умов передові й відсталі колективні об'єднання збирали різні врожаї. Приміром, у Царичанському районі у колгоспі ім. Дмитрова середня врожайність зернових була наступною: озимої пшениці – 6 центнерів з гектару, жита – 2 центнери, кукурудза – 11 центнерів, а у сусідньому колгоспі «Жовтень» відповідно: 13 центнерів; 12 центнерів; 20 центнерів²⁰.

Колективним об'єднанням було важко дотримуватися правильних сівобігів, оскільки у період суцільної колективізації Кремль взяв курс на збільшення зерновиробництва за рахунок розширення посівних площ. Дослідники Р.Девіс і С.Віткрофт зазначають, що в 1931 р. в Україні «посіви досягли рекордної цифри в 28,9 млн. гектарів»²¹. Якщо ж прийняти до уваги дані Наркомзему, за якими площа всієї орної землі в Україні становила 29, 5 млн. гектарів, то виходить, що пари в республіці фактично зникли. Різке розширення посівних площ, яке не супроводжувалося запровадженням прогресивних сівозмін або внесенням достатньої кількості добрив, призвело до виснаження землі, наслідком чого було зменшення врожайності й збільшення захворювання рослин. Це підтверджують і слова М.Хатаєвича, який у листі до Й.Сталіна 11 червня 1934 р. писав, що пшениця, посіяна на парах, не зважаючи на посуху, «в 98 випадках із 100 не тільки повністю збереглася, але й дасть врожай ... не нижче середнього, а у більшості випадків – вище». Тому очільник області ставив «питання про необхідність максимального збіль-

¹⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1471. – Арк. 23, 35.

¹⁸ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 134.

¹⁹ Там само. – Спр. 1107. – Арк. 116.

²⁰ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 4.

²¹ Уиткрофт С.Г., Дэвис Р.У. Кризис в сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 99.

шення парового клину у нашому українському степу». Зокрема, на Дніпропетровщині він пропонував довести його до 800 тис. гектарів з відповідним зменшенням посівних площ²².

Негативно на рівень агротехніки колективних об'єднань республіки впливала і нестача робочих рук, особливо у степових регіонах. Так, у Генічеському районі на одного працездатного припадало 10, 03 гектара землі, Новотроїцькому – 10 гектарів, Нововасилівському – 7,4 гектари²³. Значними у 1934 р. залишалися і втрати зерна, які досягали 25–30% валового збору хлібу²⁴. Вони зумовлювалися, як загальною безгосподарністю: під час збору врожаю багато зерна залишалося на ланах, так і відсутністю належної боротьби з бур'янами й шкідниками.

Причиною голоду 1934–1935 рр. була й система хлібозаготівель, сформована в СРСР в період сталінської колективізації. Вітчизняні історики цілком слушно називають її «воєннокомуністичною», оскільки планові показники здачі зерна селянами й колективними об'єднаннями залежали не від розмірів врожаю та реальних можливостей сільського господарства, а визначалися потребами держави, яка здійснювала індустріалізацію. Не зважаючи на кризовий стан аграрного сектору й зменшення валового збору зерна у першій половині 1930-х рр., розміри заготівель постійно зростали, прирікаючи мешканців села на голодне існування. Отже, можна зробити висновок, що голод 1934–1935 рр. був зумовлений комплексом причин, які носили, як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1934 р. визначила план зернопоставок з врожаю 1934 р. для УСРР у розмірі 253 млн. пудів: 228 млн. для колгоспів і 25 млн. для одноосібників. Дніпропетровщина повинна була здати державі 57,2 млн. пудів²⁵. Під час встановлення врожайності зернових і валового збору зерна виникає конфлікт між керівництвом Дніпропетровської області і міжрайонними державними комісіями з визначення врожайності. Обком і облвиконком вважали, що «фактичний оптимальний господарський валовий збір семи зернових культур в колгоспах області не перевищує 60–64 млн. пудів». Але міжрайонні державні комісії надали зовсім інші данні: 89 млн. пудів. Причиною розходжень, ймовірно, було прагнення МДК «підтягнути» цифри до рівня, потрібного центральному керівництву держави. Так, за даними контрольних обмолотів, проведених самими МДК у 556 колгоспах області, середня врожайність зернових біля молотарки становила 3,1 центнерів з гектару. Але «нагору» МДК надали інші цифри – 4,24 центнери, що автоматично збільшило розмір валового збору зерна²⁶.

Якщо під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. опір доведенню

---

²² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1486. – Арк. 147–148.

²³ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1107. – Арк. 116.

²⁴ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 154.

²⁵ Трагедия советской деревни... – С. 67.

²⁶ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1488. – Арк. 65.

нереальних заготівельних планів демонструвала лише колгоспна і районна ланка управлінців, а обласне керівництво, не роздумуючи, виконувало всі вказівки «зверху», то у 1934 р. ситуація змінилася. Партійний очільник Дніпропетровщини почав прохати зменшення заготівельних планів з початку збиральної кампанії. Так, у листі до Й.Сталіна 14 липня 1934 р. М.Хатаєвич визнавав, що «врожай виявився гіршим, ніж він оцінював під час [червневого] пленуму ЦК ВКП(б)». За його розрахунками «за найбільшого тиску» область зможе «мобілізувати за зернопоставками не більше 36 пудів, а за натуроплатою – 10 млн. пудів», тобто невиконання плану «за зернопоставками склало б 21 млн. пудів, за натуроплатою – 8 млн. пудів». Намагаючись не розгнівати «кремлівського вождя», очільник області писав, що: «Ми, зрозуміло, зможемо вивезти й більше зерна, але тоді неминуче опинимося перед необхідністю масового завезення цього ж зерна назад, щоб забезпечити виконання плану сівби озимих у колгоспах з низьким врожаєм»²⁷.

22 червня 1934 р. обласна збиральна комісія навіть приймає особливу постанову, в якій пропонує «не форсувати хлібосдачу в районах і колгоспах з низьким врожаєм»²⁸. Таким рішенням обласне керівництво намагалося відкласти виконання хлібозаготівель до збору пізніх зернових культур, сподіваючись за їх рахунок перекрити нестачу ранніх зернових (пшениці, жита, ячміння). Можливо, очільники Дніпропетровщини сподівалися й на зменшення хлібозаготівельних планів, тому й застерігали місцевих можновладців від надмірного «рекордсменства».

Відповіддю Кремля на «саботаж хлібозаготівель» з боку Дніпропетровської влади стала спільна телеграма Й.Сталіна і В.Молотова, датована 27 червня 1934 р., яка скасувала постанову обласної збиральної комісії. Одночасно керівництву області була дана вказівка форсувати хлібосдачу, забезпечивши перевиконання липневого, серпневого і вересневого планів²⁹. Додамо, що сподівання керівництва Дніпропетровщини компенсувати неврожай ранніх зернових культур за рахунок проса, кукурудзи, бобових виявилися марними. Через посуху, яка тривала все літо, замість запланованих 20 млн. пудів вдалося зібрати лише 11–12 млн.³⁰

Реакцією республіканської влади на чергове прохання керівництва Дніпропетровської області зменшити хлібозаготівельний план була директива від 23 серпня 1934 р., в якій місцевим можновладцям заборонялося вести «будь-які дискусії навколо надання нових скидок». Одночасно ЦК КП(б)У і РНК УСРР попередило тих голів колгоспів, очільників районів і МТС, які зволікали із хлібоздачею, про застосування щодо них суворих заходів впливу³¹.

---

²⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1488. – Арк. 5.

²⁸ Там само. – Спр. 1469. – Арк. 56.

²⁹ Там само. – Спр. 1477. – Арк. 20.

³⁰ Там само. – Спр. 1467. – Арк. 156.

³¹ Там само. – Спр. 1484. – Арк. 61.

У постанові від 26 серпня 1934 р. риторика партійного керівництва республіки стає ще жорсткішою. Очільників райпарткомів і МТС Дніпропетровської області звинувачують в організованому саботажі хлібозаготівель, а їх дії порівнюють з «антидержавною практикою 1932 р.» керівництва Оріхівського району. ЦК КП(б)У вже відкрито погрожує місцевим функціонерам «масовими репресіями»³². Але чергове владне «попередження» не могло змінити ситуацію на краще. На початку вересня область фактично припиняє хлібосдачу.

У серпні 1934 р. «за вияв антидержавницьких тенденцій у хлібозаготівлях» було покарано перших місцевих функціонерів. 16 серпня Криворізька міськрада, міськпартком і політвідділ Ленінської МТС ухвалили рішення про зняття з посад і виключення з партії голів колгоспів «Перше травня» Максачова і «Нове життя» Верещака. 21 серпня зняли з роботи й віддали під суд голову комуни «Червоний плугатар» Широківської МТС Пономаренко. Рішенням ЦК КП(б)У було усунуто з посади й заступника секретаря Криворізького міськпарткому Олександрова³³. 10 вересня «за саботаж хлібозаготівель» було засуджено до позбавлення волі на терміни від 1 до 3 років правління артілі ім. Постишева Нікопольського району³⁴. Всього на 21 вересня 1934 р. за хлібозаготівельними справами в області було засуджено 1090 осіб, з них 43 голови колгоспу і 87 бригадирів. За місяць (з серпня по вересень) кількість засуджених збільшилася у двічі, що, на погляд обласної прокуратури, свідчило про «перетворення репресії на масову в деяких районах»³⁵. Так, органи НКВС і міліції знову почали заарештовувати без санкції прокурора, порушуючи тим самим встановлені законом процесуальні норми.

17 вересня обком та облвиконком ухвалюють рішення про проведення «суцільної перевірки зерна у всіх колгоспах Дніпропетровщини», що створювало передумови для масових обшуків зразка 1932–1933 рр. Але цього разу Кремль, мабуть усвідомивши, що тотальні труси не лише не дадуть потрібного хліба, а, навпаки, призведуть до шкідливих «політичних наслідків», примусив обласне керівництво відмовитися від запланованої акції, скасувавши рішення³⁶.

31 серпня 1934 р. Кремль нарешті зменшує хлібозаготівельний план України на 120 млн. пудів. З метою «підхльостування» регіональних керівників щодо безумовного виконання планових завдань, центр направляє на місця спецуповноважених. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відрядили в Україну Л.Кагановича³⁷. 6 вересня 1934 р. за його участі було підготовлено директиву

---

³² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1484. – Арк. 64 Зв.

³³ Там само. – Спр. 1447. – Арк. 79, 82, 84.

³⁴ Там само. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 129. – Арк. 576.

³⁵ Там само. – Ф. 2262. – Оп. 1 дод. – Спр. 3. – Арк. 4.

³⁶ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1869. – Арк. 31.

³⁷ Там само. – Спр. 1480. – Арк. 121.

ЦК КП(б) У і РНК УСРР, в якій обласному керівництву пропонувалося направити до районів, які зволікають із здачею зерна державі, членів бюро обкома і президії облвиконкома. Республіканська влада знову нагадала функціонерам районної ланки про можливість застосування щодо них репресій, якщо вони не змінять «ставлення до хлібозаготівель». При цьому директива прямо санкціонувала притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК несплатників хліба³⁸. Прагнення партійного й радянського керівництва країни за будь-яку ціну виконати хлібозаготівлі пояснюється тим, що з нового року Кремль планував скасувати карткову систему в містах.

Але незважаючи на вжиті заходи, південні регіони України виконати державні заготівельні плани не могли. Тому у центральній пресі починається кампанія цькування їх керівництва. Так, газета «Комуніст» «протягом 15 днів з номеру в номер» звинувачувала у сприянні саботажу хлібозаготівель партійних очільників Дніпропетровської області. Виправдовуючись, М.Хатаєвич був змушений визнати, що на середину вересня з більшості колгоспів вивезли все зерно, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів³⁹.

Те, що керівництво області вживало всіх можливих заходів аби виконати встановлені Кремлем заготівельні плани, засвідчують і норми вилучення зерна з гектару, які за врожайності у 3–3,5 центнерів у більшості колгоспів становили 1, 638 центнерів. Райони з кращою врожайністю – 4,5–5,5 центнерів здавали державі вже 2,5–3,5 центнерів з гектару⁴⁰. Такий показник товарності зерна з кожного гектару посівних площ, який сміливо можна назвати рекордним, був лише під час сумнозвісних заготівель 1932/33 р. Вилучаючи у колгоспів 50–60% врожаю, влада порушувала закон від 19 січня 1933 р., який встановлював, що обов'язкова поставка зерна не може перевищувати третини валового збору⁴¹.

Намагаючись забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, партійне керівництво республіки знову починає кампанію по боротьбі з втратами, приховуванням і крадіжками хліба. Цьому сприяла й позиція обласної влади, яка вважала, що на Дніпропетровщині «недопоказали і порозтягували приблизно 3–4% валового збору колосових хлібів»⁴². 27 липня 1934 р. ЦК КП(б)У «пропонує НКВС і прокуратурі протягом 5–6 днів організувати в кожній області 1–2 показових суди над крадіями хліба при перевезеннях із застосуванням до них закону від 7 серпня 1932 р.»⁴³. Лише з 1 по 25 вересня 1934 р. за цим видом злочинів до кримінальної відповідальності в області було притягнуто 41 особу, у яких вилучили 511 кілограмів зерна⁴⁴.

---

³⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1484. – Арк. 79 – 80.

³⁹ Там само. – Спр. 1467. – Арк. 128.

⁴⁰ Там само. – Арк. 132.

⁴¹ Зеленин І.Е. Был ли «колхозный неонэп»? // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 112.

⁴² Трагедия советской деревни... – С. 210.

⁴³ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 218.

⁴⁴ Там само. – Спр. 1498. – Арк. 83, 122.

Колгоспи зобов'язали організувати «підбирання всіх колосків», що залишилися на полі. 3 липня 1934 р. Дніпропетровський обком і облвиконком ухвалили відповідну постанову, у якій попередили «всіх голів колгоспів і ланкових, що в разі коли на 3–4 день після косовиці виявляться поля з незагребеними й незібраними колосками, їх буде притягнуто до найсуворішої відповідальності, як за розтрату колгоспного майна»⁴⁵. Так, до 3 років позбавлення волі і 4 років поразки у правах було засуджено М.Дубовенко, бригадира колгоспу «3-й вирішальний» Нікопольського району за те, що залишив неприбрані колоски на полі площею 7 гектарів⁴⁶.

Як і під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р., на Дніпропетровщині розгорнулася боротьба з таємним помелом зерна. Лише протягом однієї п'ятиденки вересня 1934 р. органи міліції вилучили у селян 39 ручних млинів і 21 круподерку. З 1 по 25 вересня 1934 р. було порушено 15 кримінальних справ, за якими до кримінальної відповідальності було притягнуто 16 осіб⁴⁷. Основними фігурантами цих справ були одноосібники. Одночасно здійснювалася боротьба з приховуванням хліба. Так, яма з зерном була виявлена на підвір'ї бідняка-одноосібника В.Біловола із села Ново-Спасівки Бердянського району, який «навмисно не виконував плана хлібоздачі»⁴⁸.

Важливим напрямком репресивної політики під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. була боротьба проти контрреволюційної агітації, до якої зараховувалися будь-які критичні висловлювання селян на адресу діючої влади. Зазначимо, що кількість «антирадянських розмов» у сільській місцевості в цей період значно зросла, оскільки мешканці села, які пережили жахливий голодомор 1933 р., прекрасно усвідомлювали до яких наслідків призведе тотальне вилучення сільгосппродукції у колгоспів та одноосібного сектора. 11 липня 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У навіть ухвалив спеціальну постанову, якою зобов'язав «районні партійні організації та політвідділи МТС, сільради та колгоспні парторганізації посилити боротьбу з агітацією куркульсько-ворожих елементів... проти хлібоздачі»⁴⁹. Органи ДПУ, в свою чергу, не лише відстежували «контрреволюційні» виступи селян, але й вживали заходи щодо покарання їх учасників. Так, під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. було засуджено до 3 років ув'язнення середняка О.Кануху з Мелітопольського району Дніпропетровської області за те, що «збирав у себе на квартирі колгоспників, серед яких говорив: «Потрібно кидати колгосп, оскільки весь хліб заберуть, а ви будете змушені голодувати»⁵⁰.

Поширеною була практика, коли «контрреволюційних агітаторів»

---

⁴⁵ Зоря. – 1934. – 4 липня.

⁴⁶ ДАДО.– Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 20.

⁴⁷ Там само. – Спр. 1498. – Арк. 126–127.

⁴⁸ Там само. – Арк. 130.

⁴⁹ Зоря. – 1934. – 12 липня.

⁵⁰ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 16.

додатково звинувачували ще й у безгосподарності, недбалості, крадіжках. Приміром, бригадирів артілі «Дніпробуд» Томаківського району Савело і Бузницького звинуватили у тому, що вони «підмовляли колгоспників не виходити на роботу, вказуючи, що «все одно хліб доведеться здати державі, і колгоспники хліба не отримають». Одночасно їх провина полягала й у неналежному виконанні посадових обов'язків: вони не відремонтували реманент, не організували догляд за кіньми. Тому нарсуд засудив Савело до 5 років позбавлення волі, а Бузницького – до 3 років⁵¹.

Згідно з директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 4 жовтня 1934 р. Дніпропетровщина повинна була закінчити хлібосдачу до 15 жовтня 1934 р. Але у листі до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, датованому 17 жовтнем 1934 р., М.Хатаєвич визнавав, що незважаючи на всі вжиті заходи, область план не виконала. Перший секретар обкому партії причину невиконання хлібозаготівель визначив просто: здавати нічого, «хліба в області не вистачає»⁵². Дніпропетровщина змогла рапортувати про виконання річного плану хлібоздачі лише 5 листопада 1934 р., відправивши до закромів держави лише 35–36 млн. пудів, тобто на 53 млн. пудів менше, ніж у врожайному 1933 р.⁵³ В результаті українське село знову опинилося в лещатах голоду. Виплати на трудодні у більшості колгоспів Дніпропетровщини були мізерними, не перевищуючи 30–40 копійок і 300–600 грамів хліба⁵⁴. Інших продуктів селяни взагалі не отримували⁵⁵. За даними М.Хатаєвича, станом на 17 жовтня 1934 р. 30% колгоспників області вже не мали хліба і ледве «перебивалися на овочах»⁵⁶. З районів області надходили численні повідомлення про випадки голодування, опухання й захворювань на ґрунті недоїдання: «Нововасилівський район, село Дунаївка. 1. Корнейчук Ксенія – 56 років. Має об'єктивні ознаки виснаження. Харчується зеленню, вареною кукурудзою. Заявила, що вже два місяці не їла печеного хліба. Недавно у неї помер син Андрій, за словами матері, від недоїдання. 2. Бойко Гаврило, надзвичайно виснажений. Ноги опухли до колін. 3. Духна Олександра, 37 років, виснажена, донька 8-ми років опухла..., через слабкість не відвідує школи»⁵⁷.

Внаслідок вживання сурогатів серед селян поширилася дизентерія. Зросла дитяча смертність і бесприступність⁵⁸. Так, у колгоспі «Якір» Сталіндорфського району вже у серпні 1934 р. померло 12 дітей, у колгоспі «Сталін»

---

⁵¹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 17.

⁵² Там само. – Спр. 1467. – Арк. 156.

⁵³ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 2.

⁵⁴ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 2.

⁵⁵ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 6.

⁵⁶ Там само. – Спр. 1467. – Арк. 156.

⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6571. – Арк. 127.

⁵⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 156.

– 4⁵⁹. З листа секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М.Матвєєва можна довідатися, що на середину квітня 1935 р. кількість дітей у дитбудинках області збільшилася «майже у два рази проти 1934 р.»⁶⁰. Наприкінці грудня 1934 р. випадки опухання від голоду були зафіксовані в сільсько-господарській артілі «Червоний партизан» (зона обслуговування Кільченської МТС) і колгоспі «Комуністичний Інтернаціонал» Якимівської МТС⁶¹.

Намагаючись врятуватися від голодної смерті, колгоспники почали масово тікати із сіл. Перші випадки неорганізованого відхідництва були зафіксовані ще в червні місяці. Так, із колгоспу «Червоний схід» зони обслуговування Констянтинівської МТС Дніпропетровської області на заробітки без дозволу правління виїхало 9 чоловік, із колгоспу ім. Ворошилова – 8⁶². А вже наприкінці жовтня 1934 р. значна частина сільського населення залишила Верхньобілозерський, Нижньосірогозький, Нововасилівський, Верхньолепетиський райони⁶³. У багатьох селах Дніпропетровщини було кинуто більше третини хат. До 1 січня 1935 р. до райцентрів області за паспортами для виїзду з села щодня зверталось до 100 чоловік⁶⁴.

Прагнучи відвернути голодну катастрофу, керівництво області ще на початку вересня почало вживати невідкладні заходи. Колгоспників мобілізували на виробництво: в промисловість, на будівництво. 25–30 тис. завербованих селян планувалося вивезти на підприємства за межі області до Донбасу, де вони мали пропрацювати до травня – червня. У кожному колгоспі взимку передбачалося залишити мінімум селян для виконання поточних господарських робіт і охорони майна. Для порятунку селянських дітей пропонувалося організувати харчування в яслях і школах вже з жовтня 1934 р., охопивши їм 120–150 тисяч дітей⁶⁵. Зазначимо, що мобілізація колгоспників на новобудови і промислові підприємства області не вирішила їх продовольчих проблем. Через незадовільні побутові умови й неналежне забезпечення продовольством більшість селян через 2–3 тижні поверталися додому⁶⁶.

Як свідчать документи, в першу чергу обласна влада намагалася врятувати від голоду сільську ланку управлінців: секретарів партосередків, голів колгоспів і сільрад. Вже 27 вересня 1934 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про надання продовольчої допомоги «низовому партактиву» розміром 1 тис. пудів хліба, 14 жовтня 1934 р. – ще 1800 пудів, 10 листопада – 600 центнерів, 2 грудня – 242 тонни. Додатково у грудні

---

⁵⁹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1471. – Арк. 49.

⁶⁰ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 85. – Арк. 137.

⁶¹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... – С. 682.

⁶² Там само. – С. 581.

⁶³ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 158.

⁶⁴ Там само. – Спр. 1593. – Арк. 1.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – Спр. 1096. – Арк. 86.

1934 р. сільські партійці отримали 300 тис. карбованців для оплати громадського харчування⁶⁷.

Окремі дії влади Дніпропетровщини, спрямовані на надання допомоги голодуючим, викликали невдоволення республіканського керівництва. 14 жовтня 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У ухвалив спеціальну постанову «Про міроприємства щодо посилення допомоги селу промисловими підприємствами міст у зв'язку з недородом», яка передбачала прикріплення міських підприємств, установ, новобудов до особливо постраждалих колгоспів. Продовольча допомога колгоспникам підшефних колективних об'єднань мала «надаватися за рахунок економії продовольчих ресурсів на заводах (овочів, хліба тощо)»⁶⁸. При цьому суворо заборонялися будь-які відрахування із заробітної платні або пайок робітників та службовців, спеціальний збір коштів. Дозволялося лише організувати суботники, кошти від яких перераховувалися до фонду допомоги селу. Підприємства і новобудови повинні були надати роботу максимальній кількості колгоспників підшефних колективних об'єднань. Вказаною допомогою передбачалося охопити 1 320 колгоспів, тобто 40% із загальної кількості колективних об'єднань області⁶⁹. Для оперативного керівництва всією роботою передбачалося створити постійний комітет при обкомі й облвиконкомі і відповідні комітети у містах.

ЦК КП(б)У жорстко відреагував на дану постанову. Партійне керівництво республіки дійшло висновку, що система міроприємств щодо допомоги голодуючому селу Дніпропетровщини «лише посилить паніку в області, призведе до створення нездорової політичної атмосфери». Особливо непокоїло С.Косіора і П.Постишева те, що організація особливих комітетів у містах буде нагадувати «комітет допомоги голодуючим» і, по суті, означати «оголошення області на становищі голодуючої». До того ж рішення обкому могло вплинути на перебіг хлібозаготівель в області. Отримавши постанову, всі райони могли припинити хлібоздачу⁷⁰.

Тому ЦК КП(б)У запропонував Дніпропетровському обкому відкорегувати постанову, скасувавши «будь-які комітети», не проводити обстеження колгоспів підприємствами і, головне, не обговорювати становище голодуючих селян у районах області на загальних зборах робітників. Партійні очільники республіки наполегливо рекомендували надавати допомогу «без особливого галасу й уникаючи розмов про голодуючі колгоспи на Дніпропетровщині». В результаті 23 жовтня 1934 р. бюро Дніпропетровського обкому було змушено внести до своєї постанови відповідні зміни⁷¹.

---

⁶⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1869. – Арк. 24, 25, 76, 125.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6571. – Арк. 134 Зв.

⁶⁹ Там само. – Арк. 135 Зв.–137.

⁷⁰ Там само. – Арк. 129, 138.

⁷¹ Там само. – Арк. 139, 140.

Звертає на себе увагу, що партійне керівництво Дніпропетровської області почало прохати продовольчу допомогу у Москви не у розпал голоду, як у 1932 і 1933 рр., а ще до його початку. Так, у вересні 1934 р. М.Хатаєвич звернувся до центрального керівництва країни і республіки з клопотанням про надання «хоча б сотні тисяч пудів хліба для організації різних громадських робіт і роботи у колгоспах (ставки, шляхи, насадження) в районах, де становище з продовольством було важким». Для цього перший секретар обкому партії пропонував виділити той хліб, який закуповувався в області за хлібозакупівлями⁷². Причина такої «турботи» керівництва Дніпропетровщини про голодних селян пояснювалася просто. Переживши голодомор 1933 р., очільники області знали, що «затримка з наданням продовольчої допомоги сильно послабить і з господарської точки зору підірве значну частину (одну третину) колгоспів», і навесні вони опиняться у «дезорганізованому й небоєздатному стані»⁷³.

Рішення про надання 13,5 млн. пудів насінневої, продовольчої і фуражної позики колгоспам та радгоспам Дніпропетровської області було прийнято ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на початку грудня 1934 р. Показово, що з приводу її розмірів, партійний очільник Дніпропетровщини зазначив, що область отримала значно більше, ніж навесні 1933 р.⁷⁴ Але виділялася вона за рахунок державних хлібних ресурсів області, яких вистачило лише для поповнення насінневих фондів. Тому центральне керівництво держави було змушене погодитися на завезення продовольчого і фуражного зерна до Дніпропетровщини з північних регіонів СРСР⁷⁵.

Обласна влада планувала розподілити продовольчу допомогу наступним чином: 40% використати протягом грудня – першої половини березня, в першу чергу, на організацію харчування у дитячих яслах і школах. Іншу частину – 60% – притримати до початку посівної кампанії, розтягнувши її до збирання нового врожаю. Як і в 1933 р., продпозика мали отримувати активісти, ударники, колгоспники, що на той час працювали в колгоспі. Заборонялося надавати допомогу тим селянам, які ухилялися від праці у колективних об'єднаннях або виробили незначну кількість трудоднів. Крім надання продовольчої допомоги колгоспникам, обласна влада збиралася організувати з 5 грудня продаж хліба у 27 населених пунктах – щодня приблизно 127 тон муки. З 1 січня цю норму збиралися збільшити у 2,5 рази⁷⁶.

Скасування карткової системи і відновлення вільної торгівлі хлібом з 1 січня 1935 р. врятували селян Дніпропетровщини від нового голодомору. На початку року у районних центрах області і на залізничних станціях спостерігався великий наплив покупців із сільської місцевості. Черги біля

---

⁷² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 138.

⁷³ Там само. – Арк. 158.

⁷⁴ Там само. – Спр. 1454. – Арк. 27.

⁷⁵ Там само. – Спр. 1488. – Арк. 89.

⁷⁶ Там само. – Спр. 1454. – Арк. 40, 41.

крамниць виникали вже о 4-й годині ночі, а на 9–10 годину ранку прилавки були порожніми, оскільки «приїжджі із сіл купували 7–10 буханок хлібу»⁷⁷. Серед селян поширювалися чутки, що вільна торгівля хлібом не буде тривати довго: «Поторгує держава 2–3 тижні й перестане, хліба не вистачить і закриє лавки». Внаслідок ажіотажного попиту на хліб з боку селян, на Дніпропетровщині виникла «реальна загроза, що частина робітників залишиться без хліба». Тому з другої декади січня обласна влада була змушена запровадити продаж хліба за списками у буфетах та їдальнях на підприємствах і навіть доставку хлібу додому для робітників і службовців. Дніпропетровський обком зобов'язав райкоми і райвиконкоми командувати до колгоспів для роз'яснювальної роботи відповідальних працівників, які мали переконати селян, що «надана колгоспам державою продовольча допомога, в основному, є достатньою, щоб протриматися до нового врожаю»⁷⁸. Правлінням колгоспів було категорично заборонено надавати підводи колгоспникам для поїздок за хлібом.

Одночасно влада починає боротьбу проти «спекулянтів і перекупників», які нібито «намагалися зірвати державну торгівлю печеним хлібом». Згідно з наказом Прокуратури, Верховного Суду і НКВС СРСР від 20 березня 1935 р. їх мали негайно заарештовувати і притягувати до кримінальної відповідальності за 127 ст. КК. Показово, що злочином, пов'язаним з порушенням правил державної торгівлі, вважалось придбання печеного хліба «у розмірі, що перевищує поточні потреби однієї сім'ї (від 2 кілограмів і вище)». Таких покупців мали притягувати до відповідальності за 135 ст. КК з обов'язковою конфіскацією припасів хліба⁷⁹. Справи «спекулянтів і перекупників печеного хлібу» розслідувалися органами НКВС у прискореному режимі – протягом 3-х діб, після чого передавалися на розгляд народних судів. Останні за такий же термін повинні були винести вирок.

Підсумковуючи, зазначимо, що події 1934–1935 рр. черговий раз довели, що репресії стали важливою складовою загальнодержавної політики, спрямованої на забезпечення «успіху» хлібозаготівельних кампаній. Як і в 1932 р. за допомогою їх ламали опір селянства й місцевого управлінського апарату, примушуючи віддати весь хліб державі, що й стало однією з головних причин голоду 1934–1935 рр.

---

⁷⁷ ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 2363. – Арк. 134.

⁷⁸ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1600. – Арк. 1.

⁷⁹ Там само. – Ф. 2262. – Оп. 1 дод. – Спр. 4. – Арк. 85.

УДК 355.24(477.53)(10773)"194"

Віта Лахно*

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРИМУСОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (1942–1943 РОКИ)

У статті аналізуються основні стратегії поведінки жителів Полтавської області під час примусової мобілізації до Третього Рейху упродовж окупаційного періоду часів другої світової війни та розглядаються види покарань за відмову їхати на роботу до Німеччини.

Ключові слова: боротьба, компроміс, конфлікт, мобілізація, остарбайтер, пристосування, стратегія, уникнення.

В статье анализируются основные стратегии поведения жителей Полтавской области во время осуществления принудительной мобилизации в страны Третьего Рейха на протяжении оккупационного периода времен второй мировой войны и рассматриваются виды наказаний за отказ ехать на работу в Германию.

Ключевые слова: борьба, компромисс, конфликт, мобилизация, остарбайтер, приспособление, стратегия, уклонение.

The paper analyzes the main strategies of the inhabitants of Poltava Region during the implementation of forced mobilization of the Third Reich during the occupation period since the Second World War and examines the types of punishment for refusing to go to work in Germany.

Keywords: fight, compromise, conflict, mobilization, Ostarbeiters, adaptation, strategy, evasion.

Окупація Полтавської області німецькими військами розпочалася в серпні 1941 року і тривала до жовтня 1943 року. На окупованих землях були створені нові органи влади та запроваджено «новий порядок». Територію області включено до нової адміністративної одиниці: до весни 1942 р. Полтавщина підпорядковувалася німецькому фронтовому командуванню, а потім увійшла до Київського генералбецирку (округу) рейхскомісаріату «Україна».

З перших днів окупації впроваджувалася примусова праця – обов'язкова трудова повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років¹. З осені

---

* **Лахно Віта** – аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка

Науковий керівник – д. і. н., професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка Волошин Ю.В.

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 27–29.

1941 року змінилася воєнна ситуація на фронті – запланований нацистами «бліцкриг» переріс у позиційну війну на витривалість. Ресурси німецької економіки на цей час вичерпалися. Найбільшою потребою стала робоча сила, якої через загальну військову мобілізацію катастрофічно не вистачало в Рейху. Залучення трудових ресурсів із західноєвропейських країн не вирішило цієї проблеми, тому з'явилися плани використання робітників з окупованих територій Радянського Союзу. З цією метою Генеральний уповноважений з виконання чотирирічного плану Г.Геринг за згодою А.Гітлера 7 листопада 1941 року видав директиву про масове використання іноземних робітників для важкої некваліфікованої праці – «гребти лопатою і довбати каміння»².

Спочатку до роботи в економіці Німеччини залучили радянських військовополонених. Однак цього теж виявилось недостатньо, бо переважна більшість із них були неприцездатними³. І тоді розпочалося вербування цивільних робітників. Спочатку шляхом агітації та пропаганди німецьке командування й окупаційна влада намагалися залучити до роботи в Третій Рейх достатню кількість добровольців, у тому числі з Полтавщини для «будівництва нової Європи»⁴. Однак, з квітня 1942 року, через вказівку Генерального уповноваженого з використання робочої сили Ф.Заукеля щодо різкого збільшення кількості завербованих робочих рук, мобілізаційні заходи довелося проводити виключно примусовими методами. У результаті зіткнулися інтереси двох протилежних сторін – представників місцевої окупаційної влади, на яких було покладено обов'язок виконувати вказівки «згори», і мирних жителів, котрі не хотіли залишати рідну домівку, родичів, землю, навіть не мали життєвої необхідності покидати батьківщину. Це спричинило, на нашу думку, конфлікт між новою владою та мирними жителями. Тому саме з точки зору конфлікту – зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів⁵, – спробуємо розглянути взаємовідносини, які склалися у процесі примусової мобілізації між представниками окупаційної влади та примусово завербованими, як конфліктні. У нашому випадку конфлікт носив прихований характер, оскільки були відсутніми зовнішні агресивні дії між конфліктуючими сторонами, але при цьому використовувалися непрямі способи впливу через те, що цивільне населення не мало достатньої влади й сил для відкритої боротьби⁶. Тому мирні жителі були змушені виробити власні стратегії поведінки в ході проведення примусової мобілізації органами окупаційної влади. Спробуємо їх проаналізувати.

---

² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 50–52.

³ *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – С. 39.

⁴ На працю до Німеччини! // Гадяцька газета. – 1943. – 22 липня. – С. 1.

⁵ Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х.: ВД «Школа», 2007. – С. 352.

⁶ *Смельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М.* Конфліктологія: Навч. посіб. / За заг. ред. В.М.Петюха, Л.В.Торгової. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 20.

Мета статті полягає у виокремленні та систематизації різних стратегій поведінки жителів Полтавщини в процесі їх примусового вивезення до Третього Рейху. Відповідно до поставленої мети спробуємо вирішити наступні завдання: проаналізувати поняття «стратегія поведінки» і доцільність його застосування щодо нашої проблематики; виокремити можливі стратегії поведінки жителів Полтавщини під час примусової мобілізації та охарактеризувати форми їх реалізації; визначити, у яких ситуаціях і за яких обставин застосовувалася та чи інша стратегія поведінки.

Новизна положень статті визначається тим, що до наукового обігу вводяться раніше невідомі архівні матеріали та неопубліковані спогади колишніх оstarбайтерів – жителів Полтавської області, а також вперше виокремлено стратегії поведінки під час проведення примусової мобілізації української робочої сили до Рейху, які були вироблені мешканцями Полтавщини.

Зазначимо, що означена нами проблематика є недостатньо розробленою в історіографії. Окремі її аспекти були вперше порушені ще радянськими авторами П.Ємцем та О.Самойленком⁷, М.Ковалем⁸. Однак, у монографіях цих науковців лише частково аналізується поведінка полтавчан під час їх примусового вивезення до країн Третього Рейху.

Дещо більше в цьому напрямі зробили сучасні автори: О.Бичехвост⁹, В.Котляр¹⁰, М.Назаренко¹¹, О.Сидоренко¹², Т.Пастушенко¹³ та Ю.Чернявський¹⁴. Названі дослідники в своїх працях основну увагу приділяють періодові встановлення окупаційного режиму, детально описують агітаційну роботу, методи й способи, якими здійснювалася примусова мобілізація та лише частково описують реакцію на неї мирних жителів. Проте досі не створено жодного спеціального дослідження з означеної тематики.

Джерелами нашого дослідження є неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах Центрального державного архіву громадських

---

⁷ *Ємець П.Н.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни / П.Н.Ємець, О.П.Самойленко. – Х.: Прапор, 1965. – 104 с.

⁸ *Коваль М.* Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К.: Вид-во політичної літератури України, 1965. – 116 с.

⁹ *Бичехвост А.Ф.* История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.). – Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. – 534 с.; 21 см. (Серия «Творческое наследие ученых СГАП»).

¹⁰ *Сидоренко О.* Книга життя українських «остарбайтерів» / О.Сидоренко, В.Котляр. – Полтава: АСМІ, 2005. – 154 с.

¹¹ *Назаренко М.* Депортація населення Полтавщини в Німеччину. 1941–1943 рр. // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матер. конфер. / Відп. ред., упор. Войналович В.А. – Полтава: [Б. в.], 1994. – С. 123–130.

¹² *Сидоренко О.* Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан-в'язнів нацистських концтаборів. – Полтава: АСМІ, 2003. – 124 с.

¹³ *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

¹⁴ *Чернявський Ю.* Протистояння і примирення. – Кобеляки, 2000. – 89 с.

об'єднань України, Державного архіву Полтавської області. Це різноманітні інструкції, накази, розпорядження, постанови органів влади, доноси, списки оштрафованих за ухилення від мобілізації, а також особисті документи окремих мешканців (щоденники, листи). Частина використаних джерел опубліковані у збірках: «Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.)» (Полтава, 1947), «В тылу врага» (М., 1962), «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (К., 1963), «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.)» (К., 1977). До них належать різноманітні розпорядження, накази, відомості, повідомлення окупаційної влади, у яких міститься інформація про проходження вербування та мобілізації на Полтавщині. Окремий масив джерел становлять інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Полтавської області. Усі інтерв'ю взяті автором особисто, упорядковані й зберігаються в архіві Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Реакція місцевого населення на процес мобілізації не була однозначною і залежала від багатьох конкретних обставин: часу, місця, матеріального становища тощо. Молодь, яка в першу чергу підпадала під дію наказу Г. Геринга і була основним претендентом на вивезення, залежно від обставин могла або коритися владі, виконуючи її накази, або усіма можливими способами уникати відправки, вимальовуючи свою лінію поведінки, часто навіть плануючи та продумуючи різні способи ухилення, боротьби чи пошуків компромісу. Тобто обирала ту чи іншу стратегію поведінки. Тому, досліджуючи поведінку населення під час проведення мобілізації (в умовах прихованого конфлікту), ми вживатимемо термін «стратегія» розуміючи під ним спосіб дій, лінію поведінки особистості¹⁵.

Зауважимо також, що у будь-якому конфлікті кожен його учасник оцінює і співвідносить свої інтереси та інтереси суперника, ставлячи собі питання: що я виграю, що я втрачу? На основі такого аналізу він свідомо обирає ту чи іншу стратегію поведінки. Часто відображення цих інтересів відбувається несвідомо, і тоді поведінка в конфліктній взаємодії насичена потужною емоційною напругою та носить спонтанний характер. Дійсно, досить часто завербовані, які прагнули ухилитися від мобілізації, розробляли стратегії миттєво, продумуючи їх «на ходу». Але в будь-якій їх поведінці (спланованій чи спонтанній) прослідковується досягнення чіткої мети – не поїхати на чужину, повернутися додому.

У своєму дослідженні будемо використовувати одну з найбільш розповсюджених у науці класифікацію стратегій поведінки, розроблену американськими авторами К.Томасом і Р.Кіллменом. Останні виокремлюють п'ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації: 1) уникнення, 2) суперництво (боротьба, примушування), 3) компроміс, 4) співробітництво,

---

¹⁵ Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В.Дубічинського. – Х.: ВД «Школа», 2007. – С. 678.

5) пристосування (поступки)¹⁶.

Стратегію пристосування (вимушене поступлення, добровільна відмова від боротьби та втрата власних позицій¹⁷) як лінію поведінки обирали ті особи, котрі зважали в першу чергу на сильну залежність від органів окупаційної влади (остання в кінцевому результаті могла перемогти й покарати їх за непослух) або відчували загрозу ще більших збитків від конфлікту (наприклад, санкцій, які могли застосувати до них або їхніх родичів). Зрозуміло, що населення у цьому випадку просто виконувало вказівку органів влади й змушене було виїхати на примусові роботи.

Іншою стратегією поведінки полтавців під час примусової мобілізації був компроміс. Ця стратегія характеризується тимчасовим прийняттям точки зору іншої сторони, але лише деякою мірою. За її допомогою врегульовуються суперечки через взаємні поступки¹⁸. Під час мобілізації непоодинокими були випадки, коли сім'я завербованого могла домовитися (піти на компроміс) з місцевою владою. Так, зокрема, сталося з А.Тимошенком – жителем Карлівського району Полтавської області. Коли староста прийшов забирати його для відправки до Німеччини, мати запропонувала йому вилучити корову, а сина залишити вдома. У результаті було досягнуто компромісу – корову забрали, а Антон залишився з матір'ю¹⁹. Проте через п'ять місяців йому все одно довелося поїхати на примусові роботи. Інколи замість завербованого могли мобілізувати іншу особу – брата, сестру, дочку, матір та ін.

В окремих випадках, щоб уникнути мобілізації, завербовані змушені були вступати до поліції, охоронних формувань, ставати старостами тощо. Таку стратегію поведінки можна охарактеризувати як співробітництво. Адже останнє передбачає пошук такого рішення, яке задовольняло б обидві сторони²⁰. Дійсно завербовані, ставши поліцейями, залишалися вдома. Пізніше своє співробітництво з окупантами вони пояснювали тим, що «таким чином хотіли уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини»²¹. Хоча насправді це було звичайне співробітництво з окупаційною владою.

---

¹⁶ *Ємельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М.* Конфліктологія: Навч. посіб. / За заг. ред. В.М.Петюха, Л.В.Торгової. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 129.

¹⁷ Політологія: Підручник. – К.: Вища школа, 2001. – С. 139.

¹⁸ *Ємельяненко Л.М.* Вказана праця. – С. 129.

¹⁹ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки України. – Оп. 2. – Спр. 61: Транскрипт інтерв'ю з Тимошенком Антоном Васильовичем (2007 р.). – Арк. 4.

²⁰ *Ємельяненко Л.М.* Вказана праця. – С.129.

²¹ *Єрмак О.* Постаць поліція-колаборанта періоду тимчасової німецько-фашистської окупації Полтавщини (1941–1943 рр.) // Маловідомі сторінки історії другої світової війни в Україні та на Полтавщині. Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (23–24 травня 2007 року). – Полтава, 2007. – С. 75.

Іншою стратегією поведінки під час здійснення примусової мобілізації стала стратегія боротьби. Вона передбачала намагання нав'язати іншій стороні своє вирішення проблеми²². Дана стратегія в умовах окупації була особливо небезпечною та ризиковою й проявлялася в збройних акціях спротиву окупантам. Так, зустрічаються повідомлення про те, що інколи втікачі, щоб уникнути депортації, ставали партизанами й переходили до відкритої боротьби²³. Сучасна дослідниця І.Реброва зазначає, що в умовах нацистського режиму «єдиним можливим варіантом опору була втеча в партизани»²⁴. Недарма заклики до «опартизанення» були одними з найрозповсюдженіших гасел у листівках, що спрямовувалися на окупаційну територію радянськими підпільниками та партизанами²⁵.

Стратегія уникнення – це спроба відійти від конфлікту, зазнавши мінімум втрат²⁶. Вона була найпоширенішою поміж молоді й проявлялася у різних формах. Для того, щоб уникнути вивезення завербовані переховувалися або тікали додому чи до своїх родичів, друзів у інші населені пункти тощо. Причому втечі відбувалися на різних етапах мобілізації: під час складання списків, оповіщення, транспортування до пунктів збору, з пунктів збору, з вагонів під час перевезення до Рейху²⁷. Наприклад, полтавчанин Є.Чекай тікав з дороги 12 разів²⁸.

У спогадах колишніх остарбайтерів зустрічається чимало розповідей про переховування та втечі: «...мене мама закутала і одправила, недалеко там від нас болото... я там сиділа»²⁹; «...ховали мене батько й мати і в сіні, і в соломі, хотіли же ж щоб не пішла»³⁰; «...загнали нас у трьохетажний дом... дірку там хтось із хлопців... проламав... ми в ту дірку і повилазили...»³¹; «...усі з других вагонів... утікати... мотоцикл нас наганяє... ми пригнули у воду...

---

²² Соціологія: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003.

²³ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944). – М.: Воениздат, 1974. – С.228.

²⁴ *Реброва І.* Українське/національне в радянській офіційній політиці пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині // ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Rebrova.doc. – С. 2.

²⁵ Див. напр.: В тылу врага. Листовки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Госполитиздат, 1962. – 344 с.: ил.; 22.

²⁶ Політологія: Підручник. – К.: Вища школа, 2001. – С. 139.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп. 3. – Спр. 259: Щоденник жителя с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області Кушніра Ф.К. про період тимчасової окупації Іркліївщини (1941–1943 рр.). – Арк. 31–32.

²⁸ *Кравченко А.* Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / А.Кравченко, С.Батурич. – Львів: Кальварія, 2005. – С. 54.

²⁹ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 64: Транскрипт інтерв'ю з Соколовою (Антоненко) Марією Єгорівною (2007 р.). – Арк. 2.

³⁰ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп.2. – Спр.54: Транскрипт інтерв'ю з Линник Марією Вікторівною (2008). – Арк. 1.

³¹ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 63: Транскрипт інтерв'ю з Шийкою Катериною Іванівною (2006–2007 рр.). – Арк. 5.

повилазили і в крайню хату попросилися...»³². Відомий випадок, коли нацисти зібрали 56 юнаків і дівчат з сіл Шишацького району, але поки везли від Шишаків до залізничної станції Яреськи – їх залишилося шестеро – молодь розбіглася³³.

Про те, що втечі були найпоширенішими стратегіями ухилення від примусової мобілізації свідчать різноманітні накази та розпорядження місцевої адміністрації³⁴ і той факт, що на Київщині й Полтавщині у липні 1943 року, як зазначає М.Назаренко, переховувалося до 90 тисяч втікачів³⁵.

Щоб уникнути примусової мобілізації молодь також удавалася до виваження списків завербованих. Так, коли вищезгаданий мешканець Карлівського району А.Тимошенко чергував з родичем у сільській управі, вони помітили відкритий сейф, у якому знаходилися списки осіб для відправлення до «Великонімеччини». Оскільки списки були покреслені, то вони викреслили себе й сестру. У цьому випадку яскраво простежується спонтанний характер розробки стратегії поведінки, коли трапилася нагода і вирішувати треба було миттєво. Цей вчинок на деякий час відтермінував їхню мобілізацію³⁶.

Стратегія ухилення від примусової мобілізації проявилася і в таких діях завербованих, як: свідоме скалічення, нанесення ран, обливання себе сірчаною кислотою, зараження різними хворобами тощо³⁷. Завербована Грудненко розповідає: «Пили всілякі ліки, курили трави, натирали бензином шкіру, навіть робили щеплення різних хвороб. Матері, зустрічаючись, часто раділи,

---

³² ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 62: Транскрипт інтерв'ю з Тарасенком Анатолієм Івановичем (2006 р.). – Арк. 4.

³³ *Смець П.Н.* Вказана праця. – С.22.

³⁴ Див. напр.: ДАПО. – Ф. Р-2422: Таранушичівська сільська управа, село Таранушичі Кобеляцького району Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 4: Розпорядження Кобеляцької районної управи про реєстрацію населення, вербовка в Німеччину і армію, заборона приймати евакуйованих та списки новоприбулих, завербованих, дітей та службовців по Таранушичівській сільській управі (22 квітня 1942 р. – 6 вересня 1943 р.). – Арк. 1; ДАПО. – Ф. Р-2840: Олександрівська сільська управа, село Олександрівка Лубенського району. – Оп. 1. – Спр. 1: Накази та розпорядження Лубенської районної управи, списки поліцаїв, тих, що виїхали до Німеччини по селу Олександрівка Олександрівської сільської управи Лубенського району (1 січня 1942 р. – 8 листопада 1942 р.). – Арк. 438; Наказ шефа району про передачу поліції молоді, яка уникає відправки від 12 листопада 1942 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С.53.

³⁵ *Назаренко М.* Вказана праця. – С. 127.

³⁶ ДАПО. – Ф.Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки України. – Оп. 2. – Спр. 61: Транскрипт інтерв'ю з Тимошенком Антоном (2007 р.). – Арк. 4.

³⁷ ДАПО. – Ф. Р-4085: Виконком Полтавської обласної ради депутатів трудящих, м. Полтава. – Оп. 3. – Спр. 227 б: Повідомлення обласної комісії Надзвичайній комісії про встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх прибічників по нанесених ними збитках громадянам, колгоспам та державним підприємствам та установам обласного підпорядкування (30 травня 1946 р. – 3 травня 1946 р.). – Арк. 5.

якщо їхня дитина чимось хворіла. «Слава, Тобі, Господі, – казали вони, – моя дитина захворіла тифом»³⁸. О.Бичехвост у своїй монографії описує випадки самокалічення населення. Молоді люди, щоб уникнути вивезення вдавалися до різних способів самокалічення: завдавали собі рани їдким натрієм, екстрактом цибулі й часнику, соляною кислотою; вживали хінін у великих дозах; робили опіки каустичною содою; обварювалися окропом; відрубували собі пальці рук³⁹.

Отже, самокалічення населення стало однією із форм уникнення примусової мобілізації. Воно давало надію залишитися на Батьківщині хоч і калікою, але не їхати на чужину. Це змушені були визнати й гітлерівці. Як зазначає М.Коваль, «в одному з наказів окупантів говорилося, що «населення, призначене до відправки в імперію, неодноразово намагалося ухилитися від відправки шляхом самопошкодження свого організму»⁴⁰.

Ще одним способом уникнення від примусової мобілізації до Третього Рейху були фіктивні шлюби, свідомо вагітність жінок, оскільки молоді сім'ї та вагітних до Німеччини зазвичай не відправляли.

Показовою щодо стратегії ухилення, яка сформувалася миттєво, була ситуація, що виникла у Золотоноші. Сюди у вересні 1942 року прибула молодь із Іркліївського, Золотоніського, Гельм'язівського та Чернобаївського районів для відправки до «Великонімеччини». Завербована М.Сирецька описує акцію непокори місцевій окупаційній владі так: «...Надвечір прийшов ешелон... товарні вагони, брудні, де було по коліна навозу... пролунала команда: «Погружайтесь!»... Вдруге пролунала команда... Але знову ніхто з місця не рушив...»⁴¹. Стратегія ухилення у даній ситуації проявилася через спробу виграти час. У даному випадку яскраво помітне нерозуміння селянами можливості їх транспортування у брудних вагонах для перевезення худоби, що давало надію на повернення додому. У цьому випадку, це не дало очікуваного результату, оскільки поліцаї силою відправили молодь на чужину, побивши останніх нагайками й завантаживши у вагони.

Подібна ситуація склалася в одному з сіл Покровобагачанського району Полтавської області. Коли староста повіз людей до району на збірний пункт, вони змусили його зупинити підводу і повернутися назад додому. Як не дивно, але таким чином вони зірвали мобілізацію, ухилившись від неї на певний час⁴².

Іншим способом уникнення примусового вивезення українського населення була неявка через відмову від отримання авансу (якщо такий видавали) в

---

³⁸ OST – тавро неволі / Автор-упорядник В.Бондар. – Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2000. – С. 9.

³⁹ Бичехвост А.Ф. Вказана праця. – С. 237.

⁴⁰ Коваль М. Вказана праця. – С. 100.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп.2. – Спр.424: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вивезених до Німеччини (недатовано). – Арк. 5 зв.

⁴² Доповідна записка голові Покровобагачанської райуправи про надання жандармської допомоги для відправки молоді в Німеччину // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С.61.

сумі 100 крб. на дорогу до Рейху. Підтвердженням цього є список робітників громадського двору хутора Кустолове Малоперещепинської сільської управи Новосанжарського району на видачу авансу готівкою, за яким аванс отримали 10 осіб, а дев'ятеро зі списку відмовилися ставити підпис і отримувати гроші, намагаючись тим самим ухилитися від набору до Німеччини⁴³.

Окремо слід зупинитися на ролі осіб, які допомагали місцевому населенню уберігатися від примусової мобілізації. Як правило, ці особи були працівниками адміністрації місцевої окупаційної влади: старости та українські поліцаї. Траплялися випадки, коли староста громадського двору або сільської управи з метою недопущення вивезення односельців на примусові роботи до Третього Рейху свідомо спрямовував на медичну комісію хворих і калік⁴⁴.

Були випадки, коли староста чи поліцай навмисне посилав дітей з метою відбракування останніх і повернення додому. Колишня остарбайтерка Л.Калініченко пригадує: «...поліцай... маму хотів забрать... тоді каже: «Одведіть мене, а там у вагон кинуть... і у Солониці будуть сортирувать»... мене тоді... одкинуть»⁴⁵.

Інколи представники місцевої влади попереджали окремих осіб про те, що планується чергове вивезення для того, щоб вони змогли уникнути мобілізації. Колишній остарбайтер М. Куц пригадує: «... я тричі тікав... мені... поліція наша казала: «Утечеш, прийдеш – ми тебе більш не займатимемо...»⁴⁶.

Ці свідчення вказують на лавірування окремих представників місцевої адміністрації між «двох вогнів» – односельчан (яких не хотілося відправляти до Німеччини) та керівництвом «зверху» (котре змушувало їх виконувати покладені на них обов'язки згідно наказів та інструкцій). Тому й виходило, що деякі старости, з одного боку, ніби й виконали наказ – відправляли необхідну кількість людей, а з другого – робили все можливе, щоб ніхто або хоча б частина з них відправлені до Німеччини не були.

Відомі випадки допомоги завербованим у відтермінуванні або уникненні від примусових робіт у Німеччині й з боку лікарів, які на окупованій території здійснювали медичний огляд завербованих. Так, у Кременчуцькій міській лікарні окупаційною владою були виявлені неодноразові випадки встановлення фіктивних діагнозів, які були несумісні з вивезенням до

---

⁴³ Сидоренко О. Книга життя українських «остарбайтерів». – С. 35.

⁴⁴ ДАПО. – Ф. Р-2422: Таранушичівська сільська управа, село Таранушичі Кобеляцького району Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 4: Розпорядження Кобеляцької районної управи про реєстрацію населення, вербовка в Німеччину і армію, заборона приймати евакуйованих та списки новоприбувших, завербованих, дітей та службовців по Таранушичівській сільській управі (22 квітня 1942 р. – 6 вересня 1943 р.). – Арк. 35.

⁴⁵ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 50: Транскрипт інтерв'ю з Калініченко (Грубціною) Катериною Іванівною (2006 р.). – Арк. 1.

⁴⁶ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 71: Транскрипт інтерв'ю з Куцем Павлом Григоровичем. – Арк. 3.

Німеччини⁴⁷. Зокрема, лікар В.Богданова видавала пацієнтам довідки та рентгенівські знімки, які показували туберкульоз. Подібну стратегію застосовували й лікарі М.Колосов (село Великі Кринки), П.Старчик (село Манжелія), медичні працівники Козельщинського (Кошаленко, Висоцька, Лебідь, Антипенко) та Лохвицького районів (під керівництвом професора С.Хаджимірова)⁴⁸.

Масове ухилення від мобілізації до Третього Рейху викликало занепокоєння влади. У її розпорядженнях, адресованих старостам сільських управ, часто говорилося: «Як стало відомо, багато людей, що були призначені до роботи в Німеччину, уникли відправки. Ці люди ховаються по селах або мандрують по країні і є небезпекою для спокою країни»⁴⁹.

Зауважимо, що спроби реалізувати стратегії уникнення від примусової мобілізації завершувалися покаранням з боку органів місцевої окупаційної влади. Набула поширення практика арешту батьків та збіглих дітей, відбирання у їхніх сімей присадибних ділянок чи худоби. Про це свідчать постанови, накази, розпорядження, акти, видані органами окупаційної влади⁵⁰.

Часто до тих, хто ухилявся від від'їзду до Німеччини, застосовувалися штрафні санкції та арешти. Так, 4 лютого 1943 року лохвицьким гебітскомісаром у селах Хорсики, Луговики, Бондарі була оштрафована кожна особа віком від 16 років на 1000 крб.; у селах Білоусівка, Богодарівка та Гільці – на 500 крб.; у селах Козлівка і Куріньки Лохвицького району – на 200 крб. за те, що не виїхала на роботу до Німеччини. Причому штраф зменшувався у

---

⁴⁷ ДАПО. – Ф. Р-2643: Кременчуцька міська управа, місто Кременчук Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 6: Відомості про стан архівів в м. Кременчуці; листування про посилку співробітників Кременчуцької лікарні на роботу в Німеччину (7 січня 1943 р. – 9 липня 1943 р.). – Арк. 6-6 зв.

⁴⁸ Назаренко М. Вказана праця. – С. 127–128.

⁴⁹ Див. напр.: ДАПО, ф. Р-2840: Олександрівська сільська управа, село Олександрівка Лубенського району, оп. 1, спр. 1: Накази та розпорядження Лубенської районної управи, списки поліцаїв, тих, що виїхали до Німеччини по селу Олександрівка Олександрівської сільської управи Лубенського району (1 січня 1942 р. – 8 листопада 1942 р.). – Арк. 438; Розпорядження Лубенського гебітскомісара старостам сільуправ про арешт за ухилення від виїзду на роботу в Німеччину від 23.11.1942 р. // Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упор. М.В. Білоус. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 71.

⁵⁰ Див. напр.: Акт про зняття з господарства гр. Молодченко корови, теля та свині // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С. 54; Заклик гебітскомісара до батьків української молоді про накладання кари на батьків за ухилення молоді від призову // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С. 59; Наказ голови Кременчуцького району про відбирання худоби у господарств, члени яких ухиляються від проходження комісії від 21.06.1943 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині... – С. 60; Наказ голови району Кременчука про арешт батьків за неявку молоді до приймальної комісії від 15.07.1943 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині... – С. 61.

10 разів, якщо особа погоджувалася відразу ж виїхати⁵¹. Такі штрафи накладалися на мешканців багатьох сіл Полтавської області. Причому сума була нефіксованою й залежала як від наказів окупаційної адміністрації, так і від «особистих міркувань старост»⁵².

Окрім зазначених способів покарань, застосовувалися також ув'язнення як самих завербованих, так і їх батьків⁵³, а також примусові аборти вагітних жінок⁵⁴. Інколи аби змусити полтавську молодь погодитися на виїзд, окупанти влаштовували показові страти. Так, наприкінці грудня 1942 року у Полтаві стратили групу з 65 залізничників, які відмовилися їхати до Німеччини⁵⁵.

Таким чином, реакція мешканців Полтавської області під час примусової мобілізації різнилася залежно від обставин. Місцеві жителі зазвичай вдавалися до розробки власних кількох стратегій поведінки в цих умовах: уникнення, боротьба, компроміс і пристосування. Загалом це була конструктивна реакція на примусову мобілізацію.

Стратегія уникнення реалізовувалася через наступні дії завербованих: переховування, втечу, виправлення списків, самокалічення, нанесення ран, зараження різними хворобами, вступання до фіктивних шлюбів, вагітність, непокора, неявка на біржу праці, відмова від обіцяної допомоги. Вона застосовувалася в ситуаціях, коли вирішення проблеми могло призвести до додаткових неприємностей (праця на чужині); коли було зрозуміло, що не можна вирішити конфлікт на свою користь; коли потрібно було виграти час для того, щоб отримати додаткову інформацію або заручитися чиеюсь підтримкою; коли було недостатньо влади для вирішення проблеми бажаним способом.

Компроміс як стратегія поведінки під час примусової мобілізації до країн Третього Рейху часто був для завербованих вдалим відступом чи останньою можливістю прийти до певного рішення. Він застосовувався, коли потрібно було швидко вирішити проблему; коли можна було погодитися на тимчасове рішення; щоб скористатися короткочасною вигодою; коли інші підходи до вирішення проблеми виявлялися неефективними. Компроміс

---

⁵¹ Постанова гебітскомісара м. Лохвиці про штрафування населення за невіїзд на роботу до Німеччини від 4 лютого 1943 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С. 55.

⁵² ДАПО. – Ф. Р-2514: Гусинська сільська управа, село Гусине Градизького району Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 18: Списки громадян с. Гусине, завербованих на роботу до Німеччини (26 жовтня 1942 р. – 7 липня 1943 р.). – Арк. 33, 42, 49.

⁵³ ДАПО. – Ф. Р-8808: Гребінківська районна управа, місто Гребінка Гребінківського району Полтавської області (періоду німецько-фашистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 1: Накази Гребінківської районної управи (19 січня 1943 р. – 6 вересня 1943 р.). – Арк. 8.

⁵⁴ *Бордюгов Г.* Преступления против гражданского населения // Свободная мысль. – 2004. – № 7. – С. 126.

⁵⁵ *Сидоренко О.* Гонимі злим вітром... – С.19.

реалізовувався через відкуп від мобілізації, заміну себе в списку іншою людиною, вступ до поліції, німецької армії тощо.

Стратегія співробітництва реалізовувалася через вступ завербованих до поліції, охоронних загонів чи виконанням обов'язків старост. Ця стратегія давала можливість не тільки залишитися вдома, але й отримати владу над іншими (односельчанами, військовополоненими та ін.).

Така стратегія поведінки під час примусового вивезення населення – як боротьба – застосовувалася у випадках, коли втікачі ставали партизанами, підпільниками й активно включалися до руху опору окупаційній владі. Дана стратегія обиралася тоді, коли людина відчувала, що в неї немає іншого вибору і їй немає що втратити.

Застосування стратегії пристосування (поступки) мешканцями Полтавщини ґрунтувалося на зниженні своїх вимог і прийнятті позиції опонента. Реалізовувалася стратегія через виконання наказу представника органу окупаційної влади – відбуття на відпрацювання трудової повинності до Німеччини.

Стратегії реалізовували не тільки завербовані, але й представники окупаційної адміністрації (старости, поліцаї), лікарі, партизани, підпільники та просто односельчани.

Оскільки згідно підрахунків М.Ковалю біля 175 000 чоловік мешканців Полтавської області було вивезено до Третього Рейху⁵⁶, то можемо зробити висновок, що найпоширенішою стратегією їх поведінки під час примусової мобілізації було пристосування. Значно менша кількість жителів намагалися уникнути вивезення, проте їх поведінка була найбільш варіативною і проявлялася у різних формах. Значно рідше реалізовувалися стратегії компромісу, боротьби та співробітництва.

Насамкінець зазначимо, що у більшості ситуацій застосовувалася не одна стратегія, а їх комбінація. Використання однієї траплялося рідко. В умовах окупації застосування таких стратегій поведінки під час примусової мобілізації як уникнення та боротьба придушувалося й каралося арештами, ув'язненнями, примусовими абортами, штрафами як самих завербованих, так і їх родичів.

Порушена статтею проблематика потребує подальших наукових досліджень примусової праці робітників з Полтавщини в руслі аналізу стратегій поведінки оstarбайтерів під час їх перебування у Німеччині.

---

⁵⁶ Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – №10. – С. 68.

УДК (1-11)(430):336,227«1953»

Ірина Афоніна*

АНТИСТАЛІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1953 р. У СХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ: ВНУТРІШНЬОНІМЕЦЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто міжнародні й внутрішні аспекти першого в історії «холодної війни» антисталінського повстання у Німецькій Демократичній Республіці. Досліджено його передумови, причини поразки, а також наслідки подій червня 1953 р. для подальшого розвитку Німеччини.

Ключові слова: антисталінський рух, НДР, народне повстання 17 червня, ФРН, СРСР, США, «народна демократія», Соціалістична єдина партія Німеччини, опозиція.

В статье изучены международные и внутренние аспекты первого в истории «холодной войны» антисталинского восстания в Германской Демократической Республике. Исследована предыстория, причины поражения, а также последствия событий июня 1953 г. для последующего развития Германии.

Ключевые слова: антисталинское движение, ГДР, народное восстание 17 июня, ФРГ, СССР, США, «народная демократия», Социалистическая единая партия Германии, оппозиция.

The article examined the international and domestic aspects of the first in the history of the Cold War, anti-Stalinist revolt in the German Democratic Republic. Investigated the background, reasons for defeat, as well as the impact of the events of June 1953 for the further development of Germany.

Key words: anti-Stalinist movement, GDR, a popular uprising on June 17, FRG, USSR, USA, «people's democracy», the Socialist Unity Party of Germany, the opposition.

Спроби руйнації «залізної завіси» і подолання суперечностей між країнами демократичного й соціалістичного табору були і залишаються об'єктом підвищеної цікавості як для вчених-істориків, так і для сучасних політиків. Вони тривали упродовж усієї «холодної війни», а деякі з них навіть стали ключовими для Німеччини історичними моментами.

Одним із перших таких символічних моментів було народне повстання у Німецькій Демократичній Республіці у червні 1953 року. Воно знаменувало

---

* Афоніна Ірина – аспірантка відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник – д. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Мартинов А.Ю.

собою початок кризи соціалістичних режимів сталінського типу у Східній Європі, що знаходилася під сильним радянським впливом.

Зрозуміло, що вивчення цієї історичної події тривалий час залишалося політично заангажованим, лише після 1990 р. ми можемо знайти більш-менш вільні від ідеологічних упереджень наукові дослідження. Зазначена проблема заслуговує на увагу й у вітчизняній історіографії, оскільки розкриває не лише соціально-історичну природу поглиблення кризи радянської моделі тоталітарного соціалізму, а й доповнює загальну картину поетапного розвитку ідей свободи та демократії у Східній Європі після завершення Другої світової війни.

Метою статті є дослідження передумов, причин та наслідків масового соціального невдоволення у НДР. Вирішення цього завдання вимагає аналізу внутрішньонімецьких і міжнародних наслідків народного повстання у НДР у середині червня 1953 року. Передусім доцільно розглянути основні історіографічні підходи до висвітлення цієї проблеми, визначити причини загострення соціального невдоволення, що не вписалося у «класичні» визначення революційної ситуації, коли «верхи не можуть керувати по-старому, а низи не можуть жити за цих умов». Також для з'ясування місця цих подій у подальшій політичній історії двох німецьких держав та Європи загалом потрібно не лише прослідкувати, як розгорталися події, а й висвітлити безпосередні наслідки першої спроби антирадянського повстання у Східній Німеччині.

Уже перші дослідження народного повстання у НДР стали джерелом ідейно-політичних суперечок між істориками «східного табору» та істориками західних країн, передусім ФРН. Парадигма тлумачення подій 17 червня 1953 р. у СРСР і Німецькій Демократичній Республіці відповідала вимогам класового підходу і розглядалася як справа контрреволюційного перевороту, організованого західнонімецькими агентами. Зокрема, таку позицію послідовно відстоював керівник НДР Е. Хонеккер¹.

Зрозуміло, що у цієї історіографічної версії подій не було фактичного підтвердження, оскільки східнонімецькі робітники повстали через збільшення норм виробітку та зменшення тарифів оплати праці. Тобто, якщо поглянути з марксистської точки зору, йшлося про «антипролетарську політику» формально робітничої держави, яка на ділі проводила курс жорсткої експлуатації робочої сили. Зрозуміло, що подібні твердження потужно підривали ідеологічні засади існування НДР, через що глибокі дослідження цієї теми за часів існування Німецької Демократичної Республіки не віталися. Водночас з цих же причин у Федеративній Республіці Німеччині народному повстанню 17 червня 1953 року приділялася особлива увага, оскільки західнонімецькі науковці робили все можливе, щоби поставити під сумнів легітимність існування НДР².

---

¹ *Honecker Erich*. Aus meinem Leben. – Berlin. – 1980. – S. 22.

² *Bust-Bartels Axel*. Der Arbeiteraufstand vom 17 Juni 1953. Ursachen, Verlauf und gesellschaftspolitische Ziele // Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage Das Parlament. – 1980. – 21 Juni. – S. 4.

Про запеклий характер ідеологічних дискусій з обох боків свідчить, передусім, мемуаристика. Наприклад, на початку 1950-х рр. Віллі Брандт розпочинав свою політичну кар'єру у Західному Берліні, тому аналіз подій 17 червня 1953 р., поданий ним у своїх «Спогадах», базується на соціал-демократичному баченні соціально-політичних проблем і загалом є досить виваженим³.

Також в епоху «холодної війни» точилася гостра дискусія з приводу «підбурювання» населення НДР до протестів з боку західнонімецьких спеціальних служб. Одним із перших таку версію перебігу подій підтримав відомий радянський агент у Федеральній службі безпеки ФРН Хайнц Фельфе. Він безпосередньо пов'язав повстання 17 червня 1953 р. із «провокаціями» спецслужб ФРН, хоча і заперечував наявності внутрішніх підстав для протестів⁴.

На противагу йому керівник спецслужб ФРН Рейнхард Гелен аргументовано стверджував, що події 17 червня 1953 року та їхній розголос фактично по всій східнонімецькій державі були несподіванкою не лише для бундесканцлера К. Аденауера, а й для західнонімецьких спеціальних служб⁵.

Своєю чергою, відомий західнонімецький соціал-демократ Егон Бар побачив у цих подіях початок кризи авторитарної моделі соціального розвитку НДР⁶.

Сучасні західнонімецькі історики, які досліджують політичну боротьбу у верхівці «Соціалістичної єдиної партії Німеччини», звернули увагу на неоднозначну реакцію вищих керівників партії та східнонімецьких спеціальних служб на народні заворушення. Зокрема, Еріх Мільке, статс-секретар Головного управління захисту економіки (початкова назва служби безпеки НДР), використав їх, щоб зміцнити позиції державної таємної поліції у структурі влади східнонімецької держави⁷. Своєю чергою, перший секретар СЄПН Вальтер Ульбріхт навіть після придушення повстання був переконаний, що курс на прискорення побудови радянської моделі соціалізму цілком виправданий. Тому він використав факт заворушень щоби усунути від влади своїх опонентів у керівництві СЄПН⁸. За таких умов найпрагматичнішою виявилася позиція, якої дотримувався Вільгельм Пік – він переконував товаришів по партії у потребі обережної корекції курсу, аби не давати додаткових козирів керівництву ФРН⁹.

Такої ж думки дотримувалися і радянські керівники, намагаючись схилити до неї офіційне керівництво НДР. Керівник радянської місії у Східному Берліні Володимир Семенов, визнаючи неминучість радянського

---

³ *Брандт В.* Воспоминания // Вопросы истории. – 1991. - №1. – С. 101.

⁴ *Felfe Heinz.* Im Dienste des Gegners. 10 Jahre Moskaus Mann im BND. – Hamburg. – 1986. – S. 11.

⁵ *Gehlen Reinhard.* Der Dienst. Erinnerungen 1942-1971. – Mainz. – 1971. – S. 83.

⁶ *Bahr Egon.* Zu meiner Zeit. – München. – 1996. – S. 127.

⁷ *Otto Wilfriede.* Erich Mielke. Aufstieg und Fall eines Tschekesten. – Berlin. – 2000. – S. 203.

⁸ *Frank Mario.* Walter Ulbricht. Eine deutsche Biographie. – Berlin. – 2001. – S. 229.

⁹ *Badstübner Rolf, Lohr Wilfried.* Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953. – Berlin. – 1994. – S. 220.

військового втручання з метою придушення повстання, у своїх спогадах переповідає, як непросто це рішення давалося Кремлю¹⁰. Радянський лідер М.Хрущов був вимушений рахуватись із загальною логікою радянсько-американського протистояння як на німецькій землі, так і у глобальному масштабі¹¹.

За придушення народного повстання у Берліні керівництво СРСР засуджували не лише радянські дисиденти (серед них і О.Солженіцин), а й західноєвропейські ліві¹². Тому в цей час в офіційній радянській, а згодом і російській історіографії закріпилася теза, що заперечує факт розстрілу радянських солдат із групи військ у НДР, які в червні 1953 р. відмовилися стріляти у мирних німців¹³. Ми знаходимо її вже у перших дослідженнях цих подій.

Натомість, Стефан Брандт уже 1953 року стверджував, що у відповідь на відмову радянських піхотинців стріляти у робітників за рішенням військового трибуналу вони були розстріляні¹⁴.

Західнонімецькі історики ледь не щороку (зазвичай до роковин повстання) видавали нові роботи з даної проблематики, але до 1990 р., коли за результатами об'єднання Німеччини були відкриті таємні архіви колишньої НДР, нових документів до наукового обігу не вводили¹⁵.

Однією із перших монографій, підготовлених на основі дослідження нових архівних фондів, стала праця Дитріха Торстена «17 червня 1953 в НДР. Збройне придушення народу»¹⁶. Згодом Олександр Галлус проаналізував реакцію німецьких парламентарів впродовж 1954–1990 рр. на рецепції історичного досвіду народного повстання 17 червня¹⁷. Широке історіографічне узагальнення думок істориків Німецької Демократичної Республіки з цього приводу здійснив відомий західнонімецький історик Юрген Кочка¹⁸.

Томас Флеммінг у монографії «День німецької єдності. 17 червня 1953», використовуючи широку документальну базу, показав, як страйк східно-

---

¹⁰ *Semjonow Wladimir. Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939-1991. – Berlin. – 1995. – S. 129.*

¹¹ *Филитов А.М. Германия в советском внешнеполитическом планировании. 1941–1990. – М. – 2009. – С. 100.*

¹² *Adomeit Hannes. Imperial Overstretch. Germany in soviet Policy from Stalin to Gorbachev. An Analysis based on New Archival Evidence, Memoirs and Interviews. – Baden-Baden. – 1998. – S. 19.*

¹³ *Филитов А., Водопьянова З. Волнения в Берлине в июне 1953 // Родина. – 2002. – № 10. – С. 11.*

¹⁴ *Brandt Stefan. Der Aufstand. Vorgeschichte, Geschichte und Deutung des 17 Juni 1953. – Stuttgart. – 1953. – S. 199.*

¹⁵ *Baring Arnulf. Der 17.Juni 1953. – Stuttgart. – 1983. – S. 28.*

¹⁶ *Diedrich Torsten. Der 17.Juni 1953 in der DDR. Bewaffnete Gewalt gegen das Volk. – Berlin. – 1991. – S. 190.*

¹⁷ *Gallus Alexander. Der 17.Juni im deutschen Bundestag von 1954 bis 1990 // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 1993. – №25. – S. 12–21.*

¹⁸ *Kocka Jürgen. Historische DDR-Forschung. Aufsätze und Studien. – Berlin. – 1993. – S. 98.*

берлінських будівельників 16 червня 1953 р. швидко перетворився на заворушення у більш як 500 містах та населених пунктах НДР¹⁹. Вольфганг Ріббе детально розглянув персональні історії активістів та ініціаторів народних повстань червня 1953 р., зокрема, Ерні Дорн (1911–1953), на заклики якої й виступили проти влади східноберлінські будівельники²⁰.

У другій половині 1990-х та на початку 2000-х рр. увага істориків уже об'єднаної Німеччини була прикута до дослідження регіональних аспектів досліджуваного нами повстання. Наприклад, Удо Грасхофф детально висвітлив перебіг подій 17 червня 1953 р. у Халле²¹, Карін Грюнвальд та Маттіас Пюле по годинах зобразили, як розгорталася подія того дня у Магдебурзі²², а Хайді Рот довела, що невдоволення соціальним становищем було властиве не лише мешканцям великих та середніх міст, а й невеликих містечок, тісно пов'язаних із сільською округою²³. Загалом червневі події 1953 року знайшли достойне місце в історії опозиційного руху Німецької Демократичної Республіки²⁴.

Народне повстання у НДР, попри його придушення, мало широкий резонанс і, як наслідок, вплинуло на розвиток опозиційних антирадянських рухів у Польщі та Угорщині²⁵.

Цікаво, що за умов «холодної війни» уряд США не зреагував на подібні події у Німеччині. Паралельно тривала Корейська війна 1950–1953 рр. і Вашингтон не був готовий відкривати «другий фронт» у Європі. До того ж, Радянський Союз мав тут військово-технічну перевагу, яка не могла бути компенсована навіть перевагами США у сфері ядерної зброї²⁶.

Увага до подій червня 1953 року зберігається й донині. Південно-корейський історик Донг-Кі Лі, знаходячи аналогії між подоланням розколу Німеччини та становищем нині розколотої Кореї, аргументовано стверджує, що події 1953 року підтвердили, що можливість швидкого мирного об'єднання Німеччини була лише ілюзією²⁷.

Тож, німецьке питання в останні роки життя Й.Сталіна було в центрі не

---

¹⁹ *Flemming Thomas*. Kein Tag der deutschen Einheit. 17 Juni 1953. – Berlin. – 2003. – S. 111.

²⁰ *Ribbe Wolfgang*. Der 17 Juni 1953 in Berlin. – Berlin. – 1993. – S. 299.

²¹ *Grashoff Udo*. Der 17 Juni 1953 in Halle – ein Tag der Zivilcourage. – Halle. – 2001. – S. 81.

²² *Grünwald Karin, Puhle Matthias (Hg.)*. Magdeburg 17 Juni 1953. – Magdeburg. – 1993. – S. 29.

²³ *Roth Heidi*. Der 17 Juni 1953 in Görlitz. – Dresden. – 1998. – S. 56.

²⁴ *Neubert Ehrhardt*. Geschichte der Opposition in der DDR. 1949–1989. – Berlin. – 1998. – S. 81.

²⁵ *Foitzik Jan (Hg.)* Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17 Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, soziale und nationale Dimensionen. – Paderborn. – 2001. – S. 47.

²⁶ *Ostermann Christian*. Die Vereinigten Staaten und der Aufstand vom 17 Juni 1953 // Deutschland Archiv. – 1997. - №30. – S. 350–368.

²⁷ *Dong-Ki Lee*. Option oder Illusion? Die Idee nationalen Konföderation im geteilten Deutschland. 1949-1990. – Berlin. – 2010. – S. 18.

лише ідеологічного, а й геополітичного протистояння СРСР та Заходу. Ще у жовтні 1948 року У.Черчілль пропонував зажадати від СРСР виведення окупаційних військ із Німеччини та Австрії, ліквідації Комінформбюро, надання міжнародним монополіям доступу до експлуатації радянських ресурсів²⁸. Логічно, що така позиція Заходу зумовлювала жорстку відповідь Сталіна. Однак після його смерті здавалося, що можливі зміни.

Загалом, на громадську думку у Східній Німеччині мали помітний вплив два принципових фактори стратегічного характеру. По-перше, східні німці досить прохолодно поставилися до ідеї Вальтера Ульбріхта сталінськими методами будувати соціалізм у НДР. По-друге, вагомим фактором стало західнонімецьке економічне диво, викликане господарськими реформами у повоєнній ФРН (1948-1952 рр.), яке супроводжувалося динамічним зростанням рівня життя широких верств суспільства.

Вражаючі успіхи Федеративної Республіки Німеччини в економічній сфері стали можливими завдяки працьовитості й цілеспрямованості, наявності значної кількості відносно дешевої робочої сили і вдалій валютній реформі міністра економіки ФРН Людвіга Ерхарда. Не менш важливими факторами стали сприяння розвитку приватного підприємництва та інвестиції у нові галузі промисловості. Також у цей період ФРН знаходилася під американською військово-політичною «прасольською», а її військові витрати до вступу у НАТО (травень 1955 року) і відновлення бундесверу були відносно незначними. Звичайно, не менш стимулююче значення для розвитку західнонімецької економіки мала американська допомога за планом Маршалла.

Натомість радянська окупаційна адміністрація на Сході Німеччини підтримувала протилежний економічний курс. Зокрема, заборонялася діяльність незалежних від партії вільних профспілкових об'єднань, а на селі поступово здійснювалася колективізація колишніх юнкерських господарств й обмеження приватновласницьких відносин²⁹.

Східна Німеччина залишалася основним джерелом отримання Радянським Союзом репарацій, і це створювало додаткове психологічне напруження. Крім того, відразу після смерті Й.Сталіна 5 березня 1953 р. у вищому радянському керівництві загострилася боротьба за владу. М.Хрущов вирішив використати проти Л.Берії компрометуючі останнього гіпотетичні плани вирішення німецького питання за австрійським сценарієм³⁰. Щоправда, за рік до смерті, намагаючись запобігти включенню ФРН до західних військово-політичних структур, Й.Сталін уже пропонував вирішити німецьке питання на основі ідеї набуття майбутньою об'єднаною Німеччиною статусу нейтральної

---

²⁸ Порохов С. Битва імперій: Англія проти Росії. – СПб., 2008. – С. 332.

²⁹ Ackmann Anton. Über den einzig möglichen Weg zum Sozialismus // Neues Deutschland. – 1948. – 24 September. – С. 1.

³⁰ Besymenski Lew. 1953 – Berija will die DDR beseitigen // Die Zeit. – 1993. – 15 Oktober. – S. 7.

держави. Втім, з точки зору політичних реалій того часу, подібна ідея була такою ж екзотичною, як, наприклад, заявка СРСР на вступ до НАТО.

У липні 1952 року В. Ульбріхт закликав прискорити процес побудови соціалізму і перетворення «Соціалістичної єдиної партії Німеччини» на комуністичну партію «нового типу». Пропонувалося згортання приватного сектору економіки НДР та створення «народних підприємств». Втім, заходи щодо запровадження планового господарства замість ринкових відносин не допомагали вирішувати потреби суспільства у споживанні. До того ж, у країні постійно зростала кількість поліції, яка наприкінці 1952 р. досягла 90200 поліцейських, а тому неухильно збільшувалися бюджетні витрати на утримання каральних органів влади³¹.

Особливо яскравою ситуація у НДР виглядала на тлі досягнень західнонімецького економічного буму доби становлення соціального ринкового господарства.

Навесні 1953 року поширилася ідеологічна і практична боротьба проти участі молоді у діяльності євангелічних та католицьких релігійних громад, що у своїх крайніх виявах була подібна до радянських антирелігійних кампаній 1920-х років. Водночас посилилася і боротьба з «ворожими елементами».

5 березня 1953 року помер радянський лідер Й.Сталін. У радянському керівництві розпочалася боротьба за владу між Георгієм Маленковим, В'ячеславом Молотовим, Лаврентієм Берією та Микитою Хрущовим. Утім, увага до подій у НДР не зменшувалася, адже ця країна розглядалася як військово-політичний форпост Радянського Союзу в Європі та своєрідна «вітрина» соціалізму.

3–4 червня 1953 року В. Ульбріхт та О. Гротеволь мали у Кремлі бесіду з М.Хрущовим, Л.Берією та В.Молотовим. Керівництво СРСР наполягало на необхідності здійснення нового курсу прискореної побудови соціалізму радянського зразка. Верховний комісар СРСР у Німеччині Володимир Семенов визнавав, що такий новий курс зустрів критику навіть у середовищі СЄПН. Це, своєю чергою, дало привід В.Ульбріхту посилити позиції своїх прихильників у апараті партії та одержавлених професійних спілках, які за західними стандартами можна було назвати конформістськими щодо інтересів роботодавців.

Усі ці тенденції разом стимулювали будівельників Східного Берліну у відповідь на збільшення норм виробітку з одночасним зменшенням зарплати 16 червня 1953 року розпочати страйк, який переріс у справжнє народне повстання і поширився практично на всі населені пункти НДР. Це була перша масштабна акція антирадянського спрямування у східноєвропейських країнах «народної демократії». Офіційні пояснення уряду Німецької Демократичної Республіки щодо причин заворушень базувалися на твердженнях про «саботажників та іноземних ворожих агентів», та краще за будь-яку пропаганду ззовні на пересічних німців діяв приклад споживацьких досягнень соціального ринкового господарства у ФРН. Варто зауважити, що до побу-

---

³¹ *Flemming Thomas. Kein Tag der deutschen Einheit 17.Juni 1953. – Berlin, 2003. – S. 19.*

дови Берлінського муру було ще далеко й інформація про ситуацію у першій на німецькій землі «державі робітників і селян» майже вільно доходила до громадян ФРН.

За офіційними даними близько 50 тис. мешканців Східного Берліну на час повстання працювали у Західному Берліні, де отримували зарплату у західнонімецьких марках. Тепер влада пропонувала їм працювати більше, а заробляти менше, мотивуючи це абсурдною ідеєю про необхідність більше виробляти зараз заради того, щоби краще жити в майбутньому. Зрозуміло, що це не відповідало не лише масовим соціальним очікуванням, а й технологічним робочим нормам. «Стаханівські методи» доби ранньої індустріалізації у Радянському Союзі навряд чи були прийнятні для розвиненого східнонімецького робітничого класу як з точки зору соціальної психології, так і через політичну ситуацію того періоду. ССПН була не в захваті від гасла проведення вільних виборів, адже під час них громадяни НДР могли обрати соціальні стандарти вільного від спадку сталінізму західного світу. Подібним «саботажникам» погрожували замінити їх на робочих місцях працівниками із радянських республік (Казахстану або Киргизії), використовуючи, як бачимо, відверто ксенофобські гасла у контрпропаганді³².

Безпосередньо під час народних протестів у радянській східній частині Берліна західноберлінська поліція не змогла підтримати робітників, коли радянські війська відкрили стрілянину у натовп на Потсдамерплатц. У Лейпцигу та Дрездені для подолання заворушень було застосовано танки. Так само радянські війська діяли й у Герліці, Халле, Магдебурзі. Звідусіль лунали вимоги вивести радянські війська і провести вільні вибори на території всієї Німеччини. У Біттерфельді страйковий комітет тимчасово захопив владу у місті. Активістами повстання була молодь у віці 16-17 років. Після придушення повстання у Магдебурзі 28 червня 1953 р. за рішенням радянського військового трибуналу було розстріляно 18 радянських солдат, які відмовилися виконати наказ стріляти у цивільних німців. Радянський Союз називав цю інформацію продукцією праворадикального емігрантського угруповання «Національний трудовий союз» (НТС). Показово, що заворушення поширилися і на сільську місцевість у всіх 15 округах НДР та 217 містах й населених пунктах по всій країні.

Уже 20 червня 1953 року розпочалися судові процеси над провокаторами та ворожими агентами. За офіційними даними, на початок 1954 року було засуджено 3449 громадян НДР на терміни від п'яти до п'ятнадцяти років. За соціальним складом це були робітники, підприємці, селяни та безробітні.

20 серпня 1953 року О.Гротеволь та В.Ульбріхт знову зазнали критики з боку Кремля. Утім, Радянський Союз виділив Німецькій Демократичній Республіці черговий мільярдний кредит, а також надав продовольчу допомогу. Німецькі лідери погодилися на перегляд норм виробництва та тарифних виплат.

---

³² *Flemming Thomas. Kein Tag der deutschen Einheit 17.Juni 1953. – S. 35.*

Зауважимо, що незадовго до цього, 26 червня 1953 року, було заарештовано Л. Берія, якому інкримінували ледь не «втрату» НДР³³. Проекти технократичних реформ, які він готував, було згорнуто. За місяць (24–26 липня 1953 року) на пленумі ЦК СЄПН В.Ульбріхт зміг витримати критику й утриматися при владі, у чому йому істотно допомогла поразка Л.Берії у внутрішній кремлівській боротьбі. Також В.Ульбріхта підтримав М.Хрущов. Як наслідок, через внутрішньопартійну «чистку» і боротьбу проти соціал-демократичної ідеології до початку 1954 року із СЄПН було виключено близько 24 тис. членів партії.

Реакція демократичних західних країн на ці події була досить пасивною. Державний секретар США Джон Фостер Даллес рекомендував лише використати повстання в «пропагандистських цілях». Він переконав президента США Д.Ейзенхауера у доцільності застосування проти СРСР «доктрини відкидання» зі Східної Європи. Однак, про «жорсткі» методи протидії не йшлося. Виникла ідея створення волонтерського «Корпусу миру». У ситуації, що склалася, особливу позицію обійняв У. Черчілль. Він був стурбований перспективою анархії у радянській зоні і відверто писав у листі до бундесканцлера К.Аденауера від 25 червня 1953 року, що «мир у Європі накладає особливу відповідальність на ФРН»³⁴.

Підсумовуючи нашу розвідку, маємо зауважити, що для ФРН повстання 17 червня 1953 року стало джерелом актуалізації суспільної енергії, спрямованої на поступове досягнення єдності Німеччини. Це була моральна перемога Західнонімецької держави над Східною. 23 червня 1953 року К.Аденауер очолив траурні заходи з вшанування пам'яті громадян НДР, що загинули під час повстання. Він послався на слова Карла Маркса про те, що «робітники повстали, але не перемогли». Показово, що 3 липня 1953 року навіть депутати західнонімецької комуністичної партії у бундестазі проголосували за оголошення 17 червня «Днем німецької єдності та свободи»³⁵. Лише 3 жовтня 1990 р. після возз'єднання Німеччини дата національного свята німців змінилася. Повстання у НДР засвідчило, що радянська модель тоталітаризму вступила у стадію кризи, яку вона так і не пережила. Радянський Союз раз і назавжди втратив наступальну ініціативу у «холодній війні».

---

³³ Нариси історії Росії. – К., 2010. – С. 701.

³⁴ Churchill an Adenauer, 25.6.1953 // Der Volksaufstand vom 17 Juni 1953. – Bonn. – 1953. – S. 88.

³⁵ Bundesgesetzblatt. – Teil 1. Nr.45. – 7.8.1953. – S. 1.

УДК 94(477) 35.074 [.001.1+316.4.063] «1954»

Віктор Крупина*

СКОРОЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ УРСР 1954 р.: ЗАДУМ І НАСЛІДКИ

У статті розглядається скорочення адміністративного апарату в УРСР у 1954 р., спричинене об'єктивними і суб'єктивними факторами. Проаналізовано обставини впровадження реформи, її висвітлення у пресі. Зазначається, що реформа не була завершена і розтягнулась на кілька років.

Ключові слова: історія України, адміністративно-управлінський апарат, службовець, реформування.

В статье рассматривается сокращение административного аппарата в УССР в 1954 г., обусловленное объективными и субъективными факторами. Проанализированы обстоятельства внедрения реформы, ее освещение в прессе. Указывается, что реформа не была завершена и растянулась на несколько лет.

Ключевые слова: история Украины, административно-управленческий аппарат, служащий, реформирование.

The article deals with reduction of administration in Ukrainian SSR in 1954 also as the its impartial and subjective reasons. The circumstances of implementation and its demonstration in press had been analyzed. The author insists on incompleteness of reform and its duration for several years.

Key words: history of Ukraine, administrative apparatus, official, reformation.

Перемога Радянського Союзу у війні над Німеччиною стала аргументом на користь переваги соціалістичного устрою над капіталістичним, відповідно, шлях повоєнного розвитку СРСР не потребував радикальних змістовних коректив. Країна продовжувала розвиватися екстенсивним шляхом, накопичуючи проблеми в соціальній та економічній сферах. Смерть Й.Сталіна створила можливості для нововведень, а гостра міжособистісна боротьба за «спадщину вождя» акцентувала реформи і як інструмент політики, і як засіб політичної боротьби. Одним з таких кроків стала спроба скорочення адміністративно-управлінського апарату в 1954 році, ініціатором якої був М.Хрущов.

Зазначена проблема має певну історіографію. На «значну перебудову» партійного і державного апарату в 1954 р., підвищення його ролі в культурному і господарському будівництві, його економність «по гарячих слідах»

---

* Крупина Віктор – к. і. н., старший науковий співробітник відділу історії України II пол. XX ст. Інституту історії України НАН України.

указував дисертант І.Фомін¹. І.Кожукало називав рішення сер. 1950-х років про скорочення та здешевлення державного апарату безрезультатною «черговою кампанією»². В.Баран указує на «відчутні наслідки» реформи 1954 р.: скорочення протягом 1954-1955 років десятків тисяч осіб, об'єднання в єдине міністерств місцевої і паливної промисловості України³. На думку авторів колективної монографії, заходи 1954 р. з ліквідації окремих підрозділів та скорочення посад адміністративного апарату дали значну економію коштів, сприяли раціональнішому розподілу спеціалістів, водночас траплялися й невиправдані реорганізаційні зміни та скорочення структур⁴. Як механізм удосконалення діяльності державних органів розглядає скорочення управлінського апарату у сер. 1950-х – поч. 1960-х років В.Тимцуник⁵. Головну причину всіх адміністративних перебудов 50–60-х років ХХ ст., у тому числі 1953/1954 рр., російський дослідник В.Шестаков вбачає у незадовільному стані економіки і модернізаційних викликах, що стояли перед керівництвом країни⁶. Спираючись на нові архівні документи та археографічні публікації автор ставить за мету розглянути причини адміністративних перетворень 1954 року, хід їх впровадження, особливості проведення у різних міністерствах та наслідки.

Кадрова сфера після війни перебувала у далекому від бажаного стані. Заповнення керівних і відповідальних посад людьми без належної кваліфікації заважало проводити гнучку державну політику, ефективно відбудовувати країну. Раз-по-раз Кремль звертає увагу наявність суттєвих недоліків у роботі з кадрами в Україні. 26 липня 1946 р. Постанова ЦК ВКП(б) констатувала, що «справа підготовки, підбору і розподілу керівних кадрів у ЦК і обкомах КП(б) України поставлена незадовільно». «Крайньо незадовільною» визнано в квітні 1947 р. постановку кадрової справи в органах юстиції УРСР. Наявність «значних недоліків і помилок у роботі з кадрами» в низці міністерств і

---

¹ *Фомин И.А.* Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров партийного и советского аппарата в период между XIX и XX съездами КПСС. – Автореферат дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1956. – С. 14.

² *Кожукало І.П.* Компартія України в добу «відлиги» // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 43.

³ *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 158.

⁴ *Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П.П.Панченко, М.Р.Плющ, Л.А.Шевченко та ін.* – К.: Либідь, 1997. – С. 45.

⁵ *Тимцуник В.І.* Реформування системи влади та державного управління в Україні (1953–1964 рр.): Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.

⁶ *Шестаков В.А.* Природа и механизм изменений властных институтов в СССР в 50-е – середине 60-х гг. // Государственная власть и общество России в XX веке: материалы межвузовской научной конференции / Сост. Г.В.Кожевникова, Л.Д.Шаповалова. – М.: РГГУ, 2004. – С. 113–114.

відомств України стали об'єктом критики Політбюро ЦК КП(б)У в 1951 р⁷. Серед типових закидів називалися: поспішне висування кадрів на керівні посади без належної перевірки і вивчення особи, часта змінюваність, непорядковане ведення номенклатури кадрів, несвоєчасна заміна працівників, які не справилися, зрощування партійного апарату з державним і господарським. У ЦК критикували захоплення зборами, пленумами, надмірна кількість яких негативно позначалася на їх ефективності і діловитості. Були відзначені недоліки і в партійно-політичній освіті та перепідготовці кадрів. Схожі проблеми мали місце в роботі ЦК КП(б) Білорусі, змінюваність номенклатурних кадрів середньої ланки в якій сягала подекуди 90%. Ці та інші постанови та ухвали критикували лише кадрову роботу, тоді як нераціональна структура управлінського апарату серед недоліків була відсутня.

Проблеми у діяльності партійного і державного апарату існували і були очевидні в 1920-х – 1930-х рр. У той період невдачі при проведенні гігантського експерименту з соціалістичного перетворення суспільства й економіки можна було пояснити «важкою спадщиною царизму»: «пережитками капіталізму», тиском «ворожих пролетаріату класів», інертністю мислення, повільними темпами побудови соціалізму. Такі пояснення відбілювали помилки і прорахунки керівників більшовицької партії, дозволяли надати проблемі гласності і залучити народні маси до боротьби за ефективнішу роботу партійно-державного апарату. Тобто наявність проблем і недоліків у сфері державного управління, що пов'язувалося з якістю кадрів, визнавалася найвищим партійним керівництвом давно. Однак до «хірургічного втручання» і гласного скорочення Москва вдалася лише у 1954 році, що було спричинено суб'єктивними й об'єктивними факторами.

Перш за все, це особливість кадрової роботи в СРСР. Номенклатурна побудова адміністративної вертикалі, коли всі найважливіші посади партійних, державних і господарських органів заповнювались за згодою партійних органів, обумовила прагнення партійних органів включити якомога більше посад до свого списку. Це обтяжувало їх кадровою роботою, уповільнювало процедуру затвердження кадрів. Так, на початок 1953 р. по відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК КПУ 11 осіб понад півроку очікували затвердження свого обрання. Іноді це траплялося з вини обкомів, які представляли у ЦК неповний пакет документів, незадовільно вивчали кадри тощо. Окремі особи працювали на номенклатурній посаді без затвердження вищим партійним комітетом, що було недопустимим. 24 квітня 1953 р. секретаріат ЦК КПУ прийняв постанову «Про деякі недоліки у підборі кадрів», в якій викрив вказані недоліки. У ході її виконання виявилось, що деякі відділи

---

⁷ Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; редкол.: С.В.Кульчицький та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 5: Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / [упоряд.: Г.В.Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я.Демченко, Р.Б.Воробей]. – С. 481, 488, 532.

ЦК переобтяжені роботою з підбору і затвердження кадрів, а тому наполягали на змінах. Так, відділ міського господарства пропонував «переглянути номенклатуру ЦК КП України по Міністерству житлово-комунального будівництва УРСР», а відділи важкої промисловості, адміністративний і сільгоспвідділ просили скоротити номенклатуру своїх посад⁸.

Тому в 1953 році зміни відбулися в самій Комуністичній партії. Було проведено реорганізацію відділів та упорядковано номенклатуру посад. У червні 1953 р. проведено об'єднання відділів ЦК КПУ, у результаті чого їх кількість зменшилася на 7 одиниць⁹. Подібні зміни зі скороченням торкнулися і обкомів, деяких міськкомів. Станом на березень 1953 р. із 451 посади апарату ЦК КПУ налічувалося 33 вакантних, з яких майже половина – посади інструкторів, які виконували значний обсяг підготовчої роботи. Чимало посад залишалися вакантними протягом тривалого часу – від 9 до 16 місяців¹⁰, така ситуація була типовою для першого повоєнного десятиліття. 5 травня 1953 р. перший секретар ЦК КПУ Л.Мельников просив секретаря ЦК КПРС М.Хрущова затвердити пропозиції республіканського ЦК про реорганізацію і скорочення кількості відділів ЦК. Прикметно, що за результатами планованої реорганізації штати відділів мали скоротитися на 35 посад, тобто майже на ту кількість, що була вакантна двома місяцями раніше¹¹.

На пропозицію М.Хрущова 16 липня 1953 р. Президія ЦК КПРС поділила номенклатуру посад на дві групи: основну і обліково-контрольну. Якщо на посади «основної» номенклатури призначалися Президією або Секретаріатом ЦК, то кандидатури на посади «обліково-контрольної» затверджувалися нижчими інстанціями, а у відділах ЦК лише проходили перевірку. За рахунок посад перших секретарів райкомів областей союзних республік, голів райвиконкомів РРФСР, уповноважених по заготівлям та інших номенклатура ЦК КПРС скоротилася з 45 до 25,3 тис. осіб, у тому числі 11,4 тис. осіб обліково-контрольного переліку¹². У списку ЦК КПУ станом на 1 січня 1954 р. налічувалось 5889 посад основної і 4200 посад обліково-контрольної номенклатури, тобто на 30% менше порівняно з початком 1953 року. Оптимізувавши кількість функціонерів партапарату, належало впорядкувати

---

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2763. – Арк.6, 17, 30, 42.

⁹ *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – С. 137–138.

¹⁰ Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подкур, Х.Куромия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – С. 181–182.

¹¹ Политическое руководство Украины. 1938–1989. – С. 188.

¹² Региональная политика Н.С.Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты 1953–1964 гг. / Составители О.В.Хлевнюк, М.Ю.Прозуменщиков, В.Ю.Васильев, Й.Горлицкий, Т.Ю.Жукова, В.В.Кондрашин, Л.П.Кошелева, Р.А.Подкур, Е.В.Шевелева. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – С. 6.

перелік найважливіших посад державного і господарського апарату.

По-друге, після смерті Й.Сталіна у Кремлі йшла боротьба за одноосібне володіння його спадщиною. Тривала боротьба між партійним і державним апаратами, очолюваними, відповідно, М.Хрущовим і Г.Маленковим. Загально-відомо, що Г.Маленков як перша особа неформальної ієрархії післясталінського ареопагу віддав перевагу посаді голови Ради міністрів, тоді як М.Хрущов «зосередився» на партійній роботі. Тобто кампанія зі скорочення і здешевлення апарату 1954 р. є виявом боротьби двох центрів влади. Як слушно зазначає В.Даниленко, проголошена М.Хрущовим «широкомасштабна антибюрократична кампанія незабаром дала свої результати. Уособленням бюрократичного стилю роботи був визначений Г.Маленков», критика якого з боку В.Молотова і Л.Кагановича коштувала главі уряду посади¹³. Звернімо увагу й на той факт, що в жовтневій постанові 1954 р., про яку мова піде пізніше, критикувалася структура і передбачалося звільнення управлінців виключно державних органів, тоді як у січневій – критика торкалась і Комуністичної партії. Зайнятий питанням реформування та оптимізації своїх лав, уряд, очолюваний Г.Маленковим, не міг активно протистояти перетіканню реальної влади в партійні органи. У 1954–1955 рр. реорганізації зазнали також силові органи. Хоча перестановки пов'язувались з критикою Л.Берія та усуненням його прибічників, закидами у непідконтрольність силових органів партійним, вони дозволяли як провести чистку найодіозніших фігур, так і продемонструвати силовиком справжній центр влади у СРСР.

Пильна увага московського керівництва до управлінської і кадрової сфери стала очевидною для мільйонів членів партії на початку 1954 р., коли 25 січня ЦК КПРС прийняв постанову «Про серйозні недоліки в роботі державного і партійного апарату». У ній серйозній критиці було піддано надмірне захоплення директивами, резолюціями в роботі різних органів, що породжувало нерозбериху, тяганину, безвідповідальність і призводило до розростання управлінського апарату. Постанова констатувала наявність випадків надмірної обережності й боязні керівників, які за вирішенням найдрібніших питань зверталися до вищого керівництва. ЦК КПРС вимагав розглянути роботу державного і партійного апарату, викрити помилки і недоліки, ліквідувати практику канцелярсько-бюрократичного керівництва, скоротити потік паперів і покращити виконавську дисципліну, забезпечити поліпшення кадрової політики тощо¹⁴. Невеликий за обсягом документ поклав початок кількарічному періоду реорганізацій адміністративно-управлінського апарату в СРСР.

---

¹³ Даниленко В.М. Україна в добу системної кризи радянського ладу // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г.Аркуша, С.О.Біла, В.Ф.Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М.Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С.557.

¹⁴ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. 4. 1953–1957 годы. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 155–156.

2 лютого постанова була продубльована Президією ЦК КПУ, яка зобов'язала міністерства й обкоми до 5 березня 1954 р. внести пропозиції щодо розширення прав і підвищення відповідальності районних, обласних і центральних органів виконавчої влади¹⁵. Постанова була ретрансльована на місця і спричинила потік нарад, засідань і звітів, інформацій, хоча націлювала апарат і управлінців саме на скорочення потоку паперів, переорієнтувала на виробничу діяльність, живе керівництво.

Надіслані обкомами і міністерствами «пропозиції» часто сягали за обсягом кількох десятків сторінок і засвідчили давно назрілу потребу наведення порядку в цій сфері. Звітність дійсно була переобтяженою дрібницями та деталями, відповіді на які займали багато часу й енергії. Обкоми виступали за скорочення тисяч показників, десятків форм звітності та обліку тощо. Пропонувалося скасувати звіт про хід ремонту цукрових заводів, п'ятиденний телеграфічний звіт про продукції тощо. Обкоми були надто обережні і не-сміливі, пропонуючи зменшити регулярність подачі даних про стрижку вівець з п'ятиденної до декадної, а звіт про рідкому паливу і мастилу – з декадної на місячну періодичність, декадну звітність по виробництву і відвантаженню запасних частин замінити місячною тощо.

Одні й ті ж дані вимагали різні органи, однакова інформація дублювалася у різних формах. Підготовка звітів у вищі органи, констатували співробітники Станіславського обкому партії, забирає близько половини робочого часу через надмірну кількість рішень, постанов, що їх тисячами приймали до виконання обласні апаратники. В 1953 році, наприклад, на адресу обкому надійшло 1196 постанов, наказів, розпоряджень, тобто пересічно 2-3 за день¹⁶. Їх належало продублювати підлеглим організаціям, що неймовірно ускладнювало і збільшувало паперообіг у районних органах партійної і державної влади: Галицький райком, наприклад, за 1953 р. відправляв підлеглим органам по 18 рішень за день. «Робота райвиконкомів у більшості своїй зводиться до засідательської суїти», – гірко підсумовував в інформації О.Кириченку завідувач відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів Станіславського обкому КПУ Чернов¹⁷. Гостро ставилося питання про оновлення законодавства про функції і права облвиконкомів, райвиконкомів, рад депутатів трудящих, чіткого розмежування повноважень виконавчих органів та їх відділів. Обкоми виступали за зменшення кількості засідань та їх тривалості.

Після вивчення республіканських пропозицій та їх узагальнення, 14 жовтня 1954 р. з'явилася постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про істотні хиби в структурі міністерств та відомств СРСР і заходи для поліпшення роботи державного апарату», яка поглиблювала і конкретизувала січневе рішення.

---

¹⁵ Історія державної служби в Україні. – Т. 5. Книга 1. – С. 540.

¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3558. – Арк. 492, 493.

¹⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3558. – Арк. 493.

Констатуючи наявність успіхів радянської влади в розв'язанні поставлених завдань, постанова указувала на значні недоліки в управлінні народним господарством. Вони містилися як в організаційній структурі, так і стилі керівництва. Недосконала внутрішня структура органів управління полягала у надмірному розростанні штатів керівних органів, нераціональній будові управлінської вертикалі, наявності зайвих проміжних ланок управління, диспропорцією між кількістю керівників і підлеглих, паралелізму в роботі, випадків надмірної централізації у роботі окремих галузей промисловості.

«Хиби в організаційній будові апарату» породжували «канцелярсько-бюрократичні методи керівництва», які полягали в надмірній паперизації діловодства, непомірно великій по кількості форм і показниках статистичного планування та обліку, тяганині, плутанині та безвідповідальності, що відволікало відповідальних працівників від живої організації на шкоду виробництву.

Кадрова робота, окремі недоліки в структурі, недостатня увага до якості кадрів траплялося, як зазначено вище, критикувалися і раніше, однак лише нині ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР підійшли до реформування управлінського штабу досить радикально. Передбачалося звільнення близько 450 тис. управлінців, економія від чого у масштабах Радянського Союзу очікувалася у розмірі 5 млрд рублів на рік¹⁸. Кінцевою метою такої реорганізації називались здешевлення й удосконалення діяльності державного апарату, підвищення його ефективності. 2 листопада 1954 р. Президія ЦК КПУ і Рада міністрів УРСР прийняли постанову «Про істотні недоліки в структурі міністерств і відомств УРСР та заходи з поліпшення роботи державного апарату», в якій визнали, що перелічені недоліки в Україні «повністю мають місце» і конкретизували заходи щодо виконання директиви Кремля¹⁹.

Як і слід було очікувати, постанова ЦК КПРС та її український аналог були «схвально» сприйняті на місцях. Міністерства та відомства, обкоми та райкоми без надзусиль знаходили перелічені недоліки в своїй практиці, викривали канцелярсько-бюрократичний стиль керівництва, наводили широкий перелік заходів і пропозицій на виконання.

На початку грудня 1954 р. міністерством державного контролю УРСР спільно з міністерством фінансів УРСР і Контрольно-ревізійним управлінням міністерства фінансів СРСР по УРСР була проведена перевірка виконання спільного рішення Комуністичної партії і уряду від 14 жовтня 1954 р. Контролери констатували, що «більшість перевірених міністерств і відомств Української РСР незадовільно виконують вищезазначену постанову ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР». Станом на 8 грудня практична робота зі скорочення чисельності адміністративно-управлінського персоналу багатьма органами ще не була розпочата, хоча в грудні закінчувалися строки звільнення. Причинами

---

¹⁸ В.І.Ленін, КПРС про роботу партійного і державного апарату. – К.: Політвидав України, 1977. – С. 209–307.

¹⁹ Історія державної служби в Україні. – Т. 5. Книга 1. – С. 556–557.

незадовільного виконання постанови називались невизначеність з обсягом скорочення і новим штатним розписом у республіці з вини центральних міністерств і відомств (міністерства промисловості продовольчих товарів, промисловості будівельних матеріалів та ін.) і несвоєчасне доведення завдань до відповідних українських органів (міністерства колгоспів УРСР, товарів широкого споживання УРСР та ін.)²⁰. Більш-менш задовільна ситуація спостерігалась у республіканських міністерствах культури, промисловості м'ясних і молочних продуктів, сільського господарства, Українському геологічному управлінню та ін.

Схожого висновку дійшов і головний контролер-ревізор Контрольно-ревізійного управління міністерства фінансів СРСР по УРСР Н.Приходько, який на підставі аналізу 125 підприємств міністерства вугільної промисловості, чорної металургії, промисловості продовольчих товарів, промисловості товарів широкого споживання УРСР констатував, що згадана постанова «окремими підприємствами виконується незадовільно». Попри випадки перевиконання за обсягами скорочення кількості адміністративно-управлінського персоналу (у тому числі за рахунок вакантних посад), його доповідна секретарю ЦК КПУ О.Іващенко містила факти наявності позаштатних посад, формального скорочення і горизонтального переміщення управлінців тощо²¹. В інформації Н.Приходька наводяться дані, що на виробництво спрямовувалося лише понад 60% звільнених, частина відправлялась на навчання, десятки осіб вийшли на пенсію.

Одним з каналів зменшення соціальної напруги у зв'язку зі скороченням тисяч осіб союзне керівництво розглядало як надання можливості звільненим виїхати на нові території, в райони Уралу, Сибіру, Далекого Сходу. Цій справі була приділена значна увага і у жовтневій постанові, і в газетній публікації коментаря в «Правді». Акцент робився на матеріальній вигоді переселенців. Особам, які виїжджали на роботу у виробничій сфері в «інші місцевості» надавали одноразову допомогу в розмірі двомісячного окладу; особам, які забажали виїхати на освоєння цілинних земель, у ліспромгоспи на північі, в райони Сибіру, Уралу і Далекого Сходу фінансова допомога передбачалась у розмірі тримісячного окладу. Пільги і преференції надавалися і членам осіб, які виїжджали, та були обіцяні сприятливі умови для облаштування на місці. Інформації міністерств і відомств у республіканський ЦК згадували одиничні випадки наявності бажання виїхати або ж обходили питання мовчанкою.

Реформування управлінського апарату завжди є кроком непротим, адже порушуються усталена ієрархія, горизонтальні зв'язки, потрібен час для вироблення нових механізмів прийняття і виконання рішень. Все це особливо ускладнено і болісно відбувається у великих за обсягом країнах, яким був Радянський Союз. Часто реформування апарату гальмувалося через незалежні

---

²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3559. – Арк. 738–739.

²¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4078. – Арк. 181–182.

від Києва причини – затягували з відповідними рішеннями щодо масштабу «оптимізації» центральні міністерства і відомства. Порушення строків прийняття рішень та транслявання їх підлеглим було почасти викликано об'єктивними причинами: складний, неповороткий та ієрархізований механізм функціонування органів влади у суворо централізованій державі замикався на ЦК КПРС і Раді міністрів СРСР. Між ними після смерті Й.Сталіна в особах М.Хрущова і Г.Маленкова тривала боротьба за першість, яка не сприяла чіткому і злагодженому впровадженню нововведень.

Водночас запізнення з термінами ретрансляції рішень на місця можна розглядати також і як тиху протидію такому «непопулярному» серед управлінців рішенню. Затягування було формально можливим способом, захисним механізмом. Відтермінування імплементації дозволяло апарату мінімізувати увагу до цієї кампанії та обмежитися поверховими змінами.

Цікаво простежити агітаційно-пропагандистський супровід забезпечення цієї кампанії. Московська «Правда» відгукнулася на жовтневу постанову 20 листопада, передова стаття якої «За подальше покращення державного апарату» доступно пояснювала причини підвищення уваги партії до структури міністерств, відомств та організацій і необхідності впорядкування змін у їх штатах. Головний республіканський друкований орган – «Радянська Україна» – відгукнулася на жовтневу московську постанову лише 23 листопада одночасно з газетою «Известия». Публікація під красномовною назвою «Безустанно удосконалювати роботу з державного апарату» не містила посилянь на прийняті рішення, а лише оглядово передавала їх зміст.

Стаття констатувала проведену партією велику роботу з удосконалення державного апарату, його здешевлення і скорочення, зменшення обсягу звітності. Однак зазначені успіхи, йшлося далі, не повинні затіняти наявні хиби в структурі і господарській діяльності органів державного управління. Стаття закликала партійців активізувати пошук шляхів удосконалення апарату, боротьбу з хибями, розгортати критику і самокритику. Належало забезпечити соціальний захист працівників, звільнених у ході цієї кампанії²².

Месиджом публікації була логічна ланка – недоліки в структурі органів управління вимагають її удосконалення, а скорочення кадрів дозволить отримати економію, підвищить ефективність роботи апарату та матиме позитивні наслідки для суспільства. Як і в текстах постанови, газетна публікація знімала відповідальність за зазначені недоліки з Комуністичної партії, яка, будучи керівною і спрямовуючою силою, за логікою мусила також нести відповідальність і за недоліки. Відмінність між статтею «Известий» і «Радянської України» полягала в наявності в останній прикладів з озвученими недоліками, тоді як інформація про можливість виїхати в «іншу місцевість», привабливі пільги для переселенців в інші місцевості була відсутня.

---

²² Известия. – 1954 . – 23 ноября; Радянська Україна. – 1954. – 23 листопада.

Періодична преса була наповнена також іншими пропагандистсько-викривальними публікаціями, які торкалися і високопосадовців республіканського рівня. Так, наприкінці 1954 р. «Правда» опублікувала фейлетон «Майстер Кабінетстрою», в якому дошкульній критиці піддавався міністр промисловості продовольчих товарів УРСР П.Рудницький за перевищення бюджетних витрат на облаштування свого професійного побуту та утримання обслуговуючого персоналу на балансі госпрозрахункових організацій, а не в штаті міністерства²³. Попри виправдання міністра, що перевищення витрат мало об'єктивне підґрунтя, дорогий ремонт як «необхідність, а не примха», урядова комісія підтвердила викладені в публікації факти, тож міністр отримав «сувору догану з попередженням»²⁴. Подібні публікації створювали позитивне інформаційне поле довкола скорочення, здешевлення апарату, підтверджували правильність рішень Компартії з оптимізації структури управління. Вони залучали громадськість на місцях до викриття недоліків, заземляли реформу на низи управлінської вертикалі.

По гарячих слідах реформа отримала високу оцінку сучасників. Як і слід було очікувати, вже в січні 1955 р. «Правда» і «Радянська Україна» констатували, що «в практиці партійного керівництва за останній час багато що змінилось»: зменшувалась кількість прийнятих рішень, відчувався пріоритет живої організаторської роботи в масах, хоча недоліки повністю не були подолані²⁵.

При оцінці кількості ліквідованих за постановою від 14 жовтня 1954 р. відомств і управлінь в історичній літературі подекуди сприймається за чисту монету, як доконаний факт інформація із самої постанови: скорочення по 46 міністерствам і відомствах СРСР 200 головних управлінь, управлінь і самостійних відділів, 147 трестів, 93 місцеві управління, 898 постачальницьких організацій, бл. 10 тис. дрібних структурних підрозділів²⁶. При цьому оминається увагою суттєва деталь: кількість ліквідованих управлінських ланок у

---

²³ Правда. – 1954. – 23 декабря.

²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4079. – Арк. 36–48.

²⁵ Радянська Україна. – 1955. – 6 січня.

²⁶ История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5. – Коммунистическая партия накануне и в годы Великой отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества. 1938–1959 гг. Кн. 2. (1945–1959 гг.). – М.: Издательство политической литературы, 1980. – С.416; Тимцуник В.І. Вказ. праця. – С. 155; *Шестаков В.А.* Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В.А.Шестаков; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – С. 122; *Іваненко В.В., Бойко О.В.* Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1953 рр.) // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г.Аркуша, О.В.Бойко, Є.І.Бородін та ін.; відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; редкол.: С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – С. 373; *Туренко В.В.* Задуми та наслідки адміністративно-господарських реформ другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. Автореф. дис. на здобут. вчен. ступ. канд. іст. наук. – Черкаси, 2010. – С. 9.

постанові вживається разом з дієсловом «скасовується» (рос. – упраздняется), яке має недоконаний вид, а отже, виражає радше наміри, аніж констатує виконання, завершеність. Поставити під сумнів зазначений обсяг дає підстави і хід виконання жовтневого рішення, яке, як свідчать звіти з місць, відбувався досить повільно. Тому дані результати оптимізації адміністративно-управлінського апарату потребують коригування.

У цьому зв'язку буде корисною доповідна записка від 18 січня 1957 р. відділу партійних органів при ЦК КПРС по союзним республікам в секретаріат ЦК КПРС про перевірку виконання постанови від 25 січня 1954 р., яка констатувала проведення «низки заходів зі спрощення структури і скорочення штатів партійних і державних органів». Зокрема, апарат ЦК Компартій, обкомів, міськкомів і райкомів партії зменшився на 4429 осіб, апарат виконкомів обласних, міських і районних рад та їх відділів був скорочений на 46405 осіб, апарат органів державного і господарського управління (без Російської Федерації) був «полегшений» на 52132 особи²⁷. У цілому з адміністративно-управлінського апарату СРСР звільнено 180 тис. осіб. У центральних апаратах низки республіканських міністерств було ліквідовано кожний четвертий відділ і сектор²⁸.

Однак не варто переоцінювати значення цих даних. У цьому ж документі вказувалося слабкі місця реформи: скорочення переважно низових ланок периферійних органів управління, тоді як центральні апарати республіканських міністерств і відомств несуттєвих змін не зазнали; вивільнені у ході скорочення робітники поповнювали кабінети міністерств, створених з метою розширення повноважень республік. Тобто задум направити людей з кабінетів на виробництво, по-суті, зреалізований не був: при збільшенні за 3 роки по СРСР кількості робітників і службовців на 5,2% питома вага зайнятих у промисловості і будівництві зросла лише на 0,1%²⁹. По-суті, доповідна записка свідчила про пробуковування, якщо не провал, спроби зробити апарат управління ефективнішим та економнішим. В Україні, за даними відділу партійних органів при ЦК КПРС по союзним республікам, кількість звільнених за 2 роки було сягала 88, 8 тис. осіб.

Оцінюючи адміністративно-управлінські реформи М.Хрущова, хвилеподібність скорочення кількості управлінського персоналу, В.Тимцуник зазначає, що «механічне скорочення управлінського апарату не давало очікуваних результатів, а слабкий контроль за виконанням прийнятих рішень створював можливості для “маневрів», порушень фінансової дисципліни, що не сприяло ефективному впровадженню державно-управлінських реформ»³⁰.

---

²⁷ Региональная политика Н.С.Хрущева. – С. 112.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. – С. 113–115.

³⁰ *Тимцуник В.І.* Вказ. праця. – С.165-166.

Таким чином, переплетіння об'єктивних і суб'єктивних причин реформи обумовило її половинчатість, незавершеність. Розуміння необхідності якісних змін у роботі партійного і державного апарату було і в центрі, і на місцях.

Задум реформи як інструменту надання керівним структурам ефективності та їх здешевлення не був зреалізований у запланованих обсягах. Паралельно зі скороченням одних ланок з'являлися інші, формальні зміни не несли елементу принципової новизни. Апарат управління працював як і раніше, успішно підхоплювати гасла і звітувати про виконання чергової ініціативи. Домінували суб'єктивні причини реформи – боротьба за владу з Г.Маленковим, а отже, розрахунок надати системі управління ефективності залишався другорядним. Домігшись усунення свого опонента, М.Хрущов відновив зверхність партійних органів над державними структурами. Виконання планових заходів розтягнулося на декілька років, з часом втративши гостроту і раціональне зерно.

Заходи 1954 року стали початком перманентних пошуків оптимальної моделі управлінської вертикалі. Заклики до подальшого здешевлення утримання адміністративно-управлінського апарату, ліквідації паралельних ланок, підвищення його ефективності й надалі періодично лунали з високих трибун і в засобах масової інформації. Цікавий інший момент: якщо з середини 1950-х років М.Хрущов боровся за покращення структури і підвищення ефективності державних органів, то на початку 1960-х років він вже бореться із закостенінням, інертністю партійного апарату. І запровадження принципу ротації керівництва парторганів, і поділ партійних комітетів за виробничою ознакою – кроки з цього ряду. Відомо, що цю боротьбу Микита Сергійович програв, але це вже тема подальших розвідок.

IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК (477)«15»

Андрій Блануца*

ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ДО ВИДАННЯ АРХЕОГРАФІЧНИМИ НАУКОВИМИ ЦЕНТРАМИ КНИГ ЗАПИСІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

У статті аналізуються різні підходи щодо підготовчої роботи по виданню книг записів Литовської метрики представниками різних археографічних шкіл/центрів сучасності. Автор вважає, що найбільш оптимальний спосіб обраний й втілений у практику українсько-литовським колективом у проекті видання 22 книги записів ЛМ.

Ключові слова: Литовська метрика, книги записів, Велике князівство Литовське, археографічна школа, метрикант.

В статье анализируются разные подходы относительно подготовительной работы по изданию книг записей Литовской метрики представителями разных археографических школ/центров современности. Автор считает, что наиболее оптимальный способ избран и воплощен в практику украинско-литовским коллективом в проекте издания 22 книги записей ЛМ.

Ключевые слова: Литовская метрика, книги записей, Великое княжество Литовское, археографическая школа, метрикант.

In the paper different ways of investigation for edition "book of entries" of Lithuanian metrics by representatives of present scientific school and centers have been analyzed. It is emphasized that optimum manner of edition the documents has been realized in project publishing of "22th book of entries" of Lithuanian metrics.

Key words: Lithuanian metrics, «book of entries», Grand Duchy of Lithuania, scientific school, «metricant».

На сьогодні підготовка до видання книг Литовської метрики (далі – ЛМ), у тому числі й книг записів, ставить більше питань технічного характеру, аніж концептуального. Вироблені упродовж останніх десятиліть методичні рекомендації щодо видання ЛМ різними археографічними центрами втілюються у практику метрикантами Литви, Білорусі, Польщі, Росії та України. Тож завданням публікації буде висвітлення особливостей підготовчої роботи по виданню книг записів ЛМ різними археографічними школами/центрами сучасності. Для цього насамперед коротко звернемося до питання, що являє собою ЛМ.

---

* **Блануца Андрій** – к. і. н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Литовська метрика (від лат. *metrica* – книга записів, інвентар) – комплекс специфічних матеріалів у вигляді зшитків або книг великокнязівської канцелярії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) XV–XVIII ст. з копіями документів, що видавалися від імені великого князя литовського, Панів-Ради ВКЛ і сейму та підлягали необмеженому у часі зберіганню. ЛМ послужила основою великокнязівської, а пізніше – головного державного архіву ВКЛ і виконувала юридично-реєстраційні функції. Документація велася латиною, староукраїнською та старопольською мовами. Листи-записи й виписи з книг ЛМ використовувалися у правових та довідкових цілях усіма суб'єктами права: верховною владою, державними установами, привілейованими станами та групами, магістратами, міщанами, церквою, етнічними громадами та ін. На основі метричних записів на відповідні звернення з державної канцелярії видавалися юридично завірені листи-виписи (копії з копій). У результаті діяльності державної канцелярії відклалися книги ЛМ, які за видовими ознаками розподіляються на книги записів, судових справ, публічних справ, переписів, дипломатичних справ та сигілат (регести, які завірені канцелярською печаткою актів).

Перші назви ЛМ – «метрыки», «книги метрыки», «метрика», з кінця XVI – початку XVII ст. розширена офіційна назва – «Метрика великого князства Литовського». Визначення «Литовська метрика» за аналогією з Коронною метрикою у Польщі паралельно зустрічалися у місцевих канцелярських книгах, з середини XVII ст. систематично вживалося в архівному діловодстві Варшави та закріпилося у петербурзьких та московських архівах, а також у литовській, російській, польській, білоруській та українській історіографії XIX – початку XXI ст. Такий термін традиційно використовується й діючими литuanістами, а також для позначення назви деяких сучасних архівних фондів, які включають матеріали державної канцелярії ВКЛ і зберігаються переважно у Росії. Сучасна білоруська історіографія активно використовує термін «Метрика ВКЛ».

ЛМ є основним і найбільш репрезентативним комплексом джерел середини XV – третьої чверті XVI ст. з історії пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України, дає широкі можливості для вивчення зовнішньої та внутрішньої політики великокнязівського уряду, змін у територіально-адміністративному устрої та судовій системі, дослідження законодавства, соціально-економічного та етнокультурного розвитку українських, а також литовських, білоруських, деяких російських земель у складі ВКЛ, містить документи з політичних, торгівельних, культурних та ін. зв'язків з прибалтійськими та європейськими країнами. Цінну інформацію містять посольські акти, інструкції, дипломатична переписка з кримськими ханами, московськими царями, матеріали військового та оборонного характеру, переписи війська ВКЛ, сеймова документація, обласні привілеї тощо. Левову частку становлять джерела, що дають можливість вивчати історію формування та еволюцію шляхетського землеволодіння, державного й церковного господар-

ства, суспільний й економічний статус крупних землевласників, міщанства, селянства, питання торгівлі, митної системи. Це основний комплекс офіційних актів для визначення державної території та її історичних регіонів, територіально-адміністративних одиниць, вивчення соціальних та демографічних процесів, історії етнічних громад, населених пунктів, дослідження генеалогії князів, панів, бояр та зем'ян, а також біографій політичних та державних діячів ВКЛ. Книги ЛМ наповнені різноманітними матеріалами повсякденного життя, звичаїв і традицій різних прошарків населення, соціальних конфліктів, дають певне уявлення про духовне життя, свідомість та менталітет населення ВКЛ¹. ЛМ служить неоціненим джерелом для міждисциплінарних досліджень, є пам'яткою державного діловодства ВКЛ².

Вагомий внесок у розробку методичних рекомендацій по опису та виданню ЛМ зробили російські вчені А.Хорошкевич та С.Каштанов³, а також археографи Білорусі, Литви та України⁴.

---

¹ *Блануца А.* Литовська метрика як джерело дослідження повсякденності у Великому князівстві Литовському // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди; Кафедра історії та культури України; Навчально-науковий центр усної історії. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 73–76.

² *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Литовська метрика // Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла – Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 178–179.

³ Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской Метрики / Сост. А.Л. Хорошкевич и С.М.Каштанов. – Вильнюс, 1985.

⁴ Див., наприклад: Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.) / Підг. У.Єдлінська та В.Страшко. – К., 1990; *Страшко В.* Правила передачі тексту кирилических документів XVI–XVIII ст. дипломатичним, популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. (Проект). – К., 1992. – С. 6–12; Введение // *Lietovos Metrika*. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylą knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė. – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – СXLIX, 514 р. – С. СXXXVII–СXLIV; *Страшко В.* Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. – К., 2002. – 101 с.; Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага) / Аўт.-склад. А.І. Груша. – Мн., 2003; *Тимченко Т., Лифшиц А.* К вопросу об издании Литовской Метрики // *Новости Литовской Метрики*. – 2002. – № 6. – Вильнюс, 2003. – С. 45; Віцебска-Рыжскія акты XIII–XVII ст. – С. 23; *Дзярновіч А.* Да партрэтэ літары «й» у Метрыцы ВКЛ // *Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Матэрыялы міжнароднай навук.-практ. канфер.* (Мінск, 11–12 лістапада 2003 г.). – Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2005. – С. 22–35; *Німчук В.* Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – С. 15–18 (проект); *Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.* Вип. 1 / Підготовка до друку й авторський текст А.Блануци, Д.Ващука. – К.: Пульсари, 2007. – С. 10–13.

Більш вузькі публікації з проблем історії ЛМ в основному виходять у спеціалізованих виданнях, таких як «Новости Литовской Метрики, Вильнюс» та «METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Мінск»,⁵ а також в інших журналах та збірниках наукових праць, що стало результатом активного зростання інтересу до ЛМ як джерела для вивчення різноманітних аспектів історії ВКЛ з середини 90-х рр. ХХ ст. серед литовських, білоруських, польських, російських та українських істориків⁶.

Залишаючи осторонь питання про історію «подорожі» ЛМ архівосховищами Польщі, Литви та Росії, бо це детально стало предметом дослідження литовської метрикантки Р.Шмігельскіте-Стукене⁷, відзначаю, що уцілілі 664 книг ЛМ⁸ внаслідок тривалих перевезень та укомплектувань врешті-решт знайшли своє теперішнє місце зберігання у Росії в Російському державному архіві давніх актів під номерним фондом 389 (Литовская метрика)⁹. Теперішній стан зберігання книг ЛМ у вказаному архіві задовільний. Дирекція архіву на запит археографів видає оригінали книг, якщо вони готуються до друку. Особисто доводилося працювати з 22, 32 та 49 книгами записів ЛМ¹⁰, якість збереження яких більш ніж задовільна для документів такого характеру. Зазначені книги виглядають наступним чином: паперові зшитки аркушів вміщено в картонні оправы, які обтягнені шкірою різних відтінків чорного чи коричневого кольору. Для міцності усі аркуші книги перетягнуто світло-червоном шовковим шнурком, два кінця якого зав'язані вузлом і скріплені накладною печаткою І Відділення ІІІ Департаменту Урядового Сенату з червоного сургучу.

---

⁵ Новости Литовской Метрики. №1–10. Вильнюс, 1997–2008; METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Т. I–IV. – Мн., 2001–2007.

⁶ *Блануца А., Вацук Д.* Украина: литовский период истории (современная историография и историческое сознание) // Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai pataravai. – Vilnius, 2009. – P. 321–336. В Україні на сьогодні засновано єдиний спеціалізований часопис з проблем дослідження Великого князівства Литовського та Литовської метрики. Це – *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – К., 2009. – Т. I.

⁷ Див., наприклад, останні праці: *Шмігельскіте-Стукене Р.* Кто платил за переплет книг Литовской Метрики? Эпизод из истории приведения в порядок архива Литовской Метрики в 1786–1788 гг. // Новости Литовской Метрики. – №8–2004/2005. – Вильнюс, 2006. – С. 51–54; *Šmigelskytė-Stukienė R.* Między Warszawą a Wilnem: Metryka Litewska w latach 1792–1794 // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius, 2007. – S. 199–212.

⁸ З них: книг записів – 219, судових справ – 302, публічних справ – 36, переписів – 25, сигілат – 3, посольських або дипломатичних книг – 79 (*Светенко А.С.* К истории описания документов ЛМ // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции, апрель 1988 г. – Вильнюс, 1988. – С. 63–66.). Окремі книги ЛМ зберігаються в Ахіві Радзивіллів в Варшаві (AGAD, № АРІІ69/10), у Бібліотеці Чарторийських в Кракові (MS2329), а також одна книга за 1793 р. – в Архіві історії Литви (LVIA, SA 2450).

⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 1–365.

¹⁰ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 22, 32, 49.

У 60–70-х роках ХХ ст. всі книги ЛМ були мікрофільмовані, й нині їхні копії надаються для користування в архівосховищах Литви, Білорусі та Україні. У 1984 р. на замовлення визначного українського джерелознавця М.П. Ковальського було мікрофільмовано кілька десятків книг ЛМ, на матеріалах яких дослідник розробив оригінальні курси та спецкурси для викладання джерелознавчих дисциплін¹¹. До того ж в РДАДА зроблено дві копії, одна з яких видається дослідникам для роботи в читальному залі, а інша за проханням істориків може видаватися у тимчасове користування за певну платню. Такою послугою скористався я зі своїми колегами й нині по ним здійснюється підготовка до археографічної публікації окремих книг записів та судових справ ЛМ з подальшою вчиткою за оригіналом¹².

Під час перебування й зберігання ЛМ у Варшаві була здійснена робота по копіюванню (переписуванню) польською транслітерацією усіх наявних тоді книг ЛМ. Нині мікрофільмована копія такої транскрибованої ЛМ зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві у фонді «Metryka Litewska»¹³.

Таким чином, можна констатувати доволі непоганий доступ до указанного джерела дослідників, особливо до мікрофільмованих копій. Утім для археографічного опрацювання й підготовки до друку обійтися без робіт з оригіналами не можливо. Як показує практика по підготовці книг записів ЛМ до друку, практично у кожній з книг у мікрофільмованій копії бракує від одного до кількох аркушів, тому відразу виникає необхідність звертатися до оригінала. У роботі ж над археографічним вступом до книг ЛМ першочерговою задачею є всебічне вивчення оригіналів відповідних книг.

Звернемося безпосередньо до методик підготовки до друку книг записів ЛМ сучасними метрикантами. На сьогодні опубліковано 25 книг записів ЛМ¹⁴, з них тих, що хронологічно відносяться до першої половини ХVІ ст. – 17¹⁵.

---

¹¹ Так, зокрема, замовлення М.П.Ковальського відмічені у реєстраційних листах 22, 32, 49 книг записів ЛМ (РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 22, 32, 49), з оригіналами яких мені доводилося працювати.

¹² Зокрема, за таким методом підготовлена до друку й вийшла 22 книга записів ЛМ (Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parengė A.Blanuša, D.Vashchuk, D.Antanavicius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010. 176 p.). Тепер триває робота по підготовці до друку 32 книги записів (А.Блануца, Д.Вашук), 49 книги записів (А.Блануца, Л.Жеребцова), 235 книги судових справ (Д.Вашук) та 270 книги судових справ (А.Блануца), розглядається можливість відродження проекту, розпочатого С.Абросимовою, по виданню 23 книги записів (А.Блануца, Л.Жеребцова).

¹³ Наприклад, 22 книзі записів відповідає фонд AGAD, Metryka Litewska, kn. 207. Як бачимо, номер справи з номером книги не співпадає, що складає незручність у пошуку відповідної книги метрики.

¹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584): Užrašymų knyga 1. / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius. Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3. / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4. / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5. / Parengė ir pratarmę bei komentarus parašė E. Banionis. Vilnius,

Найбільше число книг записів ЛМ до друку указанного періоду підготували литовські метриканти (А.Балюліс – 6 книг, Д.Антонавічус – 5 книг, Е.Баньоніс 2 книги, А.Дубоніс – 2 книги, Д.Вілімас, Л.Караліус, Р.Фірковічус, Р.Рагаускене – 1 книга), далі йдуть білоруські метриканти (В.Мянжинський – 3 книги, У.Свяжинський – 1 книга), одну книгу підготував польський археограф К.Пяткевич, а у результаті спільного видавничого проекту Інституту історії України НАН України (А.Блануца, Д.Ващук – повністю підготували книгу до друку) та Інституту історії Литви (Д.Антонавічус – відповідав за підготовку окремого розділу наукового апарату до книги) вийшла друком 22 книга записів ЛМ. Тож маємо досвід 4-х археографічних шкіл по виданню книг записів ЛМ першої половини XVI ст.

Класична схема підготовки книги до друку має такі складові:

- 1) набір тексту документів за мікрофільмованою копією;
- 2) звірка та вчитка текстів за мікрофільмованою копією чи оригіналом;

1993; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6. (1494–1506): Užrašymų knyga 6. / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 2007; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9. / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11. / Parengė A. Dubonis. Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12. / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14. Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008. 646 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15. / Parengė A. Dubonis. Vilnius, 2002; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537): Užrašymų knyga 19. Parengė D. Vilimas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009. 362 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539): Užrašymų knyga 20. Parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009. 444 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parengė A. Blanuca, D. Vashchuk, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010. 176 p.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 1998; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28. / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Мн., 2000; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. Мінск: Беларуская навука, 2008. 386 с.; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 43 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі. Мн., 2003; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566 гг.) / Падрыхтаваў А.І. Груша. Мн., 2001; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 46 (1562–1565): Кніга запісаў 46 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі. Мінск.: БелЭн, 2006. 280 с.: іл. 9.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51. Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius, 2000; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1570): Užrašymų knyga 52. / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius. Vilnius, 2004; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 70 (1582–1585). Кніга запісаў 70 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў А.А. Мядзельскі. Мінск: Беларуская навука, 2008. 356 с.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 71 (1585–1586): Užrašymų knyga 71. Parengė D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008. 144 p.

¹⁵ Це 1, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 19, 20, 22, 25, 28, 30 та 43 книги записів ЛМ.

- 3) археографічний опис книги;
- 4) робота над науково-допоміжним апаратом;
- 5) підготовка вступної частини книги.

Литовські метриканти археографічну підготовку здійснюють за наступними принципами, які на мою думку, а також за їхнім неодноразовим засвідченням направлені на якнайшвидше впровадження важливого джерела до наукового обігу, дещо жертвуючи класичними методами археографічного опису та передачі тексту з його найширшою адаптацією. Так, незалежно від часу публікації книг записів литовські метриканти адаптують усі старовливані літери на сучасні (хіба що залишаючи без адаптації літеру **Ѣ** (ять)¹⁶, у них відсутні археографічні описи (стан збереження книги, розміри, дослідження філіграней тощо), так як готувалися до друку виключно за мікрофільмованою копією. Вступні частини книг в основному написані за схемою: хронологія документів книги, почерки, нумерація та пагінація актів, склад і зміст книги, цінні дані, особливості передачі тексту (тексти вступних частин написані литовською та перекладені англійською, й не у всіх випадках російською мовами). Утім такий принцип повністю проігнорований А.Балюлісом у підготовлених ним книгах записів¹⁷, за що отримує нищівної критики з боку іноземних колег¹⁸.

У роботі над науково-допоміжним апаратом, який по суті відповідає другій за значенням складовій у підготовці до друку книг ЛМ, литовські метриканти зосереджують увагу на предметному покажчику та покажчику власних назв та населених пунктів, при цьому ідентифікація імен та населених пунктів здійснюється виключно за даними книги. У цьому розділі також присутній зміст документів литовською й інколи російською мовами із зазначенням видань, де раніше той чи інший документ публікувався чи використовувався у дослідженнях (останній пункт лише в окремих книгах, у підготовці який брав участь Д.Антоновичус).

Особливості археографічної підготовки до друку 9 книги записів ЛМ¹⁹, здійсненої польським метрикантом К.Пяткевичем й виданої за спільним проектом Інституту історії Литви та Університету імені Адама Міцкевича у Познані дещо відрізняються від підходів литовських метрикантів. Зокрема, К.Пяткевич, по-перше, здійснив передачу текстів документів без адаптації старовживаних літер на сучасні, по-друге, розділив іменний та географічні

---

¹⁶ Наприклад, це зроблено Д.Вілімасом у підготовленій ним 19 книзі записів (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537): Užrašymų knyga 19. Parengė D. Vilimas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009. 362 p.*).

¹⁷ Так, позицію А.Балюліса див.: *Baliulis A. Lietuvos istorijos šaltinių, rašytų irilica, kai kurios skelbimo problemos // Istorijos šaltinių tyrimai. – Т. 1. – Vilnius, 2008. – Р. 299–314.*

¹⁸ Див., наприклад, рецензію на 6 книгу записів ЛМ, підготовлену до друку А.Балюлісом: *Хоруженко О. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6. (1494–1506): Užrašymų knyga 6. // Новости Литовской Метрики – №10–2007/2008. – Вильнюс, 2009. – С. 5–8.*

¹⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9. / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. Vilnius, 2003. – 616 p.*

показчики. Інші принципи відповідають класичній структурі здійснення підготовки до друку книг ЛМ, практикованій литовськими метрикантами.

Суттєві відмінності у археографічні підготовці спостерігаються у роботі білоруських метрикантів. Так, принципів відмінності знаходимо у виданих 28²⁰, 30²¹ та 43 книгах записів ЛМ білоруськими археографами (28 книга – В.Мянжинський, У.Свяжинський, 30 та 43 книги – В.Мянжинський). Набір тексту здійснений за мікрофільмованою копією, проте, на відміну від литовських та польських метрикантів, археографічний опис книг проведено за оригіналом. Тому розлогий археографічний опис книги займає важливе місце у структурі книги. В ньому, зокрема, представлено детальний аналіз зовнішніх прикмет рукопису та філіграней²². У вступній частині також перераховано склад бояр, шляхти, князів, землевласників та різних етнічних груп²³. Існують й певні відмінності у способі набору тексту. Так, під час передачі старовживаних літер варіантні літери «е» та «я» у випадку їхньої графіки передаються за допомогою символу «крапка», поставлений зверху літери. Кінець рукописного рядка позначається горизонтальною рисою.

Науково-довідниковий апарат складається з іменного, географічного та предметного показників, які відзначаються високою інформативністю (ідентифіковано практично усі населені пункти Білорусі, що зустрічаються в книгах), також скрупульозно враховано варіативність відтворення в тексті кожної іменної та географічної реалії. Кожну з книг супроводжують термінологічні словники та різні допоміжні таблиці, такі як: хронологічний список документів, співвідношення старих та нових шифрів рукописів, формат і зміст

---

²⁰ Див. рецензії на видання: *Абросимова С.* Археографічний «ренесанс» метрики Великого князівства Литовського. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28. / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У.Свяжынскі. – Мн., 2000. – 312 с. // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2001. – Т. 1. – С. 163–170; *Дзярновіч А.* Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28. / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мн., 2000. – 312 с. // *Новости Литовской Метрики* – №4–2000. – Вильнюс, 2000. – С. 11–12.

²¹ Див. рецензію на видання: *Каралюс Л.* Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. Мінск: Беларуская навука, 2008. 386 с. // *Новости Литовской Метрики* – №10–2007/2008. – Вильнюс, 2009. – С. 14–19.

²² Філіграні ідентифіковані за такими спеціальними виданнями: *Каманін І., Вітвіцька А.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566–1651). – К., 1923; *Лауцявичус Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. Атлас. – Вильнюс, 1967; *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1959.

²³ В. Мянжинський здійснив окрему публікацію, присвячену цьому питанню. Див.: Мянжынскі В. Шляхта, баяры, дваране, зямяне, мяшчане і іншыя асобы кнігі Метрыкі ВКЛ №30 // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija.* – Vilnius, 2007. – S. 115–135.

надписів ярликів корінця книг, перелік публікацій документів. Окремими блоками подано фото деяких аркушів книг. Такий детальний підхід до публікації книг ЛМ, однак, викликає критику з боку литовських дослідників²⁴.

Станом на сьогодні існує лише один досвід видання книг записів ЛМ українськими метрикантами, де враховано усі можливі принципи археографічної підготовки до друку. Важлива увага приділялася звірці, вичитці та археографічному описі книги за її оригіналом, що, на нашу думку, дає підстави більш якісно здійснювати видання джерел такого характеру. Слід відмітити також й принцип збереження передачі старовживаних літер за їх оригінальним написанням. Також більш детально й глибоко здійснено дослідження історії публікацій окремих документів та їх використання в працях вчених й вперше указано вихідні дані кожного з документів за копією варшавського фонду ЛМ. Сподіваюсь, що указані принципи археографічної підготовки до друку 22 книги записів ЛМ можуть слугувати базовою моделлю для подібних проектів.

Таким чином, сучасний стан археографічної й джерелознавчої роботи над виданням книг записів ЛМ (як і решти книг ЛМ), засвідчує різноплановість й варіативність підходів різними сучасними археографічними школами. Утім вся варіативність у здійсненні публікацій ЛМ суттєво не виходить за рамки загальноприйнятих рекомендацій по виданню ЛМ, й може лише вказувати на постійний прогрес у даній галузі археографії.

---

²⁴ *Каралюс Л.* Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. Мінск: Беларуская навука, 2008. 386 с. // *Новости Литовской Метрики* – №10–2007/2008. – Вильнюс, 2009. – С. 16–17.

УДК (477)«1861»

Вадим Бондар*

РЕФОРМА 1861 р. В ІСТОРИОГРАФІЇ

Проаналізовано причини, проведення в життя та наслідки реформи 1861 р. Оцінюються досягнення науковців в інтерпретації окремих питань цієї теми.

Ключові слова: історіографія, реформа, селянство.

Проанализированы причины, проведение в жизнь и последствия реформы 1861 г. Оцениваются достижения ученых в интерпретации отдельных вопросов этой темы.

Ключевые слова: историография, реформа, крестьянство.

Causes, realization and consequences of Reform 1861 were analysed. Achievements of scientists in interpretation of important questions of this theme are estimated.

Key words: historiography, reform, peasantry.

У 2011 р. виповнюється 150 років з часу скасування кріпосного права. Це одна з найбільш багатозначущих подій в новій історії українських земель, важливий з цілого ряду кількісних і якісних показників реформаторський досвід. Кріпацтво було чи не головною перепорою для модернізації країни, оскільки це був фундамент суспільної системи і державного ладу. Реформа 1861 р. і наступні аграрні перетворення, не дивлячись на свою суперечливість, мали надзвичайно прогресивне значення. Під впливом цього сильного поштовху відбулись настільки значні зміни у всіх сферах життя селянства Російської імперії, що як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники по сьогодні не можуть однозначно їх оцінити.

Реформа 1861 р. викликала появу величезної кількості праць різного формату й широти дослідницьких поглядів. Ця тема пройшла свою еволюцію пізнання й переосмислення в різні історіографічні ситуації, відповідно до політичної ситуації, панівної ідеології й таке інше. Як наслідок, з'явилися певні стереотипи і бездоказові положення, окремі з яких переглянуті сучасною історичною наукою. Тому спробуємо з позицій сьогодення підвести підсумки з таких аспектів історії реформи 1861 р. як її причини, хід і проведення в життя основних положень, наслідки. Їх аналіз буде прив'язаний переважно до українських земель Російської імперії.

---

* **Бондар Вадим** – к. і. н., молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Що змусило уряд скасувати кріпацтво?

В радянській історичній науці вважалося, що цар змушений був видати Маніфест про звільнення селян з наступних причин: існування революційної ситуації 1859–1861 рр., наростання селянського руху, поразка у Кримській війні та криза феодально-кріпосницької формації. Ця концепція причин реформи довгий час була панівною. Закріплювалось уявлення про реформу як побічний продукт революції та її залежність від класової боротьби. Те, що революційна ситуація не переросла в революцію, пояснювалося неспроможністю селян до організації, що дозволило уряду шляхом реформ розрядити ситуацію¹.

Протиставлялись два шляхи історичного розвитку – революція і реформа. Безперечно, перевага при цьому надавалася першій. Вважалося, що оскільки феодальний лад неминуче мав змінитися на буржуазний, то всі спроби реформ не мали користі. Тобто, значення «великої» реформи було трансформовано таким чином, щоб вона вписувалась в картину переходу від феодалізму до капіталізму. Оскільки правлячий клас обов'язково повинен був намагатися відстрочити або попередити ці зміни, на думку вчених, реформи неминуче представляли як би вияв його агонії. Особливо підкреслено той факт, що реформа мало покращила благоустрій людей.

Причиною реформи 1861 р., на думку М.Покровського, став розвиток промисловості, торгівлі й відставання від них сільського господарства. Промисловість вимагала дедалі більше вільних робочих рук, яких не вистачало, а частка найманих робітників була незначною. Передумовою, за твердженням історика, було й те, що почуття самозбереження дворянства вимагало змін: тільки реформа в його інтересах гарантувала збереження їх соціальної переваги ще на декілька поколінь².

Основними причинами реформи Є.Мороховець вважав розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві, спеціалізація останнього, диференціація селянства та втягнення його у торгівлю і ринок. Поява заможних селян сприяла зокрема розширенню внутрішнього ринку для промисловості: чим багатшим ставав селянин, тим більше зростали його потреби в купівлі її виробів³. Дослідник відзначив, що реально звільнилися від кріпосної залежності після реформи 1861 р. лише дворові і селяни-власники, тобто ті, які уклали з поміщиками викупну угоду. Отже, реформа не відповідала очікуванням селян, які бажали отримати землю без викупу.

Концептуально важливими для історіографії реформи 1861 р. були висновки П.Зайончковського про буржуазний зміст селянської реформи зроблені у той час, коли в літературі підкреслювався перш за все її кріпосницький характер. Він розглянув звільнення селян в об'єктивному контексті й особли-

---

¹ Нечкина М.В. Реформа 1861 года как побочный продукт революционной борьбы // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1962. – С. 9.

² Покровский М.Н. Крестьянская реформа. – Х., 1926.

³ Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 г. – М., 1937. – С. 9–10.

во підкреслив роль держави у цьому процесі, виділив суперечності між наростаючими ринковими відносинами на селі та феодалною структурою землеволодіння⁴.

На думку англійського дослідника П.Готрела, ще до реформи 1861 р. відбулися технічні зрушення в промисловості, розширення дрібнотоварного виробництва і початок регіональної економічної спеціалізації⁵. Переглядається теза, що демографічний вибух у пореформений період здійснював надлишковий тиск на обмежені ресурси і негативно позначився на економічному зростанні⁶.

На сьогодні переважає думка, що саме поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр., яка підкреслила відсталість держави в економічному і військовому плані, стала поштовхом для переходу до широкомасштабних перетворень. Це була модернізація «зверху», здійснена насамперед для переоснащення армії й розвитку великої промисловості (залізниця, металургія, добувна, машинобудівна і деревообробна галузі тощо). Зокрема, в 1865–1875 рр. на потреби війська йшло 29% бюджету⁷. Кріпосницькі відносини були перепорою для розвитку торгівлі та селянського підприємництва. Як економіка, так і військовий комплекс потребували розгалуженої мережі залізничної системи сполучення. Ці зміни не могли відбутися без першопочаткового кроку – звільнення селянина від кріпосної залежності.

З іншого боку, динаміка селянського руху напередодні реформи свідчила не про наростання, а про спад селянського невдоволення і відповідних виступів. Безпосередня боротьба за землю була незначною. Навпаки, саме після проголошення Маніфесту спостерігається зростання селянського руху навесні 1861 р. Як вважає американський вчений Д.Філд, небезпека селянських рухів стала чинником впливу на політику уряду вже після відміни кріпацтва. Тому до 1850-х рр. фундаментальні політична та ідеологічна структури, на яких базувалося кріпосне право, уже були зруйновані. Як тільки держава залишила цей інститут без своєї підтримки, він одразу ж розвалився⁸.

Таким чином, реформа була викликана об'єктивними обставинами: прогресуюче відставання Російської імперії в економічному розвитку від європейських держав, поразка у Кримській війні, нагальна потреба в розвитку промисловості і сільського господарства, розбудові залізниць, покращені військового потенціалу.

Проведення реформи 1861 р. в життя

Сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Реформа проводилась не в інтересах селян (процес

---

⁴ *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, переработ. и доп. – М., 1968.

⁵ Великие реформы в России. – С. 124.

⁶ Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Материалы международной конференции. – М., 1996. – С. 365.

⁷ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – М., 2000. – С. 58.

⁸ Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М., 1992. – С. 18–19.

звільнення затягнувся на довгий час, зберігалася обов'язкова трудова повинність їх на користь поміщиків, грошову повинність замінили на відробітки, селянські наділи перенесли на більш непридатні землі). Але також ці перетворення здійснювались не в інтересах поміщиків. Про це свідчить відсутність достатньої фінансової підтримки, необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових ринкових засадах, закриття кредитних установ і позбавлення можливості отримання поміщиками дешевих кредитів. Очевидно, вона проводилася насамперед в інтересах держави⁹.

Реформа містила дві основні складові: 1) скасування особистої залежності селян від поміщиків, надання їм ряду прав і свобод; 2) наділення останніх землею.

Отже, селяни стали вільними. Згідно закону, вони могли придбати, орендувати, закладати, дарувати, продавати землю, інше нерухоме та рухоме майно, записуватися в цехи і гільдії, займатися підприємницькою діяльністю, найматися на різні роботи. Селяни здобули право здійснювати вільно торгівлю, відкривати різні промислові, торгові і ремісничі заклади, виробляти і продавати свої вироби як у селах, так і в містах.

Також селяни отримали право без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади, переходити в інші стани тощо. Вони могли домагатися своїх прав у цивільних справах, вчиняти позови і тяжби, відповідати за себе особисто або через повіреного. Селян не можна було покарати інакше як за вироком суду або за законним розпорядженням урядової і громадської влади.

Але реалії були іншими. Так, зберігались деякі громадські і майнові обмеження, що залишали селян нижчим станом. Вони отримували паспорт тільки на рік, платили подушну подать, несли рекрутську повинність, їх могли карати різками. Землевласники вважалися попечителями сільської громади.

Негативно сприйняли селяни існування тимчасово зобов'язаного стану, суть якого полягала у тому, що до того часу, як буде підписана уставна грамота, яка врегульовувала їх земельний статус, за поміщиками визнавалося право власності на всю землю у володіннях селян, а останні користувалися цією землею і відбували за неї встановлені повинності.

Про ставлення селянства до реформи 1861 р. писали відомі учені того часу. Так, О.Лазаревський зауважив, що селяни після виходу Маніфесту досить довго ніяк не могли зрозуміти тієї волі, яку отримали. Виникали непорозуміння, за вирішенням яких їм не було до кого звертатись: поміщикам і священникам селяни не вірили, а освічені люди давали неоднакові коментарі стосовно положень 1861 р.¹⁰ Показав історик і ставлення освіченого суспільства до реформи. Він відзначив, що воно, з одного боку, відносилось до неї із

---

⁹ *Ресніт О.П.* Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18; *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008.

¹⁰ *А.Л. (О.Лазаревський).* Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863 гг.) // Киевская старина. – 1901. – Кн. 3. – С. 355.

співчуттям, з іншого, на практиці гальмувало її втілення, аргументуючи тим, що населення має бути підготовлене до цих змін (покращення грамотності на селі, навчання селян правам і обов'язкам та ін.)¹¹.

Звільнення селян, на думку О.Лазаревського, призвело до революції в економічному побуті населення. Збідніння дворянства через декілька десятиліть більш ніж на половину історик пояснює невмінням їх справитись із своїм господарством за відсутності кріпацької праці. Він доводить це на основі аналізу ряду поміщицьких господарств Конотопського повіту Чернігівської губернії¹².

М.Василенко, який працював мировим посередником, описав враження селянства від нових змін. Він на практиці зіштовхнувся з проблемою врегулювання земельних відносин, насамперед звернув увагу на майже повсюдне нерозуміння селянами суті реформи 1861 р. Зокрема, в Чернігівській губернії, де він працював, селянам було дуже важко розібратися з текстом «казенної» мови. Як наслідок, виникли різні трактування ними її статей (про те, що не потрібно підписувати уставних грамот, а чекати справжньої волі; Маніфест про звільнення є несправжнім, підробленим тощо). Це, на думку дослідника, стало однією з перепон у врегулюванні аграрного питання в регіоні¹³.

А.Флоровський дійшов висновку, що селяни бачили лише Маніфест без додаткових Положень до нього, тому й неясно уявляли форми свого звільнення. Дослідник навів приклади, коли вони отримували дані законодавчі акти окремо із значним часовим проміжком. Як наслідок, виникла незрозумілість, неоднакові трактування законів, так звані «різні волі». Також селяни очікували повної волі і землі без посередництва і поміщицького контролю, тимчасовозобов'язаного стану тощо¹⁴.

В.Качинський доводив, що малоземельні селяни мало думали про ті форми господарства, які стануть можливими і необхідними після ліквідації приватновласницьких угідь. Вони бачили цілком конкретне, обумовлене станом сільського господарства завдання і до вирішення якого йшли – зрівняльний розподіл конфіскованої у приватних власників землі¹⁵.

На думку М.Слабченка, вихід Маніфесту 1861 р. спричинив зростання середньої та дрібної буржуазії, для якої рамки феодальних відносин були завузкими. Серед найбільших досягнень реформи він назвав договірні принципи між колишнім кріпаком і його паном, а головне те, що селяни дістали

---

¹¹ Лазаревский А. К истории освобождения крестьян // Киевская старина. – 1901. – Кн. 3. – С. 131–132.

¹² Лазаревский А. Воспоминания о конотопцах // Український археографічний збірник. – 1927. – Т. 2. – С. 56–67.

¹³ Василенко Н.П. Первые шаги по введению Положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. – К., 1901. – С. 15.

¹⁴ Флоровський А.В. «Воля панська та воля мужицька». Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861–1863. – Одеса, 1922.

¹⁵ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Вып 1: Уравнительный раздел земли. – Х., 1922. – С. 40–41.

право власності на нерухоме майно й володіння ним. Учений заперечив висновки М.Яворського нібито селянство України не йшло на викуп, а брало мізерні наділи. На значній джерельній базі він доводив протилежне – підвищення цін не спиняло його у викупі своїх земель, а протягом 1860-х рр. у лівобережних губерніях понад 50% селян стали власниками¹⁶.

На думку А.Анфімова, сама ідея реформи 1861 р. полягала в прагненні ускладнити відділення селянського господарства від поміщицького, економічно прив'язати селянина до поміщика¹⁷.

Академік І.Ковальченко доводив, що селянські реформи 1861–1866 рр. Привели до утвердження на селі капіталістичного способу виробництва, й уся наступна аграрна еволюція країни представляла собою процес поступового зникнення пережитків попередніх відносин. Головним в оцінці реформи 1861 р. для вченого та його послідовників було бажання показати її закономірність і водночас певну половинчастість, пов'язану з невідповідністю консервативних уявлень політичної еліти щодо потреб суспільства його капіталістичної модернізації¹⁸.

Реформа 1861 р. розширила можливості особистої ініціативи, право продавати й купувати землю, змінювати рід занять. Тих селян, які скористалися цим вповні, невдовзі почнуть називати «куркулями» й «мироїдами». Це внесе додаткову напругу у стосунки односельчан¹⁹.

Ріст індивідуалізму на селі виявлявся в поступовому переході під тиском природного приросту населення до інтенсивніших форм господарювання, диверсифікації джерел прибутку, де такі можливості існували. Хоча селянське господарство не було повністю інтегровано в ринок, відносини попиту й пропозиції дедалі більше регулювали його історичний поступ. Існує твердження, що селянська економіка знаходилась в стані природного (нормального) процесу розвитку, який раніше спостерігався в деяких європейських країнах²⁰.

Відсталість і низька товарність аграрного сектору часто були результатом споживчої трудової етики селян. І при свободі, і за її відсутності селяни працювали рівно стільки, скільки потрібно було для задоволення мінімальних потреб. Утім, локально селянське господарство досягало успіхів, витісняючи поміщицьке з ринку хліба. З'явилися господарі, які орієнтувалися на зарубіжний ринок. Їхня еволюція відбувалася за різними напрямками: активізація

---

¹⁶ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 2. – Х., 1927. – С. 7.

¹⁷ Анфімов А.М. Крупное помещичье хозяйство в Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С. 34.

¹⁸ Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX вв. – М., 2004.

¹⁹ Ахиезер А.С. Критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России). – Новосибирск, 1997. – Т. 1. От прошлого к будущему. – С. 296.

²⁰ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. 2. – С. X–XI.

підприємницької діяльності, технічні та технологічні нововведення, підвищення загальної культури управління.

Тривалий час чи не головною проблемою пореформеного розвитку наддніпрянського села вважали велику чисельність малоземельних і безземельних селян. Але суть не лише в цьому, бо якби й поділили поміщицькі та селянські землі, то великого нарізування ґрунтів не відбулося б. Селяни одержали невеликі наділи, але їх було цілком достатньо, аби вдовольнити нагальні потреби. Наприклад, західноєвропейський селянин мав значно менше землі, хоча й брав з неї більші врожаї. Прусський, а тим більше японський селянин, маючи стільки землі, вважався б заможним. Погіршенню становища українських селян сприяла відсутність капіталів, що унеможливило поширення нових, інтенсивних форм господарювання. У свою чергу «велика демографія» призвела до аграрного перенаселення і земельного голоду. Очевидно, суть проблеми полягала також в низькій агрокультурі поля.

Високі викупні платежі підривали фінансову базу господарства селян, перешкоджаючи значній частині останніх купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Політика уряду була направлена на «витягування» з села коштів для фінансування прискороної індустріалізації. Збідніле селянство поставляло свою продукцію на ринок, щоб отримати необхідні засоби для виплати високих податків і викупних платежів. Розміри земельних ділянок на двір складали основний показник рівня розвитку і диференціації селянських господарств.

Про екстенсивний характер селянського землеробства свідчить наступне: 1) багатосмужжя – розкиданість земельних наділів у різних частинах поля, що прилягали до села; 2) черезсмужжя – нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами; 3) відсталі методи обробітку землі; 4) примітивні знаряддя праці.

Проблема малоземелля, починаючи з 1880-х рр., породжувалася тими об'єктивними обставинами, які штовхали село у вир товарно-грошових відносин, а також активізацією діяльності різних посередників у сфері купівлі-продажу землі та природним приростом населення. Почали швидко зростати ціни на землю та погіршились умови її оренди²¹.

Щодо соціального боку реформ, то він зводився насамперед до особистої свободи селянина. Історик з Черкас Ю.П.Присяжнюк доводить, що проведення законодавчих змін у життя мало на меті зберегти відмінності у юридичному стані різних груп селян і обмежити їх право як окрему систему, відмінну від інших станів. Суть новацій полягала у спробі царизму законодавчо врегулювати, уніфікувати сформоване впродовж століть громадське самоврядування селянства, одночасно поставивши його під контроль державного апарату²².

---

²¹ Шевченко В. Указ. праця.

²² Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ–ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – С. 56.

В літературі зазначається, що в сфері сімейно-майнових відносин селяни здебільшого ігнорували офіційне право, керуючись звичаєвим; тобто виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими, ринковими.

Утверджується положення, що колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки і селянська культура породжувалися насамперед самим характером сільськогосподарського виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що служила головним механізмом функціонування економіки й усіх соціальних процесів на селі.

Одним із важливих питань є вплив реформи на світогляд селян, їхню культуру, зміни у свідомості. О.Ахієзер зауважив, що проблема реформи 1861 р. визначалася не тим, що селяни отримали мало прав, а тим, що вони не розуміли суті прав, які їм були надані²³. Також центральною проблемою реформи вчений назвав розкол в її тлумаченні, хоча це й не прояснено належно історичною наукою.

Як твердять автори колективної праці «Модернізація в Росії і конфлікт цінностей», порушений із 1861 р. традиціоналізм ніс цінності збереження захищеності, комфортного життя в рамках локальних світів. Соціальний катаклізм 1917 р. відбувся на етапі, коли суперечності, викликані швидкими і нерівномірними зрушеннями в господарських укладах і соціально-економічних формах життя, особливо загострилися²⁴.

Менталітет селянина виявився у надмірній абсолютизації фізичної праці; соціально-політична активність останнього в основному була формальною, а сила традиції була сильнішою за виклики модернізації. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж²⁵. Отже, у XIX ст. виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими капіталістичними формами.

Наслідки реформи

1. *Особисте звільнення селянина, покращення його соціально-правового статусу.* Скасування ганебної кріпосної залежності селян, здобуття ними цілого ряду прав і свобод відкрило їм можливості для розвитку своєї особистості, формування індивідуальної ідентичності, покращення внутрісімейних відносин тощо.

2. *Поширення не селі ринкових й товарно-грошових відносин, створення певних умов для підприємництва.* Зокрема, це зростання руху земельної власності, тобто перехід землі з одних рук в інші, її купівля-продаж, оренда

---

²³ Ахієзер А.С. Указ. соч. – С. 274.

²⁴ Модернізація в Росії і конфлікт цінностей. – М., 1993. – С. 9.

²⁵ Присяжнюк Ю.П. Указ. праця; *Його ж.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.

тощо. Перетворення в аграрній сфері сприяли втягненню традиційних землеробів у товарно-грошові відносини, уряди-годи – накопиченню капіталу. Назагал це була корінна соціальна перебудова, поступова раціоналізація і європеїзація суспільних відносин²⁶. Модернізація виявилася передусім у розвитку промислової інфраструктури (залізниць, шосейних і морських шляхів сполучення та інших комунікацій). Це дало поштовх до технічного переоснащення сільськогосподарських підприємств і використання ними сільськогосподарських машин. Формувалися передумови поступового руху від праці на землі як засобу існування до її комерційного характеру, з'являлися хлібороби-підприємці.

3. *Формування ринку вільнонайманої робочої сили*, необхідного для наступної індустріалізації країни. Залучення селян до роботи на промислових об'єктах, особливо на Півдні і Сході України, будівництва залізниць й т. д.

4. *Окреслились нові риси ментальності селянина*. У другій половині XIX – на початку XX ст. дворянство втратило більше половини своїх земель, а приватновласницьке селянське землеволодіння збільшилось в 10 разів. Відбулась не проста механічна зміна власника, а значно вагоміша подія – зміна укладу життя на селі, соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишніх кріпаків з дворянами²⁷.

5. Реформа 1861 р. чітко окреслила вектори *протистояння між окремими групами сільського населення*: а) між поміщиками і селянами; б) колишніми державними селянами, які швидше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства і колишніми кріпосними, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; в) між купецтвом і лихварями й незаможним селянством²⁸.

6. Наслідком трансформацій в аграрній сфері стали *селянські міграції* в різні напрями, які значною мірою визначали характер, темпи і особливості аграрної еволюції. Масове переселення з України на Схід стало наслідком безземелля або малоземелля, господарської скрути, бажання селян одержати власну землю і зажити на ній з почуттям власника. Селянська міграція на Південь України відбилася на розвитку сільського господарства регіону, а саме у сфері формування постійних найманих робітників, переходу до капіталістичної системи господарювання, посилення темпу розвитку виробничих відносин. Мало місце збільшення чисельності і темпи приросту населення краю, виникли нові населені пункти, створювались етнічно змішані поселення та посилювались міжетнічні зв'язки.

7. *Зберігалася залежність значної частини селянських господарств від*

---

²⁶ *Медушевский А.Н.* Формирование гражданского общества: реформы и контрреформы в России // Реформы и реформаторы в России. – М., 1996. – С. 74.

²⁷ *Марочко В.І.* Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 75.

²⁸ *Реснит О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття: стан наукової розробки // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 7.

поміщицьких. Станова замкнутість, характерна для суспільства, роз'єднувала інтереси різних соціальних груп. Такий стан забезпечував відносну самостійність самодержавної влади у проведенні реформ. Цим можна пояснити довготривалість аграрних перетворень, їх низьку ефективність. Аграрна політика російського уряду в пореформений період залежно від політичної кон'юнктури неодноразово змінювалась, але майже завжди нехтувала інтересами селянських господарств.

8. Скасування кріпацтва стало важливою *передумовою для проведення наступних реформ*: судової, земської, міської, військової та інших демократичних перетворень.

Отже, звільнення селян від кріпосної залежності «відкрило дорогу» для проведення структурно-системних змін у соціально-економічному і політичному житті Російської імперії. Набув швидших кроків перехід від стабільного традиційного до динамічного (що безперервно змінюється) індустріального суспільства. В подальшому це засвідчили такі складові останнього як урбанізація, раціоналізація, бюрократизація, демократизація, домінуючий вплив капіталізму, поширення індивідуалізму і мотивація успіху. Пореформене село було включене в процеси аграрної буржуазної еволюції, що виявилось у зростанні товарного виробництва хліба, районуванні і спеціалізації сільського господарства, розвитку кооперації.

Незважаючи на половинчастість реформи 1861 р., селяни отримали особисту свободу й інші громадянські права, можливість самостійно господарювати і включатись в товарно-грошові відносини. Особиста залежність змінилася функціональним розподілом праці. Все це певною мірою посприяло формуванню автономно-суверенного індивіда, особистості. В свою чергу, традиції, цінності й менталітет населення зберегли високий ступінь консервативності.

За наявності значної наукової спадщини з даної теми можна неупереджено простежити основні віхи вивчення цієї проблематики з позицій сьогодення. Окрім того, сучасна історична наука позначається динамічним пошуком системної парадигми висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку пореформеного села, дедалі більше демонструючи ознаки формування селянознавства як окремого напрямку в історіографії.

УДК (477) «П. Ницык»

Анатолий Дзагалов*

ПАТРИКЕЙ НИЦЫК, КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ 1-го и 2-го МАЛОРОССИЙСКИХ КАЗАЧЬИХ ПОЛКОВ¹

У статті дається короткий огляд певних публікацій одного з перших дослідників малоросійського козацтва на берегах Тереку, учасника Кавказької війни XIX ст., вихідця з України П.Д.Ницька. На основі аналізу його праць і вивчення формулярних списків, які зберігаються в архівосховищах Республіки Північна Осетія-Аланія, реконструйовані маловідомі сторінки військової і дослідницької біографії автора.

Ключові слова: П.Д.Ницьк, Малоросійські козацькі полки, Владикавказький козацький полк, Кавказ, Терек, біографія.

В статье даётся короткий обзор некоторых публикаций одного из первых исследователей малороссийского казачества на берегах Терека, участника Кавказской войны XIX в., выходца из Украины П.Д.Ницька. На основе анализа его трудов и изучения формулярных списков, хранящихся в архивохранилищах Республики Северная Осетия-Алания, реконструированы малоизвестные страницы военной и исследовательской биографии автора.

Ключевые слова: П.Д.Ницьк, Малоросійські казачьі полки, Владикавказский казачий полк, Кавказ, Терек, біографія.

---

* *Дзагалов Анатолий* – к. і. н., в. о. завідуючого кафедрою соціально-гуманітарних дисциплін Інституту екології та медицини.

¹ С началом польского восстания в 1830-31 гг., в Украине было сформировано 8 казачьих конных полков, которые были направлены в Виленскую, Гродненскую, Курляндскую, Минскую губернии и в Белостокскую область. В этих районах казаки несли службу по охране порядка, занимались ликвидацией остатков разгромленных отрядов польских повстанцев и участвовали в экзекуциях по взысканию казенных податей. С подавлением восстания, в сентябре 1831 г. началось постепенное расформирование всех полков, а казаки и офицеры были временно отпущены по домам. 6-й и 7-й Малороссийские казачьи полки, в августе 1832 г., возвратились в Чернигов, где они были расформированы. В феврале того же года началось расформирование 5-го и 8-го полков. 12 октября 1832 г. казаки вновь были призваны на службу и направлены на укомплектование регулярных войск. Одновременно, на основании именного приказа, – «О сформировании из четырех Малороссийских полков двух казачьих полков» началось формирование полков для переселения на Северный Кавказ. Личному составу вышеприведенных четырех полков было предложено поступить во вновь формируемые 1-й и 2-й Малороссийские полки, направляемые для несения службы на Кавказской линии. Изученные материалы свидетельствуют о том, что в составе 1-го и 2-го Малороссийских полков находились казаки почти всех бывших восьми полков.

In the article the short review of some publications of researchers of the Malorossian Cossacks is given on Terek, participant of Caucasian war XIX century, Ukrainian P. D. Nitsik. On the basis of analysis of his labors and study of formulary lists, kept in archives Republics of North Osetia-Alania, the not unknown pages of military and research biography of author are reconstructed.

Key words: *P.D. Nitsik, Malorossian Cossacks regiments, Vladikavkaz Cossacks regiment, Caucasus, Terek, biography.*

Патрикей Дмитриевич Ницык, один из первых исследователей истории украинского казачества на территории бывшей Терской области; 1-го и 2-го Малороссийских казачьих конных полков, созданных в 1832 г., в Полтавской и Черниговской губерниях и переселённых вместе с семьями на Кавказскую кордонную линию, в населённые пункты, которые были расположены на подступах к стратегической Военно-Грузинской дороге.

В его публикациях, так же как и в работах многих дореволюционных исследователей казачества, при освещении истории северокавказских казаков, доминировала концепция превозношения военно-служилого сословия, находившегося на особом положении в государстве и преданно служившего российскому царскому престолу. П.Ницык затрагивал некоторые аспекты передислокации Малороссийских полков на Кавказ, возникновение украинских поселений в бассейне р. Терек, проблемы, связанные с отводом земельных участков и размещением прибывших казаков. Он отмечал состояние в крае духовной, православной жизни; показывал служебные и традиционно-бытовые отношения в станицах, характеризовал своих однополчан – малороссиян, передавал об изменениях общественно-политической жизни казаков Терского казачьего войска. Автор при этом, сосредоточил основное внимание именно на описании бытия казаков, этнических украинцев, которые, поселившись на чужой земле, стремились сохранить национальную идентичность, этнографические особенности, культурную самобытность своего народа.

П.Ницык публиковался на страницах кавказской периодической печати второй половины XIX в.: сборнике статей о Терском казачьем войске «Терцы»², общественно-политических и литературных газетах «Кавказ»³ и «Терские ведомости»⁴. Кроме того, вышла его работа «Исторические заметки и вѣспо-

---

² Ницык П.Д. Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге // Терцы. Сборник исторических, бытовых, географическо-статистических сведений о Терском казачьем войске. Составил Войсковой старшина А.Ржевусский. – Владикавказ: Типография областного правления Терской области, 1888. – 287 с.

³ Ницык П.Д. Освещение знамени, Высочайше пожалованного Владикавказскому линейному казачьему полку в станице Ардон 8 февраля // Кавказ. – Тифлис, 1853. – 7 марта. – № 17. – С. 73.

⁴ Ницык П.Д. Из местных преданий и воспоминаний // Терские ведомости. – Владикавказ, 1885. – С. 45.; *Его же*. По поводу столетия Владикавказа // Терские ведомости. – Владикавказ, 1885. – 25 февраля – С. 2.; *Его же*. О происхождении осетин // Терские ведомости. – Владикавказ, 1886. – №№20, 26, 41, 46, 52.; *Его же*. Вторжение Шамиля в Кабарду в апреле 1846 г. (Из кавказских воспоминаний) // Терские ведомости. – Владикавказ, 1886. – №№54, 56, 58, 60.

минания», напечатанная во Владикавказе в 1871 г.

Воспоминания П.Д.Ницыка стали одним из основных источников при написании Ф.П.Пономаревым раздела о малороссийских казаках 2-го полка в известном его труде по истории Терского казачьего войска, вышедшего в 1904 г., в литературно-научном приложении к Терскому календарю – «Терский сборник»⁵.

Годом раньше, как писал сам Ф.П. Пономарёв, в примечаниях к началу данного раздела, в газете «Терские ведомости» им были опубликованы материалы о Малороссийском №1 казачьем полке.

Материалы П.Д.Ницыка широко использовались и позже, например профессором СОГУ⁶ Б.П.Берозовым⁷ при подготовке им истории возникновения осетинских сёл и казачьих станиц. В частности, учёный со ссылкой на П.Ницыка, описывает один из эпизодов жизни казаков Малороссийских полков, связанных с командировкой в Украину отряда из 4 унтер-офицеров и 16 нижних чинов под командованием поручика И.М.Тарнавского. Отряд повёз с собой 32 тысячи рублей для передачи их Полтавскому губернатору А.Строганову⁸ и последующей выдачи подъёмных и прогонных финансовых средств семействам малороссийских казаков, которые должны были отправиться в путь – на Кавказ к своим мужьям, поселённым здесь. После приезда в Украину выяснилось, что пока казаки служили на Кавказской линии, дома в их семьях появилось много незаконнорожденных детей, так называемых «байстрюков». По этому поводу, И.Тарнавский был вынужден сделать запрос командованию, которое ему разрешило взять их всех с собой на Кавказ⁹.

Воспоминания П.Ницыка легли в основу материалов о возникновении станицы Пришибской¹⁰, написанных активным участником казачьего возрождения на Тереке, учёным, краеведом, кандидатом исторических наук Э.В.Бурдой¹¹. Автор обратил внимание на то обстоятельство, что украинские казаки без их согласия были навсегда отправлены в самый беспокойный район державы – на Кавказскую линию, в связи с чем у них на родине, в Полтавской

---

⁵ Пономарёв Ф.П. Материалы по истории Терского казачьего войска. 2-й Малороссийский полк // Терский сборник. – Владикавказ: Типография Терского областного правления, 1904. – Выпуск 6. – 332 с.

⁶ СОГУ – Северо-Осетинский государственный университет во Владикавказе.

⁷ Берозов Б.П. Исторические этюды (из истории возникновения осетинских сёл и казачьих станиц) : уч. пос. / Под ред. док. ист. наук, проф. Н. Д. Малиева. – Владикавказ: изд-во СОГУ, 1991. – 83 с.

⁸ Строганов А.Г. (1795–1891) генерал-губернатор Полтавский, Черниговский, Харьковский 1836–1838 гг.

⁹ Берозов Б. П. Исторические этюды... – С. 15.

¹⁰ Станица Пришибская – это один из микрорайонов нынешнего города Майский в Кабардино-Балкарской республике.

¹¹ Бурда Э.В. Майский: крепость, станица, город. – Нальчик: Изд-во М. и В.Котляровых, 2007. – 220 с.

и Черниговской губерниях произошли беспорядки, для подавления которых властям пришлось вызвать регулярные войска¹².

О наборе казаков для переселения на Кавказ и беспорядках в Полтавской губернии в 1833 г. сообщал в своей работе известный деятель общественного движения в Украине конца XIX – начала XX вв. Н.В.Стороженко: «Полковник Селецкий был свидетелем в Лубнах набора более 2000 казаков в линейные полки, расспросите у него подробности этого», – писал он В.Кочубею¹³.

Далее Э.Бурда воспроизводит сведения П.Ницька, о командировании отряда И. Тарнавского в Украину и приезде жён казаков на Кавказ, которые уже не раз были отражены в работах его предшественников – Ф.П.Пономарёва и Б.П.Берозова.

Несмотря на достаточное количество публикаций П.Д.Ницька, мы до сих пор очень мало знаем о нем самом, его военной биографии, служебной и исследовательской деятельности. Между тем, начиная с 1840 г. П.Д.Ницьк являлся одним из непосредственных участников важнейших военных событий на Кавказе, а сфера его исследовательских интересов охватывала не только вопросы истории двух полков, участие казаков в военных действиях против «непокорных горцев», но и фольклор жителей казачьих станиц, их культурные, торговые взаимоотношения с местным населением, а также проблемы, связанные с изучением происхождения осетинского населения Владикавказского округа.

В марте 1853 г. в газете «Кавказ» им напечатана статья «Освещение знамени, Высочайше пожалованного Владикавказскому линейному казачьему полку». Она начинается словами: «Прошло 15 лет с тех пор как два полка малороссийских казаков, по Всемиловейшей воле монарха ступив на левый берег буйного Терека, основали казацкие поселения линии Военно-Грузинской дороги и приняли наименование Владикавказцев». Далее автор сообщал о том, что приказ о награждении полка знаменем, привёл малороссийских казаков в «неизъяснимый восторг». Встречаясь на сходках, старики говорили между собой об отрадной новости, а служилые казаки восклицали: «Веселись казак! За Богом молитва, за царём служба не пропадают»¹⁴. По этому поводу в тихой казачьей станице Ардонской, ставшей на несколько дней шумным городком состоялись торжества, на которые прибыло до двух тысяч человек: руководство Владикавказского (бывшего Малороссийского)¹⁵ полка, духовенство, почётные

---

¹² Бурда Э.В. Майский: крепость, станица, город. – Нальчик: Изд-во М. и В.Котляровых, 2007. – С. 21.

¹³ Стороженко Н.В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века. – К., 1898. – С. 78.

¹⁴ Ницьк П.Д. Освещение знамени... – С. 73.

¹⁵ 31 июля 1838 г. Высочайше был утвержден проект о перенесении укреплений, имевшихся на Военно-Грузинской дороге между Владикавказом и Екатеринодарской станицей, на правую сторону р. Терека, и о поселении на этой дороге, на месте бывших укреплений-постов, казачьих станиц 2-го Малороссийского полка, под командованием подполковника И.Г.Стоцкого. Гарнизоны бывших укреплений, состоявшие из казаков 5-

горцы, из соседних аулов, рядовые казаки, кавалеры Георгиевских крестов, штаб и обер-офицеры, представители расположенных в окрестностях регулярных войск. Станица Ардонская, где квартировал Владикавказский казачий полк¹⁶, была знакома П.Ницкы не понаслышке. Подавляющее число жителей станицы были этнические украинцы. Она была основана 199 семьями бывших малороссийских казаков¹⁷, выходцев из селений Александровское, Шаповаловка, Синявка, Авдеевка, Мены – Менской, Синявской, Перелюбской, Чернотинской волостей; Сосницкого, Козелецкого, Борзненского и других уездов Черниговской губернии¹⁸. С 1846 по 1850 годы П. Ницкы состоял на должности начальника этой станицы¹⁹ и естественно не только являлся участником многих мероприятий, но и был в курсе всех происходивших там значимых событий и имел доступ к станичным и полковым архивным документам.

В сборнике исторических, бытовых, географическо-статистических сведений «Терцы» составленном в 1888 г. войсковым старшиной А.Ржевусским, напечатан очерк подполковника Патрикя Ницкы «Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге». Здесь подробно освещается переселение малороссийских казаков в станицы на Тереке; о вызове жён казаков из Черниговской и Полтавской губерний в 1839–42 гг.; о прибытии в станицы Терского казачьего войска в 1848 г. большой партии харьковских крестьян; упоминаются офицеры В.Шостак и Г.Шидловский. Автор извещал о том, что малороссийские полки для отправки на Кавказ, были сформированы на базе восьми полков, вернувшихся из польского похода в 1832 г. Первый из них вначале квартировал на Кубани, а второй – в Кабарде. П.Ницкы описывал поселение украинских казаков на Кавказской линии (без права

го Донского казачьего должны были перейти в сооружаемые Елизаветинское и Константиновское крепости. 2-ой Малороссийский казачий полк, к этому времени, был в полном составе расположен в Кабарде и на Военно-Грузинской дороге. Казачьих станиц, взамен упраздняемых укреплений решено было поселить четыре: одну станицу на месте Пришибского укрепления; другую между Урухом и Минаретским постом; третью на месте Ардонского, и четвертую на месте Архонского укреплений. Поселенный в эти станицы 2-ой Малороссийский полк, согласно Высочайшей воле, при начале водворения был переименован во Владикавказский казачий линейный полк.

¹⁶ 7 октября 1842 г. вышел именной указ императора – «О присоединении к Владикавказскому казачьему полку, Малороссийского №1 казачьего полка и военных поселений». См. *Дзагалов А.С.* Укрепления и казачьи станицы центра Кавказской линии и Владикавказского военного округа в 30–40-х годах XIX в. // *Архивы и общество.* – Нальчик, 2009. – №11. – С. 128.

¹⁷ ЦГА РСО-А. Ф.13. – Оп. 1. – Д. 10. Войсковое правление Терского казачьего войска. – Л. 153-156.

¹⁸ *Дзагалов А.С.* Формирование и переселение малороссийских казачьих полков на территории Терской области. Сопоставление и сравнительный анализ архивных сведений // *Український історичний збірник.* – К., 2007. – Вип. 10 – С. 98.

¹⁹ *Дзагалов А.С.* Обзор архивных и статистических источников по переселению украинцев в Терскую область (XIX – начало XX вв.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2005. – Вип. 10 – С. 249.

возврата на Родину); сообщал о пособиях для поселенцев; о построении в укрепленных станицах по 250 усадеб, в таких размерах, чтобы у каждого служивого переселенца был свой сад.

Повествуя о прибытии жён казаков из Украины автор писал о том, что это событие доставило «сердечное удовольствие, какое казалось бы трудно возбудить при флегматичности малороссов: каждый ожидая свою супругу жизни, с которой пробыл до поступления на службу короткое время, а затем не виделся 8 лет, готовился встретить ее с бутылкой калгановки или имбировки и «почастувавшись» с добрыми друзьями, хвастался перед ними красотой своей жинки». Действительно среди прибывших, по мнению автора, были хорошенькие «хохлушки», за редким исключением²⁰.

П.Ницык сообщал сведения о наличии церквей в станицах Малороссийского полка, о первых священниках и церковных праздниках, о том, что во всех новых украинских поселениях не было людей, склонных к каким-либо порокам: «бывший малороссийский полк отличался и по долгу царской службы, и по трудолюбию и по нравственности». Автор извещал о командире полка И.Г. Стоцком; о компактном поселении украинцев в укреплениях вместе со своими полковыми командирами, прибывшими с ними из Полтавской и Черниговской губерний. Так, казаки станицы Ардонской были поселены во главе с ротмистром Шереметьевым, Архонской – штабс-ротмистром Е.Шидловским, Урухской – штабс-ротмистром В.Шостаком, а Пришибской – ротмистром Ф.Королёвым. П. Ницык, сообщая о новом командире, полковнике Казанского драгунского полка М.С.Ильинском, который был назначен на должность вместо, ушедшего в отставку И.Г.Стоцкого, передаёт его характеристику и пишет о порядках, которые были им установлены: «отличный службист, и энергичный деятель в хозяйственном отношении; он вёл начатое дело водворения малороссийцев в полном смысле рационально; благоустройство поселений было образцовое, знающие люди находят, что порядки были такие же, как и в Чугуевском военном поселении». В 1843 г. оба малороссийских полка были соединены в один – Владикавказский, с причислением к Кавказскому линейному казачьему войску. Казаков одели в новое обмундирование – горскую коричневую черкеску с бешметом зеленого цвета²¹.

В очерке даётся ценная информация, связанная с отводом земли казакам под строительство новых станиц. П.Ницык пишет о том, что с добавлением переселенцев из Харьковской губернии, туземное население аулов Тулатово, Анзорово и других населённых пунктов, прилегающих к Кавказской линии, было выселено, а земли, находившиеся в их пользовании переданы в надел Владикавказского казачьего полка.

Автор отмечал особенности быта в станицах, где проживали украинские казаки. Он писал, что в станицах соблюдался строгий порядок: весной и

---

²⁰ Ницык П.Д. Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге... – С. 54.

²¹ Там же. – С. 56.

осенью ремонтировались все дома и дворовые постройки. Точно так же поддерживался и санитарный порядок – по субботам, в обязанности жителей станиц входило подметание и уборка улиц.

Столь подробное освещение эпизодов жизни казачьего полка свидетельствует о том, что они описаны человеком, знающим изнутри суть происходившего, участником и очевидцем многих событий того периода. В работах П.Ницыка безусловно присутствует исследовательский элемент. Он воспроизводил действительность, описывая факты, которые видел сам в казачьих станицах; восстанавливал практически «по горячим следам» те или иные события с помощью живых ещё «героев ратных дел» и свидетелей исторического процесса.

В архиве ЦГА РСО-А г. Владикавказа хранятся полные формулярные списки о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров Владикавказского линейного казачьего полка за несколько лет. Один из них, формулярный список за 1859 г., где содержатся сведения о Патрикее Дмитриевиче Ницыке, до сих пор не использовался исследователями. Как следует из документа, он родился в 1822 г., происходил из дворян Полтавской губернии, был православного вероисповедания, воспитывался и обучался грамоте в доме родителей, где основной упор был сделан на овладение им азов русского языка, литературы, а также арифметики. Конкретное место рождения до сих пор определить не удалось. Вероятно, речь можно вести о Конотопском уезде. В марте 1832 г. в 4-м эскадроне 5-го Малороссийского казачьего полка, вернувшегося после подавления мятежа из Польши, служил поручик Дмитрий Иванович Ницык, выходец из дворян этого уезда²². Однако степень их родства нами не установлена.

Ф.П.Пономарёв называет П.Д.Ницыка в числе офицеров, состоявших на службе во 2-м Малороссийском линейном казачьем полку. 20 августа 1840 г. он поступил юнкером во Владикавказский, бывший малороссийский казачий полк. Через два года в возрасте 20 лет был произведён в корнеты²³.

С 1842 г. П.Ницык принимает активное участие в боевых действиях на Кавказе в составе отряда под командованием генерал-адъютанта П.Х.Граббе²⁴, который был собран 23 мая на р. Ярык-Су, близ разорённого аула Хасав-Юрт. Отряд отражает нападение неприятеля на Мирза-Юрт и Батал-Юрт. 25, 26 мая П.Ницык участвует в отражении налёта чеченцев на казачьи пикеты, а затем в

---

²² Центральный Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) Ф. 1284. – Оп. 1. – Д. 183. Штабы малороссийских казачьих полков легкой кавалерии. Списки казаков 5-го полка. – Л. 14.

²³ Центральный государственный архив Республики Северная Осетия-Алания (далі – ЦГА РСО-А. – Ф. 97. – Оп. 1. – Д. 36. Формулярные списки о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров Владикавказского линейного казачьего полка за 1862 г.– Л. 1, 2.

²⁴ Генерал-лейтенант П.Х.Граббе в 1838 г. был назначен командующим войсками на Кавказской линии и Черноморской области. В 1839 г. ему вверены войска в Дагестане и Чечне известные под названием «Чеченского отряда» русской армии на Кавказе.

составе отряда совершает переход в знаменитый Герзель-аул²⁵, где в пути вместе с фуражирами вступает в перестрелку с противником. Затем 1 июня отряд совершает набег на землю Ичкерии, и после кровопролитных боёв и рукопашной схватки с чеченцами возвращается на отдых в свои укрепления в Герзель-ауле.

Вот как описывал возвращение войск на отдых русский офицер Николай Мартынов, участник Кавказских событий, автор историко-этнографического источника «Герзель-аул»²⁶, более известный, как человек, застреливший поэта М.Ю.Лермонтова на дуэли в Пятигорске в 1841 г.:

*Июньский день... Печёт равнину
Палящий зной. Ни ветерка
Не слышно в воздухе. В долину,
Спускаясь с гор, идут войска.
Везде движенье, суета!
Картина, полная разгула,
Бродящей жизни и войны.
Идут к стенам Герзель-аула,
Войска на отдых из Чечни.*

При переходе в Герзель-аул сборный отряд, состоявший из солдат регулярных войск и казаков бывшего малороссийского полка, вновь подвергся атакам со стороны чеченцев. Именно за оказанные в этих делах отличия П.Ницык был произведён в корнеты.

В целом экспедиция генерала П.Граббе оказалась неудачной и сопровождалась большими потерями среди офицерского состава, нижних чинов и казаков. Положение спасли солдаты 80-го Кабардинского пехотного полка, которые 2 июня прикрывали отступление сборного «Чеченского» отряда, потеряв при этом в упорном бою с горцами убитыми и ранеными 27 офицеров и более 500 нижних чинов.

12, 17 июня П.Ницык в составе сборного отряда выдвигается из Герзель-аула в сторону Темир-Хан-Шуры на соединение с «дагестанцами», откуда с полковой артиллерией под командованием генерал-майора Ф.К.Клюки-фон-Клюгенау²⁷ продолжается путь в Аварию, к горе Арах-тау и селению Игали, где при выходе из ущелья происходит ожесточённое столкновение с горцами, длившееся до самой ночи.

27 июня в арьергарде принимает участие в отражении атак горцев, дважды спускавшихся в Игалинское ущелье. 2 июля П.Ницык в составе прибывшего сборного отряда выступает на левый фланг Кавказской линии, а 4 июля под командованием подполковника барона И.Вревского совершает переправу

---

²⁵ Герзель-Аул – село в современном Гудермесском районе Чеченской республики.

²⁶ Виноградов В.Б. «Герзель – Аул» Н.С.Мартынова, как историко-этнографический источник // Россия и Северный Кавказ: история в зеркале художественной литературы (сборник статей). – Армавир, 2003. – С. 77.

²⁷ С 1841 г. Франц Карлович фон Клюки-Клюгенау – командующий русским войсками на территории Северного Дагестана. Генерал-лейтенант (с 1844 г.).

через реки Асса и Фортанга, и под сильным огнём чеченцев штурмует аул Бамут, где удаётся отбить «баранту»²⁸ у противника²⁹.

14 мая 1843 г. П.Ницык участвует в совместных с отрядом генерал-майора Фрейтага боевых действиях против конных чеченских отрядов в Гехинском лесу и Малой Чечне, возле аулов Аху-Борзой и Гехи с презледованием отступающего, отчаянно сопротивляющегося противника к реке Валерик, а 17 мая – при взятии и истреблении отрядом полковника Нестерова чеченских аулов Гехи-Кале и Дерби-Юрт.

11 июня П.Ницык в составе сборного отряда отражает нападение горцев, направляющихся в Кабарду, и после боёв возвращается в Назрановское укрепление. Далее он с казаками воюет в войсках генерал-майора Е.Викторова³⁰ против чеченских отрядов, которые пытаются помешать их фуражировке, и участвует в перестрелке с ними на правом берегу р. Аргун, а 8 сентября 1844 г. за отличия в сражениях с неприятелем П. Ницык произведён в поручики.

18 сентября того же года он в отряде полковника М.С.Ильинского³¹ участвует в рукопашной схватке с чеченцами у р. Асса, а в начале июня следующего года – в набеге и истреблении аула Шауден-Шары, близ Закан-Юрта³².

В последующие годы война против непокорных горцев продолжалась с ещё большим ожесточением с обеих сторон. Царские войска и иррегулярные казачьи полки шаг за шагом продвигались вглубь Чечни. П.Ницык участвовал в самых кровопролитных боях в 1845, 1846, 1850 и 1858 гг. Только в 1845–1847 гг. число убитых офицеров регулярных войск и казачьих полков по подсчётам А.Л.Гизетти составило 119 человек. Нижних чинов за тот же период погибло более 3000. Раненых, покалеченных, захваченных в плен офицеров и солдат больше в несколько раз³³. Потери среди «непокорных горцев» никто и не считал. Они погибали целыми аулами. Их скот угонялся, а посевы вытаптывались специальными отрядами фуражиров.

---

²⁸ Баранта – отгон, захват скота русскими войсками у горцев.

²⁹ ЦГА РСО-А - Ф-97. - Оп. 1. - Д. 44. Формулярные списки о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров Владикавказского полка. – Л. 132-133.

³⁰ Генерал-майор Е.А.Викторов погиб на Кавказе в 1854 г. См. *Гизетти А.Л.* Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско-горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае в 1801-1885 гг. – Тифлис: типогр. Я.И.Либермана, 1901. – С. 75-78.

³¹ Согласно выводов исследователя истории Владикавказского округа, осетинского историка, краеведа Феликса Киреева полковник Михаил Сергеевич Ильинский, – командир Малороссийского казачьего полка, был произведён в генерал-лейтенанты и стал первым командиром Владикавказского казачьего (бывшего Малороссийского) полка.

³² ЦГА РСО-А. - Ф-97. - Оп. 1. - Д. 44. Формулярные списки о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров Владикавказского полка. – Л. 134.

³³ *Гизетти А.Л.* Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско-горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае в 1801–1885 гг. – Тифлис: Типогр. Я. И. Либермана, 1901. – С. 75–78.

В 1858 г. П.Д.Ницык в 37 лет становится Войсковым старшиной и командиром 1-й сотни Владикавказского казачьего полка. Он был к этому времени награждён орденом св. Станислава 3-й степени, и имел светло-бронзовую медаль на Андреевской ленте в память Восточной войны 1853–1856 гг. В казённых денщиках у него служил Ананий Никифорович Выродов³⁴. За выслугу 15 лет в офицерском чине, П. Ницык Всемиловейше пожалован установленным за это время службы «знаком отличия беспорочной службы», о чём было объявлено в приказе Военного министра по иррегулярным частям от 7 декабря 1859 г.

С 1852 по 1860 гг. он занимал должность казначея и заседателя правления Владикавказского казачьего полка. 18 мая 1861 г. П.Ницык с разрешения Наказного атамана Терского казачьего войска по домашним обстоятельствам находился в отпуске в Полтавской и Харьковской губерниях. Затем он посещал города Киев, Чернигов и Воронеж. Через 28 суток после окончания срока отпуска, офицер вернулся в полк. Во время службы, под следствием не состоял, не штрафовался, и как отмечал командир полка, «вполне достоин к повышению в чине и награждению Знаком отличия». П.Ницык родового или благоприобретённого имени не имел и был женат на дочери коллежского регистратора Костюкова – Александре Сазонтъевне³⁵. О наличии в их семье детей, ничего не известно.

Кавказский³⁶ календарь главного управления наместника за 1871 г. сообщает, что состоящий по армейской кавалерии подполковник П.Д.Ницык в это время занимал пост полицмейстера Моздокского полицейского управления³⁷. Находился он на этой же должности и в 1878 г. о чём свидетельствуют информация из издания Терского областного правления «Сборник сведений о Терской области».

На сегодняшний день больше никаких сведений о П.Д.Ницыке не обнаружено. Известно только то, что он в 1885–1886 гг. ещё активно печатался во Владикавказской газете «Терские ведомости». Тогда ему исполнилось всего 64 года.

На творчество П.Д.Ницыка безусловно серьёзное воздействие оказали работы признанных военных историков регулярных войск, воевавших на Кавказе; официальных историков казачества, а также его собственная воинская деятельность. В отличие от своих предшественников и современников И.Л.Де-

---

³⁴ ЦГА РСО-А. - Ф-53. - Оп. 1. - Д. 22. Списки казённым денщикам Владикавказского линейного казачьего полка за 1854 г. - Л. 99.

³⁵ ЦГА РСО-А. - Ф-97. - Оп. 1. - Д. 36. Формулярные списки о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров Владикавказского линейного казачьего полка за 1862 г.- Л. 1, 2.

³⁶ Моздокское городское полицейское управление // Кавказский календарь на 1872 г. - Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1871. - С. 61.

³⁷ Моздокское городское полицейское управление // Сборник сведений о Терской области. Под ред. Н. Благовещенского. - Владикавказ: Типография Терского областного правления, 1878. - Вып. 1. - С. 364.

бу³⁸, Р.Фадеева³⁹, Н.Ф.Дубровина⁴⁰, И.Д.Попко⁴¹, С.А.Писарева⁴², В.А.Потто⁴³, его работы за пределами региона большой известности не получили. При жизни он так и не сумел преодолеть планку полкового летописца и краеведа и встать в один ряд с признанными исследователями кавказского казачества. Тем не менее, вклад П.Ницыка в изучение истории малороссийского казачества на Тереке вне всякого сомнения весомый, а приведённые им сведения уникальны и бесценны. Множество данных, которыми в ту пору пользовались кавказоведы, по свидетельству исследователя терского казачества XIX в. С.Писарева, «были добыты из природной памяти» в каждой станице, а сведения – получены из архивных дел в станичных хранилищах, «много раз поговоравших и уничтожавшихся военными тревогами, наводнениями в низовых местах и переселениями»⁴⁴. То есть, часть документов, использовавшихся исследователями терского казачества в прошлом, по разным причинам, сохранить не удалось, и они оказались вне поле зрения учёных. Поэтому, добытые и систематизированные в свое время П.Ницыком исторические источники, будь-то полковые архивные материалы или устные сведения о терских, малороссийских казаках, вместе с опубликованными воспоминаниями, приобретают ещё большее научное и практическое значение, а его биография и творческое наследие вполне обоснованно заслуживают дальнейшего, углублённого изучения.

---

³⁸ Дебу И.Л. О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске или общие замечания о поселенных полках, ограждающих Кавказскую линию и о соседствующих горских народах. – СПб., 1829. – 495 с.

³⁹ Фадеев Р. 60 лет Кавказской войны. – Тифлис 1860. – 147 с.

⁴⁰ Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе – СПб, 1871. – Т. 1 – 640 с.

⁴¹ Попко И.Д. Терские казаки со стародавних времен. – СПб, 1880. Вып. 1. – 515 с.

⁴² Писарев С.И. Трехсотлетие Терского казачьего войска (1557–1877) – Владикавказ, 1881. – С. 62.

⁴³ Потто В.А. Два века Терского казачества.– Владикавказ, 1912. – Т 2. – 698 с.; Его же. История 44 драгунского Нижегородского Его Императорского Высочества Государя наследника Цесаревича полка. – СПб., 1895. – Т. 7. – 180 с.

⁴⁴ Писарев С.И. Трехсотлетие Терского казачьего войска... – С. 13

УДК 93/94:394.94[П.Куліш+М.Стороженко]

Наталка Пазюра*.

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА

В статті висвітлюється історія взаємин П.Куліша та М.Стороженка та проаналізовано внесок М.Стороженка у розвиток кулішезнавства.

Ключові слова: П.Куліш, М.Стороженко, кулішезнавство, епістолярій.

В статтє показана исторія взаимоотношений П.Кулиша и Н.Стороженко и проанализирован вклад М.Стороженко в развитие кулишеведения.

Ключевые слова: П.Кулиш, Н.Стороженко, кулишеведение, эпистолярій.

In the article the history of relations of P.Kulish and M.Storozhenko is highlighted and the M.Storozhenko's contribution into the development of kulisheznavstvo is analyzed.

Key words: P.Kulish, M.Storozhenko, kulisheznavstvo.

Багатогранна діяльність Пантелеймона Куліша привертала й привертає до себе увагу дослідників. І це не випадково, оскільки в ньому одному мирно співіснували історик, письменник, фольклорист, педагог, перекладач та публіцист. Творча спадщина П.Куліша вважається неоціненим внеском у скарбницю духовного життя українського народу, а широка просвітницька діяльність дозволяє вченим говорити про нього, як про пророка Нової України¹.

Увага кулішезнавців неодноразово зверталась на дослідження життєвого та творчого шляху П.Куліша, його історичних та філософських поглядів, просвітницької та видавничої діяльності тощо. Не залишилась поза їх зором і сфера міжособистих відносин, оскільки активна громадська та наукова діяльність П.Куліша зумовили його надзвичайно широке оточення. Є ряд публікацій, присвячених висвітленню взаємин вченого із Т.Шевченком, М.Костомаровим, В.Забілою, М.Білозерським, М.Максимовичем, І.Пулєм та ін.² Розмаїття контактів П. Куліша з багатьма відомими постатями стало поштовхом для підготовки довідкового видання «Куліш та його оточення»³.

---

* **Пазюра Наталка** – молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

¹ Толстоухов А. Один із пророків України // Хроніка–2000. Вип. 78. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – К., 2009. – С. 3.

² Грушевський О. Шевченко і Куліш // Шевченківський збірник. – СПб., 1914; Петров В. Шевченко, Куліш, В.Білозерський – їх перші стрічі // Україна. – 1925. – Кн. 1/2.

Тема міжособистих відносин П.Куліша є надзвичайно яскравою і цікавою, оскільки саме через сферу спілкування проявляється унікальність цієї особи. До того ж, не зайвим буде наголосити на своєрідності вдачі П.Куліша, якого дослідники характеризують як «вибухонебезпечну» та «гарячу» особистість⁴. На підтвердження цього наведемо слова Ю.Шевельова, який у передмові до публікації україномовних листів П.Куліша зазначив: «...Він легко заходив у конфлікти з приятелями і рвав стосунки з ними. Навіть дивлячись на його листування, помічаємо, що мало було людей, зв'язок з якими тривав довгими роками...»⁵. То ж не дивно, що ця тематика привертає увагу дослідників, а автор найповнішого життєпису вченого Є.Нахлік у своєму дослідженні планував розкрити «... подиву гідну різнобічну активність і розмаїття ділових та особистих зв'язків, окреслити широке коло вартих згадки суспільних діячів та приватних осіб різних національностей, що контактували з ним, впливали на його долю, потрапляли в поле його зору»⁶.

Свого часу познайомитися з П.Кулішем судилося істориком та освітньому діячу, члену Старої Громади, співробітнику «Киевской старины» Миколі Володимировичу Стороженку.

Тема взаємин цих осіб час від часу привертала увагу дослідників. Перші згадки про їх відносини містяться у кулішовому біографічному нарисі В.Шенрока, в якому автор подав коротку історію їх знайомства⁷. Більш детально до висвітлення цієї теми підійшов В.Ульяновський⁸. Крім того, є ряд праць, в яких тема їх взаємин згадується побіжно. Приміром, вищезгадуваний Є.Нахлік періодично звертався до їх листування у своїй праці, коли мова йшла

– С. 42–50; *Житецький Г.* Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – №1/2; *Чубський П.П.* Куліш і Шевченко // Пантелеймон Куліш: Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства. – К., 1927. – С. 102–126; *Білецький Л. Т.* Шевченко й П.Куліш та їх взаємини у світлі новішої історично-літературної критики // Сьогодні й минуле. – Львів, 1939. – С. 84–94; *Іван Пулюй – Пантелеймон Куліш.* Подвижники Нації / За заг. ред. В. Шендеровського. – К., 1997; *Федорук О. П.О.Куліш і М.Д.Білозерський: взаємини на тлі доби* // Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д.Білозерського / Упоряд., авт. вступ. статті й коментаря О.Федорук. – Львів-Нью-Йорк, 1997. – С. 3–31; *Побірченко Н., Кравченко О.* Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин. – Умань, 2007; *Федорук О.* Куліш і Забіла: до історії особистих взаємин та літературних взаємооцінок // Хроніка–2000. – Вип. 78. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – К., 2009. – С. 411–430; *Яцюк В.* Шевченко і Куліш: художницькі діалоги // Там само. – С. 370–410.

³ *Федорук О.* Куліш та його оточення. Робочий зошит. – К., 2007.

⁴ *Федорук О. П.О.Куліш і М.Д.Білозерський: взаємини на тлі доби.* – С. 9.

⁵ *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані* / Ред. Ю.Луцького, авт. передмови Ю.Шевельов. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 41.

⁶ *Нахлік Євген.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: В 2 т. – Т. 1. Життя Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С. 9.

⁷ *Шенрок В. П.А.Кулиш: Биографический очерк.* – К., 1901. – С. 215–216.

⁸ *Ульяновський В.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Микола Стороженко. З мого життя. – К., 2005. – С. 66–69.

про характеристику П.Кулішем робіт С.Качали, роману Г.Сенкевича «Вогнем та мечем», його знайомство та відносини з Л.Кубалею, Ф.Лебединцевим, Е.Руліковським, Олексою та Андрієм Стороженками, його поглядів на «безумногениального и гениальнобезумного» Наполеона, перед яким він схилився і захоплено вивчав твори про його особу та епоху⁹.

Говорячи про відносини П.Куліша і М.Стороженка слід зазначити, що приводом для їх знайомства, яке відбулося наприкінці 1884 р., була робота останнього над створенням біографії свого родича, відомого письменника Олексу Стороженка. З метою отримання інформації він звернувся до всіх знайомих, серед них і П.Куліша, що започаткувало їх кількарічне листування¹⁰. І хоча за браком матеріалу біографічний нарис не був підготовлений, втім П.Куліш надав хоч і не значну, в силу їх не тісного спілкування, але досить цінну інформацію про О.Стороженка, охарактеризував його як талановиту та творчу особистість, якому було притаманне виняткове почуття гумору.

Знайомство М.Стороженка з П.Кулішем мало для нього непересічне значення з кількох причин. По-перше, йому не міг не імпонувати сам факт знайомства із вченим і діячем такого рівня. По-друге, на той час між ними існувала суттєва як вікова, так і світоглядна різниця. Якщо на час знайомства 22-річний Стороженко під впливом В.Антоновича був активним діячем Старої Громади, сповідував ідеї культурництва, то Куліш, навпаки, зазнавши зміни світогляду, вороже ставився як до громадівського руху, так і В.Антоновича. Саме з цієї причини в їх спілкуванні були суперечності з приводу історичного минулого України та Росії, дискусії щодо різниці між українцями та росіянами, роздуми про особливості їх духовного виховання та шляхи подальшого розвитку тощо. Втім, це не це стало на заваді встановленню між ними дружніх стосунків, обміну думками стосовно наукових та культурних подій. Неодноразово їх спілкування велось навколо діяльності періодичних видань, зокрема журналів «Новь», «Киевская старина», «Новое время» та газети «Днепр».

Аналіз кореспонденції дає підстави стверджувати, що М.Стороженко виконував посередницькі функції між П.Кулішем та «Киевской стариной». Зокрема, він неодноразово намагався його переконати у необхідності спільної діяльності, але зробити це йому так і не вдалося. До того ж неприязнь П.Куліша до видання підкріплювалась ще й особистою образою через чутки з приводу публікації в журналі недостовірних про нього даних. І хоча М.Стороженко, особисто переглянувши відповідні випуски, спростував їх, а також завдяки домовленості із Ф.Лебединцевим надіслав П.Кулішу підшивку журналів від початку його заснування, змінити думку свого приятеля так і не

---

⁹ *Нахлік Євген*. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – Т. 1. – С. 61, 152, 365, 388, 415, 427–429; Т. 2. – С. 31, 350.

¹⁰ Листи Миколи Стороженка до Пантелеймона Куліша за 1884–1887 рр. // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 410–428.

зміг¹¹. У своїх спогадах М.Стороженко зазначає, що у одному із своїх листів до нього П.Куліш назвав журнал «українською пасікою»¹². Однак, у листі до свого давнього приятеля Степана Носа П.Куліш дав виданню далеко не позитивну оцінку: «"Киевская старина" вихваляє таких людей, що своїми вчинками наше руське ім'я зневажали. Вона малює зрадників нашої національності строїтелями нашого народу, тим і не личить мені печататись в ній, та й сама вона цурається мене, мов той чортяка ладану. А Ганна [Барвінок] післала дещо, так цензура не хоче, щоб увесь діалог в оповіданні був по-нашому. От до чого дописались і докозакувались наші українські патріоти»¹³.

Перебуваючи в центрі наукового та громадського життя, М.Стороженко сприяв ознайомленню П.Куліша із останніми книжковими новинками. Це були не лише його власні праці, а й роботи брата А.Стороженка, В.Горленка, А.Ролле, М.Сумцова, описи книг Центрального архіву та інші видання.

За час їх знайомства вони бачились один єдиний раз. Сталося це у червні 1885 р. у Борзні, де П.Куліш мешкав у будинку Забіли. Ця зустріч яскраво відображена як у спогадах самого М.Стороженка¹⁴, так і у записній книжці П. Куліша. В ній, зокрема, є наступний запис: «[9?] июня 1885 был у нас Н.Вл.Стороженко, многоречивый юноша, все понимающий и ничем в другом неинтересующийся, кроме [письменных] сношений. Проговорили битых 12 часов, утомил нас до [пота]»¹⁵. Ця замітка є дуже показовою для характеристики комунікативності М.Стороженка, оскільки останні роки свого життя П. Куліш вів доволі усамітнений спосіб життя і мало з ким спілкувався.

Листування, а відтак і відносини П.Куліша і М.Стороженка, тривали протягом 1884–1887 рр., що стало причиною їх припинення – невідомо.

У 1900 р. М.Стороженко на сторінках ювілейного збірника на пошану Миколи Ілліча Стороженка опублікував два листи П.Куліша та подав історію свого з ним знайомства, детально описавши свій візит до Борзни¹⁶. Згодом ця тема була продовжена у «Записках історико-філологічного відділу ВУАН», де Стороженко, крім двох попередніх, опублікував ще 6 кулішевих листів¹⁷. Все листування з П.Кулішем М.Стороженко мав намір розмістити у 5-тому томі

---

¹¹ Лист М.Стороженка до П.Куліша від 14. 02. 1885 р. // Микола Стороженко. 3 мого життя. – С. 411–412.

¹² Микола Стороженко. 3 мого життя. – С. 178.

¹³ Лист П.Куліша до С.Носа від 13. 05. 1888 р. // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – С. 251–252.

¹⁴ Микола Стороженко. 3 мого життя. – С. 165, 178.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 28442. Куліш П. Записная книжка. – Арк. 53 зв.

¹⁶ Стороженко Н.В. Мое знакомство с П.А.Кулишом // Под знаменем науки: Юбилейный сборник в честь Н.И.Стороженка, изданный его учениками и почитателями. – М., 1902. – С. 244–248.

¹⁷ Стороженко М.В. Листи Куліша до М.В.Стороженка // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1923. – Кн. 2–3. – С. 202–215.

фамільного архіву. Втім спочатку за браком коштів, а згодом і з початком революційних подій та вимушеною еміграцією до Сербії здійснити це так і не вдалося. Цікаво, що в цьому томі планувалося також розмістити листування з іншими особами, зокрема з відомим істориком літератури Миколою Іллічем Стороженком та Василем Горленком. Оригінали та копії їх листів нині зберігаються у особовому фонді Стороженків, доля ж кулішевого листування наразі невідома.

Однак, навіть часткова публікація листів П.Куліша є внеском у розвиток кулішезнавства, оскільки вони є важливим джерелом не лише для життєпису та характеристики самого адресата, але й для дослідження громадського та наукового життя України.

Варто також згадати ще одну публікацію М.Стороженка. Такою, зокрема є замітка «П.Куліш у києво-печерській школі», в якій на основі журналу вчителів III класу Києво-Печерського дворянського училища дано характеристику викладацькій роботі П.Куліша на посаді вчителя російської мови¹⁸. Автор, зокрема, зробив висновок, що у своїй практиці він користувався двома методами – «лабораторним та лекційно-репетиційним». Свого часу на цю публікацію звернув увагу історик та громадський діяч С.Сірополко – автор монографії про освіту в Україні¹⁹.

Свої погляди на роль та місце П.Куліша в українському національно-культурному розвитку М.Стороженко виклав 1928 р. у розвідці під назвою «Лиха доля»²⁰. Вона була написана за пропозицією Д.Дорошенка до 30-х роковин смерті Куліша для публікації в одному з видань Українського наукового інституту в Берліні. Значення цієї статті полягає у спробі автора порівняти діяльність П.Куліша з працею сербського філолога Вука Караджича (1787–1864). Вочевидь, на такому порівнянні позначилося кількарічне проживання М.Стороженка у сербському містечку Біла Церква, куди він був змушений емігрувати після подій 1917–1921 рр. Втім емігрантське буття не перешкоджало його захопленню історією, а в даному випадку – знайомству із сербською історією та культурою, працями сербських вчених, зокрема Іована Скерлича та Йосипа Карасека, які він цитує в своїй статті.

Характеризуючи дитячий період біографії Куліша, автор відзначає вплив матері на формування його світогляду, що в подальшому певною мірою позначилось на його світосприйнятті та романтичній вдачі²¹.

---

¹⁸ *Його ж.* Куліш у києво-печерській школі // Там само. – С. 198–202.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4433. Сірополко Степан Онисимович – видатний український вчений, громадський діяч. – Оп. 2. – Спр. 80. Конспекти С.О.Сірополка наукових робіт різних авторів та окремі виписки з питань історії, педагогіки та освіти. Літери С–Я. – Арк. 65.

²⁰ *Стороженко Микола.* Лиха доля: Куліш // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 305–312.

²¹ Там само. – С. 306.

Проводячи паралель між Кулішем та Караджичем, М.Стороженко знаходить спільні для обох риси. Зокрема, аналізуючи процес здобуття освіти та подальше становлення Вука Караджича, автор статті, із покликом на сербських вчених, зауважує про вплив на нього Ієрнея Копитара, у випадку із П.Кулішем – констатує беззаперечний вплив професора університету св. Володимира М.Максимовича на формування його наукових та літературних інтересів.

Стороженкове бачення відмінності між В.Караджичем та П.Кулішем полягає у безперечному визнанні першого на батьківщині творцем сербської літератури та реформатором мови, та невизнанні другого своїми співвітчизниками.

Цікаво, що історик за фахом М.Стороженко майже ухиляється від оцінки історичних поглядів П.Куліша. Лише побіжно він згадує його фундаментальну «Историю воссоединения Руси», зазначаючи при цьому, що, відстоюючи ідею об'єднання Русі у минулому, П.Куліш не припиняв своєї праці щодо розвитку української мови та культури, «міркуючи, що, заховуючи лояльність до петербурзької влади, скоріше можна стигти [досягти – П.Н.] розвитку української справи»²². Автор гостро засуджує звинувачення сучасників щодо відстоювання у працях П.Куліша ідеї унії з Москвою та його погляди на козацьку «сваволю»²³. Натомість в першу чергу називає його краснописьменником та основоположником фонетики української народної мови – «кулішівки». З цього приводу він зазначає, що нащадки мають складати Кулішу подяку, оскільки «він захистив її [мову – П.Н.] від загибелі та надав їй наукову основу, вийнявши її, як необроблений діамант, з народних уст та й повернув її таки, як мистецький гостинець»²⁴.

Неоціненою послугою українському народу Стороженко вважає переклад Кулішем Біблії на українську мову, оскільки саме духовність, на його думку, має зіграти основну роль у справі об'єднання українців та творення ними власної держави.

Аналізуючи життєвий шлях та громадську позицію П.Куліша, М.Стороженко зазначає, що йому притаманні риси культурного, а не політичного діяча, що, в свою чергу, на фоні подій та умов свого часу, повинно слугувати прикладом для майбутніх поколінь у справі збереження національної культури.

Насамкінець, варто, на нашу думку, згадати ще про один момент. Мова йде про підготовку перевидання творів П.Куліша. У листах В.Горленка до М.Стороженка є згадки про «кулішівський консиліум» – І.Каманіна, О.Левницького та двох братів Стороженків та необхідність вироблення плану

---

²² Стороженко Микола. Лиха доля: Куліш // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 312.

²³ Там само. – С. 308.

²⁴ Там само. – С. 309.

видання²⁵. Достеменно невідомо, якою в цьому була участь братів Стороженів, бо ж перший том вийшов лише у 1908 р. за редакцією І.Каманіна, втім їх прізвища В.Горленко згадує і у своїх листах до Г.Барвінок, сподіваючись, що вони візьмуть на себе основні функції з видання творів²⁶.

Таким чином, М.Стороженко зробив свій внесок у розвиток кулішезнавства шляхом публікації його епістолярію, який має як біографічне, так і суспільно-культурне значення, та підготовки праць, в яких яскраво відображається його бачення ролі та місця П. Куліша в українському національному відродженні. Така оцінка є показовою для характеристики самого М.Стороженка, оскільки засвідчує його позицію, що базувалася на поступовому, культурному розвитку суспільства шляхом самоусвідомлення народом своєї окремішності та самовідданому служінню на користь її національно-культурного розвитку.

---

²⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 261. Стороженки. – Оп. 1. – Спр. 42. Письма Н.В.Стороженка от Горленка. – Арк. 1 зв., 5, 5 зв. Листи В.Горленка до М.Стороженка від 09 та 19 січня 1903 р.

²⁶ *Забіяка І.* Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2002. – С. 177–192.

УДК 94(477)«Я.Падох»

Світлана Блащук*

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПРАВО В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЯРОСЛАВА ПАДОХА (1920-ті – початок 1950-х рр.)

У статті проаналізовано внесок Я.Падох в дослідження давньоруського права та наказано умови в яких працювали українські історики в еміграції в першій половині ХХ ст.
Ключові слова: давньоруське право, еміграція, українська діаспора, Я.Падох.

В статье проанализирован вклад Я.Падох в исследование древнерусского права и показаны условия в которых работали украинские историки в эмиграции в первой половине ХХ в.
Ключевые слова: древнерусское право, эмиграция, украинская диаспора, Я.Падох.

In the article the Ya.Padokh's contribution into the investigation of Old Russian law is analyzed and the conditions in which Ukrainian historians in emigration in the first half of the 20th century worked are shown.

Key words: Old Russian law, emigration, Ukrainian diaspora, Ya.Padokh.

На сьогоднішній день велику увагу вітчизняних дослідників привертають праці емігрантських та діаспорних істориків. Наукові праці цих вчених тривалий час залишалися поза увагою науково-історичних студій і були недостатньо дослідженими та репрезентованими з ідеологічних міркувань. Утім, їх науковий доробок є вагомим часткою національної спадщини. В даній розвідці ми звернемося до наукової спадщини Я.Падох.

Свого часу ректор Українського вільного університету (далі – УВУ) Б.Цюцюра зазначив, що постать Я.Падох заслуговує особливого відзначення¹. Його життя і діяльність були такими повними, що потребують окремих студій². Багатогранна і плідна громадсько-політична та наукова діяльність Я.Падох, без сумніву, заслуговує на спеціальне дослідження. Воно дозволить показати внесок цієї непересічної особи в громадські і політичні процеси в

---

* **Блащук Світлана** – к. і. н., науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

¹ Цюцюра Богдан. Слово про книжку та її автора // Падох Ярослав. Суди і судовий процес старої України: Нариси історії / Б. Т. Цюцюра (післясл.). – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1990. – 128 с. (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 209. Істор.-Філософ. секція. Правнична комісія; Ч. 5.). – С. 123.

² Помер д-р Ярослав Падох // Свобода. – 1998. – № 10. – 4 вересня. – С. 13.

Україні, зміцнення міжнародного статусу української еміграції, вивчення українського історії та права.

Я.Падох був дуже активною людиною і не зважаючи на свої правничі зацікавлення, адвокатську кар'єру та громадську діяльність, залишив велику кількість наукових праць, які привертають увагу сучасних дослідників. Серед багатого та цікавого творчого доробку зарубіжного українського вченого у сфері дослідження історії вітчизняного кримінального права, на особливу увагу заслуговують його праці присвячені історії права княжої доби³.

Життєвий і творчий шлях Я.Падоха був досить складним. Народився в 1908 р. в м. Бучачі, що на Галичині. В 1931 р. закінчив Краківський університет, по закінченню працював адвокатом. У 1940-х рр. викладав історію українського права, західноєвропейське та торгівельне право в УВУ⁴. По його лекціям було надруковано ряд підручників для студентів цього навчального закладу⁵, також навчальними матеріалами слугували і змістовні статті автора вміщені в «Енциклопедії українознавства»⁶. Після Другої світової війни центр

---

³ *Падох Я.* Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України. – Мюнхен: Накладом Українського вільного університету, 1949. – 31 с. (Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. – Мюнхен: Орлик, 1948. – Т. 5. – XXVIII + 255 с. – С. 111–128); *Його ж.* Охорона честі і свободи людини в карному праві княжої України. – Мюнхен, 1956. – 15 с. (Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. – Мюнхен: «Logos», 1956. – Т. 6. – 360 с. – С. 187–197); *Його ж.* Суди і судовий процес старої України: Нариси історії / Б. Т. Цюцюра (післясл.). – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1990. – 128 с. (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 209. Істор.-Філософ. секція. Правнича комісія; Ч. 5.); *Його ж.* Давнє українське судове право. Конспект викладів. – Мюнхен-Париж: Накладом Референтури студій і культурно-суспільних справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. – 49 с. (Серія: Скрипти, Т. 25); *Його ж.* Нарис історії українського карного права / Передмова Лева Окіншевича / Бібліотека Українознавства НТШ. – Ч. 1. – Мюнхен: Видавництво «Молоде Життя», 1951. – 133 с.

* За кордоном було створено ряд українських наукових установ. Одним з головних осередків української історичної науки в еміграції став УВУ. Свою діяльність він розпочав у Відні, продовжував у Празі, а потім – у Мюнхені.

⁴ *Падох Ярослав.* Предмет історії українського права в УВУ і його викладачі, 1924–1981 // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану проф. д-ра Володимира Янева / Редколегія: Олекса Горбач, Григорій Васькович, Ігор Качуровський, Кирило Митрович, Богдан Осадчук, Леонід Рудницький, Зиновій Соколюк. – Мюнхен: «CICERO», 1983. – Т. 10. – 1096 с. – С. 1042.

⁵ *Падох Я.* Давнє українське судове право. Конспект викладів. – Мюнхен, Париж, 1949. – 49 с.; *Його ж.* Нарис історії українського карного права. – Мюнхен, 1951. – 133 с.

⁶ *Падох Ярослав.* Історія українського карного права // Енциклопедія Українознавства. Статейна частина. – Мюнхен: НТШ, 1949. – Т. I. – Ч. 2. – С. 660–665; *Його ж.* Історія українського судівництва // Енциклопедія Українознавства. Статейна частина. – Мюнхен: НТШ, 1949. – Т. I. – Ч. 2. – С. 665–670; *Його ж.* Руська Правда // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен, 1973. – С. 2655–2657; *Його ж.* «Суд і розправа» // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен, 1976. – С. 3090–3091.

науково-культурного життя української діаспори переміщується в Північну Америку – Канаду і США. Наприкінці 1940-х рр. емігрував у США, де займався юридичною практикою та громадською діяльністю. З 1977 р. очолював Наукове товариство ім. Шевченка (далі – НТШ) в Америці, а 1983 р. був обраний головою Світової Ради НТШ⁷. Також ним було проведено успішну акцію для побудови і закріплення Катедри Українських Студій у Гарварді у 1968 р.⁸. Крім того був провідним членом багатьох українських громадських організацій, як Пласт, Український народний союз, Український конгресовий комітет Америки та Асоціація українських адвокатів.

Варто звернути увагу на те, що свої навчальні матеріали та наукові праці дослідник створював в досить складних умовах: перебуваючи за кордоном, він із зрозумілих причин, фактично, не міг користуватися необхідною йому науковою літературою. Л.Окіншевич у передмові до його праці «Нарис історії українського карного права» зазначив: «Особливо несприятливо на ній, – як і на всій науковій праці сучасної української еміграції – виявляє себе майже повна відсутність українознавчих бібліотек»⁹. Однак, українські історики, що опинились в еміграції були звільнені від тиску політичного фактору, який гостро відчувала історична наука в УРСР. Незважаючи на скрутні умови вимушеного вигнання вони були «майже повністю вільними у політичному, академічному та ідейно-методологічному аспектах»¹⁰. І, хоч, ці дослідники втратили доступ до історичних джерел, які залишилися на території СРСР, однак, з іншого боку, вони могли вільно користуватися закордонними історіографічними та документальними матеріалами, які на той час залишалися мало або й абсолютно невідомими українській історіографії.

Саме в таких умовах довелося жити і працювати Я.Падоху. Запропоновані ним ідей є доволі цікавими та не втратили значення і на сьогоднішній день. Як зазначає С.Кудін: «в умовах розвитку сучасної вітчизняної історико-правової науки є актуальними»¹¹.

Серед еміграційних істориків досить велика увага зверталась на вивчення проблем давньоруського права і «Правду Руську». Значний внесок у

---

⁷ *Галів Микола*. У патріяршому віці почував себе молодим (першу річницю смерти д-ра Ярослава Падоху) // Свобода. – 1999. – № 35. – 27 серпня. – С. 26.

⁸ Помер д-р Ярослав Падох // Свобода. – 1998. – № 10. – 4 вересня. – С. 13.

⁹ *Падох Я.* Нарис історії українського карного права / Передмова Лева Окіншевича / Бібліотека Українознавства НТШ. – Ч. I. – Мюнхен: Видавництво «Молоде Життя», 1951. – С. 7.

¹⁰ *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956: Пер. з англ. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Історичний факультет, Державний комітет архівів України. – К., 2003. – С. 94.

¹¹ *Кудін С. В.* Основні напрями дослідження кримінального права у працях Я.Падоху // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2010. – № 1 (48). – С. 195–202.

дослідження цих питань внесли С.Шелухін¹², Р.Лашенко¹³, Л.Білецький¹⁴, Я.Падох, М.Чубатий¹⁵ та ін. Ними активно розроблялись як загальна проблематика, так і окремі дискусійні питання.

Історики в еміграції відчували велику потребу не тільки у нових дослідженнях, а й у джерелах, на яких би вже базувалися нові студії. Ситуація ускладнювалася неможливістю використання оригінальних списків, які зберігалися на території СРСР. Проте, і з цієї ситуацією історики справлялись.

По-перше, у 1927 р. Р.Лашенко підготував та опублікував текст Короткої редакції «Правди Руської»¹⁶. Укладач вважав «Правду Руську» найбільш важливою і цінною пам'яткою історії українського права земського або князівського періоду. Мету свого видання він сформулював досить конкретно: «Студентам-правникам Українського університету у Празі дати можливість ознайомитися з пам'яткою нашого права безпосередньо по її текстам»¹⁷.

По-друге, історики використовували і видання, що виходили в СРСР. Зокрема, Я.Падох при написанні своїх праць з історії права княжої доби, цитуючи статті «Правди Руської» посилається на навчальний посібник, що був підготовлений Інститутом історії АН СРСР в 1940 р.¹⁸ на основі першого тому академічного видання. Чому саме це видання, а не академічне – питання залишається відкритим.

При вивченні історії українського права Я.Падох дотримувався, як він зазначає, «традиційної» схеми поділу історії українського права на три періоди. Такими періодами є доба Княжої Русі-України, Литовсько-Руської держави і Гетьманської України. Разом з тим учений вважає, що не потрібно

---

¹² Шелухін С. До вивчення Руської Правди // Науковий збірник УВУ на пошану президента Т.Г.Масарика. – Прага: УВУ, 1930. – Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929. – 128 с.

¹³ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – Прага: Наклад Укр. ун-ту в Празі, 1923. – Ч. 1: Княжа доба, 1923. – 146, [4] с.; Ч. 2: Литовсько-польська доба. – Вип. 1: Пам'ятники права, 1924. – 77, [1] с.; *Руська Правда (Академічний список)* / Під ред. Р.Лашенка. – Прага: Наклад «Українського правничого товариства в ЧСР»: Друк державної друкарні у Празі, 1927. – Вип. 1. – 18 с.

¹⁴ Білецький Л. Руська Правда та історія її тексту / За ред. Ю. Книша. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. – 166 с.: портр.

¹⁵ Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Нью-Йорк; Париж, 1964. – Т. 178.

¹⁶ *Руська Правда (Академічний список)* / Під ред. Р.Лашенка. – Прага: Наклад «Українського правничого товариства в ЧСР»: Друк державної друкарні у Празі, 1927. – Вип. 1. – 18 с.

¹⁷ Там само. – С. 3.

¹⁸ Правда Русская. Учебное пособие / Отв. ред. Б.Д.Греков. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1940. – 112 с.; Детальніше див.: Падох Ярослав. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України. – Мюнхен: Накладом Українського вільного університету, 1949. – 31 с. – С. 10.; Падох Ярослав. Охорона честі і свободи людини в карному праві княжої України. – Мюнхен, 1956. – 15 с. – С. 6.

досліджувати період польської окупації (1569–1648 рр.), тому що ця доба «...для історика карного права мало цікава, бо тоді на українських землях діяло головним чином чуже право»¹⁹. Отже, Я.Падох поділяє історію права українських земель, що перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, на історію українського права литовсько-руської доби та історію права у період польської окупації українських земель. Об'єктом дослідження у працях Я.Падоха стає перший період.

Я.Падох детально дослідив тексти «Правди Руської» – усіх трьох редакцій і свої висновки про принципи давньоруського права обґрунтував саме при її допомозі: «найважливіше джерело тогочасного карного права, Руська Правда, як відомо, складена за казуїстичною метою. У ній подана певна кількість злочинів, не як злочинів типових, але як конкретних випадків, які ймовірно найчастіше появлялися перед судом. З них не трудно скласти певні групи злочинів»²⁰.

На його думку, аналіз пам'яток права Русі свідчить про його прогресивність у порівнянні з тогочасним західноєвропейським правом. Такий висновок ґрунтується на таких положеннях, як ставлення до смертної кари та становище жінки в середньовічному суспільстві. Але, поряд з тим, також підкреслив, що право Русі мало певні особливості, які полягали, перш за все, у створенні норм, що поширювали чи змінювали звичаєві традиції. За своєю формою вони майже не відрізнялися від звичаїв.

Для дослідника «національне право більш, ніж інші ділянки культури народу, пов'язане з його незалежним, державним життям. Адже, на вищому щаблі розвитку суспільностей право – це, передовсім, твір державних органів»²¹. Поряд з тим досліджуючи давньоруське право Я.Падох наголошує, що «стародавнє українське право, державне й звичаєве, стояло в періоді недержавності чи неповної державності під тиском чужого права й тому історикові українського права доводиться відділювати норми права свого від чужого»²². Що, в свою чергу, на думку історика, і викликало тенденцію «присвоєння» історії права княжої доби російською і польською наукою. Причому, до системи російського права було інкорпоровано весь здобуток правничої творчості українського народу тієї доби включно до «Руської Правди»²³.

Такі погляди були притаманні переважній більшості українських істориків, що були змушені жити і працювати за межами своєї держави. Варто зазначити, що Русь як перше українське державне утворення викликала

---

¹⁹ Падох Я. Нарис історії українського карного права. – С. 9.

²⁰ Падох Я. Охорона чести і свободи людини в карному праві княжої України. – С. 6.

²¹ Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці українського права // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889–1975. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 83.

²² Там само.

²³ Там само.

величезний дослідницький інтерес у середовищі української еміграції 1920–1940 рр. Ученими-емігрантами було досліджено широкий спектр питань щодо історії становлення та діяльності держави та права на Русі.

Це було пов'язано і з тим, що в УРСР дослідники були сковані жорсткими ідеологічними обмеженнями. Провідними темами практично всіх історичних праць стала: домінуюча роль російського народу і російської культури у розвитку всіх народів СРСР; одвічне прагнення українців та білорусів до державної єдності з Росією; пріоритет соціального над національним, а також і своєрідна ненависть до українських істориків-емігрантів. За цих обставин цілі періоди української історії були віддані на відкуп російським історикам. Цей фат найбільше непокоїв національно налаштованих істориків української еміграції.

Щоправда, не варто забувати, що серед російських (радянських) науковців були вчені зі світовими іменами, а саме: Б. Греков, М. Тихомиров, Д. Ліхачов, В. Мавродін, Б. Рибаків та ін., які в своїх працях прагнули об'єктивно та неупереджено відтворювати історичні реалії. Проте умови часу вимагали від них йти на компроміси з офіційною ідеологією у своїх наукових пошуках.

Звертаючись власне до праць Я. Падох, слід зазначити, що особливу увагу автор приділяє кримінальному праву, яке він розглядає як карне право, оскільки, на його думку: «влада карання в модерному устрої належить виключно державі, звідси й вужче окреслення карного права, як права держави накладати кару за злочини»²⁴. Учений надавав важливого значення історії кримінального права через те, що, з одного боку, вперше почали регулюватися саме кримінально-правові відносини, з іншого – у нормах кримінального права найчіткіше віддзеркалюється ідеологія суспільства, взаємовідносини між особою, суспільством і державою²⁵.

Карне право княжої України виявляє помітні віхи демократичності і побудоване на засадах рівності і загальності, оскільки суспільно-політичний устрій Київської держави був демократичний²⁶. Про це в першу чергу красномовно свідчать статті про охорону честі та гідності: «кодіфікатор Руської Правди математично визначив відношення людської честі до ваги людського здоров'я, воно далеко переходить межі карністичної теорії і залишається переконливим доказом існування високого морального кодексу старокіївської спільноти»²⁷.

Основну увагу Я. Падох у своїх дослідженнях приділяє охороні честі

---

²⁴ Падох Я. Нарис історії українського карного права. – С. 9.

²⁵ Там само; Кудін С. В. Основні напрями дослідження кримінального права у працях Я. Падох. – С. 196.

²⁶ Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України. – С. 18.

²⁷ Падох Я. Охорона честі і свободи людини в карному праві княжої України. – С. 8.

і свободи людини²⁸ та ідеям гуманності і демократизму в карному праві княжої доби²⁹. І це не дивно, адже права і свободи людини – одна з найактуальніших і донині тем, досліджуваних філософами, юристами, політологами. Із древніх часів історія знає періоди, коли за особистістю взагалі заперечувалася яка-небудь наявність домагань до суспільства, держави. У поняття прав людини різні народи й зараз вкладають зовсім неоднаковий зміст. Але саме в їхньому визнанні й забезпеченні з боку держави криється одна з найважливіших умов розвитку суспільства й кожної особистості окремо.

Смертна кара правно не існувала як інститут державного карного права княжої України. Її застосовували спочатку в духовних судах, а згодом вона стала переходити і в світське судівництво, і це сталося очевидно під впливом візантійського права, а надалі і монгольських (татарських) звичаїв, гвалтуючи правосвідомість староукраїнського населення, просякнуту глибокою людяністю, так гарно висловлено у «Поученні дітям» кн. Володимиром Мономахом: «Не вбийте й не веліть вбивати нікого, хоч буде винен смерті»³⁰.

У першій половині ХХ ст. як в Україні, так і в діаспорі зверталась велика увага на вивчення проблем давньоруського права. Саме цей період залишив по собі велику кількість археографічних публікацій та наукових праць з даної проблематики. Всі вони різні, оскільки створювались у різному науковому та політичному середовищі, але всі вони є цінними для розвитку історичної думки в цілому.

Звісно Я.Падох, як і більшість істориків української еміграції та діаспори, прагнув показане та довести неабияку роль для тогочасного суспільства саме українського права та його вплив на світову юридичну традицію.

Аналіз величезного творчого доробку Я.Падоха дозволяє зробити висновок, що він вдало поєднав у собі талант непересічного громадського діяча та науковця, публіциста та популяризатора самостійницької ідеології, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Перебуваючи за межами України Я. Падох намагався активізувати політичну діяльність української еміграції, координувати діяльність низки її угруповань, активно відстоювати право України на свою державність. Він вдало поєднували викладацьку та наукову діяльність з юридичною практикою.

Дослідження Я. Падоха базуються на досконалому вивченні історично-правової основи, її детальному науковому обґрунтуванні та чітко визначених позиціях і потребують систематизації та аналізу сучасними дослідниками.

---

²⁸ Падох Я. Охорона честі і свободи людини в карному праві княжої України. – 15 с.

²⁹ Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України. – Мюнхен: Накладом Українського вільного університету, 1949. – 31 с.

³⁰ Там само. – С. 12.

УДК (477) «К.Г.Гуслистий»

Галина Гончар*

ПОГЛЯДИ К.Г.ГУСЛИСТОГО НА УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

В статті на основі проаналізованих документів розглядається діяльність К.Г.Гуслистого як одного з небагатьох вчених, котрі в період жорсткого ідеологічного тиску досліджували питання етнічного розвитку українського народу. Основна увага акцентується на аналізі вченим історичних умов формування української народності.

Ключові слова: К.Г.Гуслистий, українська народність, давньоруська народність, Україна.

В статье на основе проанализированных документов рассматривается деятельность К.Г.Гуслистого как одного из немногих ученых, которые в период жесткого идеологического давления изучали вопросы этнического развития украинского народа. Основное внимание акцентируется на анализе ученым исторических условий формирования украинской народности.

Ключевые слова: К.Г.Гуслистий, украинская народность, древнерусская народность, Украина.

The article based on documents reviewed examined the activities of K.H.Huslystiy as one of the few scientists who during the hard ideological pressure investigated the issue of ethnic Ukrainian people. The main attention focuses on the analysis of academic historical conditions of Ukrainian nationality.

Key words: K.H.Huslystiy, Ukrainian nation, old russian nationality, Ukraine.

Сучасні суспільно-політичні, інформаційні та духовно-культурні зрушення в усіх сферах життя актуалізують вивчення проблеми походження українського етносу. Але такі дослідження мали місце і в радянську епоху, щоправда умови, в яких працювали вчені-етнологи, були значно жорсткішими в ідеологічному сенсі.

Одним з найвизначніших дослідників походження української народності став К.Г.Гуслистий (1902–1973), радянський історик та етнолог, який в умовах тоталітарного контролю за науковою продукцією зумів досягти значних зрушень у студіюванні окресленої проблеми. Маючи принциповий

---

* **Гончар Галина** – студентка 2 курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Т.Шевченка.

Науковий керівник – д. і. н., завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Т.Шевченка Капелюшний В.П.

характер, К.Г.Густиий не раз наражався на критику, але не зраджував своїм науковим інтересам. За принциповість він постраждав в Інституті історії АН УРСР, коли рецензував доробок директора О.К.Касименка і виявив ознаки плагіату та наукової недобросовісності.

Після переходу на роботу до Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН УРСР (далі ІМФЕ АН УРСР – Г.Г.), К.Г.Густиий не покидає досліджувати питання етнічного розвитку українського народу, однак розширює коло своїх студій – долучається до питань формування української народності та нації.

На той час ці питання, за оцінкою самого Костя Густиого, були досліджені недостатньо¹, на противагу питанням формування давньоруської народності та російської народності, які досліджувалися науковцями досить детально (В.В.Мавродин², А.Н.Насонов³, Б.А.Рибаков⁴, А.І.Козаченко⁵, М.М.Тихомиров⁶, Л.В.Черепнин⁷, П.М.Третьяков⁸). Першу спробу узагальнити все це зробили В.І.Довженок⁹, автори «Очерков истории СССР (период феодализма IX–XV вв.)»¹⁰ і сам К.Густиий у II і III розділах «Истории Украинской ССР»¹¹ та розділі III історико-етнографічної монографії «Українці»¹².

Вчений стверджував, що всебічне дослідження цієї теми неможливе без вивчення питань формування російської та білоруської народностей, а також

---

¹ Інститут архівознавства Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф.32. К.Г.Густиий – Оп.1. – Спр.73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 131.

² Мавродин В.В. Основные этапы развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – №4. – С. 55–70.

³ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – 282 с.

⁴ Рыбаков Б.А. Древние русы (К вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина) // Советская археология. – 1953. – Вып. 17. – С. 23–104.

⁵ Козаченко А.И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. – 1954. – № 2. – С. 3–20.

⁶ Тихомиров М.Н. Значение древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов // Вопросы истории. – № 6. – С. 19–23.

⁷ Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы истории формирования русской народности и нации. – М. – Л., 1958. – С. 7–105.

⁸ Третьяков П.Н. Восточно-славянские племена. – М, 1948. – 184 с.

⁹ Довженок В.И. К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады научной конференции Института археологии АН УССР. – К., 1953. – С. 251–258.

¹⁰ Греков Б.Д., Черепнин Л.В., Паушто В.Т. и др. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX–XV вв. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 251–258.

¹¹ Густиий К.Г. // История Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1953. – С. 42–165, 181–188.

¹² Густиий К.Г. Історико-етнографічний розвиток українського народу в періоди феодалізму та капіталізму. Утворення української народності та нації // Українці: історико-етнографічна монографія. – Т. 1. – Ч.1. – С. 240–354.

комплексного підходу істориків, етнографів, мовознавців, мистецтвознавців, літературознавців, економістів, археологів, філософів, істориків права та антропологів¹³. Великі завдання щодо цього стоять, зокрема, перед етнографами, які повинні показати процес формування українського народу на різноманітних матеріалах багатогранної матеріальної та духовної культури (житло, одяг, сімейний та громадянський побут тощо)¹⁴. Саме багатоаспектний та комплексний підхід він використовував у своїх дослідженнях з цього питання.

У зв'язку з вищезазначеним К.Г.Гуслистий був одним з авторів проекту по створенню при Бюро відділу суспільних наук АН УРСР комісії, яка організувала б, очолила й координувала роботу вчених різних галузей, - на зразок Комісії з питань утворення російської народності і нації, яку створили Бюро відділу літератури і мови і Бюро відділу історичних наук АН СРСР. Причому Комісія повинна була займатися ще й питаннями координування досліджень про формування російської та білоруської народностей. В найближчі роки він пропонував написати наступні колективні монографії: «Утворення української народності» (з залученням фахівців з ІМФЕ АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР та ін.); «Формування української буржуазної нації» (ІМФЕ АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР, Інституту економіки АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР та інші наукові установи Відділу суспільних наук АН УРСР); «Виникнення та розвиток української соціалістичної нації» (ІМФЕ АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР, Інституту економіки АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР та інші наукові установи Відділу суспільних наук АН УРСР); «Антропологічна характеристика українського народу» (ІМФЕ АН УРСР за участю Інституту етнографії АН СРСР)¹⁵.

За К.Г.Гуслистим, народність є етнічною спільністю рабовласницької та феодальної формацій з притаманними їй нерозвинутими ознаками нації – відносною спільністю мови, території, культури і економічного життя¹⁶. З плином часу народність перетворюється на націю. Буржуазна нація відрізняється від народності тим, що має стійку економічну спільність окремої спільної території, одну мову, яка закріплена в літературі, загальну культуру, яка відображає її класовість, свої особливості побуту і національного

---

¹³ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 96. Історичний розвиток української нації. Неопублікована монографія. – Арк. 5.

¹⁴ Основні проблеми розвитку фольклористики та етнографії в Українській РСР (проект для обговорення). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 37–41.

¹⁵ Там само. – С. 40–41.

¹⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 127.

характеру¹⁷. К.Г.Гуслистий критикує т.зв. «російських великодержавних істориків» (П.Мілюкова¹⁸, В.Ключевського¹⁹), які говорили, що українці і білоруси – це групи російського народу, а також українських буржуазних істориків, серед яких найчастіше М.Грушевського²⁰, який говорив, що між східнослов'янськими народностями більше відмінностей, ніж схожості²¹.

К.Г.Гуслистий досліджуючи питання формування української народності, стверджував, що вона сформувалась на основі давньоруської²². Процесу відокремлення частин давньоруської народності сприяли соціально-економічні умови (роздробленість Київської Русі призвела до зростання феодальної земельної власності) та культурний розвиток, а також нові політичні зміни у XII–XIII ст. К.Г.Гуслистий, як і Б.Д.Греков, вважали, що це був період формування трьох братніх східно-слов'янських народностей з своїми особливостями мови, культури, побуту²³. Татаро-монгольське нашествя було значним фактором, який вплинув на відрив Південно-Західної і Західної Русі від Північно-Східної Русі і сприяв пришвидшенню цих процесів²⁴. К.Г.Гуслистий стверджував, що не можна обмежуватися у поясненні утворення трьох народностей лише зовнішніми факторами, як це роблять деякі історики і археологи. Необхідно також враховувати процес переходу до етапу феодальної роздробленості і зміцнення ряду великих князівств, серед яких найважливішими були Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волин-

---

¹⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 128.

¹⁸ *Мілюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры. – Ч. 1. – СПб, 1918. – С. 45, 66.

¹⁹ *Ключевский В.Й.* Сочинения: в 9-ти тт. – Т. 1. Курс русской истории. – Ч. 1.– М., 1904. – С. 28.

²⁰ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 34. Заметки к вопросу о переодизации истории Украины. – Арк.1.; Там само. – Спр. 35. «Украинцы», раздел опубликованный в монографии «Народы мира» – Арк. 13; Там само. – Спр. 41. «Зародження і розвиток феодальних відносин. Київська Русь». Глава, опубликованная в монографии «Історія Української РСР» – Арк. 50; ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 58. О формировании украинской буржуазной нации. – Арк. 4.

²¹ *Грушевський М.* Очерки истории украинского народа. Изд. 3. – К., 1911. – С. 13.

²² *Гуслистий К.Г.* Етапи формування української нації // Наукові записки ІМФЕ АН УРСР. – Т. IV (Українська етнографія). – К., 1958. – С. 7–15; *Його ж.* Утворення української народності // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1960. – № 1. – С. 39–49; *Його ж.* Про початок перетворення української народності в націю // Там само. – 1959. – № 1. – С. 47–53; *Його ж.* Історико-етнографічний розвиток українського народу в др. полов. XVII – перш. полов. XIX ст. // Там само. – 1961. – № 3. – С. 50–61.

²³ *Гуслистий К.Г.* Утворення української народності // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1960. – № 1. – С. 39–43; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 8; ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 136.

²⁴ *Там само.* – Арк. 137; *Шахматов А.А.* К вопросу об образовании русских наречий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – С. 384.

ське²⁵. Це також сприяло подальшому поглибленню відмінностей та розвитку місцевих культурно-побутових особливостей, діалектних відмінностей. Серед нових діалектних рис, які проявилися у XI–XIII ст., помітними були риси майбутньої української мови²⁶.

Важливою передумовою формування народностей стало зростання економічних зв'язків між окремими землями. Це питання детально дослідив Б.А.Рибаков, виділивши чотири групи земель: 1. Новгород, Смоленськ, Псков, Полоцьк, Вітебськ; 2. Володимир, Рязань, Ростов, Муром; 3. Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський; 4. Галич, Володимир-Волинський, Луцьк. К.Г.Гусли-стий, характеризуючи цей поділ, підтримує думку Б.А.Рибакова, який вважає, що у групуванні намічається територія російської, української та білоруської народностей²⁷.

К.Г.Гусли-стий також вважає, що на утворення окремої української народності значно вплинув бурхливий розвиток Галицько-Волинського князівства після його об'єднання князем Романом у 1199 р. Це князівство стало найбільшим економічним і політичним центром Південно-Західної Русі в той час, коли колишній центр – Київ – знаходився під подвійним тиском двох князів – галицько-волинського Романа Мстиславовича і володимиро-суздальського Всеволода Юрійовича. Сину Романа Данилу навіть вдалося посадити в Києві свого воеводу Дмитра, який відзначився мужністю під час облоги Києва монголо-татарами. Але Кость Григорович категорично не погоджується з думкою, як він називає, деяких «буржуазних істориків» (а саме, О.Є.Преснякова²⁸), які стверджують, що саме це князівство стало центром формування української народності. Науковець стверджує, що цей процес завершився значно пізніше і центром було Подніпров'я²⁹. Далі він продовжує свої дослідження, поглиблено вивчаючи зовнішньополітичні умови, в яких тривав процес утворення української народності. Кость Григорович констатує ослабленість українських земель після татаро-монгольської навали, що стало причиною їхнього захоплення литовцями, поляками та іншими феодалами. Литва захопила Волинь та «Подолию» територію, яка під назвою Пониззя до

---

²⁵ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 138; *Черепнин Л.В.* Указ. соч. – С. 55, 79.

²⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 138; Курс історії української літературної мови / За ред. акад. І.К.Білодіда. – Т.ІІ (дожовтневий період). – К., 1958. – С. 40–42.

²⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73 – Арк. 139; Там само. – Спр. 96. – Арк. 33; *Гусли-стий К.Г.* До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 11; *Его же.* Украинцы. Очерки этнической истории украинцев // Народы Европейской части СССР. / Под ред. В.А.Александрова, К.Г. Гусли-стого и др. – Т. 1.– М.: Наука, 1964. – С. 572; *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. – Т. 1. – М.-Л., 1948. – С. 363, 72.

²⁸ *Пресняков А.Е.* Украина // Вестники политики. – 1918. – № 9. – С. 6.

²⁹ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 140.

XIV ст. входила в склад Галицько-Волинського князівства; Київщину та Чернігово-Сіверщину, а Польща – Галичину, Західну Волинь, а з 1431 р. ще й Західне Поділля. Закарпаття ще у XI–XII ст. було захоплене угорцями, а Буковина ввійшла в склад Молдавського князівства, яке утворилося у XIV ст. «Українській народності прийшлося витримати тривалу боротьбу за те, щоб відстояти етнічну, культурно-історичну самобутність»³⁰.

Кость Григорович Гуслистий поділяє думку В.І.Пічети та В.В.Мавродіна про те, що відірваність українських і білоруських земель від Північно-Східної Русі сприяли розвитку етнічної відокремленості України та Білорусії³¹.

У цей же період в Україні з'являється нова небезпека у вигляді Туреччини і Кримського ханства. З кінця XV ст. починаються турецькі та татарські напади на Поділля та Галичину. 1482 р. хан Менглі-Гірей напав на Київ. Після чого Кримське ханство часто нападало на українські землі – татари палили, розоряли, грабували, спустошували міста і села, брали в полон тисячі людей, продавали їх в рабство на невільницьких ринках, або використовували як робочу силу у своїх господарствах. Велика частина території України вздовж Південного Бугу, нижньої та середньої течії Дніпра, а також річок Ворскла, Сула, Псел сильно постраждали від нападів і намагалися селитися подалі від цих територій. Такі важкі умови, за думкою К.Г.Гуслистого, стали причиною консолідації населення України, яка найактивніше проходила в XIV–XV ст. З цього часу українська народність, поряд з білоруською, уже виступала окремою етнічною спільністю³², яка утворилась шляхом злиття і змішування в основному слов'янського населення відокремлених південно-західних земель. В угоду ідеології, яка тоді існувала в історичній науці, К.Г.Гуслистий не міг не згадати про роль виробничих сил у цьому процесі, але в порівнянні з іншими істориками, він це робить коротко й побіжно. Натомість детальніше зупиняється на процесі формування української мови. З особистого архіву видно, що К.Г.Гуслистий у дослідженні цього питання використовував праці російських та українських мовознавців (Л.А.Булаховського, В.О.Виноградова, П.С.Кузнецова³³). За ними, ці східно-слов'янські мови, як мови окремих народностей, сформувались приблизно у XIV–XV ст. Невдовзі після цього формується нова літературна мова на основі церковно-слов'янської. Кость Григорович робить висновок, що виникнення тенденції закріплити народну мову в літературі свідчить про те, що в цей період завершилось формування української народності, що вона все

---

³⁰ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 141; *Гуслистий К.Г.* До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 11; *Його ж.* Українці. Очерки етнічної історії українців // *Народи Европейської частини СССР.* / Под ред. В.А.Александрова, К.Г.Гуслистого и др. – Т. 1. – М.: Наука, 1964. – С. 573.

³¹ *Гуслистий К.Г.* До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 12.

³² ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 142–143; *К.Г.Гуслистий.* Українці. Очерки етнічної історії українців... – С. 573.

³³ Там же. – С. 575.

більше консолідувалася³⁴.

Спільна мова і територія, зростання економічних та культурних зв'язків між окремими землями сприяли створенню самобутньої культурної спільності українського народу, зокрема, в області мистецтва – живописі і архітектурі. К.Г.Гуслистий доводив думку про те, що базуючись на давньоруських традиціях і зберігаючи в значній мірі свій церковний характер, живопис України в цей період зазнає впливів місцевих світських елементів, набуває нових національних рис, які розвивались далі у зображеннях побуту, пейзажах і портретах. За науковцем, ці самі тенденції проявлялись і в пам'ятниках кам'яного будівництва, зокрема в будинках феодалів, ратушах, оборонних і культурних спорудах, які тоді зводилися. Однією з типових споруд того часу є Луцький замок (XIV–XVI ст.), декоративні деталі якого нагадують давньоруське зодчество, однак відрізняються своєю самобутньою трактовкою³⁵.

Таким чином, за К.Г.Гуслистим, протягом XIV–XVI ст. сформувалась оригінальна культура української народності, найбільш тісно пов'язана з спорідненими культурами російського і білоруського народів³⁶.

Гуслистий вважає, що саме утворення трьох народностей мало своїм наслідком закріплення за територією кожної з них і за самими народностями самостійних назв. Назва «Україна» (в розумінні окраїни, яка межує з степом) вперше зустрічається в Київському літописі під 1187 р. у зв'язку з подіями в Переяславській землі, коли помирає Володимир Глібович. У цьому ж літописі під 1189 р. Україною називається Пониззя Галицької землі по р. Дніпро. В XIII ст. Галицько-Волинський літопис називає цим ім'ям прикордонну з Польщею територію Галицько-Волинського князівства по р. Західний Буг. В.В.Мавродін вважає, що в той час і пізніше «Україна» означала країну, рідну землю, а також окраїну, пограниччя. З XIV ст. з'являється поняття «Мала Русь» (в грамоті галицько-волинського князя Юрія II у 1335 р.), яке спочатку стосувалось лише Галицько-Волинської землі, а пізніше і Придніпров'я³⁷. Ця назва використовувалась головним чином в офіційних документах і літературі. Назва ж «Україна» ставало все популярнішим в народі, особливо з XVI–XVII ст.³⁸, про що свідчить український фольклор (думи та історичні пісні), зокрема, в історична пісня про Байду³⁹.

---

³⁴ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 145–147.

³⁵ Там само. – Арк. 147–148; Архитектура Украинской ССР. / Под ред. Заболотного В.И. – Т. 1. – М., 1954. – С. 8; Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 575.

³⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 149; Там само. – Спр. 74. – Арк. 5.

³⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 96. Історичний розвиток української нації. Неопублікована монографія. – Арк. 41–42; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 17; ІА НБУВ – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 19–20.

³⁸ Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 574; ІА НБУВ – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 58. О формировании украинской буржуазной нации. Неопубликованная статья. – Арк. 16.

³⁹ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 152.

Досліджуючи саме ці факти, науковець прийшов до висновку, що назва «Україна», яка з'являється в літописах для позначення частини південно-західних руських земель в подальшому набуває нового значення і стає самоназвою новосформованої української народності, яка територіально обмежувалась Київщиною, Переяславщиною, Чернігово-Сіверщиною, Волинню, Поділлям, Галицькою землею, Закарпаттям та Буковиною, тобто територією, на якій сформувався український народ⁴⁰. Цетром формування народності стало Середнє Подніпров'я (Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина). У К.Гуслистого ця територія називається «ядром», до якого тяжіло населення інших українських земель⁴¹.

Висновки Костя Григоровича щодо формування української народності співзвучні з твердженнями інших науковців, таких як О.О.Шахматов, Ю.Ф.Карський, О.М.Піпін, які у своїх працях вказували ті ж століття щодо кінцевого етапу формування східнослов'янських народностей⁴². Такий погляд був в основному прийнятий і радянськими науковцями, хоча й існують деякі розбіжності. Зокрема К.Г.Гуслистий говорить, що українська народність сформувалась вже до кінця XIV–XV ст.; С.В.Юшков вважав, що три східнослов'янських народності сформувались в XIV ст., а В.І.Пічета – приблизно у XVI ст.⁴³.

Не можна оминати і той факт, що майже всі вони писали, що серед трьох слов'янських народностей найінтенсивніше і найшвидше формувалась російська, яка утворила Російську державу, в куди входила частина українських земель (Слобожанщина, а з XVI ст. ще Чернігово-Сіверщина)⁴⁴.

---

⁴⁰ Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 574; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 17.

⁴¹ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 151–152.

⁴² ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 144.; Шахматов А.А. К вопросу об образовании руських наречий русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1899. – 63 с.; Пытин А.Н. История русской этнографии. – СПб., 1891. – Т. 3.: Этнография малорусская. – 428 с.; Карский Е.Ф. Русская диалектология. – Л.: Сеятель, 1924. – 172 с.

⁴³ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 144; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 13; Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 574.

⁴⁴ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 153–154; Там само. – Спр. 96. – Арк. 43; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 19; Украинцы. Очерки этнической истории... – С. 576.

УДК 930.1: 94 (477)

Роман Крайнік*

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Аналізується сучасна українська історіографія процесу впровадження марксистсько-ленінської ідеології у вітчизняні заклади освіти після закінчення Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: ідеологія, заклади освіти, репресії, вчителі, учні, студенти.

Анализируется современная украинская историография процесса внедрения марксистско-ленинской идеологии в отечественные заведения образования по окончании Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: идеология, заведения образования, репрессии, учителя, ученики, студенты.

Analyses modern Ukrainian historiography of process introduction of marksisstsko-leninskoy ideology in domestic establishments of education upon termination of Great Patriotic war.

Key words: ideology, establishments of education, repression, teachers, students, students.

Розглядаючи повоєнний історичний процес, очевидно, що головним чинником управління суспільно-політичним життям у СРСР виступала ідеологія комуністичної партії. При цьому, провідною ідеєю марксистсько-ленінської догматики являлася необхідність її розповсюдження серед широких верств населення. Відповідно, заклади радянської освіти стали основним місцем впровадження комуністичних ідей у свідомість громадян Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

У цьому контексті є актуальним дослідження сучасної вітчизняної історіографії процесу масованої ідеологізації радянською владою всього навчально-виховного процесу в українській державі у післявоєнний час.

Основною метою публікації є виокремлення з-поміж літератури праць

---

* **Крайнік Роман** – к. і. н., старший викладач кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

сучасних вітчизняних дослідників, пов'язаних з характеристикою особливостей навчально-виховного процесу в українських закладах освіти у період після закінчення Великої Вітчизняної війни до 1955 року.

За часів існування СРСР, питання негативного впливу політизації комуністичною партією освітнього процесу вітчизняними істориками не розглядалися, через відомі суб'єктивні причини. Лише після проголошення державного суверенітету України, вітчизняні науковці позбавилися партійного тиску влади та отримали змогу висвітлювати правду про трагічне радянське минуле за часів «сталінізму».

На початку 1990-х років побачив світ ряд ґрунтовних монографій присвячених проблемі взаємовідносин радянської влади та українського суспільства. Певне місце в них відводиться проблемі насильницького насадження марксистсько-ленінської ідеології у вітчизняні заклади освіти в повоєнний період.

Причини та наслідки інтенсивної сталінської ідеологізації навчального процесу в науково-освітніх закладах повоєнного десятиріччя одними з перших дослідили науковці В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький у праці «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки»¹.

Історики об'єктивно охарактеризували справжню антинародну суть сталінського режиму. Значне місце в монографії приділене політичному зомбуванню української молоді, так як ідеологічні перепони ставали основою протистояння студентів з радянськими органами політичної влади. Як правило, ця боротьба закінчувалася масовими арештами молоді та працівників закладів освіти.

Важливою для історіографічного огляду є інша узагальнююча праця у якій характеризується складне становище української молоді в умовах радянського тоталітаризму М.О.Багмета, де згадується про політичну напругу в закладах освіти після Великої Вітчизняної війни через прихильність студентів до націоналістичного руху².

Особливу увагу привертає монографічне видання Ю.І.Шаповала³. Дослідник проаналізував складний процес становлення та діяльності тоталітаризму в Україні, звертаючи увагу на масові пропагандистські заходи влади, які мали популістичний характер, однак являлися міцною опорою існування «сталінізму».

Частково складні процеси ідеологізації радянською владою навчально-виховного процесу на західноукраїнських землях проаналізовані в солідній монографії О.С.Рубльова та Ю.А.Черченка⁴. На основі архівних даних,

---

¹ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

² Багмет М.О. Молодь і відродження національної свідомості. – К.: Либідь, 1992. – 162 с.

³ Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.

⁴ Рубльов О.С., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–40 рр. ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 349 с.

науковці об'єктивно доводять репресивну основу комуністичної пропаганди, яка вкрай негативно впливала на культурно-освітнє життя регіону та призвела до знищення значної частини інтелігенції.

Дещо пізніше, проблематика насильницької ідеологізації українського населення через вітчизняні освітні заклади порушена в ґрунтовних працях В.К.Барана, Г.О.Костюка, В.І.Юрчука⁵. Характерною рисою публікацій є думка про виключно репресивний характер діяльності влади.

Дослідниця науково-освітнього процесу в Україні Н.Г.Красножон, у своїх працях приділяє певне місце комуністичній ідеологізації вітчизняної освіти через адміністративний тиск на вчителів та русифікацію навчально-виховного процесу⁶.

Також, у контексті огляду історіографії політизації закладів освіти комуністичною ідеологією після закінчення Великої Вітчизняної війни, слід відмітити монографію М.М.Шитюка⁷.

Спираючись на документальні архівні дані, характеризує не лише репресивні заходи, а також зупиняється на особливостях та наслідках сталінських методів державного управління та впливу на науково-освітнє життя часів «пізнього сталінізму».

Процес розвитку повоєнної вітчизняної освіти проаналізований у статтях Т.В.Васильчук. Історик доходить висновку про труднощі викладання суспільно-політичних дисциплін у навчальних закладах через надмірну політизацію навчальних програм. Певна увага в творчому доробку дослідниці приділена безпосередньо особливостям ідеологічного виховання української молоді за часів сталінського режиму⁸.

---

⁵ Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.; Костюк Г.О. Сталінізм на Україні. Генеза і наслідки. – К.: Смолископ, 1995. – 426 с.; Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.

⁶ Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа Переяславщини у 1944–1953 роках // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. ІХ. – С. 138–141.; Його ж. Русифікація навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи України (1944–1953) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2000. – Вип. 49. – С. 24–29.; Його ж. Архівні джерела про адміністративний тиск на вчителів України в післявоєнні роки // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.: УНІСЕРВ, 2002. – С. 20–24.

⁷ Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.

⁸ Васильчук Т.В. Деякі аспекти викладання суспільно-політичних наук у вузах України в повоєнні роки // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ–ХХ ст. Збірка наукових праць ІІІ Регіональної наукової конференції. 14–15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – С. 115–117.; Його ж. Суспільно-політичне та ідеологічне виховання молоді у вузах УРСР після Великої вітчизняної війни // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2004. – Випуск 229–230. – С. 62–66.

Для усвідомлення трагічності ситуації, у якій опинилися викладачі та студенти вітчизняних навчальних закладів, слугують статистичні дані про кількість заарештованих освітян, студентів, учнів у повоєнний період, які наведені у монографії історика В.М.Нікольського⁹. Наукової цінності виданню додає те, що в дослідженні історик використовував матеріали Державного архіву Служби Безпеки України, які за радянських часів були засекреченими.

Останнім часом дослідники зосереджуються на проблемах висвітлення регіональної історії. У цьому контексті значну увагу повоєнній політизації освіти приділяють західноукраїнські дослідники, так як процес радянзації зустрічав рішучий опір серед педагогічних працівників, студентства та учнів Західної України.

Дослідник становища середньої освіти на західноукраїнських землях після закінчення Великої Вітчизняної війни С.Д.Сворака, на сторінках монографії приходиться до висновку, що десятиріччя 1944–1954 років позначене гострою політичною та збройною боротьбою, яка безпосередньо відбувалася у галузі освіти¹⁰. Це протистояння фактично означало боротьбу двох основних світових суспільно-політичних систем, що ускладнює об'єктивне оцінювання подій. Аналізуючи процес радянзації шкіл, історик акцентує увагу на репресивних заходах проти педагогічних працівників, через те, що вони не розділяли комуністичної ідеології та чинили спротив політизації навчального процесу. Монографія включає конкретні приклади боротьби режиму з українською національною ідеєю у закладах освіти, які зводилися до масових арештів. У контексті характеристики ідеологізації навчального процесу, С.Д.Сворака звертає увагу на докорінну зміну характеру освіти західноукраїнських земель з утвердженням тоталітаризму, що негативно впливало на суспільно-політичну ситуацію у регіоні.

На регіональних особливостях освітнього життя у повоєнний період зупинилася дослідниця Р.П.Попп¹¹. Історик розглянула особливості радянзації освіти Дрогобича. Використовуючи архівні дані, охарактеризувала сталінську політику репресій через свавілля правоохоронних органів, що займалися масовими арештами осіб, які підозрювалися в українському націоналізмі. На думку дослідниці, процес уніфікації системи шкільної освіти призвів до занепаду культурно-освітнього життя.

---

⁹ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – 624 с.

¹⁰ Сворака С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). – К.: «Правда Ярославичів», 1998. – 238 с.

¹¹ Попп Р.П. Ідеологічний тиск і репресії щодо інтелігенції Львова (1944–1953 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобич: 2002. – С. 448–462.; Його ж. Становище творчої інтелігенції Львова у повоєнні роки (1944–1953рр.) // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка. – Дрогобич: Вимір, 2000. – Вип. 5. – С. 151–163.

Історик Н.М.Хоменко проаналізувала політичні настрої вітчизняних студентів протягом 1950-х років¹². Певна увага дослідницею приділена негативним настроям молоді щодо політики правлячої комуністичної партії та вкрай заполітизованого навчально-виховного процесу.

Грунтовно процес ідеологізації навчальних закладів України в післявоєнний період охарактеризований Н.М.Сірук¹³. У наукових розвідках дослідниця об'єктивно розглядає численні ідеологічні кампанії та активну боротьбу з окремим напрямком українського «буржуазного націоналізму» – «космополітизмом». Жертвами репресивних заходів ставали здебільшого освітяни, які звинувачувалися у низькопоклонстві перед «Заходом».

Значний внесок у характеристику проблеми ідеологічного тиску влади на західноукраїнські заклади освіти зробили сучасні вітчизняні дослідники: О.М.Веселова, Т.В.Марусик, О.А.Прохоренко¹⁴.

Про значимість дослідження проблеми ідеологізації навчального процесу часів «сталінізму» свідчать написані та захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук¹⁵. Вони є новітніми

---

¹² *Хоменко Н.М.* Суспільно-політичні настрої студентства 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – Вип. XII. – С. 140–145.; *Її ж.* Ставлення студентства УРСР до навчально-виховного процесу у ВНЗ (1950–1960 рр.) // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2007. – С. 477–480.

¹³ *Сірук Н.М.* Ідеологічні кампанії в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 2005. – № 10. – С. 82–87.; *Його ж.* «Космополітизм»: ідеологічні процеси в Україні у післявоєнний період (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету: серія історія. Випуск 9. – 2005. – С. 200–202.; *Його ж.* Політичний контроль за культурно-науковою сферою в Україні другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ століття // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 2006. – № 11. – С. 112–117.; *Його ж.* Ідеологічні кампанії в українській історичній науці (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 2007. – № 13. – С. 139–144.

¹⁴ *Веселова О.М.* Українське суспільство в 1945–1953 рр.: ідеологія по-сталінськи // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 86 – 96.; *Марусик Т., Герегова С.* Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 1997. – №3. – С. 101–108.; *Марусик Т.В.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці : Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002.– 463 с.; *Прохоренко О.А.* Науково-педагогічна інтелігенція України 1945 – 1955 рр. : політико-адміністративний тиск та морально-психологічний стан // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – Вип. 6 (63). – К. : Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2006. – С. 46–59.

¹⁵ *Попт Р.П.* Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Львів, 2003. – 18 с.; *Кононенко В.В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст.

дослідженнями, що свідчить про актуальність характеристики проблеми сучасними істориками.

Таким чином, сучасні вітчизняні дослідники одностайні у висновках, що в перші повоєнні роки завершився процес формування радянського тоталітарного режиму. Для його безпечного функціонування життєво необхідним залишався жорсткий ідеологічний контроль над всіма сферами суспільно-політичного життя.

Саме вітчизняні заклади освіти мали стати основним місцем насадження марксистсько-ленінської ідеології для населення.

Характерною рисою для переважної більшості наукових праць опублікованих за часів незалежності України, є засудження силових, репресивних методів нав'язування та застосування комуністичних методів управління у вітчизняних закладах освіти. На думку вчених, особливо не сприймалася радянська політизація західноукраїнських земель, що пов'язано зі зміною основ суспільно-політичного життя після приєднання регіону до Радянського Союзу.

У характеристиці становища вітчизняної освіти, для українських істориків є спільним практичний підхід до процесів насильницької ідеологізації суспільства. На конкретних прикладах дослідники доводять трагічність ситуації у навчальних закладах Західної України, коли вчителі, учні та студенти ставали заручниками ситуації у політичній та збройній боротьбі між українськими націоналістами та радянською владою.

Одним з головних напрямків ідеологічних шельмувань працівників закладів освіти повоєнного періоду, стала боротьба з так званим українським «буржуазним націоналізмом».

Для подальшої всебічної та об'єктивної наукової характеристики проблеми політизації навчального процесу в українських освітніх закладах після закінчення Великої Вітчизняної війни, потрібні нові ґрунтовні наукові розвідки. Необхідною умовою сучасних досліджень має стати розширення джерельної бази проблеми, через залучення розсекречених архівних даних з характеристики особливостей комуністичної ідеологізації освіти в повоєнний період вітчизняної історії, для остаточного з'ясування особливостей радянського суспільно-політичного устрою.

наук: 07.00.01. – Вінниця, 2004. – 231 с.; *Генега Р.Я.* Студентство міста Львова в українському національному русі (1944–1953): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец: 07.00.01 «Історія України». – Львів, 2007. – 20 с.

УДК 94(477):[930(71+73)«1960/2000»]

Юрій Кудінов*

**УКРАЇНА РАНЬОМОДЕРНА
В ІСТОРИОГРАФІЇ США ТА КАНАДИ
(60-ті рр. ХХ– початок ХХІ ст.):
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ**

У статті розкрито періодизацію історичної науки США і Канади у дослідженні ранньомодерної історії України. Узагальнено, що найбільший внесок у вивчення ранньомодерної України здійснено україністичними центрами при Гарвардському та Альбертському університетах.

Ключові слова: історіографія, періодизація, ранньомодерна Україна, дискурс, англомовна україніка.

В статье указано периодизацию исторической науки США и Канады в изучении истории Украины раннего нового времени. Обобщено, что наибольший вклад в изучение истории Украины этого периода осуществлено украинистическими центрами при Гарвардском и Альбертском университетах.

Ключевые слова: историография, периодизация, Украина раннего нового времени, дискурс, англоязычная украиника.

In the article has enlightened the periodization of historical science in the USA and Canada according to investigation of history of Early Modern Ukraine. It is summarized the opinion that the greatest contribution to the examination of history of Ukraine in Early Modern time were made by the centers of Ukrainian studies at Harvard University and the University of Alberta.

Key words: historiography, periodization, Early Modern Ukraine, discourse, English-language Ukrainica.

Ранньомодерний час у світовій історії охоплює період 1500–1800 рр.¹. В українській версії – від Люблінської унії (1569) до останнього поділу Речі Посполитої (1795), що виправдано основними геополітичними змінами в Центрально-Східній Європі. Існує концептуальна думка в сучасній україн-

---

* **Кудінов Юрій** – аспірант відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України

Науковий керівник – д. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Чухліб Т.В.

¹ Traditions & Encounters : A Global Perspective on the Past. – New York, etc.: The McGraw-Hill Company, Inc., 2000 / Jerry H. Bentley, Herbert F. Ziegler. – P. 630–631.

ській науці, що початок ранньонової доби в Україні варто вважати злам XVI–XVII ст.².

Виправданість періодизації (1569–1795) обговорювалося на засіданні круглого столу 31 травня 1978 р. «Проблеми термінології та періодизації у викладанні української історії» (м. Лондон, Онтаріо, Канада). Висновки Т.Гунчака (Т.Hunczak), О.Барана (А.Варан), І.Лисяка-Рудницького (І.І. Rudnytsky) базувалися на домінуючому типу річпосполитської «шляхетської демократії», і козацького порядку. Витоки цієї думки І.Лисяк-Рудницький віднайшов в традиції українських істориків М.Драгоманова та В.Липинського, які вважали, що базовий кістяк європейської історії простежувався в Україні, що відрізняє її від Московії³.

Виникає питання доцільної періодизації історичної науки США і Канади, які розвивалися майже синхронно та інтерактивно. Погоджуємося з російським американістом І.Цветковим (И.Цветков), що у питанні періодизації варто звертати увагу на політичну ідеологію, що «пояснюється особливим характером історичного знання, його залежності від соціально-економічних та політичних умов»⁴.

Пропонуємо періодизацію історіографії США і Канади за сферою дослідження ранньомодерної історії України:

1. Початковий період (1890-ті – 1945)
2. Ізоляційний (1946–1960)
3. Імплементацийний (1960-ті – 1991)
4. Переосмислення (з 1991 р.)

«**Початковий**» період невіддільний від славістичних студій, характеризувався впливом історичних знань з Європи. Трансформування історичної науки на засадах вивчення історії «як було насправді» запозиченого від німецької історіографії, зокрема Л. фон Ранке (L. von Ranke). Цінними вважаємо монографію У.П.Крессона (W.P.Cresson) «The Cossacks» (1919)⁵ де прописуються проблеми українського козацтва та книгу Д.Вернадського (G.Vernadsky) про Б.Хмельницького⁶. Період пов'язаний із внутрішніми змінами в американській історіографії, оскільки з 1890-х зароджується

---

² Матях В.М. Новістика в системі української історіографії // Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К., Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 82.

³ Rudnytsky I. Rethinking Ukrainian History / I. Rudnytsky, J-P. Himka. – Edmonton: CIUS Press, 1981. – P. 238-239, 247, 255, 258,

⁴ Цветков А.И. Американские историки: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2008. – С. 8–9.

⁵ Cresson W.P. The Cossacks: Their History and Country. – New York: Brentano's, 1919. – 239 p.

⁶ Vernadsky G. Bohdan: Hetman of Ukraine. – New Haven: Yale University Press; London–Humphrey Milford: Oxford University Press. – 1941. – VII, 150 p.

академічна історична наука, історики вже не виїжджали до Європи за досвідом⁷.

Перші контакти між канадськими та українськими істориками, зокрема з Д.Дорошенком прописав Т.Приймак (Т.Рымак). Д.Дорошенко видав у Едмонтоні першу синтетичну працю англійською по історії України (1939)⁸. До 1950 р. були відомі інші синтетичні праці: В.Аллена (1940) (W.Allen), У.Чемберліна (1944) (W.Chamberlin), К.Меннінга (1947) (C.Manning), перекладена книга «Історія України» (1941) М.С.Грушевського⁹.

«Ізоляційний» період характеризувався міграцією українських учених з Європи до Північної Америки із утворенням центрів емігрантської науки – Української вільної академії наук в США (1950) та Канаді (1949), Наукового товариства імені Шевченка у США (1947) і Канаді (1949), які були ізольовані від провідних наукових осередків науки – університетів¹⁰.

Як вважали американські та канадські україністи, особливо у 1940–1950-ті рр. відбувалося ігнорування української історії, яка була частиною російської: С.Плохій (S.Ploky)¹¹, Т.Приймак¹², Л.Гордон (L.Gordon)¹³. Зокрема, Л.Винар (L.Wynar) відзначав, що російська імперська періодизація була прийнята багатьма американськими істориками, адже в 1930–1940 рр., багато з них облаштувалися в головних американських університетах: Колумбійському, Каліфорнійському (Берклі), Гарвардському, Єльському¹⁴.

«Імплементаційний» етап (1960–1991) пояснюється співпрацею істориків українського походження з інституціями США і Канади. Поглиблене вивчення історії ранньомодерного часу, з наголошенням на козацьких студіях. Переважна англомовність досліджень. Хоча виникають нові інституції з використанням у науці української мови – Українське історичне товариство. Зокрема, Т.Приймак вказав на кризу товариства наприкінці 1960-х рр., адже

---

⁷ *Цветков А.И.* Американские историки: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2008. – С. 13–14.

⁸ *Рымак Т.* Dmytro Doroshenko and Canada // Journal of Ukrainian Studies [Далі – JUS]. – 2005. – Winter. – Vol. 30. – No. 2. – P. 9–10.

⁹ *Halecki O.* Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe. – New York: The Ronald Press Company, 1952. – P. 478.

¹⁰ *Домбровський О.* Вступне слово // Українська вільна академія наук: Ювілейне видання присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. – Нью-Йорк: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Inc, 1967. – P. 5–7.

¹¹ *Ploky S.* Revisiting the 'Golden Age': Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus': In 10 volumes. The Cossack Age to 1625: Transl. by Bohdan Struminski / M.Hrushevsky; S.Ploky, consulting editor, F.Sysyn, editor-in-chief. – Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1999. – Vol. 7. — P. li– lii.

¹² *Рымак Т.* Lubomyr Wynar and the Ukrainain Historical Association // JUS. – 2006. – Summer-Winter. – Vol. 31. – No. 1/2. – P. 208.

¹³ *Gordon L.* Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine. – Albany: State University of New York Press. – 1983. – P. 261–262.

¹⁴ *Rudnytsky I.* Rethinking Ukrainian History / I. Rudnytsky, J-P. Himka. – Edmonton: CIUS Press, 1981. – P. 266–267.

багато емігрантських істориків покоління 1917 р. відійшли у вічність, а з молодого покоління не усі могли вільно писати українською мовою¹⁵.

Період «*переосмислення*» (з 1991). Розпад біполярного світу і утворення незалежної України призвели до поступового початку переосмислення попередніх інтерпретацій. Історики США та Канади збагнули, що актуальність советології занепадає, тому особливо звернулися до проблем мультикультуралізму в частинах Російської імперії, національних рухів, тобто прийшли тенденції до зменшення русоцентричності¹⁶.

На базі вищезазначених основних періодів американсько-канадської історіографії варто суттєво акцентувати увагу на періодах «імплементативному» та «переосмислення», коли власне відбулося сходження українських студій на новий концептуальний рівень.

Багато молодих істориків США і Канади були пов'язані з Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Канадським інститутом українських студій Альбертського університету (Далі – УНІ ГУ та КІУС АУ відповідно), метою яких було вивести українську науку «з гетто» (ізоляції), також легітимізувати її з престижними університетами, щоб виховувати нових науковців¹⁷. О.Пріцак (O.Pritsak) детально описав процес створення українознавчої кафедри у Гарвардському університеті 22 січня 1968 р., та інституту (1973).¹⁸ М.Лупул (M.Lupul) – перший директор КІУС АУ на основі персональних спогадів навів хронологію створення центру 1 липня 1976 р.¹⁹

В імплементативному періоді була відома дискусія між О.Пріцаком та Д.Решетаром (1963) (J.Reshetar) з одного боку та І.Лисяком-Рудницьким, з іншого. Історики заперечували тезу останнього про «неісторичність» української нації через відсутність плінності державного будівництва шляхом втрати еліти, зокрема наприкінці ранньомодерного часу²⁰.

Яскравим підтвердженням використання концепції фронтір-студій була праця Ф.Лонгворта (P.Longworth) «The Cossacks» (1970). Протягом 1972–1973 рр. мала місце дискусія між ним та І.Лисяком-Рудницьким²¹. І. Лисяк-Рудницький критикував його за помилки у методології, тобто ігнорування у

---

¹⁵ Prymak T. Lubomyr Wynar and the Ukrainain Historical Association // JUS. – 2006. – Summer-Winter. – Vol. 31. – No. 1/2. – P. 211.

¹⁶ Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – Х.: Майдан, 2003. – С. 127.

¹⁷ Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // JUS. – 1993. – Summer-Winter. – Vol. 18. – No. 1/2. – P. 49.

¹⁸ Pritsak O. Ukrainian Studies at Harvard University // Український історик. – 1969. – Рік VI. – № 24. – P. 64.

¹⁹ Lupul M. The Establishment of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta: A Personal Memoir // JUS. – 1993. – Summer-Winter. – Vol. 18. – No. 1/2. – P. 1–2.

²⁰ Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. – 1963. – June. — Vol. 22. – No. 2. –P. 224.

²¹ Rudnytsky I. A Study of Cossack History // Slavic Review. – 1972. – Vol. 31. – No. 4. – P. 875.

компаративних студіях паритетного представлення українського і російського козацтва. Висновки Ф. Лонгворта мають однобоко проросійський погляд, зокрема ігнорування ним існування держави Гетьманщина, створену українським козацтвом²².

Як вважав С. Плохій дані русоцентричні теорії до 1980-х рр. стали застарілими ніж нормою, адже наприклад з'явилася праця Л. Гордон на основі теорії «соціального бандитизму» Е. Гобсбаума (E. Hobsbawm) про козацькі повстання наприкінці XVI ст., Ф. Сисина (F. Sysyn) про українську національну ідентичність у контексті козацької історії²³.

Наукові центри у Гарвардському та Альбертському університетах заснували провідні часописи українознавства у світі, у яких плідно представлені студії історії України (1569–1795 рр.) – «Harvard Ukrainian Studies» (1977 р.)²⁴ і «Journal of Ukrainian Studies» (1976 р.) відповідно.

Заслугує на високу наукову цінність проект «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства», що вміщує переклади та факсиміле давньоукраїнських текстів до кінця XVIII ст.²⁵.

У НІ ГУ та КІУС АУ тематика досліджень ранньомодерної історії України: політична культура та проблеми примордіалізму (Ф. Сисин²⁶ та ін.), діловодство, канцелярія (П. Кеннеді-Гримстед (P. Kennedy-Grimsted), Б. Струмінський (B. Struminsky), В. Остапчук (V. Ostapchuk), культура (П. Левін (P. Lewin))²⁷.

---

²² Longworth P. Letters // Slavic Review. – 1974. – June. – Vol. 33. – No. 2. – P. 414.

²³ Ploky S. Revisiting the 'Golden Age': Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus': In 10 volumes. The Cossack Age to 1625: Transl. by Bohdan Struminski / M. Hrushevsky; S. Ploky, consulting editor, F. Sysyn, editor-in-chief. – Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1999. – Vol. 7. — P. li– lii.

²⁴ Pritsak O., Ševčenko I. A Note from the Editors // Harvard Ukrainian Studies. [Далі – HUS]. – 1977. – March. – Vol. 1. – No. 1. – P. 5–6.

²⁵ Наприклад, The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726) / P. Orlyk; introduction O. Subtelny. – Harvard Library of Early Ukrainian literature texts. – Vol. 5. – Cambridge, MA: HURI Press. – 1989. – XLIV, 794 p; The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1731) / P. Orlyk; introduction O. Pritsak. – Harvard Library of Early Ukrainian literature texts. – Vol. 6. – Cambridge, MA: HURI Press, 1988. – XXVII, 867 p.

²⁶ Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge, MA: HURI Press, 1985. – XV, 406 p.

²⁷ Kennedy-Grimsted P. The Ruthenian (Volhynian) Metrica: Polish Crown Chancery Records for Ukrainian Lands, 1569-1673 // HUS. – 1990. – No. 1/2. – P. 7–60; Struminsky B. Ukrainian Hetmans' *Universaly* (1678–1727) // HUS. – 1981. – Vol. 5. – No. 3. – P. 335–350; Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimea Khanate in the Topkapı Sarayı : New Sources for the History of the Black Sea Basin // HUS. – 1982.– Dec. – Vol. 6. – No. 4. – P. 500–528; Lewin P. Drama and Theatre at Ukrainian School in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style, and Stage Productions // The Kiev Mohyla Academy. Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632) / [Foreword by Omeljan Pritsak]. – Cambridge, Mass.: Published by the Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1985. – (Published simultaneously as Vol. 8, № 1/2 (1984) of Harvard Ukrainian Studies). – 1985. – P. 93–122; Pelenski J. The Origins of the Official

Географічний принцип дослідників США і Канади широко представлений знаними науковими центрами-університетами: Колумбійський (А.Камінський (A.Kaminski), Г.Бабинський (H.Babinski)), Айовський (Я.Пеленський (J.Pelensky), Манітоби (А.Баран), Мічигану (З.Когут) (Z.Kohut), Каліфорнії (О'Браєн (O'Brian), Д.Фрик (D.Frick)), Огайо (Т.Мацьків) (T.Mackiw), Чикаго (Д.Кракрафт) (J.Cracraft), Вашингтонський (Д.Вауг) (D.Waugh), Єльський (П.Бушкович) (P.Bushkovitch)²⁸ та інші.

Історики США і Канади у власних міркуваннях спиралися на наукові здобутки попередників з української (державницький та народницький напрями), радянської, американської, канадської, польської історіографічних традицій²⁹.

Актуальними темами для дослідників залишалися ті, які стосуються проблеми руського питання, існування українського державного будівництва, постатям Б. Хмельницького, І. Мазепи, і які співвідносяться з історією Росії.

Серед рецензій, що видавалися у провідних історичних часописах:

Muscovite Claims to the «Kievan Inheritance» // HUS. – 1977. – March. – Vol. 1. – No. 1. – P. 29–52; *Baran A.* Documents the Imperial invitation to the Cossacks to participate in the Thirty Years' war 1632 // HUS. – 1977. – Vol. 1. – No. 3. – P. 330–346; *Kohut Z.* A Gentry Democracy within an Autocracy: The Politics of Hryhorii Poletyka (1723/1725–1784) // *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students / Eds. by Ihor Ševčenko, Frank Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk: In two Parts.* – Cambridge, Mass.: Published by the Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1980. – (Published simultaneously as Vol. 3/4 (1979/1980) of Harvard Ukrainian Studies). – Part 2. – 1980. – P. 507–519; *O'Brien C.* *Bickford* Muscovy and the Ukraine From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963. 138 p; *Frick D.* Meletij Smotryc'kyj and Ruthenian question in the Early Seventeenth century // HUS. – 1984. – Vol. 8– No. 3/4. – P. 351–375.

²⁸ *Kaminski A.* The Cossack Experiment in SZLACHTA Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (HADZIACZ) Union // HUS. – 1977. – Vol. 1. – No. 2. – P. 178–197; *Babinski H.* The Mazeppa legend in European Romanticism. – New York; London: Columbia University Press. – 1974. – 164 p.; *Mackiw T.* Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687–1709. – Ukrainian Research and Information Institute, Inc., Chicago, 1967. – 126 p; *Cracraft J.* Prokopovič's Kiev Period Reconsidered // HUS. – 1978. – June. – Vol. 2. – No. 2. – P. 138–157; *Waugh D. C.* Ioannikii Galiatovs'kyi's Polemics against Islam and Their Muscovite Translations // *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students / Eds. by Ihor Ševčenko, Frank Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk: In two Parts.* – Cambridge, Mass.: Published by the Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1980. – (Published simultaneously as Vol. 3/4 (1979/1980) of Harvard Ukrainian Studies). – Part 2. – 1980. – P. 908– 919; *Bushkovitch P.* The Formation of a National Consciousness in Early Modern Russia // *Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe / Eds. by Ivo Banac, Frank E. Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk.* – Cambridge, Mass.: Published by the Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1987. – (Published simultaneously as Vol. 10, № 3/4 (1986) of Harvard Ukrainian Studies). – 1987. – P. 355–376.

²⁹ *Ясь О.В.* Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ясь Олександр Васильович. – К., 2000. – С. 29.

«Harvard Ukrainian Studies», «Slavic Review», «The Russian Review», «The American Historical Review», «Journal of Ukrainian Studies» на праці, написані істориками США і Канади, а також УРСР, РРФСР, ПНР, Туреччині висвітлювалися проблеми вивчення українського минулого у ранній новий час. Доцільно наголосити, що сфера інтересів авторів рецензій не завжди знаходилася в площині суто української ранньомовної історії, а в советології та історії Центрально-Східної Європи загалом.

В етапі «*переосмислення*» (з 1991 р.) відбулися певні еволюційні зміни. Як вважав С.Плохій, дезінтеграція СРСР показала, що західні медіа неправомірно використовували «Радянський Союз» і «Росія» взаємозаміно³⁰. Праці істориків з діаспори почали перекладатися і видаватися в Україні і, звичайно, це стимулює до наукового дискурсу³¹.

У 1995 р. розгорнулася дискусія ініційована М. фон Гагеном (M. Von Hagen) на сторінках «Slavic Review» про стан дослідження і перспективи українських студій. С. Плохій сумнівався, наголошуючи це у відповіді М. фон Гагену, що нові кафедри вивчення історії України з'являться у США і Канаді, адже вже існують центри в руслі російських та східноєвропейських студій, окрім випадку, якщо вони будуть спонсоровані громадами³².

КІУС АУ та УНІ ГУ були часто співорганізаторами міжнародних конференцій, та публікації матеріалів відомих українців та русистів (Д.Фрик, Пол Бушкович, Валері Ківелсон (Valerie Kivelson), Ненсі Шилдз-Коллман (Nancy Shields Kollmann), Гарлі Голдблатт (Harley Goldblatt) та ін.³³), статті на пошану директора КІУС АУ Зенона Когути³⁴.

Колосальним проектом КІУС АУ є видання перекладу українського гранднаративу М.С.Грушевського «Історія України-Руси» за задумом Ф.Сисина, директора Центру імені Петра Яцика, та за сприяння пожертв української діаспори³⁵.

---

³⁰ Ploky S. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus.* — New York: Cambridge University Press, 2006. — P. 1.

³¹ Hagen von M. *Does Ukraine Have a History?* // *Slavic Review.* — 1995. — Vol. 54. — Autumn. — No. 3. — P. 672.

³² Ploky S. *The History of a «Non-Historical» Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography* // *Slavic Review.* — 1995. — Autumn. — Vol. 54. — No. 3. — P. 715.

³³ Камень Краежгльнь. *Rhetoric of the Medieval Slavic World. Essays presented to Edward I. Keenan on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* / Edited by Nancy Shields Kollmann, Donald Ostrowski, Andrei Pliguzov, Daniel Rowland. — Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute Harvard University, 1995. — XXV, 783 p.; *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600– 1945)* / Kappeler A., Kohut Z. E., Sysyn F. E., and M. von Hagen. — Edmonton: CIUS Press, 2003. — XIV, 381 p.

³⁴ Synopsis: *A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut* / S. Ploky and F. Sysyn. — Edmonton; Toronto: CIUS Press, 2005. — XVIII, 481 p.

³⁵ Hrushevsky M. *History of Ukraine-Rus': In 10 volumes. The Cossack Age to 1625: Transl. by Bohdan Struminski / Hrushevsky M.; S. Ploky, consulting editor, F. Sysyn, editor-in-chief.* — Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1999. — Vol. 7 — P. viii.

З 1991 р. відбулося детальне вивчення проблем витоків української нації від руської та козацької, що детально проаналізували на базі компаративного та інтелектуального аналізу Д.Фрик³⁶ та С.Плохій³⁷, і навіть віртуальної історії³⁸.

Поле зору істориків США і Канади почало базуватися на переосмисленні прикордонь імперій з позицій полікультурності та полінаціональності (Д.ЛеДонн (J.LeDonne), А.Камінський та ін.)³⁹.

Ми погоджуємося з саморефлексією відомих українців, що майже усі американські історики українського походження не експериментували у методологіях, а використовували традиціоналістські, позитивістські підходи⁴⁰.

Як висловилися науковці під час вищезгаданого круглого столу (1978) – майбутнє українських студій на Заході залежатиме від кількості неукраїнських істориків⁴¹. Сподіваємось їх участь ствердить нові тенденції у перспективі переосмислення історії України. На нашу думку, історія України надалі вивчатиметься в контексті пострадянських та східноєвропейських студій науковцями США і Канади. Зміни відбудуться коли Україна вступить до Європейського Союзу, що призведе до трактування її минулого в контексті європейстики, шлях до цього залежить від політичних процесів та налагодження співпраці українських фахівців з європейськими колегами.

---

³⁶ Frick D. Meletij Smotryc'kyj. — Cambridge, MA: HURI Press, 1995. — XVII, 360 p.

³⁷ Ploky S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — NY: Cambridge University Press, 2006. — XIX, 379 p.

³⁸ Ploky S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — NY: Oxford University Press, Inc, 2001. — P. 334.

³⁹ LeDonne J. The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment. — NY: Oxford University Press, 1997. — P. XII; Kaminski A. S. Republic vs. Autocracy. Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. — Cambridge, MA: HURI Press, 1993. — 313 p.

⁴⁰ Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // JUS. — 1993. — Summer-Winter. — Vol. 18. — No. 1/2. — P. 42–43, 54.

⁴¹ Rudnytsky I. Rethinking Ukrainian History / I. Rudnytsky, J-P. Himka. — Edmonton: CIUS Press, 1981. — P. ix.

УДК (477) «Ф.Прокопович»

Наталія Сухолім*

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр. У ПРАЦЯХ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

У статті розкривається оцінка відомим церковним і культурним діячем України та Росії Феофаном Прокоповичем складних взаємовідносин між гетьманом І.Мазепою та царем Петром I. Відзначається, що образ українського правителя у його творах подається як негативний, при цьому постать монарха Московської держави всіляко возвеличується.

Ключові слова: Феофан Прокопович, Мазепа, Петро I, Україна, Росія, Швеція, Північна війна, проповіді, панегірики.

В статье раскрывается оценка известным церковным и культурным деятелем Украины и России Феофаном Прокоповичем сложных взаимоотношений между гетманом И.Мазепой и царем Петром I. Отмечается, что образ украинского правителя в его сочинениях представляется как отрицательный, при этом фигура монарха Московского государства всячески превозносится.

Ключевые слова: Феофан Прокопович, Мазепа, Петр I, Украина, Россия, Швеция, Северная война, проповеди, панегирики

The article deals with evaluation of the well-known church and cultural figures of Ukraine and Russia Theofan Prokopovich complex relationships between Hetman Mazepa and the Czar Peter I. It is noted that the image of Ukrainian ruler appears as a negative, with the figure of the monarch of the Moscow State strongly praised.

Key words: Feofan Prokopovich, Mazepa, Peter I, Ukraine, Russia, Sweden, Great Northern War, sermons, eulogies.

Відомо, що окрім проповідей, панегіриків й поетичних творів Феофан Прокопович був автором та редактором декількох історичних творів, серед яких вирізнялася «Гистория Свейской войны» (1717 р.) та «История императора Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии» (надрукована після його смерті, у 1793 р.), де йшлося про політичні та військові події Північної війни 1700–1721 рр. Він також був серед тих, хто одним з перших

---

* Сухолім Наталія – випускниця Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Науковий керівник – д. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Чухліб Т.В.

започаткував історіографічну оцінку відмови гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи від зверхності московського царя Петра I та його переходу під протекторат шведського короля Карла XII.

Звернення до історичної, т. зв. «світської», тематики не було випадковістю у творчості Феофана Прокоповича. У його книгозбірні нараховувалося близько 25 тисяч різних видань, серед яких було й багато рукописів доби Київської Русі, книг з історії багатьох європейських авторів, в т. ч. й доби античності¹. Сучасник, чернець Домініканського ордену, який у 1720-х рр. перебував у Санкт-Петербурзі писав про бібліотеку Прокоповича: «Его библиотека, открытая для ученых, значительно превосходит императорскую и библиотеку Троицкого монастыря; по своему богатству она не имеет себе равных в России, стране, бедной книгами»².

Ще під час перебування в Україні, професор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович написав алегоричну п'єсу історичного характеру «Владимир» (1705 р.), у якій возвеличував не лише тогочасних церковних ієрархів київського митрополита Варлаама Ясинського та Стефана Яворського, але й складає панегірик московському цареві Петру I та гетьманові Іванові Мазепі у зв'язку з їхніми успішними діями під час Північної війни³. Нагадаємо, що під час написання цього твору Мазепа на чолі 40-тисячного козацького війська вирушив за наказом царя у похід до Польщі на допомогу королю Августу II для спільної протидії шведському вторгненню. У п'єсі автор також прогнозував перемогу українського «лева» над ворогом – польськими союзниками Шведського королівства.

10 липня 1709 р., невдовзі після Полтавської битви, перед московським царем Петром I, який зі своїм численним почтом приїхав до Києва виступив Феофан Прокопович з «Словом похвальним про преславну над військами свейськими перемогу...»⁴. Цей виступ відбувся у приміщенні Софіївського

---

¹ Гудзий Н.К. Феофан Прокопович // История русской литературы: В 10 т. – Т. III: Литература XVIII века. – Ч. 1. – М.; Ленинград, 1941. – С. 157–175.

² Цит. за: Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования. – СПб., 1880. – С. 393. Див. також: Винтер Э. Феофан Прокопович и начало русского Просвещения // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения чл. – корр. АН СССР П.Н.Беркова. XVIII век. – Сб. 7. – М.-Ленинград, 1966. – С.43–46; Самарин Ю.Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Он же. Сочинения. – Т. 5. – М., 1880.

³ Див.: Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И.П.Еремина. – М. – Ленинград, 1961.

⁴ Повна назва цього твору Ф. Прокоповича: «Слово похвальное о преславной над войсками свейськими победе, пресветлейшему государю князю Петру Алексиевичу, всея Великия и Малая и Белая России самодержцу, в лето господне 1709 месяца июня дня 27 Богом дарованной Проповеданное в Киеве при всенародном собрании, в престольной церкви святой Софии, премудрости Божия, на приветствие его светлейшего величества, при его же собственном присутствии: лета того же, месяца июля дня 10».

собору і з одного боку був церковною проповіддю, а з іншого оцінювався як прояв панегіричної творчості політичного характеру. Одночасно «Слово похвальне...» Прокоповича хоча й пов'язувалося з традицією панегіриків, однак за літературними особливостями уявляло собою новий та оригінальний твір, близький до історичного. Саме священник з України вперше оцінив Полтавську битву як подію, що мала велике політичне та суспільно-історичне значення не тільки для Росії, але й для формування нової геополітичної реальності у цій частині Європи⁵.

Проповідь, що була виголошена в Софіївському соборі мала велике історіографічне навантаження, адже у 1709 р. була видана у типографії Києво-Печерської лаври й розповсюджувалася на теренах Росії та України великим як на той час накладом. «Слово похвальне...», на початку якого згадувалось про те, як «велеречивии риторы, егда, хотяще что до удивления похвалити, глаголют, яко превосходит то всякую похвалу я не обретається ему равное слово»⁶ займало обсягом 15 друкованих сторінок⁷. Провідною ідеєю твору стало возвеличування Петра I як оборонця Росії, а також глорифікація його образу як захисника православної віри.

Близько четвертої частини «Слова похвального...» присвячувалося т. зв. українській проблемі, тобто питанню відмови гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи від протекції Московського царства. Воно трактувалася Феофаном Прокоповичем не інакше як «зменническое» та порівнювалося зі зрадою як такою в античну добу всесвітньої історії: «Не маш бо токмо собою яряшеся супостат, но прицепишася к нему и полчища *зменническия*, и зло ко злу приложися. Коего бо zde тебе бяше многоочного опаства, ежы бы своих от чуждых, верных подданных от отступников и *зменников*, приятелей от врагов разознати? Повествует славный стихотворец римский Виргилий, яко, егда греки пленяху и разрушаху град Троию, неции от троянов, побившее

Перша проповідь українського священника на честь Петра I датується 1706 р., коли московський цар вперше відвідав Київ («Слово приветственное на пришествие в Киев его царского величества...»)

⁵ Див., наприклад: Дело о Феофане Прокоповиче. – М., 1862; Чистович И.А. Феофан Прокопович и его время. – СПб., 1868; Петров Л.А. Общественно-политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. – Иркутск, 1959; Ничик В.М. Феофан Прокопович. – М., 1977; Пигарев К.В., Фридендер Г.М. Феофан Прокопович // История всемирной литературы: В 9 томах. – Т. 5. – М., 1986. – С. 363–365; Смирнов В. Феофан Прокопович. – М., 1994; Автухович Т.Е. Прокопович Феофан // Словарь русских писателей XVIII века. – Вып. 2. (К–П). – СПб., 1999. – С. 488–496; Вдовина Л.Н. Феофан (Прокопович) // Общественная мысль России XVII – нач. XX века: Энциклопедия. – М., 2005. – С. 577–579.

⁶ Феофана Прокоповича архієпископа Великого Новограда и Великих Лук, святайшого правительствующего синода вице-президента, а потом первенствующего члена слова и речи поучительныя, похвальныя и поздравительныя собранья. – Часть 1. – СПб., 1760. – С. 23–37.

⁷ В 1711 р. «Слово похвальне...» було опубліковане на латинській мові у м. Лейпціг. На останніх його сторінках були розміщені вірші «Epinicium albo piesn triumfalna o teyze przeslawney wictorii» в яких згадувався й «odstepca niewierny» (І. Мазепа), але без прізвища.

сшедшихся со собою некия воя греческие, броня их и щити на себе возложиша и таковым покровенны суще видом, многих иных супостатов нечаянно побиваху; мняху бо тыи, яко вси суть, и бе опаства схождахуся. Не тако ли творяшеся и во смущении сем *зменническом*? Разве яко тамо доброю хитростию подвизахуся за отечество трояни, zde же диаволским наущением на пагубу своего ж отечества мечтахуся клятвопреступнии *зменници*. Но и большее zde и неудоб познаваемое бяше коварство: не броня бо токмо, но и лице и родство наше ношаху на себе изверги отечества нашего; под видом же тым таяшеся вражда, яко же и известно есть из последней твоей, пресветлейший монархо, грамоти о лукавых запорожцах. Брань убо сия сотворися брань ночная; аки бо в темной нощи, великое бяше недоумение, кого хранитися, на кого наступати, кого заступати; в едином граде, в едином дому бытии двоих противных стран оружия? (виділення тут і далі. – Авт.)»⁸, - проголошував Феофан Прокопович перед Петром і в Києві. Хоча імені та прізвища українського гетьмана у цьому творі не згадувалося, однак слухач і читач повинен був зрозуміти, що саме про Івана Мазепу йдеться у таких гучних словах та словосполученнях як «проклятый и неблагодарный раб», «безсовестный раб», «проклятый сей зменник», «враг сей и ляхолюбец», «змий», «внутрсущий супостат», «изменниче, не токмо телом, но и душой хромой» тощо.

Всіляко принижуючи гетьмана Мазепу («...псы не угрызают господий своих, звери свирепые питателей своих не вредят; лютейший же всех зверей раб пожела угрызти руку, ею же на толь высокое достоинство вознесен... лжет бо, сыном себе российским нарицаая, враг сый и телолубец») священник на цьому негативному тлі одночасно звеличував царя Петра I та порівнював його з видатними історичними особами античної доби, а також біблійними героями.

Як відзначала сучасна дослідниця Н.Кочеткова, саме у Ф.Прокоповича вперше з'являються посилання не тільки на біблійські та античні історичні приклади, але й на звичаї і традиції сучасних йому європейських народів⁹. Царю Петру I так сподобалася промова українського священника, що він відразу ж наказав її роздрукувати окрім російської ще й на польській та латинській мовах. Російський монарх також згадав про Феофана Прокоповича під час Прутського походу 1711 р., коли російські війська вступили до столиці Волоського князівства міста Ясси. Київського священника спеціально викликали до цього міста, щоб на другу річницю Полтавської перемоги він знову виголосив свою панегіричну проповідь перед Петром I.

Наприкінці 1709 р. Феофан Прокопович виголосив ще одне похвальне слово, яке було зроблене на честь найближчого соратника Петра I Олександра

---

⁸ Феофана Прокоповича архиепископа Великого Новгорода... – С. 27.

⁹ Кочеткова Н.Д. Ораторская проза Феофана Прокоповича и пути формирования литературы классицизма // XVIII век. – Ленинград, 1954. – Сб. 9. – С. 54.

Меншикова¹⁰. У ній російський воєначальник всіляко возвеличувався як успішний полководець доби Північної війни та переможець українського війська в Батурині. При цьому київський священник виправдовував Меншикова за здійснення у столиці Лівобережної України жорстокої різни над «єдиноверным» и «единородным» мирним населенням: «Батурин – град крепкий и местом самый неприступный: нужда в том превеликая, яко великой скорости требоваше дело. Обаче скорее совершися за его ж светлости изрядным приводом. О благополучия российского! Не радуемся о кровопролитии единовверных и единородных, ниже сам хотяше того сей их преславный победитель: посылаше неоднократно, якоже сами засвидетельствуют, милостивые и верные увещевания, но понеже зibleмым и непостоянным умом наушение **зменническое** паче клятвенной своей ко своему монархе верности предпочести неубоашеся. Слезы и кровь его на их прелестника да обратитися, болезнь его – на главу его! Всей же России торжествовать подобает!...»¹¹.

Очевидно, що такі панегіричні проповіді історичного характеру не залишилися поза увагою московського царя Петра I й він викликав Феофана Прокоповича до нової російської столиці. В одній із своїх перших проповідей, яка була виголошена 1715 р. відразу ж після прибуття в Петербург, колишній український священник відверто виступив у якості публіциста та апологета реформаторської й імперської політики Петра I. Зокрема, у зв'язку з продовженням Північної війни з Швецією, він вказував на те, що «державе Российской подобало простреться за пределы земные и на широкие моря пронести область свою». Такі надбання для Росії мали відбутися «не серебром купеческим, но Марсовым железом», тобто за допомогою військової сили та завоювань.

У 1717 р., вже після переїзду до Росії, Феофан Прокопович опублікував у Санкт-Петербурзькій типографії «Похвальное [слово] о баталии Полтавской, проповеданное в Санктпетербургском Троицком соборе». У ньому були й такі слова: «Скверное лице, мерзкая машкара, струп и студ (стыд – *Авт.*) твой Малая Россие, измена Мазепина...»¹². Як бачимо, тут Прокопович удосконалив свою оцінку мазепиної «зради», роблячи її «здобутком» усієї Малої Росії – України. При цьому священник продовжував героїзувати дії російських солдат під час Полтавської битви: «...Но сердца российская ваша, храбрейшии генералы и протчи офицеры, ваша, вси воины дерзостнейшии, сердца забыли телеснаго своего состава, возомнилися себе быти адамантиновы, или

---

¹⁰ Повна назва цього твору Ф.Прокоповича: «Слово похвальное в честь славных дел светлейшего римского и российского государства князя Ижерского, генерального губернатора, и государственных тайных дел министра, и генерала главного над всею кавалериею, кавалера, и фельдмаршала, и прочее и прочее, господина Александра Даниловича Меншикова, проповеданное в Киеве, в церкви монастыря братского киевского Богоявленского при училищах в присутствии его княжой светлости. Лета Господня 1709, декабря 6 дня».

¹¹ Феофана Прокоповича архиепископа Великого Новгорода... – Ч. 1. – С. 51–73

¹² Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом. В 2-х т. – Т. 1. Введение в историю Просвещения в России XVIII столетия. – СПб, 1862. – С. 483–484.

паче забыли житейския сладости и смерть предпочли на житие: так вси прямо стрельбы, в лице смерти, никто же вспять не поглядает; единое всем попечение, дабы не с тылу смерть пришла»¹³. Одним з перших Феофан Прокопович звернув увагу й на перемоги російського війська на початковому етапі Північної війни, в 1702–1703 рр.: «Разбила русская храбрость замок ваш Ноттембург, разорила Канцы, добыла Дерпта, крепкаго, сломила железную Нарву»¹⁴.

2 червня 1718 р. Феофан Прокопович був висвячений у псковські єпископи Російської православної церкви. З цього часу він став найближчим дорадником Петра I у церковних та світських справах. Окрім великої кількості богословських трактатів і проповідей, він пише публіцистичні статті, підручники, редагує переклади іноземних книг, пише передмову до морського статуту тощо. Наприклад, передмова до морського статуту супроводжувалася змістовними історичними довідками щодо розвитку флоту в Росії та інших країнах світу. А в «Слове похвальном о флоте российском», проаналізувавши дії російського флоту на Балтійському морі під час Північної війни, запитував: «Понеже не к единому морю прилежит пределами своими сия монархия, то как не бесчестно ей не иметь флота?». На честь закінчення Північної війни у зв'язку з укладенням у 1721 р. російсько-шведського Ніштадтського миру Феофан Прокопович виголосив «Слово о состоявшемся между империею Российскою и короною Шведскою мире 1721 года»¹⁵. У ньому, зокрема, зазначалося «...Когда нужда настала прилежно смотреть как бы целость отечества сохранить от толь сильных супостатов, было ли время и помислить строить многотрудныя и многоценныя флоты...»¹⁶. (С.119).

Феофан Прокопович знову згадав про «українську зраду» ще в в одному церковному «Слові...». Воно було написане, проголошене і видане у 1725 р. на смерть російського імператора Петра I-го, який помер 28 січня: «Но и то еще да судит кто не великим. Что же когда и внутренния российския силы начали терзаться! Бунт донский, бунт астраханский, измена Мазепина – не внутреннее ли се терзание? Не самой ли утробы болезни? И тако до того пришло было, что во оной войне не просто уже не крепкая, но больная сущи Россия со Швециею, паче прежняго возсилевшею, воевала. Каковаго же, – разсудите, слышателие, – каковаго и коликаго государя оное толь лютое время требовало? Многоочитаго воистинну и многорукаго, или паче многосоставнаго, и на многая места и дела разделять себе могущаго. Тот же то и таков был Петр наш!...»¹⁷. Ще в одній проповіді, яка була виголошена у

---

¹³ Феофана Прокоповича архиепископа Великаго Новаграда... – Ч. II. – С. 56.

¹⁴ Там же. – С. 53.

¹⁵ [Феофан Прокопович] О состоявшемся мире между Империею Российскою и Короною Шведскою. – СПб, 1723.

¹⁶ Феофана Прокоповича архиепископа Великаго Новаграда... – Ч. II. – С. 119.

¹⁷ [Феофан Прокопович] Слова на похвалу блаженныя и вечнодостойныя памяти Петра Великаго, императора и самодержца всероссийского, и протчая, и протчая, в день тезоименитства его проповеданное в царствующем Санктпетербурге, в церкви

день Петра і Павла (початок липня 1725 р.) російський ієрарх пояснив історичне значення діяльності Петра I, що серед іншого полягало насамперед у перемозі в Північній війні 1700–1721 рр.¹⁸

Як відзначають дослідники, з сорока способів складення проповідей, які на той час були відомі в Європі, у стінах Києво-Могилянської академії використовували близько дванадцяти, однак більшість з них уявляли собою абстрактний канон, що не передбачав «зв'язку з сучасністю»¹⁹. Феофан Прокопович одним із перших почав відходити від цієї традиції висвітлюючи у своїх виступах події Північної війни 1700–1721 рр., тобто реальну історичну подію. По суті, проповідь у нього перестала бути проповіддю, а стала світським твором, за жанром – історичною публіцистикою²⁰. Пізніше А.Сумароков так писав про стиль Феофана Прокоповича: «Малороссийские речения и требуемые, не ведаю ради чего, чужестранные слова сочинения его несколько безобразят; но они довольно заплачены другою чистотою»²¹. Тобто, «чистотою» такого висвітлення політичних та військових подій, яка була необхідна Петру I.

Окрім того, Феофан Прокопович відобразив перемогу російських військ у Полтавській битві у своєму вірші під назвою «Епинікіон, сієсть песнь победная о тоєйжде преславной побиде...». Його було написано в урочистому стилі з використанням риторичних фігур і міфологічних образів. Тут знову гадувалося про «зраду» гетьмана Мазепи:

...Но и zde непостоян злий зменник явился,
Зменник Царю и Марсу: егда бо отряся
Поле бою страшного – не токмо входити
В ратный огонь, но ниже издалече зрети
Не дерзнул; но сугуб стыда приял вместо раны.
Не постоян во вере – трепетне во брани!

Під рядком цієї поезії «Уже брань десятое лето начинаше...» малася на увазі Північна війна, яка почалася в серпні 1700 р.

Інший вірш Феофана Прокоповича називався «За Могилою Рябою»²² і присвячувалася описанню програної битви війська Петра I на річці Прут, що

Живоначальныя Троицы, святейшего правительствующего Синода вице-президентом, преосвященнейшим Феофаном, архиепископом псковским и нарвским. – СПб, 1725.

¹⁸ Феофан Прокопович. Краткая повесть о смерти Петра Великого императора и самодержца Всероссийского, сочиненная Феофаном Прокоповичем, Архиепископом Новгородским и Св. Синода Первенствовавшим Членом. С присовокуплением описания порядка, держанного при погребении блаженной высокославной и вечнодостоинейшей памяти Всепреспетлейшего, Державнейшего Петра Великого, Императора и Самодержца Всероссийского и блаженной памяти Ее Императорского Высочества, Государыни Цесаревны Натальи Петровны. – Спб., 1831.

¹⁹ Петров Н. Из истории гомилетики в старой Киевской академии. Труды Киевской духовной академии. – №1. – 1866. – С. 97–102.

²⁰ Кочеткова Н.Д. Ораторская проза Феофана Прокоповича... – С. 57.

²¹ Сумароков А.П. Полное собрание всех сочинений. – Ч.6. – СПб, 1843. – С. 298.

²² Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – Спб., 1868. – С. 16.

відбулася в 1711 р. Ним також було складено вірш «Запорожец кающийся»²³, де висвітлювався негативний образ козацтва Запорозької Січі, що перейшло на бік шведського короля Карла XII та поневірялося під його владою:

...Что мне делать, я не знаю,
А безвестно погибаю:
Забрел в лісы непроходны,
В страны гладни і безводни;
Атамани і гетьманы,
Попал я в ваши обманы...²⁴

Окрім того, цей вірш виконував певне політичне замовлення, адже закликав запорозьких козаків покаятися та повернутися під владу московського царя:

Да мой же в том розум твердый,
Что Бог і Цар милосердый:
Государ гнів свій отставить,
І Бог мене не оставить²⁵.

Тут Феофан Прокопович знову виступив апологетом «божественної» влади російського царя, при якій головним обов'язком підданих є безумовне виконання його указів і розпоряджень.

Коли в 70-х рр. XVIII ст. російський історик та архівіст М.Щербатов розібрав особистий («кабінетний») архів Петра I, то знайшов там рукопис під назвою «История императора Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии» з редакційними правками Феофана Прокоповича. М. Щербатов видав цей твір за авторством Прокоповича, адже на користь останнього свідчила наявність у тексті багатьох українізмів та полонізмів²⁶.

Якщо проаналізувати текст «Истории імператора Петра Великого...», то можна зробити висновок, що її автор при висвітленні подій Північної війни використовував як головне джерело «Журнал поденный...» та «Гисторию Свейской войны». На сторінках цього твору неодноразово згадується про Україну. Зокрема Феофан Прокопович писав, що коли у 1705 р. військові дії шведської армії перенеслися в Литву та Курляндію: «был близкий догад, что в Малую Россию войти, и оттуда угодно и в города Великороссийские простираться мыслит Швед»²⁷. Автор також залишив свідчення про те, як «многонародно и радостно» царя Петра I зустрічали в Києві 4 липня 1706 р. При цьому тут подається короткий опис Києва з його старожитностями. Далі

---

²³ *Чистович И.* Феофан Прокопович и его время. – Спб., 1868. – С. 600–601.

²⁴ Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. – К., 1983. – С. 315.

²⁵ Там само. – С. 317.

²⁶ Прокопович Феофан. История императора Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно. – Ч. I–III. – СПб., 1773.

²⁷ Там же. – Ч. III. – С. 152.

розповідається про ініціативу московського царя закласти поблизу Києво-Печерської лаври нову фортецю та відзначається, що головна роль при її освяченні належала місцеблюстителю патріаршого престолу, українцю Стефану Яворському.

В «Истории императора Петра Великого» повідомляється про те, що гетьман І.Мазепа ще в 1705 р., під час відвідин княгині Дольської, започаткував таємні відносини з поляками. Феофан Прокопович настійливо вказував на існування попередніх домовленостей між гетьманським урядом та королями Станіславом Лещинським і Карлом XII й навіть говорив про складення ними спільного плану військових дій в Україні. За словами автора Мазепа «укрепил и провиантом довольным наполнил» Батурин й інші міста для того, щоб гідно зустріти противників Петра І.²⁸ Також він пише, що київський військовий воевода Д.Голіцин «получив от доброжелательных людей известие о казнах Мазепиных в Киевопечерской обители... крыемых, не трудно и сию и оную отобрал»²⁹. Відмова І. Мазепа від зверхності Петра І подається автором «Истории императора Петра Великого» як політична зрада, що, у свою чергу, стало головною причиною, яка визначила похід шведського короля Карла XII до російських володінь.

Отже, «Слова», проповіді, вірші та окремі трактати Феофана Прокоповича почали друкуватися ще за життя цього відомого церковного, політичного, культурного та наукового діяча. Протягом XVIII–XIX ст. деякі його твори видавалися багато разів, поширювалися у списках тощо. Велика частина творчого доробку Феофана Прокоповича присвячувалася подіям Північної війни 1700–1721 рр. та слугувала своєрідним ідеологічним забезпеченням переможної ролі Росії. Українець також став першим, хто започаткував на теренах Російської імперії оцінку подій Північної війни з точки зору тогочасної історіографії. Одночасно Феофан Прокопович постійно героїзував дії російської армії та неодмінно глорифікував образ Петра І. Разом з тим, майже у всіх творах на світську тематику образ довголітнього гетьмана Лівобережної України І.Мазепа подавався як відверто негативний.

Потрібно також зазначити, що один з найближчих дорадників царя Петра І хоча й подавав свої виступи у традиційній формі церковних проповідей, однак досить часто їхній зміст був далекий від релігії як такої. Починаючи від 1709 р. у його виступах, панегіриках та віршах почала переважати світська тематика, при цьому релігійний аспект залишався на другому місці, а в деяких творах був зовсім відсутній. Феофан Прокопович виступав вже не як церковний, а більше як політичний діяч, що оцінював розвиток подій з позицій державних та політичних інтересів Російської імперії.

---

²⁸ Прокопович Феофан. История императора Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно. – Ч. III. – С. 161.

²⁹ Там же. – С. 190.

УДК 930.1:303.446.4

Артем Петрик*

АНДРІЙ ЯКОВЛІВ (1872–1955): НАРИС ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються основні віхи наукової, громадської та політичної діяльності видатного українського вченого, дипломата, юриста, однієї з визначних особистостей українського національного руху першої половини двадцятого сторіччя, Андрія Яковліва.

Ключові слова: історик Андрій Яковлів, право, праці, еміграція.

В статье рассматриваются основные этапы научной, общественной и политической деятельности выдающегося украинского ученого, дипломата, юриста, одной из знаковых личностей украинского национального движения первой половины двадцатого столетия Андрея Яковлива.

Ключевые слова: историк Андрей Яковлив, право, труды, эмиграция.

The article is dedicated to the life of the famous Ukrainian scientist, diplomat, lawyer, one of the main Ukrainian national movement of the first half of twentieth century, Andriy Jakovliv.

Key words: historian Andriy Jakovliv, law, works, emigration.

Андрій Іванович Яковлів – знаний історик права, економіст, письменник, публіцист, визначний громадський і державний діяч. Утім, сьогодні його не можна назвати широковідомою постаттю українського інтелектуального простору першої половини ХХ ст. На жаль життя та науковий спадок цього інтелектуала не стали предметом пильної уваги дослідників, а між іншим, його наукові праці й досі не втратили своєї актуальності та наукової ваги.

В сучасній історіографії не зроблено жодного спеціального комплексного дослідження, присвяченого аналізу творчого доробку історика. Проте, сучасники визнавали його дослідницькі заслуги та доволі часто посилалися на результати наукових студій вченого. Так, Д.Дорошенко при написанні «Нарисів історії України» користувався працею А.Яковліва «Договір Хмельницького з Москвою у 1654 році»¹. Н.Полонська-Василенко у своїй «Історії

---

* **Петрик Артем** – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету.

Науковий керівник – к. і. н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету Андреев В.

¹ Дорошенко Д. Нариси історії України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVIII століття). – К, 1992. – С. 238.

України» згадує про наукові праці дослідника тощо².

Сьогодні, нажаль, не в багатьох монографіях та підручниках можна зустріти ім'я вченого. Переважно це посилання у контексті розробки біографій його сучасників або біографічні замітки, що містять загальні відомості про життя та діяльність А.Яковліва. Так, постаті цього вченого присвячені статті, короткі публікації та згадки в узагальнюючих історіографічних студіях Я.Падоха³, С.Крищенко⁴, В.Потульницького⁵, В.Ульяновського⁶, Н.Сизої⁷, В.Горака⁸, І.Усенка⁹, І.Матяш¹⁰. Більшість з них висвітлює біографію вченого, у працях же В.Потульницького та В.Горака, міститься системний аналіз творчих здобутків А. Яковліва.

У розвідці С.Кудіна зроблено спробу розглянути погляди ученого на характер та сутність вітчизняного кримінального права XI–XVIII ст.¹¹

У дослідженнях О.Яся: «Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття)»¹² та «У пошуках контексту. О.Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини»¹³ проведено аналіз деяких наукових праць А.Яковліва та висвітлено основні положення його дослідницької концепції. О.Ясем зроблено акцент на працях,

---

² Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т. 1. До середини XVIII ст. – 3-тє вид. – К., 1995. – 672 с.

³ Падох Я. Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–1981). – Мюнхен: Вільний Український Університет. – Т. 10, 1983. – С. 1049.

⁴ Крищенко С. Андрій Яковлів // Яковлівські читання: Матеріали наукової конференції присвяченої пам'яті українського історика правознавця, громадського, і політичного діяча А.Яковліва (1872–1955). – Черкаси, 2000. – С. 4–6.

⁵ Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник / В.А.Потульницький. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.

⁶ Ульяновський В. Історик права і громадський діяч: (А.І.Яковлів) // Київська старовина. – 1994. – №5. – С. 8–11.

⁷ Сиза Н. Копні суди та здійснення ними судочинства на Україні // Яковлівські читання. Матеріали наукової конференції присвяченої пам'яті українського історика правознавця, громадського і політичного діяча А. Яковліва (1872–1955). – Черкаси, 2000. – С. 19–21.

⁸ Горак В. Андрій Яковлів // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – С. 283–302.

⁹ Усенко І.Б., Вислобоков К.А. Яковлів Андрій Іванович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.

¹⁰ Матяш І. «Той час не був часом чудес... («Спомини» Андрія Яковлева» з років всевітньої війни 1935–1945) // Археографічний щорічник. – Т. 7. – К., 2007. – С. 75–110.

¹¹ Кудін С. Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI–XVIII ст. у працях А. І. Яковліва // Вісник академії адвокатури України. – Вип. №14. – К., 2009. – С. 50–56.

¹² Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С. 524–604.

¹³ Ясь О. У пошуках контексту. О. Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19. – С. 315–346.

що висвітлювали питання договірних відносин між Військом Запорозьким та Московським царством у середині XVII століття. Спадщина А.Яковліва розглядається ним у контексті загального розвитку української історичної науки XIX–XX ст.

Крім того, пам'яті А.Яковліва було присвячено науковій конференції, що проходили у Черкасах (2000 та 2001 рр.). В ході роботи були представлені доповіді, що увійшли до збірника «Яковлівські читання».

Отже, на сьогодні життєвий шлях і наукова спадщина А.Яковліва залишаються маловивченими і потребують подальшого всебічного наукового дослідження.

А.Яковлів народився 11 грудня 1872 р. в містечку Чигирині у родині губернського секретаря Івана Яковліва. У 1886 р., по закінченні повітової чигиринської школи, Андрія було зараховано до Київської духовної семінарії. Навчання у цьому закладі він закінчив у 1894 р. та отримав диплом I-го ступеня. У 1894–1898 рр. працював учителем міської школи у Черкасах. Ще з часів навчання у семінарії Андрій мріяв про здобуття вищої університетської освіти. Мрія почала справджуватися коли він вступив 1898 р. звичайним слухачем на правничий факультет Дерптського університету. Тут юнак почав вивчати історію західноруського та європейського права під керівництвом професора М.Дьяконова (автор праць з історії церкви, держави і селянства давньої Русі. У роботах «Власть московских государей» та «Очерках общественного и государственного строя Древней Руси (до конца XVII в.)» виклав концепцію походження влади московських государів, витоки котрої він бачив у Візантії¹⁴). Вже тоді молодого дослідника почала цікавити історія становлення вітчизняної правової системи, особливо впливи права сусідніх народів на українське. Під час літніх канікул 1901/1902 н.р. студент А.Яковлів працював у бібліотеках та архівах (Головному та Варшавській казенній палати) Варшави. Метою його пошуків стали матеріали, котрі б допомогли йому написати дипломну роботу «Черкаський повіт у XV–XVII століттях». Дослідження було успішно захищено у 1902 р.¹⁵

В цей же час А.Яковлів заявляє про себе як учений-археолог. Так, у I та II тт. праць Харківського археологічного з'їзду (1902) публікуються дві його розвідки: «Плоския могилы на реке Чир в Донской области» та «Археологические находки при постройке железных дорог»¹⁶. Утім, археологічні студії не отримали подальшого розвитку у його науковій кар'єрі. Після 1902 р. всі дослідження науковця здійснювались у сфері історії держави та права України.

У 1904 р. він склав державний іспит у Київському університеті імені Святого Володимира і отримав диплом I-го ступеня.

---

¹⁴ Шатира А.Л. Русская историография в период империализма. – Ленинград, 1962. – С. 49–51.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО). – Ф. 4438. – Оп. 1. – Спр. № 5. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Арк. 3

Після складання екзаменів А. Яковліва зарахували кандидатом на судові посади. У 1905 р. він був затверджений на службі та працював у Київській Казенній палаті¹⁷. Починаючи з 1905 р., він регулярно публікує свої роботи. В цей період учений переважно зосереджувався на історії рідної Черкащини. У 1906 р. в журналі «Україна» було опубліковано його ґрунтовну статтю «Бунт черкасців і каневців у 1536 році. Нарис з історії українських міст»¹⁸. У 1907 р. вийшли його дослідження з історії краю – «З історії реєстрації українських козаків у I-й половині 16 століття»¹⁹ і «Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського у 15-16 століттях»²⁰.

У той же період Андрій Іванович починає активну діяльність у якості публіциста та громадського діяча національно-автономістського спрямування. Під час стажування у Варшаві А.Яковлів знайомиться з польськими суспільними націоналістичними настроями. У своїх листах до друга юності Ф.Матушевського вчений описує враження від Варшави та її мешканців у піднесених тонах. Він відзначає, що незважаючи на заходи влади поляки зберігають власну мовну та культурну ідентичність, що польськомовними є преса та театр. Варшавський досвід формує політичні та громадянські погляди А.Яковліва. Він стає прихильником «українізації мас» шляхом впровадження української мови у повсякденному спілкуванні, виданні україномовної періодики, націоналізації театру та літератури. Саме за таких умов, які мають бути досягнуті лише шляхом активної просвітницької роботи національно орієнтованої інтелігенції серед інертного та несвідомого населення «Великої України». Таким чином, вважав діяч, можна відійти від «малороства» і добитися культурної української автономії, яка б мала стати проміжним етапом до самостійності культурної та у віддаленій перспективі політичної (апогей змагань свідомих українців)²¹.

У 1905 р. А.Яковлів досить близько сходиться з Д.Дорошенком, який пропонує професійному юристу та історику друкувати статті у щоденному виданні «Громадська Думка»²². Так він надрукував тут низку есе та заміток соціального та правознавчого характеру, в яких аналізує перебіг суспільних процесів на Київщині та загалом в Україні.

Після трансформації «Громадської Думки» у газету «Рада» А.Яковлів продовжує тут публікуватися і навіть включається до складу редакційної колегії. При написанні статей він використовує псевдонім «А. Я.», котрий був

---

¹⁷ ЦДАВО. – Ф. 4438. – Спр № 5. – Арк. 2.

¹⁸ Яковлев А.И. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году. Эпизод из жизни украинских городов в XVI столетии // Украина. – К., 1906. – Т. 1. – С. 81–96.

¹⁹ Яковлів А.І. З історії реєстрації українських козаків в першій половині 16 віку // Украина. – К., 1907. – Т. 1. – С. 266–277.

²⁰ Яковлів А.І. Намісники, державці і старости господарського замку черкаського в 15–16 століттях // Украина. – К., 1907. – Т. 3. – С. 340–354.

²¹ ЦДАУК. – Ф. 587. – Спр. № 7. – Арк. 5–6.

²² Яковлів А. Державне господарство // Громадська думка. – 1906. – № 185. – С. 1.

його візитівкою у ранній період дослідницької та громадської діяльності²³.

У 1908 р. А.Яковлів переходить до адвокатури. Тоді ж його обирають членом Українського наукового товариства і Управи Київської філії товариства «Просвіта», що свідчило про зростання його авторитету та визнання в колах українського інтелектуального співтовариства.

Протягом 1910–1918 рр., він подолав шлях від помічника до головного юрисконсульта Київської міської управи і став відомим адвокатом у Києві. Деякий час Андрій Іванович був заступником голови та головою Київської колегії адвокатів. Також учений отримав доступ до архівів Управи і колишнього магістрату й зміг продовжити краєзнавчі дослідження, присвячені історії Києва та його районів. Свої розвідки він публікував у «Известиях Киевской Городской Думы». Так, у 1916 р. побачила світ його стаття «Предместья города Киева: Куреневка, Преорка, Скорец», що була історико-географічним описом передмість Києва. У тому ж році було надруковано роботу «К вопросу о праве города на земли, находящиеся в его черте и ни за кем не зачисленные по актам укрепления». Ця стаття, як і випущена наступного року, «Право Киева на земли занятые сооружениями бывшей Киевской крепости»²⁴, торкалася проблеми розподілу землі у середині міста і була юридичним тлумаченням прав організацій-претендентів на володіння земельними ділянками у місті.

1913 р. А.Яковлів, стає адвокатом округи Київської судової палати. Крім того, йому надається право викладати курс основ правознавства і законодавства в усіх середніх комерційних школах Росії. У 1911–1918 рр. А.Яковлів залишався незмінним викладачем цього предмету Київської комерційної школи.

З приходом революції до Києва починається наступний етап у житті А.Яковліва. Нові події, нова політика змінили життя цілих держав. 1917 р. А.Яковлів стає організатором Товариства українських адвокатів і співфундатором Українського правничого товариства. У квітні 1917 р. він – делегат від української адвокатури до Всеукраїнського конгресу, де його обирають членом Центральної Ради²⁵.

Обрання до Центральної Ради, як головного представницького органу українського суспільства розкрила ще один таланти А.Яковліва – державного діяча, а невдовзі і дипломата на якого лягла велика відповідальність, представляти молоду Українську республіку у серці однієї з чільних країн Четвертного союзу – Австро-Угорщини. Перед цим Андрій Іванович встиг попрацювати директором канцелярії Центральної Ради. На цю посаду його було призначено у березні 1918 р., паралельно він продовжує викладацьку практику – читає курс державного бюджету в Українському Народному університеті в Києві²⁶.

---

²³ Яковлів А. Удільні землі // Рада. – 1906. – № 2. – С. 1.

²⁴ ЦДАВО. – Ф. 4438. – Спр. № 5. – Арк. 2.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Арк. 2–3.

У квітні 1918 р. Андрія Івановича, за порадою Д.Дорошенка, призначають послом до Відня. Під час перебування в Австро-Угорщині А.Яковлів, намагався добитися від австрійців низки поступок, у першу чергу, звільнити полонених українців, котрі знаходилися в таборах для військовополонених, як в самій Австрії так і на окупованих землях колишньої Росії. А.Яковлів добився того, що Австрія почала звільняти офіцерів-українців серед яких був і брат дипломата – Григорій Яковлів. Капітан Г.Яковлів потрапив до австрійського полону у 1916 р. і утримувався разом з іншими російськими офіцерами у таборі під Володимиром-Волинським. Після звільнення він бере активну участь у Бойовій Управі Союзу Визволення України, спілки українських полонених, сформованої ще у 1917 р. у місті Фрайштадті з ініціативи Д.Донцова.

А.Яковлів ініціював трансформацію Бойової Управи у «Комісію при українському посольстві у Відні». Так, він вимагав від Києва дозволу для надання Комісії повноважень, щодо самостійного укладання штату дивізій, котрі мають розпочинати формування одразу ж по отриманню списків німцями та австрійцями повз Міністерство у Києві. Крім того, Андрій Іванович добивався введення посади тимчасового військового агента при посольстві України. До функцій інституції мав належати збір інформації про перепис полонених, процес формування українських військових організацій та повернення полонених до України²⁷.

Утім, робота в Австро-Угорщині виявилася для Андрія Івановича нетривалою. Майже відразу ж виник конфлікт між послом та секретарем посольства і перекладачем Боднаром. У своїй телеграмі до Києва А.Яковлів просить міністерство звільнити посадовця, аргументуючи це повною відсутністю в нього кваліфікації та навичків спілкування у «відповідному високому товаристві». На місце секретаря посол просив призначити свого знайомого українця-емігранта М.Троцького – редактора «Вісника», що видавався за кошти української громади Відня. М.Троцького призначили, проте, ситуація в колективі амбасад залишалася напруженою. У свою чергу, співробітники (імовірно це були Боднар та Косинин звільнені з ініціативи посла) повідомляли про «недостойну» поведінку посла А.Яковліва. Після повернення до Києва колишні дипломатичні працівники продовжували зводити наклеп на Андрія Івановича. Вони доповідали у Міністерстві про те, що «посол п'є і гуляє у Відні в різному невідповідному товаристві принижуючи гідність посла Української Держави». Ця інформація стала відомою послу Австро-Угорщини в Україні графові Форгачу, який на офіційному прийомі у гетьмана П.Скоропадського розповів голові держави про чутки і порадив відкликати А.Яковліва. Д.Дорошенко, як голова дипломатичного відомства і безпосередній начальник посла, запросив його до Києва і запропонував перейти на роботу до Міністерства, очоливши

---

²⁷ ЦДАВО. – Ф.3198. – Оп. 1. – Спр. № 1. – Арк. 1–2.

«Департамент Чужоземних зносин». А.Яковлів одразу погодився, але за умови, що залишиться у Відні до прибуття нового амбасадора – В.Липинського²⁸.

На посаді голови департаменту, Андрій Іванович продовжував брати участь у веденні перемовин з німцями та австрійцями з приводу передачі полонених та виконання Україною зобов'язань перед Центральним блоком²⁹.

Працюючи у міністерстві А.Яковлів займався питаннями повернення українців на Батьківщину³⁰. Він відзначився як один з авторів угоди між Україною та Центральними Державами від 19 квітня 1918 р. про упорядкування переїзду громадян³¹. Ще одним значним особистим здобутком А.Яковліва-дипломата стала участь в україно-румунській комісії щодо укладання торговельної угоди між державами. Відразу ж по виникненні самостійної України почали загострюватися її стосунки з Румунським королівством, в першу чергу, через «Бессарабське питання». Д.Дорошенко став ініціатором перемовин з Бухарестом, що закінчилися підписанням торговельної угоди. Згідно з нею, в обмін на 1,5 мільйони пудів хліба та 1 мільйон пудів цукру, Румунія зобов'язувалася поставляти нафту та бензин до України. Утім, румунська делегація, посилаючись на відсутність контролю над власними сховищами нафти, котрі після Бухарестського миру перейшли до Центральних держав, запропонувала українцям вдовольнитися поставкою сушених овочів, бессарабського вина і риби. Українські дипломати О.Ейхельман, А.Галіп та А.Яковлів категорично відмовилися визнавати румунські умови, вимагаючи лише сировинних поставок. А.Яковлів як і міністр торгівлі С.Гутнік висловилися категорично проти підписання угоди. Лише особиста аудієнція румунського уповноваженого О.Концеску у гетьмана П.Скоропадського дозволила прийти до консенсусу. Гетьман власним рішенням ініціював підписання угоди, що отримала неофіційну назву «Договору Концеску». Для Української Держави найголовнішим стало її визнання Румунським королівством. Дана обставина, на думку Д.Дорошенка, давала можливість Києву у майбутньому сподіватися на налагодження відносин з Антантою, яка виграла війну у Центральних Держав³².

У січні 1919 р., після приходу до влади Директорії і А.Яковліва направили на дипломатичну роботу – призначили головою місії УНР у Бельгії та Голландії. Функції посла йому довелося виконувати вже після загибелі української державності та поразки Визвольних змагань. Під час перебування у Бенілюксі він продовжує свою дослідницьку роботу. Його статті (наприклад – «Бельгія та Україна», 1923) на економічні та господарські теми друкуються

---

²⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С. 263.

²⁹ ЦДАВО. – Ф. 3198. – Спр № 1. – Арк. 7–8.

³⁰ Там само. – Арк. 18.

³¹ Там само. – Арк. 19–20.

³² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С. 297.

в українських емігрантських виданнях «Тризуб», «Трибуна України», «На відсіч» та ін.³³

У січні 1921 р. за ініціативою віденського Союзу українських журналістів та письменників на чолі з В.Кушніром та О.Олесем було засновано Український вільний університет, який став першою вищою школою української еміграції за кордоном³⁴. Співзасновниками УВУ були Товариство прихильників освіти на чолі з С.Дністрянським та Український соціологічний інститут, який очолював М.Грушевський³⁵. Серед професорського складу УВУ були відомі вчені з європейським ім'ям: професор історії мистецтва Д.Антонович, професор цивільного права С.Дністрянський, професор історії України Д.Дорошенко та багато інших. Серед них був і професор права А.Яковлів. 1923 р. Андрій Іванович подав до захисту на факультет права і суспільних наук УВУ роботу «Теорія доказів у цивільному процесі». 22 жовтня 1923 р. його обрали доцентом цивільного процесу. Після цього 17 березня 1924 р. А.Яковліва обрали доцентом-суплентом тієї ж кафедри. У 1926 р. він подав до факультету працю «Цивільний процес. Частина I» і став надзвичайним професором цивільного процесу³⁶.

Підсумком спеціальних курсів, які викладалися студентам в Українському вільному університеті, став збірник лекцій «Українська культура» під редакцією В.Антоновича, у підготовці якого брали участь С.Наріжний, А.Яковлів, В.Січинський, Д.Дорошенко і О.Лотоцький³⁷. В цій праці, зокрема, можна ознайомитись зі статтею А.Яковліва «Українське право».

Д.Антонович став засновником Музею Визвольної Боротьби України. У музеї було утворено ряд відділів: табірної життя з часів війни і таборів післявоєнних, військовий, архівів Союзу Визволення України, політично-дипломатичний, еміграційний тощо. Висока ефективність роботи Музею стала прикметою його багатогранної діяльності. Цей рівень роботи забезпечували такі визнані на той час спеціалісти, як професори С.Смаль-Стоцький, О.Лотоцький, В.Біднов, О.Колесса і серед них – А.Яковлів³⁸.

А.Яковлів став фундатором і головою Українського академічного комітету (УАК) при Міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй у Женеві (1930–1931 рр.). УАК – автономний орган Історично-філологічного товариства у Празі (заснований наприкінці 1924 р. з ініціативи

---

³³ ЦДАВО. – Ф. 4438. – Спр № 5. – Арк. 3.

³⁴ *Потульницький В. А.* Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924) // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 50–52.

³⁵ *Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934) // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 56.

³⁶ ЦДАВО. – Ф. 4438. – Спр. № 5. – Арк. 3.

³⁷ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). – К., 1999. – С. 8.

³⁸ *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кріжасв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: ідея та змагання. – К., 1993. – С. 8–10.

О.Шульгіна). Комітет намагався об'єднати українських наукових діячів і координувати їхню співпрацю у міжнародних наукових організаціях. Членами УАК були всі українські виші і наукові товариства в Чехії. Наукове товариство ім.Шевченка у Львові, Український науковий інститут у Берліні³⁹.

Був А.Яковлів й одним з ініціаторів побудови «Українського дому» в Празі. Він входив до «Комісії в справі будови Українського дому в Празі» поруч з Є.Вировим, С.Сірополко, Д.Антончуком⁴⁰.

21 грудня 1925 р. у Празі було засновано Український Республікансько-Демократичний Клуб, який проводив культурно-просвітницьку роботу⁴¹. Одним з членів клубу був і А.Яковлів.

У травні 1926 р. у Парижі було скоєно вбивство С.Петлюри. На цю трагічну подію широко відгукнулася українська еміграція. А.Яковлів присвятив загибелі С.Петлюри окрему працю «Паризька трагедія 25 травня 1926 року (До процесу Шварцбарда)». «Основна думка, – пише він, – що проймає весь національно-громадський світогляд Симона Петлюри, це ідея української державної незалежності. З цієї ідеї він завжди в усіх справах виходив і до неї зводилась вся його діяльність. Вбивство колишнього Отамана, провідника визвольного руху стало трагедією для всього українського народу»⁴².

Діяльність А.Яковліва в ці роки була дуже насиченою й активною. 1928 р. дослідником було написано нові праці – «Копні суди на Україні», «Договір Б. Хмельницького з Москвою р. 1654» та «Статті Б.Хмельницького в редакції 1659 року». У травні 1929 р. він отримав посаду звичайного професора цивільного права⁴³. Крім цивільного процесу науковець викладав Морське та річне право (протягом двох семестрів), Державне право (1 семестр) та Історію судового устрою і судівництва на Україні.

1924 р. його обирали на посаду секретаря в УВУ, а у 1926–1930 рр. він – економічний референт університету⁴⁴. У 1930 р. А.Яковліва обирають на посаду ректора УВУ. Утім, вже весною 1931 р. він полишає адміністративну роботу і повертається виключно до викладацької діяльності. У 1931–1932 рр. професор А.Яковлів читав курс лекцій про договори гетьманів України з Москвою, а в 1935–1936 рр. з речового права, у 1940–1941 рр. – лекції присвячені німецькому цивільному праву. Аналогічні дисципліни викладалися ним у Національній Чехословацькій Академії в Подебрадах. Усього за роки

---

³⁹ Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська; Вст. Ст. І.М.Дзюби; Перед слово М.Антоновича; Додатки С.В.Ульяновської, В.І.Ульяновського. – К., 1993. – 592 с.; іл. / Пам'ятки історичної думки України. – С. 491.

⁴⁰ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – С. 183.

⁴¹ Наріжний С. Українська еміграція... – С. 86.

⁴² Яковлів А. Паризька трагедія 25 травня 1926 року (До процесу Шварцбарда). – Париж., 1958. – С. 8.

⁴³ ЦДАВО. – Ф. 4438. – Спр. № 5. – Арк. 3.

⁴⁴ Там само. – Арк. 2.

педагогічної діяльності А.Яковлів прочитав 10 різних курсів, а його лекції тільки на факультеті права і суспільних наук в УВУ прослухало понад тисячу студентів, переважна більшість з яких була українцями.

У 1935 р. Андрій Іванович став заступником голови Історико-філологічного товариства у Чехії та заступником голови Української наукової асоціації у Празі. Також А.Яковлів був одним з фундаторів Української Могилянсько-Мазепинської академії наук (постанова Ради Міністрів уряду УНР в екзилі від 9–11 травня 1938 р.). Проте, формування цього вишу так і не відбулося⁴⁵. У 1939 р. учений став головою Українського наукового інституту у Варшаві, змінивши на цій посаді О. Лотоцького⁴⁶.

В останні роки свого життя (1952–1955) А.Яковлів виконував обов'язки голови Юридичної секції Української академії мистецтв і наук в США. Помер Андрій Іванович у Нью-Йорку в 1955 р.⁴⁷ Поховано його на православному цвинтарі Саут-Баунд-Брук.

---

⁴⁵ Горак В. Указ. праця. – С. 296.

⁴⁶ Ульяновський В. Історик права і громадський діяч: (А.І.Яковлів) // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 10.

⁴⁷ Горак В. Указ. праця. – С. 297.

V. ДО ДЖЕРЕЛ

УДК (477)«Ф.Пронський»

Дмитро Ващук*

КИЇВСЬКИЙ ВОЄВОДА ФРИДРИХ ПРОНСЬКИЙ (за матеріалами 235-ї Книги судових справ)

З останньої третини XV ст., після смерті у 1471 р. київського князя Семена Олельковича, вищим урядовцем Київської землі став воєвода. Будучи намісником великого князя литовського в регіоні, у його руках сконцентрувалась вся повнота влади. До часткового висвітлення діяльності воєводи звертались М.Любавський¹, П.Клепатський², О.Русина³, Н.Білоус⁴ та ін. дослідники. Проте спеціальні праці, присвячені виключно уряду «київського воєводи» історіографії відсутні. У цьому контексті, на наш погляд, важливим є звернення безпосередньо до джерел, а саме архіву канцелярії Великого князівства Литовського – Литовської Метрики, у якому зосереджена чи не найбільша кількість документів з історії України XV – першої половини XVI ст. У цій публікації будуть представлені три документи із 235-ї Книги судових справ⁵, які стосуються київського воєводи, князя Фридриха Глібовича Пронського, котрий перебував на цій посаді з 1544 по 1555 рр.⁶

Перший документ (25 жовтня 1547 р.) – це вирок великого князя литовського Сигізмунда II Августа та Панів-Ради у справі Ф.Пронського з господдарським дяком Левом Патієвичем Тишковичем стосовно палацу на Чорній, людей, земель, бидла та інших речей. Під час судового засідання дяк перед господарем та Панами-Радою розповів про те, що домовився з воєводою про купівлю його палацу на Чорній, заплатив більшу частину грошей, а залишок заставив, однак той «водле обетъницы и змовы, и запису своего ко

---

* *Ващук Дмитро* – к. і. н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – 884 с.

² Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I: Литовский период. – Одесса, 1912. – 599 с.

³ Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – 320 с.; Її ж. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – 347 с.

⁴ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – 306 с.

⁵ Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 235.

⁶ Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVII wieku. Spisy. / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 66–67.

мене ся не заховал». Крім цього, згідно домовленостей, воєвода мав віддати маєток з усіма речами. Водночас його урядник Шимочко, який перебував під час укладання угоди, всі статки з палацу вивіз і «тоть дворець сказиль и спустошилъ». Тому Л.Тишкович просив повернути всі забрані з маєтку речі. У відповідь воєвода повідомив, що не розуміє сутності скарги, оскільки вже давно віддав йому маєток.

Відстоюючи свою правоту позивач конкретизував: 1) мова йде про три служби людей з трьома сохами та силачами, яких наразі немає жодної, про бидло та інші речі; 2) також воєвода «листов тежь на тотъ дворец прислухающих мене непоотдавалъ». Ф.Пронський заперечив: «Я, дей, тотъ дворець водъле запису моего и з людьми ему поступиль, нижли того неведемъ где бы се тые люди мели подети... и листы есми ему твердости, которые на тотъ дворець служат, отдавалъ и теперь ихъ передъ Вашою м(и)л(о)стю г(о)с(по)д(а)ремъ готовъ есми отдати и отъдаю».

Господар і Пани Рада, вислухавши обидві сторони, зобов'язали князя Ф.Пронського повністю вчинити відповідно до зазначеної угоди з дяком Л.Тишковичем. На виконання вироку відводився термін: «волторокъ прийдучий м(е)с(я)ца ноябра первого дня, то есть на день всех св(я)тыхъ прийдучого свята». Крім цього, був призначений судовий виконавець – виж, державця стоклишський, пан Яцько, за присутності якого воєвода мав діяти згідно вироку. В разі невиконання вироку князем, король дав особисті гарантії дяку.

Другий документ (5 листопада 1547 р.) стосується судової справи між Ф.Пронським та плебаном мідницьким, князем Мартином. Останній повідомляв, що викликав до суду «на рок земский» воєводу щодо вирішення суперечки про перевіз на р. Вел'ї, землі, сіножаті, ліси, бори та людей маєтку його костельного Мідницького. Свого часу ці території приєднав до своїх володінь (Михалишський маєток) небіжчик пан віленський, пан Юрій Миколайович Радзивіл, а тепер все це належить князю Ф.Пронському. Тому плебан «водлъле обычаю права ... , комисарей яко на речъ земленую тамъ выводитъ». У визначений термін воєвода із своїми суддями з'явився на суд. Під час вирішення справи судді з обох сторін вислухали 18 свідків винесли вирок: «тоть перевозъ плебану и зъ землею, и зъ лесомъ, и с тыми людьми его, што было за держанья пана виленского от костела Медницкого отнято, плебану медницкому къ костелу Медницкому присудили и оный весь кгрунтъ присужоный ему ограничили».

Третій документ (19 березня 1548 р.) є виписом з господарських книг стосовно вищерозглянутої справи.

За основу публікації документів взято науково-критичний метод стосовно писемних пам'яток XIV–XVIII ст., розроблений В.Німчуком⁷. Вертикальною рисою | позначається кінець стрічки, а кінець аркуша двома – ||. Позначення паєрика уніфіковане через літеру й. Заголовки до документів

---

⁷ Німчук В. Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції. – К., 1995. – С. 23–24 (проект).

передаються українською мовою. Легенда надає інформацію про місце розташування оригіналу та наявність мікрофільмованої копії.

***

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

№ 1. 1547, жовтня 25. [Вільно?]. Вирок Сигізмунда II Августа і Панів Ради у справі київського воєводи, князя Фридриха Глібовича Пронського з господарським дяком Левом Патієвичем Тишковичем щодо палацу на Чорній, людей, земель, бидла та інших речей.

[21 зв.] Справа дяку г(о)с(по)д(а)рському Лву Патею Тишкевичу | з воеводою киевскимъ, кн(я)земъ Фредрихом Глебовичом Пронским о томъ, иж онъ вчинивъши з нимъ змову дворецъ свой | на Чорной ему продалъ, а потомъ ему людей и земель незавелъ, | и речи, такъ же быдло з дворца над запись свой | выпровадитъ велель. |

Лет(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1547, м(е)с(я)ца окт(тября) 25 день, инъдиктъ 6. |

Г(о)с(по)д(а)рь король его милость казалъ записати.

Што жаловаль | его милости г(о)с(по)д(а)рю дякъ его милости Левъ Патей Тишкевича водле позвовъ своихъ и преложенья року и выписов | с книгъ г(о)с(по)д(а)рскихъ на воеводу киевского, князя Фредрриха | Глебовича Пронского о томъ, што жъ, дей, онъ вчинилъ з оною | змову о дворецъ свой на Чорной, который онъ мель отъ теши | свое, пани Богушовое. На которую, дей, змову его я, верачи | ему, обещаь немалую суму пенязей, какъ жо, дей, есми | большую часть тыхъ пенезей ему далъ, а в остатку | заставу в него положилъ, нижли, дей, онъ водле обетъницы | и змовы, и запису своего ко мне ся не заховалъ.

На первой | в томъ, ижъ, дей, онъ многие статьи домовые в томъ || [22] дворцы меноваль быти и ничего з него невывозити, и зуполне | все в целости мне отдати. Ино, дей, надъ тую вмову и запись его | з розказанья его врадникъ его, который при той змове при немъ былъ | на ймя Шимочко, вси статьи домовые з оногo дворца вывозилъ | и тотъ дворецъ сказилъ и спустошилъ. И к тому, дей, описалъ се | онъ мне люди и вси земли, и сеножати, гаи казати завести | и листы-данину, и потверъжение нашо г(о)с(по)д(а)рское и инъшыя | вси листы на тотъ дворецъ прислухаючи вернути. И того, | дей, всего ему незъдержалъ недъбаючи ничего о тые заруки | в томъ листе его описанные.

Якожь ширей того жалоба его | на позве г(о)с(по)д(а)рскомъ стоить описана, нижли воевода киевский будучи самъ и с кнегинею своею отъ него позванъ, не хотелъ | на тотъ часъ кнегини свое поставити, а Патей тежъ безъ | жоны его, яко безъ отчички, въ право о томъ вступовати | не хотель, а потомъ

князь воевода заступуючи въ томъ | жону свою обезаль се за нее *отказывати*, беручи тую *страму* | оного права на свое властное именье, естли бы жона его | на томъ перестати не хотела. И Патеѣ просил короля его м(и)л(о)сти, | абы тое обезанье его было в книги записано. Его м(и)л(о)ст | король казал то записати и князю воеводе велель на тую жа|лобу его *отказывати*.

И онъ хотечи и видети и слышети, || [22 зв.] запись свой допираль се, абы его Патеѣ положил. И кгда | Левъ Патеѣ оный запись его положилъ и вычтенъ бы, княз || воевода к тому запису своему призналъ се и хотечи при нем | стояти и во въсемъ его полъи ити, нижли мовил: «Я, дей, о том | не могу ведати, чого бых ему водле того запису своего непо|полнил, бо, дей, есми ему того дворца со въсимъ давно поступил». | Левъ Патеѣ поведиль, ижъ которые три службы людей | с трема сохами и силачами онъ на записе меновал, тых, дей, | трохъ служобъ ни одное тамъ нетъ, бо, дей, и онъ два паробки | свои с комаѣ приведеши в тотъ дворець въпустил и тых | паробьковъ службами описаль, которие, дей, ни воловъ, | ани клячъ, ани земли немают. А которую тежъ третью службу зъ жоною и с троима детьми, з волы, | и с клячою отчичомъ того дворца меновал, тот, дей, небу|дучи отчичомъ и немаючи тежъ ничего пошоль прочъ. | И ещо, дей онъ быдло все великое и малое казал до | себе на ваку выгнати и статки домовые побрати, | чого се в записе своемъ описаль ничего нерушати. И листов | тежъ на тотъ дворець прислухающих мне непоотдавалъ | и того дворца, и земель, и лесовъ, и гаевъ, и сеножатеѣ, | яко се тежъ на записе обезаль и на рейстре даст, не казал || [23] завести, в чомъ, дей, я немало от него шкодную и застава моя: лань|цухъ и сребро теперь в него гинет.

Князь воевода противъ того | отпор чиниль. Што се, дей, дотычетъ тых трехъ служобъ людей: | «Я, дей, тотъ дворець водъле запису моего и з людьми ему по|ступиль, нижли того нечемъ где бы се тые люди мели по|дети, и земли, и лесы, и гаи, и сеножати ему завести казал | былъ, и листы есми ему твердости, которые на тот | дворець служат, отдавалъ и теперь ихъ перед Вашою м(и)л(о)стью, | г(о)с(по)д(а)ремъ, готовъ есми отдати и отъдаю, нижли о выгнане | быдла и вывоженье врадника моего онъ мне о томъ не | жаловаль. Я, дей, вывозити того ему не казалъ».

И ко|роль его м(и)л(о)ст тыхъ речей ихъ выслухавъши и с Паны Ра|дами ихъ м(и)л(о)стю объмовивъшы рачиль на томъ тую речъ зо|ставити. Кгдажъ воевода киевський к тому запису | своему ничего немовилъ и добровольне к нему се знал, рачиль | его милость з выроку своего ему росказати: абы князь, | воевода киевський, водъле обезанья своего и подлугъ листу | записного досыть тому вчиниль, а тамъ до того дворца | ехаль и оного врадника своего поставиль и тые тры | службы людей наполънилъ; и вси земли, лесы, гаи и сено|жати оказалъ и по межамъ завель, и в моць Льву Патею || [23 зв.] подаль; и быдло оное побранное, и статки домовые, | черезъ того врадника его вывезенные, казал поотдавати | и то ему нагородити так, яко ся на записе своемъ о|писаль и самъ тежъ перед г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью

обезаль. Ко|торому жь досыть вчиненю князя воеводы киевского | рокь его милость рачиль зложити волторокь прийдучий м(е)с(я)ца но|ябра первого дня, то есть на день всех св(я)тых прийдучого | свята. На што жь и вижа своего рачил казати Патею | придати, пана Яцка, деръжавцу стоклишьского, | передь которимь маеть князь воевода киевский | тому всему, яко вышей меновано, досыть вчинити. А е|сли бы князь воевода подьлугъ запису и обезанья | своего досыть вчиненья тому вделати не хотел, | его милость король маеть Лва Потя подьлугъ | запису князя воеводина в томъ заховати. |

Оригінал: РДАДА. – Ф. 389 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 235 – Арк. 21 зв. – 23 зв.

Мікрофільм: РДАДА. – Ф. 389 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 235. – Частина 1. – Арк. 21 зв. – 23 зв.

№ 2. 1547, листопада 5. [Вільно?]. Розповідь та пильність у справі між мідницьким плебаном, князем Мартином та київським воєводою, князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про перевіз на р. Вел'ї, землі, сіножати, ліси, бори та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до маєтку Михалишського небіжчиком, паном віленським, паном Юрієм Миколайовичем Радзівілом.

[44] Оповедане и пилност на року за позвол плебана | медницкого, кн(я)зя Мартина в справе з воеводою | киевским, кн(я)земь Фридрихом, о перевоз на | на реце Вели и о многие земли и сеножати, леси, бори, | и люди имени костельно[го] Медницкого, забранные | ку имени Михалишському. |

Лет(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1547, м(е)с(я)ца ноябр(я) 5 ден, индикт 6. |

Оповедалъ се королю его милости плебанъ медницкий, | князь Мартинъ о томъ, ижъ онъ позывал перед ко|роля его милости листы его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рскими по|зовъними воеводу киевского, кн(я)зя Фредриха Глебо|вича Пронского о перевозъ на реце Вельи и о многие | земли, сеножати, леси, бори, и о люди имени его | костельного Медницкого, што небощыкъ панъ виленский, | панъ Юрей Миколаевичъ Радивиль к имению Миха || [44 зв.] лишскому, которое онъ тепер деръжит, былъ | забрал и о осаженье людей на властномъ кгрунте | его костельномъ и о иншыя речи на рокъ земский, | водльле обычаю права, о што жь онъ и первой сего | кн(я)зя воеводу передь короля его м(и)л(о)ст(и) позываль, и з о|чевистого мовенья на рокъ от его королевской милости | зложоный, комисарей яко на речъ земленую тамъ вы|водил, а князь воевода тежъ зъ судьями своими тамъ выеждчалъ.

Кгды плебанъ медницкий | за слушными знаки граничными от комисарей своих | ку доводу былъ припушонъ, онъ с тое копы зъ судьями

своими зъехалъ. А судьи плебаньские, выслухавъши листовъ и присеги плебаньское и | осмнадцати светковъ его, тотъ перевозъ плебану и зъ землю, и зъ лесомъ, и с тыми людьми | его, што было за держанья пана виленьского от | костела Медницкого отнято, плебану медницкому | къ костелу Медницкому присудили и оный весь | кгрунтъ присужоный ему ограничили. А князь во|евода черезъ оный судъ пред се в то вступуетъ, яко то | позовъ его ширей в себе объмовяетъ, который || [45] рокъ, яко сего дня ноябра пятого дня тому позваню | его припал на который жо онъ перед королемъ его м(и)л(о)стью се | становил и пильность чинил, будучи готовъ водле поз|ванья своего росправу з нимъ приняти.

А такъ король | его милость станье и пильност его казал записати. |

Оригінал: РДАДА. – Ф. 389 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 235 – Арк. 44 – 45.

Мікрофільм: РДАДА. – Ф. 389 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 235. – Частина 2. – Арк. 44 – 45.

№ 3. 1548, березня 19. Випис мідницькому плебану, князю Мартину у справі з київським воєводою, князем Фрідріхом Глібовичем Пронським стосовно перевозу на р. Вел'ї та земель маєтку костельного Мідницького.

[65 зв.] Плебану медницкому з воєводою киевским | кн(я)зем Фредрихом Пронскимъ о перевоз на реце | Вельи и о кгрунты имени костельного Медницкого. |

Лет(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1548, м(е)с(я)ца март(а) 19 ден, индикт 6. | Г(о)с(по)д(а)рь король его милость казалъ записати.

Што позваль перед | его королевскую м(и)л(о)сть плебанъ медницкий, кн(я)зь Мартинъ | воеводу киевского, кн(я)зя Фредриха Глебовича Проньского || [66] о перевозъ на реце Вельи и о многие земли, сеножати, леса, боры | и о люди именья его костельного Медницкого, и о иньшыя речы, | яко ширей на позвехъ его и на выписе с книгъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьских | есть описано. |

Оригінал: РДАДА. – Ф. 389 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 235 – Арк. 65 зв. – 66.

Мікрофільм: РДАДА. – Ф. 389 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 235. – Частина 2. – Арк. 65 зв. – 66.

УДК (477)«1917»

Віталій Скальський*

ОБГОВОРЕННЯ ІІІ УНІВЕРСАЛУ У ХАРКІВСЬКІЙ МІСЬКІЙ ДУМІ (29 ЛИСТОПАДА ТА 2 ГРУДНЯ 1917 року)

Дана археографічна публікація містить газетні звіти про засідання Харківської міської думи, на яких обговорювався ІІІ Універсал Української Центральної Ради.

Ключові слова: Харківська міська дума, ІІІ Універсал, Українська Народна Республіка, Центральна Рада, резолюція.

Данная археографическая публикация вмещает газетные отчёты о заседаниях Харьковской городской думы, на которых обсуждался ІІІ Универсал Украинской Центральной Рады.

Ключевые слова: Харьковская городская дума, ІІІ Универсал, Украинская Народная Республика, Центральная Рада, резолюция.

The publication contains newspaper reports about the sitting of Kharkiv city council at which ІІІ Universal of Ukrainian Central Rada was discussed.

Key words: Kharkiv city council, ІІІ Universal, Ukrainian People's Republic, Central Rada, resolution.

До найбільш обговорюваних українським суспільством періоду революції 1917–1921 рр. документів належить ІІІ Універсал Української Центральної Ради, який було ухвалено на засіданні Малої Ради 7 листопада 1917 р. Головний зміст цього документу полягав у проголошенні Української Народної Республіки – першої у ХХ столітті української державності.

ІІІ Універсал так чи інакше зачіпав інтереси практично усіх мешканців України, адже у ньому йшлося про розв'язання найболючіших проблем – земельного та робітничого питання, припинення світової війни, скасування смертної кари, амністії політичним в'язням, забезпечення громадянських прав та свобод, прав місцевого самоврядування та національних меншин. Тож і не дивно, що проголошення ІІІ Універсалу супроводжувалося урочистостями: молебнями, співом «Заповіту» та «Ще не вмерла Україна», підняттям національного прапора. На адресу Центральної Ради, знову, як і у перші місяці революції, надходила маса вітальних листів та телеграм, а українські газети рясніли повідомленнями про підтримку ІІІ Універсалу територіаль-

---

* Скальський Віталій – науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

ними громадами, різноманітними зборами, з'їздами, громадськими організаціями, профспілками та радами. Подекуди III Універсал сприйняли як проголошення незалежності.

Утворення УНР активно обговорювалося міськими думами. Їх позиція була надзвичайно важлива для повної легітимізації влади Центральної Ради. Адже великі міста були як правило індиферентними до українського руху, хоча й не позбавлені активних та досить потужних українських громад. Саме вони організували 20-тисячну маніфестацію у Петрограді 12 березня¹ та Свято Свободи за участю 100 тисяч осіб у Києві 19 березня², що продемонстрували, по-перше, саму наявність українського національно-визвольного руху, а, по-друге, його потугу.

Одним із центрів українського національного життя поряд із Києвом, Полтавою, Катеринославом, Черніговом, Вінницею, петроградською та московською громадами був безумовно і Харків. У Харківській губернії чисельно переважали українці. Однак це не зупинило Тимчасовий уряд – його демократичність враз закінчилась на українському питанні. Згідно Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні від 4 серпня 1917 р. Харківщина не була включена до числа територій, на які поширювались повноваження фактичного українського уряду, створеного Центральною Радою – Генерального Секретаріату. Згадані в Інструкції губернії – Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська без Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського повітів – по суті утворили українську автономію у складі Росії. Водночас, Тимчасова інструкція передбачала, що влада Генерального Секретаріату може бути поширена і на інші губернії та повіти, якщо «утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження»³. Публікований документ дає нам ілюстрацію саме такого процесу.

Харківська міська дума була переобрана 9 липня 1917 р. згідно із постановою Тимчасового уряду від 15 квітня 1917 р. «Про проведення виборів гласних міських дум і про дільничні міські управління»⁴. За результатами виборів до думи пройшли есери – 54 місця, партія народної свободи (кадети) – 16, меншовики – 13, більшовики – 11, трудова народно-соціалістична партія – 8, об'єднаний єврейський список – 5, УСДРП та український демократичний блок – по 2, Поалей-Ціон, Адаш-Ізраель, поляки, союз квартиронаймачів та

---

¹ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: документи і матеріали / Упоряд.: Верстюк В. (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 53–54.

² Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 тт. / Упор.: Верстюк В. (керівник) та ін. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 47–50.

³ Там само. – С. 214.

⁴ О производстве выборов гласных городских дум и об участковых городских управлениях от 15 апреля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. Отдел I. – 1 мая 1917. – № 95. – Ст. 529. – С. 805–832.

союз поштово-телеграфних службовців – по 1 мандату⁵. Такому складу міської думи випало підтвердити приналежність Харкова до України.

Наприкінці жовтня 1917 р. політична ситуація кардинально змінилася. Тимчасовий уряд перестав існувати, а владу в Росії захоплювали більшовики. Українська Центральна Рада на своєму засіданні 31 жовтня ухвалює постанову «поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі землі України, де більшість людності є українською»⁶. Це рішення спиралося не на думку земств (як це вимагав Тимчасовий уряд), а на постанови численних з'їздів (селянських, національних, загальнотериторіальних губернського та повітового рівня) та громадських організацій. Проте, це не применшувало легітимності ухвали Центральної Ради, адже станом на жовтень 1917 р. вибори до повітових земств відбулися далеко не скрізь. А там, де вибори уже були проведені, нові земства тільки розпочинали свою роботу та проводили перші організаційні засідання. Вибори ж до губернських земств (народних рад) планувалися на ще пізніший час. Тож з'їзди та громадські організації були достатньо повними репрезентантами громадської думки.

А вже за тиждень, 7 листопада було ухвалено III Універсал, згідно з яким Харківщина увійшла до складу УНР. Обговорення цього акту у Харківській міській думі відбулось 29 листопада та 2 грудня. Думські фракції та групи пропонували свої проекти резолюцій, які демонструють ставлення різних політичних партій (власне їх харківських організацій) до III Універсалу та в цілому до Центральної Ради, українського національно-визвольного руху та ідеї української державності. Ці проекти, вочевидь, є акумульованим відображенням громадської думки мешканців Харкова. Саме у цьому і полягає цінність публікованого документа.

Зауважимо, що публікується не офіційний протокол засідання думи, а газетний звіт про нього, розміщений у газеті «Южный край». А втім, тогочасна журналістська практика допускала повну передачу документів на шпальтах газети, тож достовірність газетної статті не викликає сумнівів.

Документ пройшов відповідну археографічну обробку. Мовно-стилістичні особливості документа збережено. Вживання малої та великої літер відповідає оригінальному документу. Пропущені в автентичному тексті частини слів (за винятком ініціалів) відновлено і взято у квадратні дужки. Частини тексту, що не були прочитані внаслідок поганого фізичного стану документа, а також ті, що не стосуються теми взято у квадратні дужки з трикрапкою.

---

⁵ Добрунова Л.Е. Харків доби національно-демократичної революції (лютий – грудень 1917 р.). Дис. ... канд. іст. наук / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – С. 127–128.

⁶ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 тт. / Упор.: Верстюк В.Ф. (кер.) та ін. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 379.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Харьковская городская дума о III-ьем Универсале

Как у нас уже сообщалось, в заседании гор[одской] думы 29-го ноября при обсуждении вопроса об отношении думы к 3-му Универсалу украинской центральной Рады дума заслушала только декларации отдельных фракций думы.

Первым выступал с большим докладом С.П.Тимошенко¹, остановившийся на истории образования центральной Рады. В заключение он оглашает следующую резолюцию

С.П.Тимошенко (укр[аинский] с[оциал]-д[емократ])

Харьковская гор[одская] дума, обсудив 3-й Универсал центральной Рады, постановляет: 1) признавать центр[альную] Раду и ее исполнительный орган генеральный секретариат высшей властью на территории Украинской республики; 2) всемерно способствовать успешному проведению выборов в украинское Учред[ительное] Собрание; 3) приветствовать решительные шаги центр[альной] Рады и генеральн[ого] секретариата по борьбе с анархией и экономическим развалом, которые ведут Украину и всю Россию к гибели; 4) считать правильными шаги центр[альной] Рады и генеральн[ого] секретариата по осуществлению перемирия и мира в согласии с союзниками; 5) приветствовать центр[альную] Раду и генеральн[ый] секретариат по организации обще-социалистического всероссийского правительства федеративной Российской республики.

Следующий оратор И.М.Хоткевич² в резолюции от «украинского демократического блока» в общих чертах поддерживает С.П.Тимошенко (Гл[асный] Хоткевич произносит речь по-украински).

По украински же произносит далее речь А.М.Соколовский³ (украинский с[оциалист]-р[еволюционер]).

Совершенно определенное и ясное положение занимают в вопросе об отношении гор[одской] думы к 3-му Универсалу с[оциалисты]-[революционеры] интернационалисты в своей декларации.

С[оциалисты]-[революционеры] интернационалисты (оглашает В.А.Ага-Беков⁴)

Харьковская гор[одская] дума высказывается за присоединение г[орода] Харькова к украинской демократической республике, как составной части российской федеративной республики на основе принятых центральной Радой положений о санкционировании украинской республики всероссийским Учред[ительным] Собранием по выражении воли всей Украины на украинском Учредительном собрании, созванном на основе четырехчленной формулы при условии гарантии прав национальных меньшинств. При этом конструкция власти в Харьковской губ[ернии] должна быть такова, чтобы вполне были гарантированы права населяющих Харьковщину национальных меньшинств.

Впредь до создания украинским Учред[ительным] Собранием правиль-

но сконструированной истинно-народной власти, гор[одская] дума признает краевым органом власти генеральный секретариат украинской центральной Рады, опирающейся в делах управления Украиной на органы революционной украинской демократии и демократии национальных меньшинств, а также на органы местных самоуправлений.

К этой резолюции присоединяется М.Б.Лившиц⁵ (от имени соц[иалистической] Евр[ейской] Раб[очей] партии).

Далее следует декларация фракции «Поалей-Цион» (оглашает г[ласный] Хейфец⁶).

Н.Н.Познанский⁷ оглашает декларацию народных социалистов

Фракция трудовой нар[одно]-социалистической партии по своей программе всегда стояла и стоит за самое широкое национальное самоопределение, требует самой широкой федерации и поэтому полагает, что и Украина, при условии соответствующего волеизъявления населения должна войти в состав общероссийской федеративной республики, как отдельный член этой федерации. Однако, с общегосударственной точки зрения, как практическое осуществление автономии той или другой области, так и определение границ этой области должно быть произведено по решению общероссийского Учред[ительного] Собрания и путем опроса местного населения. (При настоящих же условиях, пока по данному вопросу нет решения всероссийского Учред[ительного] Собрания и население ни в каком порядке не опрошено. Когда центр[альная] Рада, накануне созыва всерос[сийского] Учред[ительного] Собрания, в порядке самочинном провозглашает Украинскую Республику, включая в нее захватным путем те или другие губернии и уезды, стремится предпринять существенные реформы ее социального строя, и наконец в явное нарушение идеи целостности государства, в несомненной его [...], и в попрание его чести, решается на самостоятельные переговоры о мире, фракция нар[одных] социал[истов] не может признать действия Рады ни правомерными, ни соответствующими интересам как русского народа, так и народа украинского, не выражающими волю населения и потому постановления Рады не считает обязательными для населения г[орода] Харькова.

Вместе с тем, поскольку в настоящее время не могут считаться окончательно разрешенными вопросы об автономии Украины и ее границах фракция считает преждевременным созыв украинского Учред[ительного] Собрания.

После речей представителя объединенных польских организаций Я.М.Пиотровского⁸ и с[оциал]-д[емократа] оборонца А.А.Поддубного⁹

А.В.Маклецов¹⁰ докладывает резолюцию к[а]д[етов].

Всероссийское Учредительное Собрание есть единственный и верховный решитель судеб всей России. Созыв украинского Учредительного Собрания обладающего суверенной властью, предполагает совершенную независимость Украины от России, что с точки зрения партии Народной Свободы является недопустимым. Украинская центральная Рада в теперешнем своем составе не основана на всеобщем голосовании и не может быть признана

органом, выражающим волю всего населения края. Генеральный же секретариат, согласно постановлению Временного правительства, существующего и поныне, является лишь органом последнего в украинских губерниях. Акт о включении Харьковской губернии в территориальные пределы Украины противоречит инструкции Временного Правительства генеральному секретариату и в своем теперешнем виде представляется преждевременным и не опирающимся на ясно выраженную волю всего населения Харьковской губернии. Умаяя именем народов Украины права всероссийского Учредительного Собрания и возлагая на себя всю полноту законодательной власти, Рада посягает на права и того украинского Учредительного Собрания, которое она сама призывает к жизни предвосхищая и формы государственного бытия, и формы социального уклада. Третий универсал центральной украинской Рады и по источнику своего происхождения, и по содержанию не может быть признан актом государственного значения, имеющим силу обязательности. Партия Народной Свободы, всегда настаивая на необходимости децентрализации управления и законодательства в России, требует предоставления прав провинциальной автономии высшим территориальным самоуправляющимся союзам в в определенных сферах местной хозяйственной и национально-культурной жизни и предусматривает возможность слияния таких союзов в более обширные самоуправляющиеся области. В частности, партия высказывается в пользу автономии Украины при соблюдении следующих условий: 1) вопрос этот подлежит решению всероссийского Учредительного Собрания; 2) единство России не может быть нарушено; 3) должно быть обеспечено правильное выражение воли заинтересованного населения; 4) должны быть ограждены права русского языка как общегосударственного и международного и соблюдены интересы национальных меньшинств.

Партия твердо верит в прочность братской связи великих народов единой свободной России.

М.И.Футран¹¹ оглашает резолюцию еврейских объединенных организаций.

Думская фракция еврейских объединенных организаций как представительница одного из национальных меньшинств, борющихся за свои национально-политические права, стоит на почве самого широкого самоопределения национальностей и считает федеративный республиканский строй наиболее обеспечивающим народностям России возможность свободного национального развития и мирного сожительства на благо всей единой России. Мы находим при этом что границы Украины должны быть окончательно определены волею всего населения путем плебисцита и считаем, что как самый принцип федеративного устройства России, так и вопрос о государственном строе Украины, а также основы самоуправления национальных меньшинств на Украине должны быть окончательно утверждены всероссийским Учредительным Собранием. Принимая, однако, во внимание целый ряд условий настоящего момента, каковы: 1) отсутствие единой, всеми

признаваемой центральной власти; 2) царящую во всей стране анархию и братоубийственную гражданскую войну и 3) необходимость борьбы с контрреволюцией – мы впредь до разрешения упомянутых выше вопросов всероссийским Учредительным Собранием, считаем целесообразным признать центральную Раду представительницей краевой власти.

Объединенные с[оциал]-д[емократы] (меньшевики), оглашает В.И.Марков¹².

Признавая полное право на национальное самоопределение вплоть до отделения, гор[одская] дума находит наиболее целесообразной и выгодной для демократии формой самоопределения – территориально-политическую автономию ее в этнографических границах, определяемых плебисцитом, с обеспечением прав национальных меньшинств. До плебисцита и до созыва Учредительного Собрания (украинского) гор[одская] дума рассматривает центр[альную] Раду, как орган краевой власти на территории, указанной 3-м универсалом. Гор[одская] дума считает нецелесообразным бороться с деятельностью Рады и генер[ального] секретариата поскольку эта деятельность не выходит за пределы краевой власти и не принимает характера борьбы с тем или иным отрядом демократии.

Стоя на точке зрения территориально-политической автономии, гор[одская] дума констатирует, однако, что 3-й универсал проникнут опасными для демократии сепаратистскими тенденциями к отделению или хотя бы экономическому обособлению Украины. Гор[одская] дума будет потому рассматривать 3-й универсал не как конституционный акт, полагая, что окончательная конституция Украины должна быть установлена украинским Учредительным Собранием, причем отношения между Украиной и Россией должны быть определены по соглашению между украинским и всероссийским Учредительными Собраниями.

Гор[одская] дума считает необходимым производство выборов в украинское Учред. Собрание и примет все меры к тому, чтобы выборы [...] в нормальных условиях, обеспечивающих свободное проявление воли народов, населяющих Украину.

С[оциалисты]-р[еволюционеры] оборонцы (Оглашает Е.М.Ладнов¹³).

Принимая во внимание, что в момент анархического развала, грозящего гибелью Российскому государству, центральная рада взяла на себя инициативу организации областной госуд[арственной] власти, стремящейся вернуть страну на путь возсоздания государственного порядка и укрепления и сохранения завоеваний революции, харьковская гор[одская] дума заявляет, что она признает центральную украинскую раду как орган краевого государственного управления впредь до установления всероссийскими, украинскими и другими краевыми учредительными собраниями окончательной формы государственного строя и выяснения пределов отдельных федеративных единиц путем плебисцита.

П.А.Кин¹⁴ оглашает декларацию большевиков.

«Принимая во внимание, что октябрьская революция свалила буржуазную диктатуру и обеспечила свободу самоопределения народностей Российской республики, что после октябрьской революции борьба за самоопределение народов неразрывно связана с поддержкой правительств советов в их борьбе с буржуазной контр-революцией, то 3-й универсал, в связи со всей практической политикой теперешних вождей рады сводится к непризнанию радой правительств Советов раб[очих] и солд[атских] депут[атов], борьбе с советской властью и насильственному, без предварительного опроса населения, навязыванию власти теперешней киевской рады населением местностей, не выбиравших рады, и протестуя против политики рады, гор[одская] дума заявляет, что рада не заслуживает доверия трудовых рабочих и крестьянских [...], что дума протестует против аннексии г[орода] Харькова и Донецкого бассейна радой и признает властью в Харькове Сов[ет] раб[очих] и солд[атских] депут[атов]; протестует также против отдачи части Донецкого бассейна на съедение Каледину¹⁵ и поддержать, если в этом окажется необходимость с оружием в руках труженников шахт в их борьбе с Калединым, признает необходимым нерасчленение Донецкого бассейна и оставление г[орода] Харькова центром Донецкого бассейна и, что при всяких условиях может быть признана лишь одна власть советов.

Только рада выделенная съездом Сов[етов] раб[очих] и солд[атских] деп[утатов] может обеспечить правильный созыв Украинского Учредительного Собрания и обеспечить право всех рабочих и крестьян.

По предложению Б.П.Куликова¹⁶ окончательное решение вопроса об отношении думы к 3-му универсалу откладывается до субботы.

Южный край. – 1917. – № 14340. – 1 грудня. – С. 5.

**Городская дума.
Заседание 2-го декабря.**

В повестке – продолжение обсуждения вопроса о III-ем Универсале центральной украинской Рады. Много гласных, много публики. Заседание думы открывается только в 10½ час[ов] веч[ера] под председательством Я.Л.Рубинштейна¹⁷.

[...]

По вопросу об отношении харьковской гор[одской] думы III-му Универсалу центральной украинской Рады, Л.Б.Голубовский¹⁸ оглашает объединенную резолюцию фракций присоединившихся к Универсалу, а А.В.Маклецов – объединенную резолюцию фракций, высказывающихся против Универсалу.

Объявляется перерыв, после которого принимает следующую резолюцию:

«Харьковская гор[одская] дума высказывается за присоединение г[орода] Харькова к укр[аинской] демократической республике как составной части Российской демократической республики на основе принятых Центральной Радой положений о функционировании украинской республики Всерос[сийское] Учредит. Собрание по выражении воли всей Украины на украинск[ом] учред[ительном] собрании созываемом на основе четырехчлен[ной] формулы с пропорц[иональным] представительством при условии гарантии прав национ[альных] меньшинств, причем обязательное выявление воли народа должно быть произведено путем плебисцита, организованного Учредительными Собраниями.

При этом конструкция власти в Харьковской губ[ернии] должна быть такова, чтобы были гарантированы права населяющих Харьковщину национальных меньшинств.

Впредь до создания украинским учредительным собранием правильно сконструированной истинно-народной власти, гор[одская] дума признает краевым органом власти генеральный секретариат Украинской Центральной Рады, опирающийся в делах управления Украиной на органы революционной украинской демократии и национальных меньшинств и органы местных самоуправлений. Городская дума считает необходимым производство выборов в украинское учредит[ельное] собрание и примет все меры к тому, чтобы выборы прошли в нормальных условиях, обеспечивающих свободное изъявление воли народов, населяющих Украину».

Резолюция сопровождается бурными аплодисментами.

Южный край. – 1917. – № 14344. – 3 грудня. – С. 5.

КОМЕНТАРІ:

¹ *Тимошенко Сергій Прокопович (1881–1950) – український та польський політичний діяч, архітектор. Народився у с. Базилівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії (тепер с. Крупське Конотопського району Сумської області). Навчався у Санкт-Петербурзькому інституті цивільних інженерів. Активний діяч українського національного руху. У 1917 р. – член Української Центральної Ради, Харківської губернської української ради, гласний Харківської міської думи, Харківський губернський комісар УНР. У 1919–1920 рр. – Міністр шляхів сполучення УНР. Після революції перебував у Польщі та Чехословаччині. У 1935–1939 рр. був депутатом польського парламенту. З 1944 р. жив у Німеччині, з 1946 р. – у США.*

² *Хоткевич Гнат Мартинович (1877–1938) – український письменник, мистецтвознавець, музикант, актор, режисер. Народився у Харкові. У 1900 р. закінчив Харківський технологічний інститут. Брав активну участь в українському національному русі. У 1906–1912 рр. проживав в Австро-Угорщині. Наприкінці 1916 р. висланий до Белгорода, а згодом – до Воронежа. У 1917 р. – голова Українського організаційного комітету у Харкові, член Харківської*

губернської української ради, гласний Харківської міської думи. Після революції – викладач та організатор Державної капели бандуристів імені Т.Шевченка. У 1938 р. заарештований, звинувачений у шпигунстві та націоналістичній діяльності і невдовзі розстріляний. Автор багатьох художніх та музичних творів, наукових розвідок та підручників.

³ **Соколовський Олександр Іванович** (?–?) – солдат 1-го саперного полку, член УПСР.

⁴ **Ага-Беков В.А.** (?–?) – гласний Харківської міської думи, есер, товариш голови Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій Полтавської губернії, кандидат в депутати Всеросійських Установчих Зборів. У 1918–1919 рр. – міський голова Харкова. У 1922 р. був заарештований. Подальша доля невідома.

⁵ **Лівшиц Мойсей Борисович (Борухович)** (?–?) – присяжний повірений, член виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів, член соціалістичної єврейської робітничої партії.

⁶ **Хейфец (Хефец) Зиновій Мойсейович (Абрамович Зевс)** (1871–1970) – політичний діяч, журналіст, один із лідерів та ідеологів лівосоціалістичного крила сіоністського руху. Народився у м. Мелітополі Таврійської губернії. Навчався у Новоросійському (Одеса), Вільному (Брюссель) та Харківському університетах. Член партії «Поалей-Ціон». У 1917 р. – гласний Харківської міської думи. Після революції переїхав до Палестини, де став одним із лідерів робітничого руху. Після утворення держави Ізраїль у 1948 р. – співорганізатор партії «Мапам» та редактор газети «Ал ха-мишмар».

⁷ **Познанський Микола Миколайович** (1868–?) – присяжний повірений. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Перший товариш Голови Державної Думи 2 скликання. З 1914 р. – товариш голови Харківської ради присяжних повірених. Член Трудової народно-соціалістичної партії. Після революції продовжував юридичну практику.

⁸ **Піотровський Я.М.** (?–?) – гласний Харківської міської думи за списком польських організацій.

⁹ **Піддубний Олексій Акакієвич** (?–?) – присяжний повірений, член Харківського обласного комітету Союзу міст, військовий комісар Харківського губернського громадського комітету.

¹⁰ **Маклецов Олександр Васильович** (1884–1948) – народився у с. Городне Харківської губернії. У 1908 р. закінчив Харківський університет. Під час Першої світової війни викладав у евакуйованому до Харкова Ново-Олександрівському інституті сільського господарства. З 1913 до 1919 р. – приват-доцент Харківського університету. Один із лідерів харківської організації Партії народної свободи. У липні 1917 р. обраний гласним Харківської міської думи. 1919 р. емігрував до Королівства сербів, хорватів та словенців. Протягом 1922–1926 рр. проживав у Празі, де працював у приватному вищому навчальному закладі для російської еміграції. 1926 р. отримав посаду ординарного професора університету у Любляні. Автор великої кількості наукових праць з юриспруденції.

¹¹ **Футран Михайло (Мойсей) Гнатович** (1897–1943) – голова товариства допомоги бідним євреям Харкова, лікар, професор, автор книги «Минуле і майбутнє Березівського курорту».

¹² **Марков В.І.** (?–?) – член редакційної колегії газети Харківської ради селянських депутатів «Труд и воля».

¹³ **Ладнов Євген Михайлович** (188? – після 1932) – білоруський національний діяч, полковник. Народився у Вітебській губернії. Під час Першої світової війни воював на фронті у російській армії. Після Лютневої революції – заступник голови Харківської губернської ради селянських депутатів, голова Ради селян-солдат Харківського гарнізону. Учасник Першого Усебілоруського конгресу (5–17 грудня 1917 р.). Член Білоруської партії соціалістів-революціонерів. Член білоруського національного комітету в Одесі. Міністр закордонних справ та міністр військових справ Білоруської народної республіки. У 1919 р. – керівник білоруської делегації на Паризьких мирних переговорах. З 1921 р. проживав у Варшаві та Берліні. Дослідник масонів. Автор книги «Вогнем і мечем, голодом і хворобами».

¹⁴ **Кін Павло Андрійович** (1882–1943) – народився у колонії Мизиричи Суразького повіту Чернігівської області (нині – Клинівський район Брянської області). З 1894 р. працював учнем на Харківській кондитерській фабриці, з 1897 р. – на Луганському паровозобудівному заводі, згодом проживав у Баку, Єкатеринбурзі, Бердянську. Член РСДРП(б). Багаторазово очолював більшовицькі революційні комітети та репресивні органи у Луганську, Харкові, Одесі, Самарі, Казані, інших містах. Протягом квітня-липня 1921 р. – народний комісар внутрішніх справ УСРР. У подальшому очолював виконкоми Миколаївської та Волинської рад депутатів трудящих. Обирався членом ЦК КП(б)У, Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Центрального виконавчого комітету СРСР. У 1930–40-х рр. працював на Уралі, Північному Кавказі, Ростові-на-Дону. Остання посада – голова райвиконкому у Туапсе (Краснодарський край, Росія).

¹⁵ **Каледін Олексій Максимович** (1861–1918) – російський військовий і державний діяч, генерал. Народився на хуторі Каледін станиці Усть-Хоперської Усть-Медведицького округу Області війська Донського (тепер – Серафимовицький муніципальний район Волгоградської області, Росія). Навчався у 2-му військовому Костянтинівському та Михайлівському артилерійському училищах та Миколаївській академії генерального штабу у Санкт-Петербурзі. З 1879 р. служив в армії. Влітку 1917 р. був обраний отаманом Війська Донського. У цьому статусі після більшовицького перевороту у Петрограді узяв на себе усю повноту влади у Донській області. На початку листопада окремі частини донських козаків, переслідуючи більшовиків, вступили у межі УНР, що викликало протести з боку харківської організації РСДРП(б). Приязні стосунки між О.Каледіним та керівництвом УНР були також однією із причин претензій Ради народних комісарів до Центральної Ради. Зазнавши поразки від більшовиків у січні–лютому 1918 р. склав повноваження отамана й кінчив життя самогубством.

¹⁶ **Куликов Борис Павлович** (?–?) – присяжний повірений, захисник у політичних судових процесах 1905 р., у 1917 р. – член трудової народно-соціалістичної

партії. Один із засновників радянської адвокатури в Україні. 3 3 березня 1923 р. – член Харківської губернської колегії захисників.

¹⁷ **Рубінштейн Яків Львович** (1879–1963) – народився у м. Хотин Бессарабської губернії. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Довгий час працював у Німеччині, Франції та Швейцарії. У 1904 р. був засланий до Туруханського краю. Член РСДРП. 3 грудня 1917 р. – голова Харківської міської думи. В еміграції – співробітник нансенівської міжнародної організації у справах біженців, член Союзу російських письменників і журналістів у Парижі.

¹⁸ **Голубовський Лазар Борисович** (?–?) – товариш голови Донецького обласного комітету Ради робітничих і солдатських депутатів, уповноважений міністерства праці по півдню Росії, член південно-російського бюро партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці 1918 р. засуджений на три роки у справі лівоесерівського заклоту.

УДК 347.781.5 [Ю.Тютюнник]

Ярослав Файзулін*

НЕВІДОМІ СПОГАДИ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АРМІЇ УНР ЮРІЯ ТЮТЮННИКА

У статті публікуються спогади відомого військового діяча, учасника національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Юрія Тютюнника.

В статтє публікуються воспоминання известного военного деятеля, участника национально-освободительного движения 1917–1921 гг. Юрия Тютюнника.

Постать генерал-хорунжого Юрія Йосиповича Тютюнника (1891–1930) є однією з найвідоміших у новітній історії України. Він відігравав помітну роль у боротьбі українського народу за державну незалежність і соборність у 1917–1921 рр.

Свою участь у національно-визвольних змаганнях Ю.Тютюнник детально описав у спогадах, опублікованих у 1922–1923 рр. під псевдонімом Юртик в «Літературно-науковому Вістнику»¹, «Календарі Червоної Калини»² та двотижневика «Заграва» – друкованому органі Партії національної роботи (революції), який редагував Д.Донцов. Через «Заграву» Ю.Тютюнник намагався пропагувати ідеологію і тактику антибільшовицької боротьби: «...я спинився на «Заграві» (виходить зараз у Львові під редакцією Донцова), в котрій я особисто беру найживішу участь. Треба зробити щоби «Заграву» читали по всій Україні. Ти повинен зорганізувати для неї підписку на Волині, а наперед усього для себе її виписати. «Заграва» має зверху нужденний вигляд, але більша кількість передплатників зробить і вигляд кращим»³, –

---

* **Файзулін Ярослав** – к. і. н., науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 років Інституту історії України НАН України.

¹ **Юртик Г.** Звенигородський Кіш Вільного Козацтва // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1922. – Кн. 2. – С. 125–134; *Його ж.* Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 1. – С. 31–42; *Його ж.* Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 228–234; – Кн. 4. – С. 306–315; *Його ж.* Стихія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 223–238; *Його ж.* Творимо // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 6. – С. 147–163. Те саме див.: *Тютюнник Юрко.* Революційна стихія // Квартальник Вістника. – Львів, 1937. – Ч. 4 (16); // Дзвін. – Львів, 1991. – №№ 7,8; Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.

² *Тютюнник Ю.* Жовта раса // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Львів, 1923.

³ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України). – Спр. 11012. – Т. 32. – Блокнот. 2. – Арк. 4.

писав Ю.Тютюнник 19 квітня 1923 р. полковнику Армії УНР Михайлу Палію-Сидорянському.

На початку 1923 р. Ю.Тютюнник видав працю «Зимовий похід 1919–20 років», відзначивши у передмові, що «Поставив собі завдання подати перебіг боротьби українського війська і населення за своє національне визволення протягом зими 1919–20 рр. і частини останнього»⁴.

Однак, як свідчить авторська передмова до книги, 1923 р. була опублікована лише перша частина спогадів. Загалом праця мала складатися з трьох частин: політичного огляду, опису бойових операцій та організації війська, а також особистих вражень і спостережень автора. 3 жовтня 1922 р. у листі до підполковника Армії УНР Павла Бондаренка Ю.Тютюнник пише, що переїжджає у Саджавку, де сподівається засісти за дописання другої і третьої частини книжки⁵. У листі до поручника Павла Гоцуляка 10 грудня 1922 р. Ю.Тютюнник відзначає: «в січні 1923 р[оку]. закінчиться друком моя праця «Зимовий похід» частина перша (7–8 листів друку). Мені хотілося би направити кілька сот примірників до Румунії (Бесарабія, Буковина) для розпродажі, ціна книжки тут на місці виноситиме 2000–3000 м[арок] п[ольських] (залежить від курсу) себто, 20–30 леїв рум[унських]. Може Ви зможете допомогти мені продати частину книжок до Румунії. Чим швидче я продам першу значнішу партію, тим швидче викінчу другу частину теї ж праці»⁶. 14 січня 1923 р. Ю.Тютюнник повідомив полковника Юрія Пирогіва, що перша частина праці «Зимовий похід» вже друкується⁷. Про друк другої і третьої частини книги «Зимовий похід 1919–20 років» не йдеться у жодному з наявних на сьогодні історичних джерел. Цілком ймовірно, що їхні рукописи дотепер зберігаються в архівах і чекають на своє відкриття. Очевидно, що в архівах колишніх радянських спецслужб зберігаються й неопубліковані спогади і менш відомі праці Ю.Тютюнника, адже в другій половині 1920-х рр. він активно займався публіцистикою і написанням своїх мемуарів.

Спогади Ю.Тютюнника є актуальними дотепер. Їх використовують більшість дослідників історії українського війська та повстанського руху часів національно-визвольних змагань, передусім 1919–1920 рр. За роки незалежності значно посилюється інтерес і до постаті самого генерал-хорунжого Армії УНР, видано низку публікацій, що висвітлюють його життя⁸.

Зважаючи на значний дослідницький інтерес до постаті Ю.Тютюнника,

---

⁴ Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 94.

⁵ ГДА СЗР України. – Спр. 11012. – Т. 32. – Б. 1. – Арк. 22.

⁶ Там само. – Конверт. 3. – Арк. 1–1зв.

⁷ Там само. – Б. 1. – Арк. 38–39.

⁸ Романчук О. Суперник Головного Отамана // Дзвін. – 1991. – №7. – С. 79–83; Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: Чекістська «Справа № 39». – Івано-Франківськ: Івано-франківська обласна організація всеукраїнської спілки краєзнавців, 1996. – 71 с.; Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка // З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1–2. – С. 24–56; Штайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: «Світ», 2000. – 144 с.; Коваль Р. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси / Вступ. слово В. Шкляра. – К.: «Діокор», 2006. – С. 301–315 та ін.

основні віхи його життя й діяльності в роки Української революції висвітлені достатньо повно.

З початку 1917 р. Ю.Тютюнник в званні прапорщика російської армії включається у національне життя в Сімферополі і стає одним із ініціаторів створення у цьому місті Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка, а згодом Першого Сімферопольського полку імені Петра Дорошенка.

На Другому всеукраїнському військовому з'їзді 10 червня 1917 р. Ю.Тютюнника обрано членом Української Центральної Ради та Всеукраїнської ради військових депутатів. Вважаючи метою революції національне визволення, Тютюнник оцінював кожну подію з позиції націонал-революціонера. Осуджував Центральну Раду за відсутність чіткої національної ідеології та стратегії дій, а відтак – за не рішучість і пристосуванство до обставин. Він не голосував за Другий Універсал Центральної Ради та Інструкцію Тимчасового Уряду, підтримував вимоги самостійників щодо створення регулярного українського війська.

У лютому 1918 р. більшовицькі війська окупували Київ і Ю.Тютюнник повернувся на Звенигородщину, де був обраний звенигородським кошовим отаманом вільного козацтва. Вільні козаки чинили опір російській армії, зокрема, завдали поразки 8-й армії під станцією Бобринська. З поверненням Центральної Ради при допомозі німецьких військ, вільне козацтво демобілізувалося. Терор з боку німецьких каральних загонів влітку 1918 р. призвів до відродження козацтва і вибуху масштабного повстання на Звенигородщині.

З початку 1919 р. Ю.Тютюнник переходить на службу до отамана Матвія Григор'єва і очолює штаб першої бригади. З поразкою військ М.Григор'єва влітку 1919 р. Ю.Тютюнник створює повстанський загін (близько 3000 вояків) з яким проводить рейд територією України, а згодом приєднується до Армії УНР. 26 липня 1919 р. підпорядковані Ю.Тютюннику частини було переформовано в Київську групу Армії УНР, яка впродовж літа-осені цього ж року боролася з білогвардійськими й більшовицькими військами.

На початку грудня 1919 р. виснажена боями українська армія була оточена у т.зв. «трикутнику смерті» на Волині білогвардійцями, більшовиками і поляками. Українське командування вирішило переходити до партизанських методів боротьби. Ю.Тютюнник став одним з ініціаторів і заступником Командарма в Першому Зимовому поході (6 грудня 1919 – 5 травня 1920 рр.). Протягом 5 місяців Армія УНР, ведучи важкі бої з білогвардійськими та більшовицькими військами, пройшла близько 2,5 тис. кілометрів, знищуючи ворожу адміністрацію на українських землях.

Протягом 1921 р. Ю.Тютюнник на посаді начальника Партизансько-повстанського штабу керував підготовкою нового антибільшовицького походу та загальноукраїнського повстання. У жовтні-листопаді 1921 р. він командував Українською повстанською армією у Другому Зимовому поході, який завершився поразкою і став останньою збройною сторінкою українських національно-визвольних змагань.

Хоча біографія Ю.Тютюнника висвітлена значно краще, ніж життєписи більшості діячів Української революції, «білою плямою» в ній є історія родини і дитинство майбутнього генерала, що зумовлено відсутністю джерельних матеріалів. Дотепер нічого не відомо про походження батьківського роду (Тютюнників) і роду по матері (Педанів), життя прадідів Ю.Тютюнника Михайла і Петра й дідів Степана і Василя. Не висвітленою є й доля батьків Йосипа і Марини Тютюнників, його братів і сестер.

Історики здебільшого переказують поодинокі факти з автобіографії генерала, написаної наймовірніше в 1923 році в застінках ДПУ. А саме, що народився Ю.Тютюнник 20 квітня 1891 року в селі Будища Пидинівської волості Звенигородського повіту Київської губернії у родині колишніх кріпаків Йосипа та Марини. По материнській лінії він був внуком сестри Тараса Шевченка Ярини. Хрестили і записали факт народження дитини в метричну книгу в сусідньому з Будищами селі Майданівці. Оце й все.

У фондах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України пощастило виявити рукопис невідомих раніше спогадів Ю.Тютюнника про свій рід і дитинство⁹. Як свідчать нотатки Ю.Тютюнника, він займався підготовкою власних мемуарів, а віднайдені спогади, власне чотири їх частини – рід по батькові, рід по матері, біографія батькова, біографія материна, мали стати вступом до узагальненої праці.

Написані під час другого ув'язнення Ю.Тютюнника у 1929–1930 рр. у камері № 9 Харківської в'язниці ДПУ, впродовж десятків років ці оригінальні матеріали зберігалися під грифом «таємно» в архівах радянських спецслужб, а відтак не були доступними для дослідників і громадськості.

Спогади Ю.Тютюнника написані в гарному публіцистичному стилі, як відомо Ю.Тютюнник мав талант і досвід написання публіцистичних праць. Вони є надзвичайно цінним і цікавим історичним джерелом, яке висвітлює походження роду Тютюнників, життя пращурів Ю.Тютюнника й дитинство майбутнього генерала. Їхня публікація стане в нагоді дослідникам, які займаються вивченням біографії генерал-хорунжого Ю.Тютюнника і сприятиме посиленню інтересу до постаті визначного військового діяча серед пересічних українців.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

До власних споминів

З Кирилівки вода збігає в яри й тече тими ярами, далі – річками і до Дніпра і до Буга. А от з Будищ вся вода, коли тече, то вже лише до Буга й ні капелиночки до Дніпра. З Моринець, як із Кирилівки – й сюди й туди. Якби взяти довжелезну предовжелезну шворку та, забивши кілочки під Будищами,

---

⁹ ГДА СЗР України. – Спр. 11012. – Т. 37. – Арк. 6–17 зв.

під Кирилівкою і під Моринцями, зав'язати за них ту шворку й дуже добре натягти, мали-б ми величезний трикутник: від Будищ до Кирилівки – дві версти, від Кирилівки до Моринець – три версти, а від Моринець до Будищ мабуть так, що верстов із п'ять буде.

Стародавнє Тютюниківське кодро в Моринцях. Звідтіль вони й до Будищ з'явилися. Як переповідав батько, першим Тютюником у Будищах був наймит із Моринець на ім'я Михайло. Ось цей Михайло моему батькові дідом приходився, а мені за прадіда був.

З давніх-давен Тютюники в Моринцях, хоч і кріпаками були, але не з бідного дуже роду й, звичайно, відбувши панщину, господарювали собі вдома й по наймах не тинялися. А моему прадідові довелося йти в найми, бо був він «безбатьченком»: «нагуляла» його Тютюниківна десь, як про це висловлювався мій батько. Від матері-покритки годі було за тих давніх часів сподіватися будь-якого майна-спадщини, крім глумливого вуличного прізвища «байстриук».

Саме мабуть оте «байстриук» і погнало мого прадіда з Моринець на чужі села, бо ж наймитувати можна було йому і в Моринцях. В Будищах парубчак потрапив за наймита до Потебеньки, а потім і зятем своєму хазяїнові став.

Як на кріпацькі часи, був отой Потебенька багатеньким собі й не випадало йому віддавати доньку за наймита. Але моя прабабуся сама віддалася. Мабуть таки моторним парубком був Михайло. Помітивши щось «не теє», Потебенька вигнав був під три чорти наймита, але, коли в доньки зрадлива запаска чи плахта стала надто щільно приставати до живота дівці, мусив старий каятися.

Потебенька вдався до сільських дипломатів, а ті вже до бувшого наймита. А той не бувши дурнем, здер зі свого тестя ще й посаг.

За звичаєвим правом, коли були брати, сестра не діставала від батьків у спадщину ніякого нерухомого майна. Отож Потебенька, щоб здихатися зятя зі своєї господи, доньки теж було шкода, випросив у громади півдесятини глеюватого підгірря для зятя і допоміг йому збудувати хижку.

В отакій спосіб став Моринський «безбатченко» мешканцем с. Будищ. Це могло статися ще й тому, що Моринцями й Будищами, як і всіма вколишніми селами володів Енгельгарт¹⁰. Отже «власність» – кріпаки мали змогу перебиратися з одного села до іншого.

За родинними переказами той прадід мій Михайло в моїй уяві був якимсь майже легендарним велетнем. Бо, сівши над яром на півдесятині глею, він зі своєю жінкою вигодував чотирьох синів і ще три доньки і всіх їх довів до пуття. Та ще і як... два сини в чумачку пішли!

Чумакування за тих часів було ознакою найкращого добробуту, якого лише де-хто з кріпаків мав змогу досягти.

---

¹⁰ Енгельгарт Павло Васильович (1798–1849) – один із найбагатших поміщиків в Україні в першій половині XIX століття. Як відомо, кріпаком Енгельгарта був і Тарас Шевченко, який народився у сусідньому з Будищами селі Моринцях.

Мій дід Степан був найстаршим сином Михайла і першим рушив чумакувати. Як воно йому чумакувалося, хто-зна. Бо не лише я свого діда ввічі не бачив, а навіть і батько мій ледве-ледве його пам'ятав. Бо вмер мій дід, як батькові лише шостий рік пішов. А бабуся моя дала дуба ще за два роки попереду свого чоловіка.

Так батько мій Йосип залишився сиротою без матері чотирьох, а без батька шістьох років. Куди йому було дітися. Була в нього одним-однісінька сестра заміжня вже, – до неї й пішов в сироти.

Воли, вози, ярма – все чумацьке тай надвірне і хатне добро розібрали добрі люди – дядьки батькові.

– Божа роса, – говорили добрі люди про сироту: – невідомо, коли воно ще там виросте, та ще чи й виросте, а добро треба комусь доглянути: наше ж воно, тютюниківське...

Так і розтягли мою дідівщину.

Підріши, мусив батько на свій хліб йти – наймитувати. Мусив йти наймитувати хоч і записано було на нього аж шість десятин поля і четверта частина десятини садиби в селі та ще й за селом левади майже з десятину. Коли кріпацтво скасовано було, громада наполягла, щоб сироті [...] стільки землі записати, бо [...] кожний тоді сахався більших клаптів поля, щоб меньше податків платити.

Здавши землю в оренду, можна було за неї менше виручити, ніж податків платити. Тому то батько не багато заробляв у наймах. Землею користувався його рідний дядько, а батько в нього наймитував і ніякої платні не одержував, бо дядько за землю платив податок.

Ба надокучило батькові наймитувати й одружився він, щоб самому хазяйнувати. Одружився на такій же сироті, як і сам, коли йому зроду було дев'ятнадцять років.

Мати походила з Педанів. Педани – стародавній рід в Будищах, мабуть із найстародавніших. Бо старе селище Педанівське саме посеред Будищ, звідкіля і почалося село.

Мати оповідала, що дід її Петро визначався не-абияким здоров'ячком і прожив собі щось до сотні років, а потім таки вмер, хоч і чудно якось. Ішов кажуть з поля тай зайшов у ярк до криниці води напитися. А там сиділо на цямринах і на траві чоловіка з п'ять кріпаків:

– Не пити мені, хлопці, більше води з цієї криниці, – сказав старий Петро.

– Чому це так, діду Петре? – запитали "хлопці", з поміж котрих наймолодший разів уже з п'ятдесят ряст топтав.

– Умру вже, – відповів дід. Ще раз потяг холодної води з коряка і похвалив:

– Добра водиця, нема що й казати.

Прийшов до дому Петро і вмер до ранку. Отакий був у мене прадід по материній лінії.

Петрів син Василь був батьком моєї матері. На селі він визначався

своєю незалежною, як на ті часи, натурою. Коли вірити переказам, деякі винки Василеві були просто анекдотичними.

До речі: любив Василь випити.

Отож десь у компанії, що й піп там був, курка лазила попід столом. Дід, звичайно, дригнув ногою, гукнувши на курку:

– Киш! щоб ти здохла...

– Не годиться, не подобає, Василю, так лягтися: кажіть краще: "Щоб тебе піп ізвів"...

Компанія зареготала з попового дотепу, задовольняючи самолюбство демократичного пан-отчика.

Ба далі більше, а потім іще більше – випила компанія таки добре. Тоді знову дригнув Василь ногою й разом, як заскавучало цуценя під столом, вигукнув:

– А вон!... Щоб тебе піп ізвів.

Компанія знову реготала, крім, звичайно, попа...

З давніх давен було встановлено в церкві розпорядок, щоб, йдучи до сповіді, кожний купував у дяка квитка. За квиток було встановлено сталу ціну. Торгуватися – ні-ні.

Взявши квитка, віруючий віддавав його попові, а той вже тоді аж брався випитувати й прощати людині всі її гріхи.

Оказія трапилася перед Великодніми святами в піст. Дзвонив дзвін, скликаючи віруючих купувати квитки на сповідь. Од свого подвір'я до церкви йшов піп. Ба назустріч йому чимчикує на підпитку дід мій Василь, з корчми йде.

– Були там, Василю, люди не старіються? – обережно глузуючи, запитав піп своє "духовне чадо".

– Еге ж, був там, де люди не старіються, в ...корчмі. А ти, продана душе, вже квитками торгувати йдеш?

Зачувши таку відповідь та запитання, рвонув піп до церкви, а дід йому вслід:

– Ач, як побіг! Не подобається...

Прибіг піп у церкву і прудко до крилоса. Вхопив піп шапку дякову і виніс її, як горщик з борщем на двір, на сходи. Тоді взяв шапку за денце і розвіяв квитки по вітру.

В пам'ятку ця оказія на селі й досі, бо від того дня, йдучи сповідатися, віруючі просто попові кладуть гроші – нема квитків.

Паламареві доньки дуже копили губи: мовляв, ми не абищо – наша мати попівна... Стануть було напереді всіх людей і перешкоджають свічки світити – обминай їх!

Ну, а дід Василь не обминув. Став старий навколішки і поклона вдарив, перехрестившись. Та коли випростав спину, несамовито залящала одна з паламарівен: спідниця в неї була широка на обручах, а дід зачепився за неї головою і задер угору.

Такий випадок, – як бути, – непередбачено ніякими канонами. Тому дід

став поруч із попом, що вискочив з вітваря на гвалт і прорік:

– Вибачте мені, люди добрі, і ви, пан-отче! Бо, як нагинався, бив поклони я, церква була наді мною, а як підвівся, – мені самому соромно, а вам нічого вже й говорити. І стане ж тобі, прости господи, перед вітварем, що й поклону вдарити не можна...

Звичайно, після оказії паламарівни ставали вже собі при боці коло клироса.

Проте дід зовсім не був якимсь то [...], ні. В отакий спосіб він протестував, легально боровся проти архаїчних традицій рабської поваги до «духовного звання», що панувала на селі.

Поза всим дід Василь був громадською людиною і брав активну участь у вирішенні громадських справ. Ті самі паламарівни, що були ним осоромлені в церкві, потім дякували старому Василеві: він їм на громадській сходці виступив з допомогою проти дядя, що намагався загарбати собі частину церковної землі з хатою, де мешкали паламарівни по смерті своїх батьків.

Отако все про дідів та про дідів оповідали мені батьки. А жіночий же рід як? Що я знаю про своїх бабусь та прабабусь? – Майже нічого. Немовби жіноча стать і не існувала, не жила, не працювала й, нарешті, не народжувала й не доглядала моїх дідів та батьків. Так якось воно велося в ті часи, що про жінок не згадували.

– Знаю лише, що по материній лінії бабуся моя походила з осадчих, а прабабуся немов-би-то з шведів чи що.

Шведи

До речі про шведів. Жили вони в нашому таки селі й, звичайно, нічим, ні одежою, а ні звичаями не відрізнялися від усіх селян. А були це такі справжні шведи, нащадки тих, що за гетьмана Мазепи з Карлом XII приходили на Україну. Як вони забилися до Будищ, чому саме осіли в нашому селі, – нікому про те невідомо.

Мама моя оповідала за переказами свого роду, що перший швед, що оселився в Будищах, дожив до дуже старих років, а смерть йому не приходила. Й от мамина бабуся пам'ятала немовби того найстарішого шведа. Вийде було він під гору, сидить, сидить та й затужить:

– Ой, ти, шведко, моя ненько! Де ти мене породила, а де мені доводиться помирати...

– Здається, оці перекази про старого шведа, що тужив за своєю далекою батьківщиною, вперше зроду промайнули переді мною, порушивши в дитячій голівці якість підсвідоме почуття любові до рідного, яке в ті часи для мене обмежувалося щонайбільше околицями села Будищ і ніяк не сягало ні до Кирилівки ні до Моринець.

Батьки без мене

Коли батьки мої побралися, матері пішов двадцятий рік, а батькові лише дев'ятнадцятий.

Мати, хо тоже була сиротою, але її батьки щойно за рік перед тим

померли. Тому мати пригнала на своє хазяйство посаг – телицю. Пригнать то пригнала, але куди з нею дітися, не знали молодята. Бо з дідівського добра нічого не залишилося, крім ще прадідівської хати – хижки без сіней, з очерету [...].

Щось тижнів зо два мати горшком воду носила від криниці з яру, бо не було ні відра, ні шаплика, ні діжки. З такими "ресурсами" довелося розпочати хазяйство. Ну й розпочали.

За рік мати вже колихала в очеретяній хатці першого сина. А року 1875 забрали батька в солдати, як тоді говорили, в москалі.

– За старим звичаєм батько не повинен був іти в солдати, не мали його права віддати. Бо до того часу рекрута брали від громади, а не персонально. Громада на сході призначала чий син повинен іти в солдати й призначали з таких родин, що мали по де-кілька дорослих мужчин. А мій же батько був одинак! Та на долю моїй матері та й батькові припало, що якраз тоді було встановлено нового закона про загальний військовий обов'язок, а за цим законом одинака не брали в солдати лише в разі коли в його були старі батьки. Отже сирота мусив іти служити.

Пішов батько в солдати, залишивши матері одного сина, що на чотирьох уже пробував ходити, а другого мати діждалася через тижнів з п'ять, як вирядила батька.

Колыхала.

Стиха глузували сусіди. Раділи вороги, бо й без ворогів не обійшлося.

Ось за такими обставинами мати сказала сама собі:

– Щоб мої вороги не діждали бачити, як я заплачу!

Й оці слова на цілий вік їй стали, так би мовити, за девіз. Може, та й напевно плакала мати, але потайки, ніхто того не бачив.

– Пошесть була на селі. Померли обоє перші діти моїх батьків. Потім років через два батько в гості приходив. Знову народився був хлопчик та й той умер, не діждавшись батька з царської служби.

Залишившись сиротою і живучи з малку декілька років у сестри, від її чоловіка батько навчився читати й писати. Практично «письменність» стала в пригоді батькові аж тоді, коли його вдягли в солдатський мундир і почали навчати різної військової премудрості. Завдяки письменності батька було зроблено унтер-офіцером¹¹.

Полк, що в ньому відбував службу батько, стояв у «Привісленському краї», тобто в Польщі. Знаючи традиційну ненависть українського селянина до всього польського, що в його очах разом було і панським, царський уряд знав куди призначати рекрутів з України. На щастя, батькові не довелося «усмиряти» поляків, бо після 1863 року й там усе мовчало. В стінах касарні місцеве населення ніколи не називали поляками. Поляків не було, а були «мятежнікі» і «жіди».

---

¹¹ В автобіографії, написаній, ймовірно у 1923 р. в застінках ДПУ, Ю.Тютюнник відзначив, що його батько Йосип Тютюнник навчився «грамоті» під час військової служби.

Проте жиди з України також служили в тому самому полку, що й батько.

За батьковими оповіданнями в моїй пам'яті залишилося декілька характерних моментів з тодішнього солдатського чи військового життя. Ці окремі моменти не витворили в моїй уяві картину тодішнього військового побуту, бо батько розповідав лише при нагоді та й то про випадки напів або й цілком анекдотичного характеру. Був батько черговим унтер-офіцером у роті. Поміж іншим обов'язком чергового було підтримувати встановлений порядок. Коло касарні була криниця, а над криницею росла велика, розкішна верба. Оказія трапилася теплої і місячної літньої ночі.

Вийшовши з касарні, помітив батько, що в затінку під вербою над криницею прищулилась якась-то постать. Батько підкрався тихенько. Вояк, стоячи біля криниці, виконував свою природну фізіологічну потребу.

Батько замахнувся і від чистого серця бахнув під вухо порушника ладу. Чи від несподіванки чи батько таки мав досить сили, але постать гепнула на землю і простяглася в тій самій калюжі, що сама наробила.

– Тютюник!... Ти збожеволів?. Батькові похолонуло в животі: з калюжі підводився ротний командір. Він зіп'явся на ноги, подивився батькові ввічі і, не промовивши більше ні слова, пішов собі геть.

Батько теж не промовив ні слова, немов-би йому язика вкорчило з переляку. То була тяжка ніч для батька. Його доля була в руках ротного командіра.

В касарню ротний командір прийшов пізенько, сонце до півдня добиралося і зараз же позвав до канцелярії батька.

– Нікому не говорив? – запитав ротний сам-на-сам.

– Нікому, – тіпаючись, відповів батько.

– Нікому? Ні одній душі?...

– Нікому...

Ротний собі щось міркував, а батько чекав вироку.

– Ну, йди... І нікому не говори, бо як дізнаються, суд не помилує тебе...

Марш!...

Так батько й до самісінької смерті не забув цього "анекдотичного" випадку, який міг скінчитися для нього і карою на горло. Все залежало від непевного настрою ротного командіра.

Коли полк вирушив на війну до Туреччини, батька було залишено за старшого вартової команди. Ця вартова команда мала охороняти касарні та ще деякі полкові склади з різним військовим майном.

Коштів на харчування та й на інші видатки залишено було команді не багато.

Батько сюди й туди до різного місцевого начальства, щоб дістати хоч харчів, коли залишених полком не вистачило. Начальство не надто розщедрилося. Довелося частенько голодувати цілій команді.

Одного разу на самоті звертаються до батька двоє підлеглих йому солдатів – жиди з України (до речі, жидів чимало залишалося в команді вартувати касарні).

– І ми голодні, – кажуть вони: – і ви, пане взводний, голодні. Ой-ой, що то воно з нами буде?...

– Та якось уже дочекаємося полку з війни, хоч і поголодуємо, – відповідає батько.

– Ну, навіщо ж будуть пан взводний голодувати та й ми усі, коли те зовсім не потрібне, коли з того нема ніякої користі нікому?..

– А що я маю робити? Нема ж у мене власних грошей, щоб я харчувався сам та ще й вас усіх харчував...

– Навіщо гроші?...Ми маємо спосіб...

Батько вислухав їх. Спосіб, чи то пак план чудово обміркований жидівською частиною вартової команди. Батькові лише довелося виконувати той план.

Другого ж дня батько заарештував тих самих двох жидків і посадив їх під варту. Під вечір решту жидів з команди було відпущено до міста.

– Двоє з наших умірають голодні й під арештом!

Ця фраза надзвичайно швидко пошепки передавалась з уст до вуст в жидівській частині міста. А згодом до батька повалили з міста депутації з проханням:

– Якщо не можна вже їх ніде звільнити від кари, то дозвольте, пане начальнику, хоч передати їм їсти чого небудь... Звичайно, батько дозволяв. Так зібралось різного припасу для цілої команди на тиждень чи й два. Тоді заарештованих випущено й усі разом наїдалися досхочу.

Поки полк повернувся з турецького походу, не один ще раз батькові довелося виявляти себе "суворим начальником".

Так жидівське населення польського міста підхарчувувало армію російського царя...

Тим часом мати господарювала. Переборюючи лихо, народжуючи, годуючи і по смерті ховаючи дітей, вона не втрачала віри в свої сили й у злиднях завзято боролася за своє "місце під сонцем". Ще тоді прибутку земля давала так мало, що його ледве вистачало на податки.

Коли батько повернувся додому з солдатів, то застав уже в матері на хазяйстві дві коровки, ярма і віз – хазяйство вже мало тяглову силу, так би мовити, живий і мертвий реманент. Ще й поросята були й овець з п'ятеро.

Отоді-то, порадившись, узялися мої батьки до господарювання. Насамперед корівки було продано й за ті гроші куплено коняку. Коров'ячого воза переробив сам батько на конячого, причепивши голоблі замість [віз]. Хомута в добрих людей позичив, а каритники зробив із мотузків.

Тою конячиною батько не лише землю обробляв. Узявся він і до «комерції»: скуповував по селі кислиці та гнилиці й віз їх на Південь, на степи. Чи багато заробив батько на своїй кислично-гниличній комерції хтозна, але швидко мусив її полишити й братися до чогось більше певного. Зараз же за селом, припіраючи до царини, мали батьки півтори десятини поля, що було прирізано панами замість левад, які вони собі загарбали. На тому полі

взялися батьки садок дбати, тай дома, коло хати садити дерева.

Тим часом знову народжувалися діти – одно, друге, третє...

Було в селі дві корчми: одна громадська в селі, а друга – панська за селом.

Звичайно, пан конкурував із громадою що до шинкарства. Він свою корчму віддавав кому-небудь на відкуп, а відкупщик (орендатор) уже від себе, шинкуючи, комерцював.

Що до громадської корчми, то самою ж громадою було встановлено особливий, відмінний від панської порядок. За постановою громади шинкар повинен був сплачувати громаді сталу платню, яку сама громада визначала окремо для кожного року. Але й шинкарем не всякий перший-ліпший мав право бути аби в нього гроші були, ні. З охочих, що давали згоду шинкувати, громада обирала собі шинкаря.

Й от мого батька було обрано за громадського шинкаря. Не кидаючи хазяйнувати, взялися батьки ще й до шинкування. Мабуть не аби-якої енергії треба було для того всього. Діти були ще малими, й тому батько став «експлуататором»: наймав собі на допомогу хлопчину-погонича до коней. Як старші діти підросли трохи, обходилися батьки вже без наймитів.

Всього мати народила чотирнадцятеро дітей. Я був десятим по черзі й найменшим із тих, що залишилися рости, не повмиравши маленькими.

Моє щасливе народження

Народився 20 квітня (за старим стилем) 1891 року в тому ж таки селі Будищах. Народження моє припало на самісінький Великдень, як раз тоді, коли люди під церквою паски святити.

Був на селі забобон, йняли люди віри, що той, хто вмре на Великдень, без ніякого тобі ходження по митарствах потрапляє просто до раю. Щасливі були отакі мерці. Й от мабуть тому мені також на роду написано, – казали, – щастя зазнати.

– Чи то видано? Чи чувано? Треба йому на самісінький Великдень та ще й уранці до схід сонця народитися, – гомоніли селяни.

Коли я народився, то й хазяйство батьки вже мали краще: двоє коней, корова, вівці... Так немовби то все віщувало, що я таки щасливіший від своїх старших живих трьох братів та сестер.

Стала мене мати годувати, а я почав рости.

– Ну й погано ж ти ріс! – говорила мені мати, як я вже був дорослим. Але буду писати за батьківськими та за старших братів оповіданнями.

Справді погано ріс я. Мабуть не було такої дитячої хвороби, щоб мене вона поминула.

В мене набрякали, пухли залози й гнили потроху, залишаючи шрами на шиї.

– Таке худе, таке сухе аж сине... Самі кістки та шкура. Та ще голова, як довбня. От-от, здавалося, переважить голова до низу й упаде хлопець і кістки з нього посипляться, – так оповідала мати про моє хворобливе дитинство.

Й вирішила мати, що одначе толку з мене не буде – вмру, тому не дуже вже й турбувалася: не перша дитина мала вмирати... Коли влітку йшла жати, зачиняла й замикала мене мати в хаті і старшу двома роками сестру також, щоб годувала й доглядала. Щовечора, з поля повертаючись, сподівалася, що може й умер за день. Але я вперто жив, не хотів умерати й не вмер.

***

Перше, що залишилось у мене в пам'яті, це мати.

Ось вона мов сьогодні бере мене на руки й виносить на двір, вкутує, пригортає до грудей, тулить до обличчя. А надворі ніч. Вгорі зорі й зорі. Місяць ще не вийшов на серед неба, поза хатою ховається. Мати несе мене на причілок, звідкіль і місяця видно. Вона врочисто дивиться на місяця вгору, мене хрестить і шепче, шепче щось губами. Потім пліє мати три рази через плече назад себе й несе мене мати в хату, кладе спати¹².

Сама мати швидко молиться богу перед іконами, а потім бере ножа-колодача, що ним кабанів колють, і хрестить ним усі вікна та двері.

Мені страшно, моторошно. Коли б вікна не похрещено на ніч ножем, нечиста сила влізла б, як усі сплять, і вкрала б мене малого... Ну, а кого ж їй, силі нечистій, украсти, як не мене найменшого? Сили ж у мене ніякої нема...

Та ось лягає мати коло мене. Я пригортаюсь до її пазухи, і ніяка мені сила нечиста не страшна. Я засинаю.

Мати. Вона дужа, могутня. Коло неї спати найтепліше.

***

Пам'ятаю зиму тяжку. Тої зими майже ціле село перекачала хвороба – тиф. В нас лише батько та сестра моя Ганна тої зими не хворіли тифом (перехворіли раніше), а ми всі хлопці й мати покотом лягли. Тяжка була зима. Майже щодня калатали дзвони в слід мерцям, що їх везли несли до цвинта

---

¹² Цей фрагмент з дитинства Ю. Тютюнник згадував також в своїй автобіографії.

VI. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 930.1:303.446.4

Олександр Каряка*

ВИЗНАЧЕННЯ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ ЯК ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО МІСТА: НАРИС ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті зібрано основні матеріали стосовно історичної періодизації археологічних розкопок на території Ольвії Понтійської. Таким чином, у даному дослідженні прослідковано розвиток історичних поглядів стосовно цього давньогрецького міста та підкреслено нерівномірність розвитку історичних знань та їх підтвердження археологічними джерелами.

В статье собранно основные материалы относительно исторической периодизации археологических раскопок на территории Ольвии Понтийской. Таким образом, в данном исследовании рассмотрено развитие исторических взглядов относительно этого древнегреческого города и подчеркнута неравномерность развития исторических знаний и их подтверждения археологическими источниками.

This article is devoted to the collection of fundamental facts and materials concerning historical periodisation of archaeological excavations in the territory of Olbia Pontica in the South of Ukraine. Based on this data, author traces the development of historical approaches to this ancient city. Irregularity of the development of historical knowledge and its archaeological confirmation is underlined in this article.

Давньогрецьке місто Ольвія Понтійська – одна з найвизначніших пам'яток античного часу на території України. Ступінь дослідження та безперервний інтерес учених до матеріалів розкопок Ольвії ставлять її на один рівень не лише з визначними античними містами Північного Причорномор'я, а й з багатьма археологічними об'єктами європейського та світового значення. Надзвичайно актуальним для сучасної історичної науки є вивчення не лише Ольвії, а й історіографічних аспектів її дослідження – проблеми розвитку та зміни поглядів на пам'ятку, співвідношення матеріальних, історичних джерел та їх інтерпретації.

Давньогрецьке місто розташовано на правому березі Південно-Бузького лиману поблизу його впадіння до Дніпровського лиману (Миколаївська область, Україна)¹. Територія міста в плані нагадує трикутник, що має більш-

---

* Каряка Олександр – науковий співробітник Інституту археології НАН України.

¹ Крыжицкий С.Д. Ольвия // Археология Украинской ССР. Том 2. Скифо-сарматская и античная археология. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 304–310.

менш чіткі природні межі – Північна та Заяча балки на півночі й заході та берег Південно-Бузького лиману на сході².

За своїми топографічними особливостями територія міста умовно поділяється на три частини – Верхнє, Нижнє та Тераснє місто³. Загальна площа ольвійського городища зараз складає близько 33 гектарів⁴, але його первинна територія, за результатами багатьох досліджень та підводних розкопок у затопленій частині, оцінюється в 50–55 гектарів. Рятівні роботи на узбережжі Ольвії є одним з головних напрямків масштабних розкопок нинішньої генерації дослідників⁵.

Ольвія виникла в результаті процесу Великої грецької колонізації в першій половині VI ст. до н. е.⁶ та проіснувало близько тисячі років (по IV ст. н. е.)⁷. Дослідниками висувались різноманітні схеми та принципи періодизації ольвійської історії. Зараз найбільш загальнозживаним є поділ на догетський та післягетський періоди, які відокремлені гетським розгромом у середині I ст. до н. е. Після цього занепаду місто відновлюється вже під значним впливом Римської імперії. Останнім часом традиційним стає виділення пізньоантичного періоду, пов'язаного із поступовим завмиранням життя на території Ольвійського полісу⁸.

На самому початку в архаїчний час на території городища виникає лише кілька невеличких осередків життя стародавніх греків, які мешкали в землянках та напівземлянках. З початку класичного часу (з перших десятиліть V ст. до н. е.) починається масове наземне кам'яне будівництво і місто набуває характерних рис давньогрецького полісу⁹. Саме в цей час створюється основна структурна схема міста, формуються райони та найбільші і невід'ємні частини адміністративного врядування. Головні об'єкти, що виникли у класичний період, іноді значно перебудовані, проіснували протягом кількох століть та загинули за пізньоелліністичних часів і від гетського розгрому в середині I ст. до н. е.¹⁰

Як типовий поліс Ольвія постає і в історичних джерелах, що були відомі до її відкриття як археологічної пам'ятки. У XIX ст. завдяки цим джерелам,

---

² *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 33–56.

³ Там само. – С. 33–56.

⁴ *Шилик К.К.* К палеогеографии Ольвии // Ольвия. – Киев, 1975. – С. 51–91; *Крыжицкий С.Д.* Ольвия... – С. 304.

⁵ *Крыжицкий С.Д., Лейтунская Н.А.* Ольвия. Раскопки, история, культура. – Николаев, «Возможности Киммерии». – 1997. – С. 73.

⁶ *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – Киев. – изд. Института археологии НАН Украины. – 1999 г. – С. 43–44.

⁷ *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование... – С. 178.

⁸ *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С. и др.* Ольвия. Античное государство... – С. 35.

⁹ Там само. – С. 45–46, 98–99.

¹⁰ *Крыжицкий С.Д., Лейтунская Н.А.* Ольвия. Раскопки... – С. 74–78.

та, в першу чергу, декрету на честь Протогена, було відомо про широко розвинуті торговельні відносини міста, окремі його територіальні частини (існування ринків й інших об'єктів), стан його оборонного та економічного потенціалу¹¹. Завдяки цим історичним даним було встановлено, що Ольвії античного часу були притаманні всі риси давньогрецького полісу. Вона мала своє власне державне самоврядування, інститути колегій та міських магістратур, карбувала власні монети та брала участь в масштабних торговельних операціях не лише Причорноморського регіону, але й античних центрів Середземномор'я. Як типовий античний поліс Ольвія мала торгову площу – агору (можливо не одну), священні ділянки та храми, власне виробництво деяких видів товарів, будівлі суспільного призначення та театр. Але далеко не завжди наші історичні знання стосовно цього міста мали відповідне підтвердження в археологічних знахідках.

Вперше місце розташування стародавньої Ольвії було встановлено в 1794 р. академіком П.Палласом. Проте, перша публікація відомостей про дане відкриття належить П.Сумарокову¹².

Корінні зміни у науковому вивченні Ольвії як давньогрецького міста пов'язані з ім'ям визначного російського археолога Б.Фармаковського. Головне завдання, що ставив перед собою Б.Фармаковський протягом багаторічних розкопок – з'ясувати основні межі міста в різні періоди його існування та виявити специфічні риси окремих міських районів¹³.

Дослідник розпочав свою діяльність наприкінці ХІХ ст., але систематичні розкопки Ольвії було започатковано у перші роки ХХ ст. Під час дослідження території прилеглої до Зевсового кургану в центральній частині Верхнього міста з'ясувалося, що споруду було побудовано на потужному культурному шарі, який містив залишки великого житлового будинку ІІІ–ІІ ст. до н.е.¹⁴.

З 1904 р. починаються дослідження великої ділянки на східному боці Заячої балки. Під час розкопок було виявлено оборонні мури стародавньої Ольвії. Чудова збереженість окремих частин кладки розповідає нам про величність та красу стін Ольвії, які Б.Фармаковський датував ІV ст. до н.е.¹⁵.

У 1905–1906 рр. Б.Фармаковський відкрив північні мури цитаделі римського часу. Від них залишилися лише підвалини, складені з величезних

---

¹¹ *Леви Е.И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. – Ленинград: Наука, 1985. – С. 6–7.

¹² *Крыжицкий С.Д.* Ольвия... – С. 17.

¹³ *Карсев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия // Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б.В. Фармаковского. – М.: Наука, 1976. – С. 16.

¹⁴ *Карсев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 13–21; *Фармаковский Б.В.* Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1902 г. – СПб, 1904. – С. 14–25, рис. 28, 29; *Фармаковский Б.В.* Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1903 г. – СПб, 1906. – С. 2–19, рис. 8.

¹⁵ *Карсев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 17; *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1904 г. – СПб, 1907. – С. 3–29, рис. 11, 12, 18, 19.

пласких квадратів місцевого вапняку.¹⁶

Продовження розкопок на цій ділянці у південному напрямку виявило залишки храму Аполлона Простата. Там було знайдено велику мармурову плиту з присвятним написом цьому богові від імені колегії стратегів¹⁷.

1907–1908 рр. – час проведення масштабних робіт уздовж Північної балки – північної межі міста. В результаті були розкриті величезні шарові субструкції мурів та оборонних башт, датованих IV ст. до н. е. Тут також було виявлено і залишки самої брами. Цим було остаточно виявлено межі міста догетського часу у західному та північному напрямках, а також остаточно з'ясовано розташування цитаделі у південній частині міста¹⁸.

1909 р. був переломним у розкопках Ольвії, адже основна дослідницька увага Б.Фармаковського тепер була прикута до території Нижнього міста. Протягом двох років, після проходження потужних шарів римського часу, вдалося виявити елліністичний будинок (III–II ст. до н.е.). Ступінь його збереженості була унікальною. Головний фасад будівлі розгортався на вулицю, що прямувала уздовж лиману та мала кам'яний дренаж для відводу надлишків дощової води. Добре збереглися залишки входу у вигляді подовжених «сіней», де було невеличке приміщення для охорони. Далі розташовувався перістильний двір, який з усіх боків був оточений портиками.¹⁹

В центрі двору цього будинку знайшли вітвар. Крім того, у парадній кімнаті, прикрашеній мозаїчним полом, було виявлено культові теракоти. Ці знахідки дали підстави Б.Фармаковському зробити припущення, що це міг бути пританейон Ольвії²⁰. Проте, згодом, завдяки подальшим дослідженням, було доведено, що це найбільший та найбагатший, але звичайний житловий будинок елліністичного часу.

Результати досліджень Б.Фармаковського, його чітко обґрунтована, блискуча інтерпретація відкритих пам'яток вперше надали можливість ученим ознайомитись з виглядом міста, його оборонних споруд, житловими будівлями. Крім того, багаті та різноманітні знахідки речей значно збагатили

---

¹⁶ *Карасев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 17; *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1905 г. – СПб, 1908. – С. 5–33, рис. 4, 17; *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1906 г. – СПб, 1909. – С. 2–47, рис. 31, 33.

¹⁷ *Карасев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 18.

¹⁸ *Карасев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 18; *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1907 г. – СПб, 1910. – С. 2–59, рис. 1; *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1908 г. – СПб, 1912. – С. 7–48, рис. 20, табл. I, II.

¹⁹ *Карасев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 18; *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909 и 1910 годы. – СПб, 1913. – С. 2–88, рис. 53, 56, 57, 87, 88, табл. I, II; *Фармаковский Б.В.* Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1911 г. – СПб, 1914. – С. 2–14; *Фармаковский Б.В.* Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1912 г. – СПб, 1916. – С. 4–30; *Фармаковский Б.В.* Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1913–1915 годы. – СПб, 1918. – С. 2–25.

²⁰ *Карасев А.Н.* Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 19.

уявлення про економіку та культуру Ольвії VI–III ст. до н. е.²¹

1925 р. Б.Фармаковський розпочав дослідження північно-східної частини Верхнього міста на розкопі «І», які систематично проводились до 1940 р. та були завершені в післявоєнні роки²². Завдяки цим роботам, археологи розкрили частину підвалин оборонного муру, що проходив уздовж схилу Північної балки, та залишки вулиці і житлових кварталів.

У той же час проводились розкопки центральної частини міста в районі Зевсова кургану на ділянках «А», «Б», «В». Головною метою цих досліджень було вивчення архаїчної Ольвії та пошуки ранніх оборонних споруд часів Геродота (ділянка АГД). Проте, дослідження всіх цих ділянок переважно виявляли залишки лише житлових кварталів та надавали інформацію про побут ольвіополітів. Ці розкопи та дослідження Нижнього міста (ділянка НМ) були основними у вивченні Ольвії до початку Великої вітчизняної війни Радянського союзу²³.

Таким чином, у XVIII – середині XX ст. на території Ольвії завдяки археологічним розкопкам було виявлено житлові квартали ольвіополітів різного рівня статку та переважно знахідки побутового призначення. Загальнополісними спорудами, що було знайдено в цей період, можна вважати лише залишки оборонних мурів, які оточували місто на різних етапах його існування.

Справжні зміни в дослідженні Ольвії Понтійської відбулись у перші післявоєнні роки. Розкопки кварталів прилеглих до міських мурів у північно-східній частині городища було вирішено призупинити і зосередити дослідницьку увагу на центральній частині Верхнього міста, й особливо в районі Зевсова кургану, де розпочав розкопки Б.Фармаковський. Дослідження цього району Ольвії вважалося тоді найбільш перспективним.

Протягом перших років дослідження сходу центральної частини Верхнього міста було відкрито сім приміщень напівпідвального поверху великої будівлі. Проаналізувавши планування цієї споруди та складу знахідок дослідники прийшли до висновку, що це торговий ряд, який оточував агору в IV–III ст. до н. е. зі сходу. Подібне явище було характерним для внутрішнього планування античних міст середземноморського регіону²⁴.

В результаті подальших робіт у західному напрямку було розкрито вимостки з черепків, які датувались V–II ст. до н. е. Стало зрозумілим, що на захід простягнулась вільна від будівель площа, яка являла собою агору, тобто міську ринкову площу²⁵. Саме знахідку східного торгового ряду та агори слід

---

²¹ Карасев А.Н. Б.В.Фармаковский и Ольвия... – С. 21.

²² Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии после Б.В.Фармаковского (1927–1970 гг.) // Художественная культура и археология античного мира. – С. 22.

²³ Там само. – С. 22.

²⁴ Леви Е.И. К вопросу об ольвийской агоре // СА, XXI, 1954. – С. 319-342; Леви Е.И. Ольвийская агора // МИА, 50, 1956. – С. 35–118.

²⁵ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 32.

вважати початком відкриття адміністративного центру Ольвії як класичного давньогрецького міста.

Починаючи з 1949 р. проводились пошуки північної межі ринкової площі Ольвії. Внаслідок цього виник розкоп Е 2, який виявив, що агора на півночі не мала топографічного обмеження. «Східна» вулиця пролягала від ринкової площі у північні житлові квартали²⁶. Виявлені тут численні череп'яні пласти було датовано кінцем VI–II ст. до н. е., що свідчило про початок формування торгової площі ще в архаїчний період²⁷.

На перехресті другої «Північної» та «Східної» вулиць було виявлено залишки суспільної будівлі, що обмежувала в V–IV ст. до н. е. агору на північному сході²⁸.

1952 р. під час збільшення площі розкопу в західному напрямку було з'ясовано, що великі шарові підвалини, які було відкрито в північно-західній частині, є залишками храму. Поблизу було винайдено ями з вотивними жертвами, присвяті графіті Зевсу та Афіні²⁹. Найвизначнішою знахідкою цієї ділянки став центральний ольвійський монументальний вівтар з вапняку, який був перекритий уламками іншого, спорудженого пізніше, з мармуру³⁰. У 1953 р. було знайдено перший напис з присвятою Аполлону Дельфінію та жертovníк³¹.

Завдяки дослідженням 1954 р. було встановлено, що досліджувана тут територія являє собою теменос – спеціальну огорожену культову ділянку стародавніх античних міст. В ході розкопок тут було знайдено чотирнадцять написів, серед яких було два цілих декрети про проксенії IV ст. до н. е. – один з них на честь афінян, інший на честь гераклеотів³².

Подальше розкриття пам'яток призвело до виявлення залишків кам'яної огорожі з західного та східного боків теменосу та входи до нього з вулиць. Біля східного входу знаходилася цистерна, в якій було знайдено близько двох тисяч фрагментів вотивних глиняних статуеток та інших предметів, пов'язаних з культом³³.

На півдні теменосу в результаті розкопок було виявлено фундаменти великої стої – найбільшої з відомих в Ольвії суспільних споруд завдовжки

---

²⁶ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 32.

²⁷ Карасев А.Н., Леви Е.И. Ольвийская агора (по раскопкам 1946–1957 гг.) // СА, 1958, № 4. – С. 127–143.

²⁸ Там само. – С. 131; Леви Е.И. Ольвийская агора... – С. 87–93.

²⁹ Карасев А.Н., Леви Е.И. Ольвийская агора... – С. 132–134; Карасев А.Н. Монументальные памятники Ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. – Москва, Ленинград. – 1964. – С. 113–129.

³⁰ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 34.

³¹ Карасев А.Н. Монументальные памятники... – С. 73–102; Карасев А.Н. Основные результаты работ на Ольвийской агоре в 1953 г. // КСИИМК, 63, 1956. – С. 124–127.

³² Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 34.

³³ Леви Е.И. Терракоты из цистерны Ольвийской агоры // КСИА, 74, 1959. – С. 9–19.

45 м та завширшки 14,5 м. Від неї збереглися лише великі шарові підвалини. Завдяки умовам розташування та аналізу місцевої топографії було встановлено, що ця велика стоя також була північною межею агори, на яку виходила своїм фасадом³⁴.

Культові ями тут виявили численні уламки кераміки з присвячувальними графіті Аполлону Дельфінію, а також Зевсу та Афіні³⁵. Результати цих робіт дали змогу встановити, що залишки великого периптеріального храму, що було знайдено в північно-східній частині теменосу є залишками храму Аполлона Дельфінія³⁶.

Розкопки теменосу протягом 50-х років ХХ ст. послугували основою для узагальнюючих праць щодо розкопок центральної частини Верхнього міста Ольвії, історії та особливостей його планування³⁷.

Центральний теменос Ольвії припиняє своє існування у другій половині II ст. до н.е. – ще за довго до розгрому міста гетами³⁸.

Додаткові роботи в центральній частині міста на ділянці Е 10 розкрили величезні шарові підвалини, які достовірно не відносились до жилих будівель, а слугували, скоріш за все, для будинків суспільного чи культового призначення. Поруч, на розкопі Е 9, також було з'ясовано, що тут розташовувались будівлі суспільного призначення, ймовірно пов'язані з теменосом³⁹. На цій ділянці розкрито одне з приміщень великої споруди, датованої IV–II ст. до н.е. В ній було знайдено велику кількість поліхромного тиньку, яким було оздоблено стіни приміщення⁴⁰.

В результаті багаторічних розкопок (головним чином у 70–80-і рр. ХХ ст.) на північний захід від Центрального теменосу було знайдено ще одну культову ділянку – Західний теменос. Споруди його мали менш монументальний вигляд порівняно з об'єктами Центрального теменосу. Ці роботи провадились під керівництвом А.Русяєвої, основні результати та досягнення яких опубліковано у фундаментальній монографії⁴¹.

Пошуки західного краю агори призвели до розширення розкопу Е в

---

³⁴ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 35, 37.

³⁵ Леви Е.И. Материалы Ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. – Москва, Ленинград. – 1964. – С. 140.

³⁶ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 35.

³⁷ Карасев А.Н. Монументальные памятники... – С. 27–130; Карасев А.Н., Леви Е.И. Ольвийская агора... – С. 132–143.

³⁸ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 37.

³⁹ Брашинский И.Б. Раскопки в районе теменоса Ольвии в 1960-1962 гг. // КСИА, 103, 1965. – С. 94–103.

⁴⁰ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 37.

⁴¹ Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. Supplementum. – Вып. 2. – Симферополь, 2006.

західному напрямку, де з 1960 р. було розпочато ділянку Е 3⁴². Досягненням цих робіт було винайдення залишків монументальної пам'ятки архітектури III ст. до н.е.⁴³ Від цього будинку збереглись лише підвалини та незначні залишки кам'яних кладок стін у південній частині. Цих залишків стало достатньо для загальної реконструкції будівлі в цілому.⁴⁴

Нетиповим виявився склад матеріальних знахідок на території двору та найближчих до нього приміщень цього будинку. Тут було виявлено 550 невеличких глиняних кіл, частина з них мала отвори – жетони для голосування у судових справах. Також разом із цими кружечками було знайдено фрагменти амфорних стінок з іменами чоловіків (іноді у вигляді списків), що ймовірно являли собою списки осіб, що мали обиратися на певні посади. Це надало серйозні підстави для ототожнення даної споруди із будівлею суду (дікастерію)⁴⁵. В 1969 р. тут також було знайдено дві бронзові псефи у формі дисків із стрижнями в центрі. Одна сторона цих дисків була заглажена, а на другій рельєфно відтиснуте одне й те ж слово IERA⁴⁶, що остаточно визначило призначення даного будинку як дікастерію.

Експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Л.Славина з 1956 р. розпочала роботи в південно-західній частині ольвійської агори. В результаті цих розкопок був розкритий другий торговий ряд – західний⁴⁷. Таким чином, було частково з'ясовано загальні контури ольвійської агори – із сходу та заходу – торгові ряди, на півночі – велика стоя елліністичного часу та центральний теменос⁴⁸.

Подальші археологічні дослідження встановили, що в елліністичний період південну частину ольвійської агори оточував великий комплекс споруд. Центральну частину цього комплексу займав великий зал гімнасію – так звана палестра⁴⁹. На початку свого існування цей зал було призначено гімнастичним вправам але пізніше третина його була пристосована для лазні. П'ять її приміщень розташовані уздовж східного боку зали гімнасію⁵⁰.

---

⁴² Карасев А.Н., Леви Е.И. Работы Ольвийской экспедиции ЛОИА в 1960–1962 гг. // КСИА, 103. – 1965. – С. 80–93.

⁴³ Карасев А.Н. Раскопки Ольвийской агоры в 1967–1969 гг. // КСИА, 130. – 1972. – С. 35–40.

⁴⁴ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 38.

⁴⁵ Там само. – С. 38.

⁴⁶ Карасев А.Н. Раскопки Ольвийской агоры... – С. 38–39; Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 38.

⁴⁷ Славин Л.М. Раскопки западной части Ольвийской агоры (1956–1960) // Ольвия. Теменос и агора. – Москва, Ленинград. – 1964. – С. 189–224; Славин Л.М. Ольвийская экспедиция 1965 и 1966 гг. // Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг. – Вып. I. – Киев, 1967. – С. 121–125; Славин Л.М. Ольвийская экспедиция 1967 г. // Археологические исследования на Украине 1967 г. – Вып. II. – Киев, 1968. – С. 132–134.

⁴⁸ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 40.

⁴⁹ Карасев А.Н. Раскопки Ольвийской агоры... – С. 40–44.

⁵⁰ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 42.

Цікавим є облаштування цього комплексу споруд водопостачанням. Воду з колодязя, за даними розкопок, подавали по складній системі трубопроводів. Також частково її відводили в спеціальний резервуар для підігріву⁵¹.

Розкопки з 1969 р., виявили залишки будівлі, що примикала до службових приміщень гімнасію. На рівні полу одного з приміщень тут було знайдено більше 40 монет та 14 дрібних товстостінних флакони, що нагадували флакони для збереження ліків⁵². Під час розкопок тут знайшли мармурову голівку Асклепія, що є закономірним у межах ділянки де ймовірно існувала аптека.

Загальна картина Ольвії в римський період свідчить про корінні зміни у плануванні міста. Вся територія центральної частини залишається за межами міських мурів та перетворюється на ремісну околицю. Повністю руйнуються будівлі обох теменосів, агори та інших суспільних споруд, частково демонтуються оборонні мури. Новий мур пролягає з Верхнього до Нижнього міста, щоб поєднати новий осередок життя з портовим районом. Тут, не зважаючи на те, що матеріальна культура ольвіополітів зберігає переважно грецький характер, відновлюється фактично нове місто за новими принципами планування. Політичний вплив Риму корінним чином змінює життя мешканців Ольвії.

Так, за результатами розкопок, у I ст. н. е. на місці центрального теменосу, що вже опинився за межами міських оборонних мурів Ольвії, розташовується виробнича ремісна ділянка. Тут було збудоване велике зерносховище, гончарні майстерні (знайдено дві гончарні печі), виноробня. З півночі цей виробничий район захищав рів, який являв собою першу лінію оборони Ольвії післягетського часу. Нині цей рів перетворився на балку, що сильно зруйнувала північну частину теменосу⁵³.

Протягом 1958 р. при спробі визначити південну межу ринкової площі було виявлено, що над залишками будівель агори у I ст. н. е. було розташовано невеличку площу, вкриту осколками кераміки та камінням⁵⁴. Ця площа, за думкою авторів розкопок, вочевидь мала торгове призначення, та розташовувалась неподалік від нових оборонних стін. На початку II ст. н. е. зерносховище, розташоване на території старого теменосу, переносять ближче до оборонних мурів міста. На місці невеличкої торгової площі що існувала на цій ділянці в I ст. н. е., яку також було залишено, виникає друге зерносховище. Господарчі ями цього більшого за розмірами зерносховища (відомо 70 ям) помітно спотворили залишки будівлі гімнасію елліністичного часу⁵⁵.

Таким чином, з початку свого наукового відкриття до кінця 40-х років

---

⁵¹ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 42.

⁵² Там само. – С. 43.

⁵³ Там само. – С. 37.

⁵⁴ Карасев А.Н., Леви Е.И. Ольвийская агора... – С. 142–143; Леви Е.И. Материалы Ольвийского теменоса... – С. 22.

⁵⁵ Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии... – С. 40, 41.

XX ст. за більш ніж 150 років наукових досліджень та систематичних розкопок Ольвія Понтійська поставала перед дослідниками як типовий поліс античного часу з багатьма притаманними для нього рисами. Це було відомо за численними історичними, епіграфічними та нумізматичними джерелами. Але ці відомості досить суттєво розбігались із даними археологічних розкопок, за результатами яких на території міста було знайдено лише житлові квартали різних періодів із, головним чином, суто побутовим набором супроводжувальних знахідок. Територією існування міста та розселення тут ольвіополітів можна було визначити за розкритими в кількох місцях залишками оборонних мурів. Великі загальнополісні структури, культові ділянки та органи міського самоврядування до початку післявоєнного періоду досліджень залишались невідомими.

Лише завдяки археологічним дослідженням післявоєнного періоду було знайдено адміністративний центр Ольвії – торгова площа (агора), священні ділянки (теменоси – Центральний та Західний), адміністративні та інші суспільні будинки (Велика стоя, будинки магістратур, дікастерій, гімнасій, лазні, аптека). Для благоустрою життя також була побудована гідросистема. Всі ці споруди було сконцентровано в центральній частині Верхнього міста. Знахідка адміністративного центру Ольвії зробила неоціненний внесок у дослідження вітчизняної археології та, найголовніше, лише через більш ніж півтора століття остаточно підтвердила статус Ольвії Понтійської як повноцінного давньогрецького полісу з багатьма притаманними для нього рисами.

VII. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Андрій Блануца

БОВГИРЯ А. КОЗАЦЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ В РУКОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ ХVІІІ СТ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2010. – 304 с.

Монографія Андрія Бовгирі, котра стала результатом кропіткої десятирічної праці по виявленню та належному опрацюванню й аналізу низки списків козацьких літописів кінця ХVІІ–ХVІІІ ст., доносить до читача всю гамму генези історіописання інтелектуалів Гетьманщини. Вже у «Вступі» автор окреслює коло питань, на яких буде акцентуватися основна увага у роботі. Тож вивчення текстів козацьких літописів можливе лише за умови «залучення величезного комплексу рукописних матеріалі, які містять різні варіанти творів, їх переробки, доповнення, записи читачів на полях рукописів» (маргіналії).

Перший розділ монографії розкриває уявлення про особливості творення та побутування рукописних збірників історичного змісту в Гетьманщині ХVІІІ ст., які слугували своєрідними книгами для читання тодішнього суспільства. Такі збірники, на думку А.Бовгирі, були способом відображення історичної думки, проявленої у формах від упорядкування тематичних збірок документів та до написання невеликих за обсягом історичних хронік до нотаток. Головними споживачами рукописних збірників були представники українського інтелектуального кола, котрі сповідували автономістичні погляди, й тому друковані праці, що відображали офіційну позицію царських властей, не задовольняли їхніх інтелектуальних потреб. У цьому ж розділі аналізується зміст маргінальних записок рукописних книг, які за видовими ознаками автор групує на: власницькі записи, датування та місце укладання книги, ім'я переписувача, нотатки читачів, примітки, що не мають відношення до її змісту, та пізні примітки другої половини ХІХ ст., котрі належали вченим, власникам рукописних колекцій, бібліотекарям.

Невід'ємною складовою рукописних збірників є включення до їх змісту документальних компактів, які радше мали пізнавально-інформаційну функцію. Для творців таких збірників, на думку А.Бовгирі, документи вже відігравали роль історичного джерела для власних спроб відтворення минулого, що відповідало єдиній меті – доведення давності та легітимності прав і вольностей, автономного устрою Гетьманщини. Окремий підрозділ присвячено аналізу двох рукописних збірників Василя Ломиковського «Припасы для малороссійской исторіи», у яких викладено генезу українського козацтва на основі відомих тоді російських, польських та турецьких теорій про витоки козацтва.

Другий, найбільший за обсягом, розділ присвячено дослідженню списків козацьких літописів кінця ХVІІ–ХVІІІ ст. «Літопис Граб'янки»,

«Короткий опис Малоросії», «Літопис Самовидця» та «Літопис Величка» є радше компілятивними оповіданнями, у центрі уваги яких історія Гетьманщини та Війська Запорозького. Три з них, окрім твору С.Величка (враховуючи його обсяг), поширювалися в численних рукописних копіях (списах) на всій території Гетьманщини й стали, таким чином, найбільш популярними нарративами XVIII ст. А.Бовгиря окремо розглядає «Літопис Граб'янки» на предмет аналізу його редакцій й доходить висновку про його найбільшу популярність та відповідно «розтиражованість» серед історичних нарративів XVIII ст. Дослідник аргументовано спростовує авторство твору, довгий час приписуваного гадяцькому полковнику Григорію Граб'янці та доводить існування «Літопису Граб'янки» у двох його редакціях – короткої та повної, яка постала як компіляція першої. Авторство короткої редакції «Літопису» А. Бовгиря припускає, що могло належати особі духовного сану, «зважаючи на церковнослов'янську мову пам'ятки та її релігійний підтекст».

Назва «Достовірний руський літопис» вперше вживається до текстів, упорядником яких був С.Лукомський, для означення невідомої донині пам'ятки про події XVI–XVII ст. Дискусія, спричинена науковцями через століття, так і не вирішила проблему щодо існування останнього й можливості його реконструкції. А.Бовгиря у цьому аспекті проводить аналіз «текстів-кандидатів» на ідентифікацію їх як «Достовірного руського літопису» й викладає свою версію на користь твору «История о действиях презельной брани» з монографії М.Костомарова «Богдан Хмельницький», адже всі інші тексти мають спорідненість із текстом короткої редакції «Літопису Граб'янки».

В окремим підрозділах автор аналізує списки короткої та повної редакцій «Літопису Граб'янки» та списки «Короткого опису Малоросії». Останній був переробкою першого й за кількістю списків йшов за ним. «Короткий опис Малоросії» був по суті першою спробою написання «прагматичної історії України». Це визначення запропоноване В.Іконніковим й підтримане А.Бовгирею. Центральною темою даного літопису є Визвольна війни під проводом Б.Хмельницького й на відміну від «Літопису Граб'янки» нижня хронологічна межа бере початок не з найдавніших часів, а від литовського володарювання над українськими землями. У цьому ж підрозділі автор окремо аналізує список Олексія Дзівовича та Федора Маньківського, які робили власні спроби історичних досліджень на основі «Короткого опису Малоросії».

«Літопис Самовидця» за дослідженнями А.Бовгирі представлений його дев'ятьма списками, що порівняно з іншими козацькими літописами робило його менш вживаним та популярним серед українських інтелектуалів XVIII ст. Детально проаналізувавши усі наявні списки твору автор спростовує усталену серед дослідників твору донині аксіому про свідоме втаємничення Ракушкою-Романовським свого авторства.

Третій розділ монографії присвячено дослідженню українських історичних хронік XVIII ст. Написанням таких творів займалися виключно аматори. А.Бовгиря окремо розглядає такі тексти, які відносяться до історичних

хронік: «Чернігівський літопис» (1432–1756), «Ніжинський літопис» (1452–1811), «Переяславський літопис», «Краткая записка действий, пержде бывших» (1581–1789), Хроніка Гадяцького монастиря, «Новгород-Сіверський літопис», які окрім першого віднесені автором до регіональних історичних хронік. Окремо А.Бовгирею досліджено «Літописець короткий», який є найбільш яскравим прикладом компілятивного історіописання, та «Лизогубівський літопис», в якому центральною темою є відомості із життя родини. Дані хроніки як правило не поширювалися у рукописних списках й висвітлювали локальні події.

У «Висновках» автор коротко узагальнив проаналізований матеріал. Вагому цінність, на мою думку, представляють додані до монографії авторські додатки. Перший з них являє собою реєстр рукописних збірників XVIII – початку XIX ст., який нараховує 64 позиції. Матеріалами реєстру послужили віднайдені й опрацьовані автором літописи, рукописні збірники та хроніки з відділів рукописів та архівосховищ України та Росії. Не меншу цінність мають дві таблиці – Списки «Літопису Граб'янки» (нараховує 63 списків) та Списки «Короткого опису Малоросії» (34 списки).

Тож монографія А.Бовгирі представляє цінний інтерес не лише для фахівців-дослідників, а й дає уявлення про інтелектуальний продукт українського суспільства доби Гетьманщини для широкого кола читачів.

Василь Кононенко

ЕНТОНІ Д. СМІТ. КУЛЬТУРНІ ОСНОВИ НАЦІЙ. ІЄРАРХІЯ, ЗАПОВІТ І РЕСПУБЛІКА. НАУКОВЕ ВИДАННЯ. – К.: ТЕМПОРА, 2009. – 312 с.

Етнічна належність у процесі формування націй відіграла другу роль. Саме цьому, на перший погляд парадоксальному, твердженню присвячена нова книга Е.Сміта, наріжним каменем дослідження якої є три моделі культурних основ націй, а саме ієрархія, заповіт та республіка. У вступі праці визначено початкові проблеми датування націй на підставі аргументів В.Коннора. Автор пропонує відрізнити аналітичну категорію нації від інших категорій колективної ідентичності. Цим, на його думку, можна уникнути називання усіх видів спільнот та ідентичностей націями і водночас ця процедура пропонує певний шанс на звільнення категорію нації від неналежних обмежень¹.

У 1-му розділі аналізуються модерністська концепція, яка за автором належить тільки до однієї з історичних форм уявлення про націю, тобто уявлення про сучасну націю². Під націоналізмом Е.Сміт розуміє «ідеологіч-

---

¹ *Сміт Е.Д.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – С. 39.

² Там само. – С. 32.

ний рух за досягнення і збереження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, деякі представники якого вважають, що воно має становити реальну або потенційну «націю»³. Націоналізм, за Смітом, не слід плутати з такими загальнішими поняттями як національні почуття та національна свідомість. Саме останні часто були притаманні «націям» до націоналізму модерного часу. Також Е.Сміт пропонує визначення ідеального типу нації: «це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів»⁴. Цікаво, що більшість домодерних «національних» проєктів намагалися створити спільноти, змодельовані відповідно до бачення давніших етнорелігійних культур. Наприклад, Ашурбаніпал намагався створити вищу вавилонську культуру, Хосров II спирався на іранські міфи та традиції⁵.

В наступному розділі про етнічне та релігійне коріння націй автор доводить, що публічні ритуали, церемонії і символи мають більше значення для виникнення націй, ніж створені простонародною мовою літератури⁶. Такі культурні ресурси «національного» як міфи про походження та обраність Батьківщини і поетичні краєвиди, орієнтація на золотий вік, жертву і долю в історії народу були притаманними протягом усієї історії людства.

3-й розділ присвячений «спільноті за стародавніх часів». Наприклад, асирійці перші в історії свідомо створювали щось схоже на національну державу (етнічна ієрархія, зіперта на військову силу і економічне панування). Для цього вони використовували регулярні депортації та культурну асиміляцію. Нове суспільство об'єднувалося на спільних цінностях: право громадянства, арамейська мова, спільне письмо, арамейська абетка⁷. Схожі риси простежувалися у Стародавньому Єгипті, Юдейському царстві. Останнє наприкінці VII ст. до Р.Х. було «нацією», яку швидко стерли зовнішні обставини. Тільки-но нова політична кон'юнктура відкрили шлях юдеям до боротьби за політичну незалежність, з'явилася жертвовність за спільноту під час успішного повстання Маккавеїв 167 р. до Р.Х.

У наступному розділі аналізуються різні форми публічної культури. Візантійська імперія за Смітом (і не тільки за ним – В. К.) була ієрархічним політичним утворенням, в якому держава та Церква взаємодоповнювали одна одну у «симфонії»⁸. Можна також говорити про «передчасний націоналізм» у Візантії після її поновлення у 1261 р.⁹ Англія – найперша нація у ранньо-модерній Західній Європі, Франція, Шотландія – ієрархічні нації. У XV–

---

³ Сміт Е.Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – С. 35.

⁴ Там само. – С. 40.

⁵ Там само. – С. 43.

⁶ Там само. – С. 62.

⁷ Там само. – С. 98–99.

⁸ Там само. – С. 119.

⁹ Там само. – С. 120.

XVII ст. можна побачити контури ієрархічної російської нації, зосередженої навколо царя, церкви і православної спільноти¹⁰. Формування руської нації після Люблінської унії. Також у середину XVII ст. століття намітилися риси української нації нового часу, яка створила концепцію «малоросійського шляхетства» та «народу малоросійського», що особливо вирізнялися на початку XVIII ст. та у 1760-х рр. Публічна культура, заснована на заповіті, мала декілька форм. Зразком вірменського заповіту у IV–V ст. є «суспільна угода», коли Вірменська апостольська церква утверджувала заповіт між Христом і народом; між засновником церкви св. Григорієм та династією Аршакуні. Вірменський варіант заповіту спирався на Старий Заповіт, маккавейську модель етнічної обранності та народного мучеництва за віру й країну¹¹. Третя головна форма публічної культури – громадянсько-республіканська – найтісніше була пов'язана з античним грецьким полісом і його римським наступником¹². Цікаво, що обидві римські моделі – республіканську та ієрархічну перейняли різні еліти Середньовіччя та раннього нового часу¹³.

5-й розділ присвячено націям, заснованих на заповіті. Пізня Реформація забезпечила контекст для повернення до Старого заповіту. Головним елементом П'ятикнижжя було переконання в особливому заповіті, укладеному між Богом і його народом¹⁴. У релігійному суспільстві нація у формі «заповіту» давала цікаву «націоналізацію», на зразок заяви Дж.Ейлмера у 1559 р., що «Бог – англієць»¹⁵. Взаємовідносини між релігією та англійським національним почуттям підштовхували розвиток англійської ідентичності¹⁶. Нове зразкове військо Кромвелля воювало за пуританську Англійську республіку¹⁷. В роки голландського повстання в «жебрацьких піснях»/«піснях гезів» В.Оранський порівнювався з Мойсеєм та Давидом, а король Іспанії – з фараоном¹⁸. Щось схоже було і в українській історії з Б.Хмельницьким.

У XVII ст. виникло два варіанти нації, заснованої на заповіті: монархічна (Шотландія та Англія) і республіканська (Сполучені провінції після Утрехтської унії 1579 р. та Англійська республіка у 1650-х рр.)¹⁹ У цей час були настільки міцні зв'язки, породжені релігійними поглядами та обрядами, що можна говорити про існування «націоналізму, заснованого на заповіті»²⁰. У цій формі націоналізму можна побачити не тільки попередника пізніших

---

¹⁰ *Сміт Е.Д.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – С. 125.

¹¹ Там само. – С. 109.

¹² Там само. – С. 111.

¹³ Там само. – С. 113.

¹⁴ Там само. – С. 159.

¹⁵ Там само. – С. 164.

¹⁶ Там само. – С. 165.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 167.

¹⁹ Там само. – С. 172.

²⁰ Там само. – С. 173.

світських націоналізмів, а й першу стадію та модель для наступних рухів²¹.

У 6-му розділі йдеться мова про республіканські нації. Республіканська концепція полягала на формулюваннях права нації (а не волі Бога), незалежних та вільних громадянах (а не народі, зобов'язаного заповітом), ідеалах свободи і братерства, а не пошуку святості. Республіканський націоналізм заперечив ієрархічні та заповітні основи націй. Кант та Гердер і їхні романтичні послідовники – Фіхте, Шлейєрмахер, брати Шлегелі ретельно заклали підвалини теорії національної політики. Згідно з цією теорією індивід знаходить справжню свободу, розчинившись у державі-нації²². Спадщину античної давнини по-новому відкрили європейські інтелектуали XVIII ст., у це ж століття був створений «культ нації», що ґрунтувався на античних образах. Однак уявлення про громадянсько-республіканську націю виростало не тільки з традиції античного патріотизму, а й з попередньої історичної форми національної спільноти, що спиралася на біблійні погляди та оповіді²³. Перетворивши саму націю в єдиний об'єкт поклоніння і шани, республіканський націоналізм створив нову світську релігію, зіперту на священну спільність народу і сповнену власних символів честі та відданості²⁴. Також цікавою за Смітом є роль інтелігенції та інтелектуалів – носіїв глобального націоналізму та модернізації.

У 7-му розділі представлено альтернативні шляхи розвитку націй у новий на ранньомодерний час. Наприклад, після здобуття Грецією незалежності інтелігенція та буржуазія орієнтувалися на республіканську модель нації, сільське населення – на націю засновану на заповіті, а «візантійський» ієрархічний ідеал нації рухав грецьких націоналістів²⁵. Подібні «приховані» історії розвитку націй проходили у більшості країн та відкривають для дослідників неоране поле для поглибленого вивчення здавалося уже усталених явищ. Серед найцікавіших прикладів альтернативних «націй» була японська пізня «ієрархічна нація» після 1868 р., недавня Південно-Африканська республіка за апартеїду, заснована на заповіті, поєднання заповіту, республіканської форми й етнічної ієрархії у сучасному Ізраїлі²⁶.

Книга Е Сміта є ретельно аргументованою (і провокаційною!), тому вона просто важко піддається критиці, проте не критичному осмисленню. Авторова праця породжує запитання як теоретичного, так і більш вузького характеру. Наприклад, впливи релігії, яка зазнала секуляризації у новий час, на радикалізацію національних рухів і зворотній процес є ще недостатньо зрозумілими. Так само є цінним глибоке дослідження конкретних «заповітних» та «ієрархічних» націй раннього нового та нового часу.

---

²¹ *Сміт Е.Д.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – С. 176.

²² Там само. – С. 180.

²³ Там само. – С. 187.

²⁴ Там само. – С. 192.

²⁵ Там само. – С. 207–211.

²⁶ Там само. – С. 223.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК–2011
Випуск 14

Головний редактор
Тарас Чухліб

Заступник головного редактора
Андрій Блануца

Комп'ютерна верстка
Світлана Блащук

Тексти подаються у авторській редакції

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК (2011) / Головний редактор Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. – К.: Інститут історії України НАН України. – Вип. 14. – 322 с.